

OBD OBJA 37

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za slovenistiko
Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik

Obdobja 37

**STAREJŠI MEDIJI
SLOVENSKE KNJIŽEVNOSTI:
ROKOPISI IN TISKI**

Ljubljana 2018

Obdobja 37

STAREJŠI MEDIJI SLOVENSKE KNJIŽEVNOSTI: ROKOPISI IN TISKI

ISSN: 1408-211X

Urednika: Urška Perenič, Aleksander Bjelčevič

Recenzenti: Kozma Ahačič, Matjaž Birk, Aleksander Bjelčevič, Nataša Golob, Miran Hladnik, Marko Juvan, Andreas Leben, Matija Ogrin, Irena Orel, Urška Perenič, Marijan Rupert, Marko Stabej

Lektorji izvodčkov in prispevkov v tujem jeziku: Barbara Buršič, Lars Felgner, David Limon

Tehnična urednika: Matej Klemen, Mateja Lutar

Prelom: Miro Pečar

Oblikovanje ovitka: Metka Žerovnik

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2018. Vse pravice pridržane.

Založila: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Izdal: Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko

Za založbo: Roman Kuhar, dekan Filozofske fakultete

Ljubljana, 2018

Prvi natis

Naklada: 320 izvodov

Tisk: Birografika Bori, d. o. o.

Cena: 15 EUR

Izdajo monografije sta omogočila Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport RS ter Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

821.163.6(091)(082)

STAREJŠI mediji slovenske književnosti : rokopisi in tiski / [urednika Urška Perenič, Aleksander Bjelčevič] ; [izdala] Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik. - 1. natis. - Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018. - (Obdobja, ISSN 1408-211X ; 37)

ISBN 978-961-06-0128-9

1. Perenič, Urška, 1982-
297044992

VSEBINA

Urška Perenič	
OD ROKOPISA K TISKU, OD TISKA K ROKOPISU	7
OD ROKOPISA K TISKU – IN OBRATNO	
Matija Ogrin	
ROKOPIS KOT PREODDAJA SLOVENSKE TISKANE KNJIGE: PRIMER ČRNOVRŠKEGA ROKOPISA	15
Marjeta Pisk	
ZBIRKE »MRTVEČIH PESMI«: IZ ROKOPISNIH V TISKANE ZBIRKE ALI OBRATNO?	25
Barbara Peklar	
VERA ICON: VPRAŠANJE MEDIJA IN MIMESIS	33
NOVO ROKOPISNO GRADIVO	
Herta Maurer-Lausegger	
AVTOGRAFI LJUDSKIH IGER ANDREJA SCHUSTERJA - DRABOSNJAKA, ENIGA PAVRA V KOROTANE	45
Vinko Skitek	
OZNANILNE KNJIGE ŽUPNIJ V 19. STOLETJU NA OBMOČJU JUGOVZHODNE KOROŠKE	55
Tone Smolej	
ROKOPIS NAJSTAREJŠEGA DOKTORATA V SLOVENŠČINI	65
Milena Mileva Blažič	
KOSOVELOV ROKOPISNI PREVOD ANDERSENOVIH PRAVLJIC	73
Marija Stanonik	
DIJAŠKA ROKOPISNA GLASILO IZ NUK 1861–1960	81
MEDKULTURNO POSREDNIŠTVO	
Matej Hriberšek	
ROKOPIS FRANČIŠKANSKE KRONIKE MAVRA FAJDIGE (1777)	95
Maja Šabec	
ŠPANSKA PISMA MARKA ANTONA KAPPUSA	105
Namita Subiotto	
PREVAJALSKI IN LEKSIKOGRAFSKI PODVIG ŠTEFANA KOCIANČIČA NA RELACIJI MAKEDONŠČINA-SLOVENŠČINA	119
Pavle Jović	
EVROPSKI PROTESTANTI O ZAČETKIH SLOVENSKEGA SLOVSTVA V 19. STOLETJU ..	127
DROBNE FORME ROKOPISNE IN TISKANE KULTURE	
Monika Deželak Trojar	
VLOGA PERIOH ALI SINOPS ZA REKONSTRUKCIJO DRAMSKE USTVARJALNOSTI LJUBLJANSKIH JEZUITOV V ZGODNJEM NOVEM VEKU	139
Theodor Domej	
PARADOKS JEZIKOVNE POLITIKE V OBDOBJU RAZSVETLJENEGA ABSOLUTIZMA OB PRIMERU PREVAJANJA PATENTOV V SLOVENŠČINO	149

Marija Klobčar	
»O POSLUŠAJTE ENO GROZOVITNO ZGODBO«: PESEMSKI LETAKI Z OSUPLJIVIMI NOVICAMI	159
Barbara Pregelj	
LETEČI VERZI: LETAKI V STAREJŠI SLOVENSKI IN ŠPANSKI KNJIŽEVNOSTI	169
Martina Potisk	
SLOVENSKA UMETNIŠKA RAZGLEDNICA S PRELOMA 19. STOLETJA IN NJENA LITERARNA INTENCA	181
MEDIJI IN (ŽANRSKI) ZNAČAJ LITERATURE	
Gregor Schwing	
SCHREIBEN / LESEN IM CAFÉ (MIT WALTER BENJAMIN): ANMERKUNGEN ZUR »STRAßENTAUGLICHKEIT« DER LITERATUR UM 1900	193
Miran Hladnik	
KOLPORTAŽNI ROMAN NA SLOVENSKEM	203
Urška Perenič	
BEATIN DNEVNIK LUIZE PESJAK: MEDIALNI VIDIKI	211
ZGODOVINSKOJEZIKOSLOVNE OBRAVNAVE IN DRUGI PRISTOPI	
Irena Orel	
JEZIKOVNE SPREMEMBE V IZDAJAH PRVE SLOVENSKE POSVETNE PESNIŠKE ZBIRKE VALENTINA VODNIKA (1806) IN PRVE POVESTI JANEZA CIGLERJA (1836) V 19. STOLETJU	223
Metod Čepar	
SKLANJATEV SAMOSTALNIKOV V DELU ADAMA BOHORIČA <i>OTROZHIA TABLA</i> IZ LETA 1580	237
Petra Černe Oven	
NOVE ČRKE ZA NOVO DOBO: UNIVERZALNA ABECEDA JOŽEFA POKLUKARJA	247
Marko Ljubešič	
STARJI MEDIJI U SUVREMENOJ NASTAVI MATERINSKOGA JEZIKA	259
Katarina Jaklitsch Jakše	
PREGLED TISKANEGA GRADIVA FRANČIŠKANSKE KNJIŽNICE V NOVEM MESTU V 19. STOLETJU	267
OB CANKARJEVI STOLETNICI	
Peter Scherber	
CANKARJEVA PISMA V KONTEKSTU NJEGOVEGA CELOTNEGA OPUSA: NOVE OBLIKE IN MOŽNOSTI ELEKTRONSKIH EDICIJ PISEM	279
Zarja Frančiška Gošnik	
ZAPUŠČINA ANE LUŠIN IN NJENA KORESPONDENCA S CANKARJEM	285
Mojca Smolej	
OD ROKOPISA DO ZBRANIH DEL: KOMPOZICIJA ODSTAVKOV PRI IVANU CANKARJU	295
Irena Avsenik Nabergoj	
GLASBENI TISKI IN ROKOPISI NA LITERARNA BESEDILA IVANA CANKARJA: POVEST <i>HLAPEC JERNEJ</i> IN <i>NJEGOVA PRAVICA</i> V UGLASBITVI KAROLA PAHORJA	303
Dragica Haramija, Janja Batič	
CANKAR V STRIPU: <i>HLAPCI</i>	313

OD ROKOPISA K TISKU, OD TISKA K ROKOPISU

Simpozij Obdobja želi v letu 2018 na svež način nadaljevati in zaokrožiti lani odprto simpozijško temo. Pojem starejših medijev namreč pokriva tako rokopise kot raznovrstne tiske, v katerih se je od sredine 16. stoletja pa do obdobja literarne moderne na prehodu iz 19. v 20. stoletje udejanjala kultura slovenske književnosti. Zastavljene časovne okvire smo si dovolili preseči v dveh primerih: v duhu t. i. dolgega 19. stoletja, zamejenega z letnico 1918, in tam, kjer je tako narekovalo gradivo.

Ker pojav novih medijev (konkretno: knjigotiska) ne pomeni zatona prej dominantnih medijev (konkretno: rokopisnega medija), ampak obojni sobivajo in vplivajo drug na drugega, smo želeli posebej preučiti razmerja med rokopisno kulturo in kulturo tiska. Sem spadajo vprašanja, kako se oblike in vzorci rokopisne kulture še naprej ohranjajo v mlajši kulturi tiska, kako npr. tiskana knjiga posnema in ohranja prvine rokopisov ali kako – v nasprotni smeri – rokopisi posnemajo in povzemajo prvine že izdane tiskane knjige.

To zadnje zanima uveljavljenega raziskovalca rokopisov Matijo Ogrina, ki s svojim prispevkom in ob primeru *Črnovrškega rokopisa* uvaja v simpozijški zbornik. Ogrin pokaže, kako rokopisna besedila povzemajo besedila dveh že izdanih knjig Marka Pohlina (1789) in Matije Kastelca (1688) in kako besedila potujejo skozi različne materialne nosilce. Tam, kjer avtor pokaže, kako je prepisovalec že natisnjeno besedilo pod vplivom ustne tradicije tudi redigiral, pa pride do izraza tesna prepletenost ustne, rokopisne in tiskane kulture. Nekaj podobnega dokazuje Marjeta Pisk, ki obravnava »mrtveče pesmi« (žalostinke) z vzhodnega dela slovenskega etničnega ozemlja. Rokopisne pesmarice so bile namreč bodisi zapisi izvajanih pesmi, ki so se prenašale ustno, bodisi prepisi iz predhodnih, tako rokopisnih kot tiskanih pesmaric. Na ozadje »prehoda« od rokopisnega k tiskanemu mediju se umešča prispevek Barbare Peklar, v katerem se ob primeru Kristusove podobe, kakor je prisotna v dveh latinskih rokopisih s slovenskega ozemlja, za kratek čas preselimo na področje srednjeveškega slikarstva in grafike. Peklarjeva pokaže, da tisk s svojo mehansko reprodukcijo, ki pomeni fiksacijo in standardizacijo natisnjenega besedila, niti ni imel pretiranega vpliva na reprodukcijo *vera icon*. Ta je bila nasprotno bolj pod vplivom slikarstva še naprej nagnjena k variiranju in je spodbujala kreativno ustvarjalnost producenta, zaradi česar jo lahko postavimo bližje rokopisnemu mediju.

Sledi sklop petih prispevkov, ki prinašajo manj poznano ali prej nepoznano, zato toliko bolj dragoceno rokopisno gradivo iz različnih obdobj slovenske književnosti. Na avstrijsko Koroško se preselimo skozi članek Herte Maurer-Lausegger, ki predstavi tri avtografe iger Andreja Schusterja - Drabosnjaka. Kompleksna razmerja med ustnim in ljudskim slovstvom, ki je bilo od srednjega veka primarni medij slovenske besede, ter rokopisnimi in tiskanimi različicami se odzrcalijo tudi v primeru koroškega bukovništva. Vinko Skitek nas popelje na jugovzhodno Koroško,

natančneje v dekaniji Dravograd in Pliberk. Osredinja se na oznanilne knjige iz 19. stoletja, v katerih je duhovnik vernikom oznanjal svete maše in bogoslužna opravila, napovedoval praznike, jih seznanjal z dogodki iz bližnjih in daljnih krajev ipd. Za te sicer rokopisne dokumente, ki so dragocen vir za študij lokalne zgodovine, je značilen živi stik z ustno kulturo, saj je bila njihova vsebina posredovana z govorom. Tone Smolej predstavi rokopis najstarejšega doktorata, napisanega v slovenščini in z letnico 1881, ki sodi v skupino približno 100 slovenskih disertacij s filozofskih fakultet na Dunaju, v Pragi in Gradcu. Med najbolj zanimivi poglavji doktorata je tisto o razvoju slovenskega pesništva od Vodnika do Jenka. Milena Mileva Blažić evidentira rokopisna prevoda *Slikanice brez slik* Hansa Christiana Andersena izpod rok Srečka Kosovela, ki ju hrani NUK. Marija Stanonik pa predvsem s formalnega vidika predstavi nad 50 dijaških rokopisnih glasil, in sicer za obdobje skoraj 100 let. Čeprav slovenska literarna zgodovina najvišje vrednoti *Vaje* (1854–1855), iz katerih so izšli nekateri nadarjeni pripovedniki, je bilo dogajanje na področju dijaškega rokopisja veliko bogatejše. Rokopisni listi so se začeli sčasoma razširjati s pisalnim strojem s pomočjo indiga, s pomočjo hektografske, opalografske, šapirografske, ciklostilne tehnike in ne nazadnje tiska, s čimer so postali dostopni širšemu krogu zainteresiranih bralcev.

Prispevki Mateja Hriberška, Maje Šabec in Namite Subiotto so s področij novoveške latinske književnosti ter slovensko-ameriških in južnoslovanskih jezikovno-kulturnih stikov. Hriberšek predstavlja širši javnosti večinoma nepoznano frančiškansko rokopisno kroniko avtorja Mavra Fajdige, ki obsega prek 1200 strani in jo hrani ljubljanski frančiškanski samostan. Kronika je med drugim hvaležen vir za študij lokalne zgodovine in biografike. Prispevek bogatita dva prevodna odlomka. Sveže gradivo prinaša prispevek Maje Šabec, saj seznanja z 31 še neobjavljenimi španskimi pismi jezuitskega misijonarja in raziskovalca Marka Antona Kappusa. Korespondenčno gradivo avtorica uporabi kot podlago za rekonstrukcijo zadnjega obdobja misijonarjevega življenja. Namita Subiotto seznanja z rokopisnima slovarčkoma bolgarskih in makedonskih besed, ki sta del bogate leksikografske rokopisne zapuščine Štefana Kociančiča (1818–1883) in sta bila podlaga za prevajanje *Zbornika bratov Miladinovih* (1861). Tovrstni prevodi so odigrali nezanemarljivo vlogo pri vzpostavljanju in utrjevanju južnoslovanskih stikov. Interkulturno je obarvan še prispevek Pavleta Jovića, ki ob več tujih knjigah in periodiki pokaže, kako so protestanti 19. stoletja širši evropski kulturni prostor seznanjali z dosežki slovenskega slovstva oz. slovenskih izobražencev.

Simpoziju je uspelo spodbuditi obravnavo t. i. drobnih form rokopisne in tiskane kulture, ki so bile doslej vsaj v domači literarni vedi slabo obdelane. Poglavje, ki smo mu odmerili prostor v sredini zbornika, sestavlja pet prispevkov. Monika Deželak Trojar obravnava tujejezične periohe (dve periohi na novo evidentira), ki so vsebovale vsebinske povzetke dramske ustvarjalnosti ljubljanskih jezuitov v zgodnjem novem veku. Kjer se rokopisi dram niso ohranili, so periohe tako rekoč edini pričevalci dramske rokopisne tradicije. K drobnemu tisku spadajo slovenski prevodi patentov na

Koroškem s konca prve polovice 18. stoletja, ki so primeri uradoválnih besedil. Avtor prispevka Teodor Domej opozarja, da te vrste listine, s katerimi je vladar podložnikom podeljeval razne pravice, naznačujejo prehod od ustnega razglaševanja k pisnemu komuniciranju. Enolistni medij letaka obravnavata dva prispevka dveh raziskovalk. Marija Klobčar preučuje pesemske letake z »osupljivimi« novicami, kakršne so bile usmrtitve in tragični dogodki. V nasprotju z dolgo časa uveljavljenim stališčem, da se je tovrstno pesemsko gradivo na Slovenskem razširjalo samo ustno, dokazuje, da so potujoči pevci pesmi, ki so med poslušalci izpolnjevale obveščevalno funkcijo, zraven zapisovali in razširjali z letaki. Kot obliko drobnega tiska in na prehodu med ustno in pisno tradicijo letake obravnava tudi Barbara Pregelj. Izpostavimo njen poskus tipologije slovenskih letakov za obdobje od leta 1515 do 1900; med njihovimi avtorji izstopajo predstavniki slovenskega razsvetljskega kroga. Martino Potisk pa zanima medij umetniške razglednice, na kateri se ilustracija povezuje z literarnim besedilom oz. verzi (take so *Prešernove razglednice*, ki so začele nastajati ob priložnosti obletnice pesnikovega rojstva). Razglednico bi lahko postavili v bližino medija pisma, vendar smo jo zaradi zanjo značilnega »drobnega besedila« uvrstili k drobnim formam.

Od druge polovice 19. stoletja je bila pomemben prostor za slovenske leposlovne objave periodika, ki je spodbujala izvirno kratko- in dolgoprozno tvornost. V okviru zadane si teme simpozija nas je še posebej zanimalo, kako periodične publikacije s svojimi specifičnimi medialnimi pogoji vplivajo na nastajanje literarnih vrst in žanrov, kako določajo značaj literature. Na to vprašanje skušajo odgovoriti trije prispevki. Na začetku sklopa stoji članek nemškega literarnega zgodovinarja in medijskega teoretika Gregorja Schweringa. Izhaja iz spoznanja, da je bil konec 19. stoletja prevladujoči način branja literature (še vedno) branje časopisja in revijalnega tiska. Nekaj podobnega velja tudi za dejavnost pisanja. Schwering tezo preverja ob izstopajočih prizorih branja in pisanja na primeru kavarniške literature. Za njim Miran Hladnik preučuje kolportажni roman, ki je izhajal v tedenskih nadaljevanjih in vezan v snopiče, tj. množične broširane izdaje, kakor so sploh pogostoma izhajali romani v 19. stoletju. Kolportажni roman bi lahko postavili v bližino žanra feljtonskega romana, ki je izhajal v nadaljevanjih v podlistku tiskanega medija časopisa. Tematski sklop zaokroža prispevek Urške Perenič. Osredinja se na najboljše pripovedno delo Luize Pesjak, ki si je zanj izbrala komunikacijsko obliko dnevnika in v slovensko književno zakladnico prispevala prvi primerek literarnega žanra dnevniškega romana.

V predzadnjem poglavju si prostor deli pet prispevkov. Irena Orel z veliko natančnostjo spremlja avtorske in uredniške jezikovne spremembe pri pesniški zbirki oz. povesti Valentina Vodnika in Janeza Ciglerja ter opaža tako težnjo po jezikovnem posodabljanju kot zvestobo izvirnemu besedilu. Metod Čepar ob dveh natisnjenih delih Adama Bohoriča analizira sklanjatve samostalnikov, ki jih skuša pokazati v širšem kontekstu jezikovnega razvoja v 16. stoletju. S področja (eksperimentalne) tipografije je članek Petre Černe Oven, v katerem predstavi poskus Jožefa Poklukarja (1791–1866), da bi s svojo univerzalno abecedo rešil problem zapisovanja posebnih glasov za vse slovanske jezike. Njegove litografske tabele je natiskoval Jožef Blaznik, o svojem

projektu pa je Poklukar zainteresirane sredi 19. stoletja seznanjal tudi v Bleiweisovih *Novicah*. Prispevek Marka Ljubešiča je s področja poučevanja materinščine. Avtor si za didaktično ponazoritev izbere časopis *Naša sloga*, prvi hrvaški časopis v Istri, ki je izhajal od leta 1870 v Trstu. Katarina Jaklitsch Jakše želi seznaniti z delom fonda novomeške frančiškanske knjižnice; ponudi nekakšen bibliografski seznam tiskov za 19. stoletje.

Z zadnjim poglavjem zbornika se skušamo priključiti »praznovanju« t. i. Cankarjevega leta. Vendar smo o Ivanu Cankarju želeli govoriti z vidika simpozijske teme. V zadnjem času NUK digitalizira rokopisno gradivo iz njegove bogate zapuščine, v letošnjem letu so prejeli nove donacije Cankarjevega gradiva, ki spodbuja nove obdelave. Peter Scherber obravnava zajeten korpus Cankarjevih pisem, Zarja Frančiška Gošnik na podlagi diplomskega dela predstavlja pisma med Cankarjem in Ano Lušin in seznanja z malo poznanim gradivom, ki ga je zbral in ji ga zaupal pravnik Marjan Marinšek. V jezikovnostilistično obarvanem prispevku Mojca Smolej analizira kompozicijo odstavkov v izbranih delih Ivana Cankarja, ki jih spremlja na črti od rokopisa do njihovega natisa v Zbranih delih. Prispevek cankaroslovke Irene Avsenik Nabergoj je na presečišču med literarno vedo in muzikologijo; v njem analizira rokopise in glasbene tiske Cankarjevih besedil v uglasbitvi tržaškega skladatelja Karola Pahorja. Poglavje in zbornik pa zapira prispevek Dragice Haramija in Janje Batič, ki obravnava intermedialni prenos Cankarjevega kanonskega dramskega besedila *Hlapci* v strip.

Z veseljem navdaja dejstvo, da je razpisno besedilo simpozija uspelo spodbuditi tako veliko odprtih vprašanj in postreči s še več odgovori nanje, vendar je vsaj enako razveseljujoče in obenem navdihujoče spoznanje, da tema o rokopisih in tiskih še zdaleč ni izčrpana. Simpozij na področju tiskanih medijev in drobnega tiska denimo ni uspel spodbuditi obravnav koledarjev, knjižnih oglasov, (knjižničnih, društvenih, zasebnih) seznamov, katalogov, ki so lahko uporaben repertorij za preučevanje recepcije slovenske književnosti. Še eno področje tiskovin predstavljajo revije, časopisje in časniki v drugih jezikih (nemščina, francoščina, italijanščina), ki so izhajali bodisi na Slovenskem bodisi na tujem in so bili pomembni za razvoj slovenske literarne kulture. Spomnimo na tezo modernističnih teorij nacionalizma (npr. Anderson), da je raznovrstno časopisje kot tiskani medij pomagalo ustvariti narod kot zamišljeno skupnost. K obravnavi v sodelovanju slovenističnih študij z drugimi strokami (npr. umetnostno zgodovino, muzikologijo, geografijo, časopisno znanostjo) prav tako še naprej kličejo kulturni, gledališki plakati, notna, kartografska idr. gradiva, če se povezujejo z besedili slovenske književnosti. Izmed tiskano-rokopisnih komunikacijskih oblik pa kot deficitarno obdelano področje izpostavimo literarni žanr pisemskega romana.

Tudi število nezadostno obdelanih ali neobdelanih rokopisov je v tem trenutku brez večjih dvomov večje od števila obdelanih. Rokopisna zbirka v Narodni in univerzitetni knjižnici predstavlja naš največji literarni arhiv. Če se strinjamo okrog tega, da je njeno glavno poslanstvo zbiranje, hranjenje in urejanje rokopisnega gradiva

s področja kulturne literarne dediščine, potem bi morala biti skrb za znanstveno obdelavo tega gradiva v prvi vrsti zaupana jezikoslovcem in literarnim zgodovinarjem. Morda je proces digitalizacije, v katerem rokopisna besedila postajajo dostopna tako rekoč na klik, dovoljšna spodbuda za to, stališče o pozitivističnem drobnopisju (tudi drobnjakarstvu) v slabem pomen te besede pa preseženo in bi ga mogli raje razumeti kot žlahten stik z gradivom.

Urška Perenič
sopredsednica 37. simpozija Obdobja

OD ROKOPISA K TISKU – IN OBRATNO

ROKOPIS KOT PREODDAJA SLOVENSKE TISKANE KNJIGE: PRIMER ČRNOVRŠKEGA ROKOPISA

Matija Ogrin

Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, ZRC SAZU, Ljubljana
matija.ogrin@zrc-sazu.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.15-24

Rokopisi so v širšem kontekstu slovenskega slovstva v zgodnjem novem veku pogosto nadomeščali tiskane knjige, ki so bile zaradi raznih razlogov nedostopne. Dosedanje raziskave rokopisov so bile osredinjene mdr. na t. i. *rokopisno objavo*, ko besedilo ni moglo prodreti v tiskani medij in je rokopis opravljal vlogo javne izdaje besedila. Ta prispevek raziskavo nadaljuje v nasprotno smer: osredinja se na primer, ko rokopis iz časa okrog leta 1800 obnavlja besedilo že izdane tiskane knjige. Napisal ga je doslej neznani slovenski bukovnik Jakob Rus in v njem zbral dragocen korpus baročnega slovstvenega izročila.

rokopisi, rokopisna kultura, slovenska književnost, barok, preoddaja, bukovniki, Jakob Rus

In the broader context of early modern Slovene literature, manuscripts often replaced printed books. Recent research in this area has focused on the manuscript publication: as the text could not enter the medium of the printed book, the manuscript assumed the role of its public edition. This paper pursues research in the opposite direction: it presents a manuscript in Slovenian from circa 1800 that brings back to life the text of several older printed books. It was written by a hitherto unknown Slovene village scholar, Jakob Rus. In the text, he collected a valuable manuscript corpus of the Slovene Baroque literary tradition.

manuscripts, manuscript culture, Slovene literature, Baroque, textual transmission, Jakob Rus

Eno od eminentnih, a doslej neznanih del slovenske rokopisne kulture je obsežen poznobaročni rokopis NUK Ms 1341, ki ga *Register slovenskih rokopisov 17. in 18. stoletja* (NRSS) predstavi kot Ms 124. Vsebuje ducat slovenskih duhovnih besedil. Vsaj nekatera od njih so bila napisana samostojno in nato vezana v zbornik; nekatera so popolna, druga fragmentarna, vmes in na koncu so listi s priročno sestavljenim slovensko-nemškim slovarjem. Rokopis v velikosti kvarta (24,4 × 18,5 cm) je brez platnic in hrbta ter precej poškodovan, začetni in končni listi so raztrgani, ohranjeni le fragmentarno. Zdaj obsega okoli 450 strani, bil je paginiran morda ob vezavi, vendar je paginacija večidel uničena zaradi poškodovanih vogalov. Prvotna vezava je na več mestih krpana – vstavljeni so bili deli drugega rokopisa nekoliko manjšega formata. Rokopis je skoraj v celoti napisala ena sama roka, manj pomembne dodatke je napravila druga, morda še tretja roka. Pisava glavne roke je zelo kultivirana, skoraj lepopisna; večje zapisano besedilo z nenavadno lepimi spodnjimi potezami, zlasti

pri črkah *p*, *f* in *z*, in *z* elegantnimi verzalkami, zlasti *M*, *N*, *T*, je podobno pisni spretnosti nekaterih lepše izdelanih kapucinskih ali frančiškanskih rokopisov. Vendar ni tako. S presenečenjem ugotovimo, da ta visoko kultivirana pisava poteka iz roke slovenskega bukovnika, samouka. To je nedvoumno jasno, ker je pri prepisovanju latinskih besed, denimo v naslovih ali posvetilih, pisec naredil napake, ki kažejo na nerazumevanje pomena. Še več, pisec si je proti koncu rokopisa sestavil priročen slovensko-nemški slovarček in iz načina, kako je napisan, je očitno, da ni znal osnov nemščine, torej ni hodil niti v t. i. trivialno šolo. Slovarček je naslovil *Shoniisf unter riht der deutshen shprahrerihs* [tj. *Sprachreichs*], pri tem pa je domala ganljivo, kako skromna sredstva so bila na voljo njegovi želji po znanju: ker ni poznal nemških pisnih pravil, zapisuje nemško besedilo s slovenskim pravopisom – z bohoričico! – kar nakazuje, da je njegovo učenje verjetno potekalo ustno in po nareku. Slovarček je zelo preprost: *pouem vam – sag euh, rod – geshhleht* [!] itn. Pisec, ki je znal tako lepo pisati slovensko besedilo, da je vzbujal podobo redovniškega pisca, ni znal latinsko niti nemško. Tu pa se odpre veliko vprašanje, ki se ga loteva pričujoči prispevek, a ga bo mogoče le delno razrešiti: od kod torej piscu tolikšna pisna kultura v slovenskem tekstu?

Če si njegova besedila pobližje ogledamo, ugotovimo, da jih lahko delimo glede na dve funkciji ali vlogi rokopisne kulture na Slovenskem. Skupina besedil, ki so v tem rokopisu le fragmentarno ohranjena, ni bila razen enega nikdar poprej objavljena v tisku in jim je ta rokopis dajal enega od možnih načinov obstoja, ki je bil s prepisom zagotovljen in hkrati tudi prilagojen. Toda ob njih nas presenetita tudi dve obsežni besedili ravno nasprotno vrste: kot rokopisna teksta namreč reproducirata besedilo dveh že objavljenih, tiskanih knjig. Rokopis obsega naslednja besedila:

1. *branie od shiulenie tih 12 S Apostelnou inu jogrou Jesusa Kristusa* (fragmentarno),
2. *To branie ie od enga Jakapa pushaunika*,
3. *Molitou* (dolga skoraj dve strani, premišljevalna),
4. *Sueti postni Euangeliumi katere se v Katolshki zirkvi skus shtirdeset dni S Posta bero ...* (Pohlin 1789),
5. v nem., druga roka: *Anfang Einiger Kind Vigas Bey Einiger arznei ...*,
6. pesmariški del, nekaj novejših božičnih pesmi, deloma fragmentarno,
7. *Praxis Katechistiza tu ie Enu preprustu inu nuznu gouorienie vmei enim ozhetam inu niegouim Synam od te praue vere ...* (prepis celotne knjige *Navuk christianski*; Kastelec 1688),
8. poseben naslov, kakor bi šlo za novo delo, vendar še naprej prepis iz iste Kastelčeve knjige: *Poduzhenie eniga luterskiga ali Kaluinish ali syzer eniga smamleniga kristiana ali nesastopniga*,
9. *Nebeshku Blagu kateru se sdei tem Andahtliuim Romariem na Krishni gori vnkai tala ...* (F. J. Repež, 1764. Samo Predgovor, dve strani, nato pet kitic *Pesmi od Suetiga Reshniga Tellesa*), nadaljevanje dva lista naprej,
10. *Shoniisf unter riht der deutshen shprahrerihs* (preprost slovensko-nemški slovar),
11. fragmentarni zapisi in odlomki raznih besedil,

12. *Bukue od teh shtirih poslednih rezhi*. Besedilo sega do konca rokopisa, vendar je vmes krpano, dodane so lege manjšega formata, na koncu in vmes spet listi z raznimi slovarčki.

Ta dragoceni rokopis doslej neznanega slovenskega bukovnika je eden redkih, ki poleg bogate vsebine na srečo vsebuje zanesljivo sled tako o avtorju kakor o kraju nastanka. Na desetem listu recto, šteto od zadaj, je vpis bralca, ki si je rokopis izposodil in ga lastniku vrnil. Bralec se lastniku zahvaljuje in ga neposredno naslavlja z imenom in priimkom: »Jakop Rus jest tebe lepu ľahuualem ľa te buku kes mi jh posodu Sdei pa ostanem toý periatu ľrau bodi jakop Rus«. Drugi ključni podatek rokopis hrani na zadnjem listu vezave (zadnjem, preden ji je bila prišita še dodatna, zdaj zadnja lega listov): tam najdemo kratek kroniški zapis glavne roke o nesoglasju med *zherneuershzam* in *pograizam* zastran službujočega duhovnika; iz tega zapiska in škofijskih arhivskih virov je nedvoumno, da je rokopis nastal v Polhograjskem hribovju: v Črnem vrhu nad Polhovim Gradcem. Ob tako umeščenem kraju nastanka lahko v virih najdemo natančne biografske podatke o piscu, bukovniku Jakobu Rusu: v Črnem vrhu, hišna št. 51, je bil rojen 1. julija 1777 in tam tudi umrl 21. julija 1853.¹ Čas nastanka je po več letnicah v rokopisu sodeč tik pred in okoli leta 1800.

Po srečno ohranjenih zapisih v tem sicer poškodovanem, mestoma uničenem rokopisu se iz anonimnosti prikaže doslej neznani slovenski bukovnik Jakob Rus. Prav na prehodu iz 18. v 19. stoletje je prepisal ali priredil obsežen rokopisni repertorij slovenske baročne književnosti, zlasti nekaterih njenih posebej priljubljenih zvrsti: na začetku je fragmentarno ohranjeno hagiografsko besedilo, sledijo evangelijska, poučna (zdravstvo) in pesemska besedila, nato znani Kastelčev katehetični tekst, na koncu pa ne manjka asketično besedilo o *quattuor novissima* – štirih poslednjih stvareh človeka.

Izkaže se, da so zgoraj omenjene enote 1, 2, morda 3, 6 in 12 po vsem sodeč besedila, ki niso mogla prodreti v medij tiskane knjige, posredovana so bila le z rokopisi – in se bomo k njim vrnili kdaj drugič. Tu se posvetimo dvema osrednjima besediloma, kjer je Jakob Rus z rokopisom dal novo življenje starejši, že natisnjeni knjigi.

Pohlin 1789

Prvo od njiju je prepis Pohlinove knjige *Sveti postni evangeljumi*, in sicer tretje izdaje iz leta 1789. Naslov dela v rokopisu precej zvesto sledi tiskani predlogi in poda o njej natančen podatek: *Sueti postni Euangeliumi katere se v Katolshki zirkvi skus shtirdeset dni S Posta bero koker so na veliko proshno brumnih dush staskani* [!] *inu sdei k tret malu med ludi dani*. Besedilo bi se moralo začeti z evangelijem na pepelnično sredo, a je zanj v rokopisu zapisan le naslov, besedila pa ni, enako velja za prvo postno nedeljo itn. Torej je pisec rokopisa iz prepisovanja izpustil vse evangelijske odlomke, ki jih je vsebovala neka izdaja *Evangelijev in listov*, ki jo je po vsem sodeč imel pri roki. Zato si je iz Pohlinovih postnih evangelijev prepisal

1 Prim. NŠAL, ŽA Polhov Gradec, IND R 1622–1823 in ŽA Črni vrh, M 1812–1863, fol. 74. Hvala Borisu Golcu za izpis številnih arhivskih podatkov o rodu, življenju, družini in posesti Jakoba Rusa.

le tiste, ki jih sicer ni imel na voljo. S tem je nadaljeval do evangelija na torek po četrtni postni nedelji, tj. nekaj čez polovico posta, vendar malo manj kot do polovice Pohlinove knjige, saj so evangeliji v velikem tednu zelo obsežni.² Lahko bi sklenili z ugotovitvijo, da je pisec sredi prepisovanja Pohlinove knjige odnehal ali pa da se je preostanek prepisa že pred vezavo v sedanji zbornik izgubil. Toda s tem bi pomembno sporočilo tega prepisa zgrešili.

Če namreč besedilo podrobneje preučimo, opazimo, da se od Pohlinovega teksta kot predloge pomembno razlikuje ne le v besednih oblikah, temveč celo v leksiki in mestoma v skladnji, česar pri prepisu kanoničnega sakralnega besedila vendar ne bi pričakovali. Pomisliti kaže, da se je pisec med prepisovanjem oziral še v kakšno drugo izposojeno svetopisemsko knjigo, ki te evangelije vsebuje. V poštev bi prišla le Dalmatin in Japelj.³ Oglejmo si dva kratka odlomka.

Pohlin 1789	Črnovrški rokopis	Dalmatin 1584
Na sredo po 2. Nedeli v postu [Mt 20]		
Tedej je Mati Zebedeovih otrok s' dvema fvojima Synovama k njemu perstopila, je njega molila, inu nekaj od njega prosila [...]	tedai ie k niemu stopila Zebedouih[!] otrok Mati suoimi sŷnanami[!] ga ie obmolila inu ie ena rezh od niega prosila [...]	TEdaj je k'njemu stopila Zebedeovih otruk Mati, s'fvojemi Synovi, je pred nym doli padla, inu je eno rezh od njega profsila. [...]
rezi, de ta dva moja sŷnova fedita, edn na tvoji defnizi, inu ta drugi na tvoji levizi v' tvojimu krajleŷtvu. [...]	rezi de leta dua sŷna moia sidita u tuoim kralestui eden na tuou desnizi inu ta drugi na tuou liuizi [...]	Puŷti leta dva moja Synuva fedéti v'tvoim krajleŷtvi, eniga na tvoji defnici, inu tiga drusiga na tvoji levici. [...]
vi neveste, kaj profíte. Moreta li pyti ta kelh, katiriga bom jeŷt pyv? Ona ŷta njemu rekla: morema. On je k'njima djav:	vi na veste kai prosite al morete ui ta kelih piti kateri bom iest piu oni so diali k niemu ia mi moremo	Vy nevéŷte, kaj proŷsite. Morete li vy ta kelih pyti, kateriga bom jeŷt pyl, inu ŷe puŷtiti kârŷtiti ŷtém Kârŷtom, s'katerim bom jeŷt kârŷzhen?

2 Prim. Pohlin 1789; knjiga ni paginirana, vseh listov je 58. V rokopis je pisec prepisal tekst do 22. lista tiskane knjige. Ker rokopis nima foliacije, se trenutno ni mogoče sklicevati na razpon posameznih besedil.

3 V naš časovni kontekst bi se podala tako Japljeva izdaja *Nove zaveze* iz leta 1784 kakor njegovi *Listi inu evangelji* iz leta 1803, ki so razširjeni tako, da tudi za celoten postni čas (nedelje in delovnike) vsebujejo vsa berila in evangelije, kar je bila novost v tedanjem izdajanju lekcionarja in odraz dejanske potrebe po teh besedilih, potrebe, ki jo s svojim nastankom potrjuje tudi obravnavani rokopis. Vendar Japljevega prevoda nismo uvrstili v gornjo primerjavo, saj se zdi besedilo našega pisca bistveno bolj podobno Dalmatinovemu kakor Japljevemu tekstu evangelijev.

moj kelh bosta fzer pyla: fedeti pak na moji defnizi, ali levizi neftojy per meni vama dati, ampak katirim je perpravlenu od mojiga Ozheta.	inu on ie reku k nim moi kelih bote vi reisen pili ali tu sedanie na moi desnizi inu leuizi ni moie vam dati ampak katerimu ie perpravlenu od moiga Ozheta	Ony fo djali k'njemu: Ia my moremo. Inu on je djal k'nym: Moj kelih imate vy rejs pyti, inu s'tém Kårftom, s'katerim bom jeft kërřzhen, kërřzheni biti: Ampak tu fedenje na moji defnici, inu levici dati, fe meni nespodobi, temuzh bo tém danu, katerim je pèrpravlenu, od mojga Ozheta.
Na Zhetertik po drugi Nedeli v postu [Lk 16]		
Abraham pak je njemu rekuv: Syn! pomilfi, de fi dobru she v' fvojimu shivlenju prejev, inu Lazarus v' glih vishi hudu: sdej pak je on potroshtan, ti pak bosh martran. Inu per vřimu timu je med nami, inu med vami en velik temman prepád poterjen, de ti, katiri bi othli, nemorejo ne odletod k'vam doli se podati, ne odundot lesem gori pridti.	Abraham pak ie reku k niemu premisli s'yn de si ti dobru preuseu v tuoim shiuleni lazarus pak hudu sdai ie on potroshtan inu ti bosh martran inu zhes letu vse ie med nami inu vami ena velika prepad poteriena de te kateri bi otehi od tod doli kuam řiti ne moreio inu ludi[!] od unot lesem knam zhes ne moreio priti	Abraham pak je rekål: Pomilfi řyn, de fi ti tvoje dobru v'tvoim lebni prejel, inu Lazarus je pruti tu hudu prejel: Nu pak je on potroshtan, inu ti bořh martran. Inu zhes letu vse, je mej nami inu vami ena velika prepád poterřena, de ty, kir bi hotėli od letod doli k'vam pojti, nemorejo, inu od unod tudi leřsemkaj k'nam zhes nemoreo priti.

Ti zgledi izdatno pokařejo, da je pisec rokopisa ob prepisovanju Pohlenovo besedilo močno redigiral na domala vseh ravneh. Kar zadeva (pravo)pisno raven, uporablja pisec v vsem rokopisu svojo posebno poenostavitev bohoričice, kjer namesto dolgega *f* uporablja le mali *s*, s katerim zapisuje sičnika /s/ in /z/, za šumevca /ř/ in /ř/ uporablja *sh*, glas /č/ pa redno zapisuje s *zh*. Kot vidimo, prakticira tudi starinsko baročno konvencijo, da uporablja črko *i* tudi namesto črke *j*, občasno pa za glasove, povezane s tema črkama, uporabi tudi stari baročni *ř*, prav tako starinska pa je tudi raba črke *u* namesto *v*, torej za zapisovanje glasov /u/ in /v/, denimo: »doli kuam řiti«. Źe te pisne konvencije izpričujejo, da se je Jakob Rus kot pisec izučil ob predhodni rokopisni tradiciji z bukovniškimi svoboščinami. Če bi se učil predvsem ob slovenskih tiskanih knjigah, bi uporabljal vsaj standardni dolgi *f* in *řh*, vendar vidimo, da ni tako. Hkrati opařamo, da pisec sploh ne uporablja ločil, pa tudi velikih začetnic ne, razen za poglavitna sveta imena, kar ga tem bolj uvrřa v pisno prakso bukovniškega slovstva. Na oblikoslovni ravni opazimo množico sprememb, nekatere pod vplivom narečja, nekatere pa so takšne, da pod vplivom starejše pisne tradicije s tujimi kalki spreminjajo

besedilo na slabše, npr.: »Abraham pak je njemu rekuv« > »Abraham pak ie reku k niemu«. Pravilen Pohlinov dajalnik je pisec rokopisa spremenil v pogosto predložno zvezo *k niemu*, ki je po izvoru kalk, pričuje pa o tradiciji tiskanih knjig, vendar pa je glagol postavil v središče stavka. Še bolj izrazito je pisec rokopisa prestavil glagol na osrednje mesto (v smislu pravilne slovenske skladnje) v naslednjem stavku: »Syn! pomisli, de li dobru she v' fvojimu shivlenju prejev« > »premisli sŷn de si ti dobru preuseu v tuoim shiuleni«, pri tem pa je uporabil obliko *prevzeti* v pomenu 'prejeti'. Podobno opazimo že v prvem stavku zgornje tabele, kjer je omenjena mati Zebedejevih sinov: Pohlinovo dvojino je pisec sicer pokvaril v množino, vendar pa je položaj glagola, ki ga ima Pohlin še na koncu stavka, pri našem piscu bolj ljudski in zato pravilen: »tedai ie k niemu stopila [...] mati.«⁴

Prav s takšnimi skladijskimi vzorci pa je Jakob Rus na mnogih mestih bližji Dalmatinu kakor Pohlinu. Rusov stavek iz prilike o ubogem Lazarju »inu zhes letu vse ie med nami inu vami ena velika prepad poteriena« pa sploh do potankosti reproducira Dalmatinov tekst Lk 16,26. S tem se je odprlo novo težavno vprašanje, kako se more tu hkrati pojavljati čisti Dalmatinov tekst, očitno različen od Pohlinovega, tega pa kot predloge zaradi številnih podobnosti in naslovne reference tudi ne moremo kar zavreči.

Obsežno preoblikovanje Pohlinovega evangeljskega besedila v procesu prepisovanja v rokopis v smeri Dalmatinovega prevoda odpira vprašanje, ki se po mojem mnenju povezuje z uvodnim spraševanjem: od kod piscu, ki ni znal pisati ne latinsko ne nemško, tolikšna pisna kultura v slovenskem besedilu, tako da bi v njegovi pisavi skoraj lahko videli redovniško roko, čeprav vemo, da je bil bukovnik? Takšna visoka stopnja redigiranja in prilagajanja evangeljskega besedila, hkrati pa izrazita pisna kultura najverjetneje izpričujejo vpliv neke domače tradicije, morda ustne, toda vsekakor tudi pisne. Dejstvo, da pisec ne pozna ločil – enako kakor pisec *Rokopisa iz Škofič* ob Vrbskem jezeru (NRSS Ms 122; Domej 2017) – nakazuje njegovo povezanost z živo oralno tradicijo, kjer rokopisno besedilo spremlja govorno preoddajo in kjer ločila seveda niso pomembna, saj je vsa skladnja izražena z intonacijo ter govornimi premori. Po drugi strani pa je dvomiti, da bi se Dalmatinov tekst v zgolj oralni preoddaji (torej brez vsake pisne preoddaje) ohranil tako čist in dobesečen, brez preoblikovanj, kakor se je v navedenem primeru. Vsiljuje se nam torej vprašanje, ali je imel naš

- 4 Preden sem v rokopisu našel zapisek o *Črnovrščih* in *Pograjcih*, ki natanko umesti kraj njegovega nastanka, sem pri jezikoslovcih iskal oporo za umestitev v narečno območje. Opozorjen sem bil na zelo raznolike narečne in historične pojave. Majda Merše me je opozorila poleg narečne raznolikosti mdr. tudi na možnost, da bi bila dvakrat zapisana oblika *na tuou desnizi* [...] *na tuou liuizi* lahko arhaizem. »Oblika *tva* za 'tvoja' bi bil arhaizem, znan iz Brižinskih spomenikov (*Tua milozi*), vendar je bolj verjetno, da gre spet za prilagajanje kake govorjene oblike. [...] Glede na protestantsko tradicijo je nov tudi glagol *obmoliti*. Pleteršnik ga navaja z oznako Gor. (gorenjsko) [...] Nasprotno pa bi obliko *rejsen* lahko prevzel od protestantov, saj so jo poznali, čeprav je na primerjanem mestu ni. Gre za obliko z nekdanjim jatom« (pismo dne 19. septembra 2018). Jožica Škofic me je opozorila (pismo dne 26. septembra 2018), da poleg osrednjeslovenskih prvin, ki izvirajo iz slovstvene tradicije, besedilo vsebuje ne le dolenjske, temveč še več rovtarskih in gorenjskih pojavov, in sklenila: »Največ je torej sledi govorov SZ od Ljubljane«, kar se skoraj povsem ujema z lokacijo Črne vrha, od koder se proti severu spuščamo že v Poljansko dolino. Obema kolegicama iskrena zahvala za pomoč!

pisec pred seboj izposojeni izvod Dalmatinove *Biblije*. To je povsem možno, a v tem primeru bi pričakovali, da bi bil delež neposrednega Dalmatinovega teksta v rokopisu večji. Zdi se verjetno, da je Rus razpolagal s kakšnim prepisom ali rokopisno priredbo iz Dalmatina, morda z izbranimi odlomki ipd., ki bi si jih lahko kdaj prej tudi sam pripravil in si ob tem mojstril pisalno tehniko – saj je v obravnavanem rokopisu že zelo vešč slovenskega pisanja. Vse to je komaj kaj več kot ugibanje in ne zadošča za trdno hipotezo, saj ohranjeni rokopis nikakor ne dopušča tako daljnosežnega sklepanja. Kljub temu pa je očitno, da je vpliv Dalmatinovega besedila v prepisu našega pisca približno tako velik kakor Pohlinov – in tega si brez neke besedilne tradicije, na katero se je Jakob Rus opiral, ni mogoče pojasniti.

Kastelec 1688

Drugo izstopajoče besedilo v obravnavanem rokopisu je mnogo obsežnejše od postnih evangelijev in v določenem pogledu tudi pomembnejše. To je – zame ob prvem srečanju z rokopisom nadvse presenetljiv – prepis klasičnega baročnega besedila 17. stoletja, knjige Matije Kastelca *Navuk christianski sive praxis cathechistica ...* iz leta 1688. Rokopis nas preseneti z jasno dokumentirano letnico: Jakob Rus je to obsežno delo prepisal leta 1799. Sredi razsvetljskega razmaha je on sam ali njegovo okolje še tako živo potrebovalo baročno Kastelčevo knjigo izpred 110 let, da je v vseh podrobnostih izpisal glavno besedilo tiskane knjige do strani 566, torej vse razen molitvenega dela, kjer ima Kastelec pobožnosti in pravila, povezana s češčenjem svetega Rešnjega telesa. Iz tiskane predloge je s strani 474 v rokopis prerisal celo dekorativno vinjeto s kristogramom IHS. Naslov tega besedila v rokopisu – zapisan v že znanem Rusovem pisnem načinu in z velikimi svoboščinami pri latinskih besedah – se glasi: *Praxis Katekistiza tu ie Enu preprustu inu nuznu gouorienie vmei enim ozhetam inu niegouim Synam od te praue vere inu kristianskiga katolshkga Nauka resnizhniga Nauka v temu leitu 1688 vdruk dane sdei pa spisane v letu 1799 v peruimu Konuzu*. Naslov je zvesto prepisan iz izvirnika z značilnimi prilagoditvami ter nekoliko okrajšan. Dragocena je natančna datacija 1799, ki pove, da tudi druga besedila v zborniku niso mogla nastati veliko pred tem letom, nekatera, ki v rokopisu sledijo, pa so verjetno nastala še tudi po 1800. Določilo v *peruimu Konuzu* ni krajevno, temveč časovno: pomeni toliko kot 'v prvem delu' leta, tj. zgodaj 1799.⁵ V mestniški obliki samostalnika *konec* je nenaglašeni drugi samoglasnik (verjetno polglasnik u-jevske barve: *konəc*) v narečju zadržal nekaj zvena (v *konəcu*) in ga je bukovnik po lastni slušni predstavi zato zapisal s črko *u*, od tod zapis: *v Konuzu*.

Dejstvo je, da je Jakob Rus v svoj rokopis zajel staro Kastelčevo knjigo o krščanskem nauku in ji s tem podelil neko novo življenje, za katero poprej nismo niti mislili, da bi ga imela. Oglejmo si dva odlomka njegovega besedila, ki si v rokopisu neposredno sledita, a sta zelo različna po zvrsti. S prvim odlomkom se končuje pogovor med očetom in sinom o cerkvenih zapovedih in vsebuje neko historično pripovedno snov, drugi odlomek je molitev očenaš kot visoko kanonizirano besedilo.

5 Mnenje Borisa Golca ob ogledu fotografij rokopisa dne 25. septembra 2018.

Kastelec 1688	Črnovrški rokopis
Kakú fe ie sadershal tá Rimski Ceffar Theodofius pruti Duhovskim Oblaftnikom?	Koku se ie sadershou ta Rimski zesar Theodosius pruti Duhouskim oblastnikom
Kadar fe ie bil on filnu pregréshil, inu eniga pravizhniga k' fmerti obsodiu: ie on hotl en dán po navadi v' to Cerkou notar stopiti, de bi molil, ali tá fveti Shkoff Ambrosius ga nei puftil blisu Cerqve priti, dokler bi tá Ceffar ene ozhitne pokure ne sturil: natú je tá Ceffar bil timu S. Shkoffi volán inu pokorn, je niega volgau, inu je tó nalosheno pokuro rad volnú inu pohlevnu doparneffil.	Kader se ie biu on siunu preghreshiu inu eniga prauizhniga k smerti obsodiu ie on oteu en dan ponauadi v to Cirku noter stopiti de bi moliu ali ta sueti Shkof Ambrosius ga ni pustýu blisu Cirkue priti dokler bi ta Cesar ene ozhitne pokure ne sturiu na tu ie ta Cesar biu temu S shkofu volan inu pokorn ie niega uolgau inu ie to nalosheno pokuro rad volnu inu pohleunu dopernesu
Kaku fe moli ta fveti Ozha nash?	Kaku se moli ta S ozhanash
Ozha nash, kir fi v' Nebeslih. Pofvizhenu bodi tvoje jmě. Pridi k' nam tvoje kraileftvu. Isydife toja vola, kakör na Nebu, taku na semli. Kruh nash vfakdani dai ga nam danas. Inu nam odpufti nashe dolgě, kakör my odpushamo nashim dolshnikam. Inu nas ne vpelai v' skushniavo. Ampak nas rélhi od hudiga, Amen. [str. 240–242]	ozhenash kir si v Nebesih posuezhenu bodi tuoie ime pridi knam tuoie Krailestu sgodi se tuoie vola koker na Nebu toku na semli Kruh nash vsakadani dai ga nam donis inu nam odpusti nashe douge koker mi odpushama nashim doushnikom inu nas ne vpeli v skushnauo ampak nas reshi od hudiga Amen

Kljub tako veliki zvrstni razliki med obema besediloma – legendarna historična pripoved in očenaš – je pisec tokrat obe besedili zapisal enako verno oz. z enako stopnjo razmeroma majhnih sprememb, ki so sicer številne – tako na pisni kakor glasovni ravni –, vendar ne segajo v višje oblikovne ravni jezika. Verjetno odražajo žive govorne vplive, kakor npr. *doparneffil* > *dopernesu* ali *kraileftvu* > *krailestu*. S takšnimi posegi je Kastelčevo »literarno dolenjščino z rahlo primesjo notranjskih elementov« (Glonar 2013) pisec prilagodil svojemu rovtarskemu narečnemu okolju. Skoraj edina večja sprememba je »Isydife toja vola« > »sgodi se tuoie vola«, ki je gotovo nastala tako pod pisnim kakor govornim vplivom te tedaj že trdno uveljavljene molitvene oblike.

Sklep

Pohlinova jezikovna podstava je bila resda bolj gorenjska in s te osnove se je približeval ljubljanskemu govoru (Orožen 2013); vendar bi lahko Jakob Rus tudi Pohlina redigiral zgolj pisno in narečno-glasovno, če bi tako hotel – a je bilo očitno drugače. Razmeroma nizka stopnja spreminjanja Kastelčevega besedila v procesu prepisovanja – vsekakor majhna v primerjavi s tem, kako je modificiral

Slika 1: Črnovrški rokopis (NUK, Ms 1341). Slika prikazuje začetek besedila 8 v zgornjem seznamu

Pohlinovo predlogo – lahko torej pomeni le, da je Rus prepisoval Kastelca neposredno iz tiskane knjige, pri Pohlinu pa je na delu neka močnejša preoblikovalna sila – bodisi starejše rokopisne predelave Dalmatinovega teksta (nemara tudi Pohlinovega) bodisi izposojeni izvod same *Biblije*.

Potrditev takšnega sklepanja najdemo v rokopisu na samem koncu prepisa *Praxis Katekistiza*. Tam namreč začuda najdemo stavek, ki ni Kastelčev, ampak ga je napisal bukovnik sam: »Teh rezhi ie zelu dosti katere mi moremo veruati sakai Bible so ene velike bukue ie ~~siudu~~ siunu dosti notri sapisanu ali nikar en sleherni more snati kar notri stoŷ inu se tgaistiga zhistu inu ozhitnu navuzhiti«.

Ti stavki pristnega občudovanja pričujejo o fascinaciji bukovnika Jakoba Rusa nad obsežnostjo in raznoliko vsebino *Svetega pisma* – in dopuščajo razne razlage. Stavek »Bible so ene velike bukue« zelo verjetno pomeni, da je res imel pred seboj enega od izvodov Dalmatinove *Biblije*; ni pa izključeno, da množina *Bible* govori o več zvezkih, v tem primeru morda o rokopisih Kastelčevega prevoda *Svetega pisma* oz. o njihovih prepisih – toda tega ne bomo izvedeli nikoli.

V vsakem primeru je pomembno, da je bil naš pisec laik in celo neizobražen bukovnik, ki je navkljub popolni odsotnosti šolske izobrazbe (očitna je pri vsakem zapisovanju latinskih besed in tujk) izdelal slovenski rokopis trajne vrednosti. Večina duhovnikov jožefinske dobe bi bila pri prepisovanju evangelija bolj zadržana, držali

bi se avtoritativnega tiskanega besedila, izdanega s cerkvenim dovoljenjem, in bi spreminjali le to, kar bi se zdelo nujno potrebno za narečno prilagoditev domačemu okolju. Pisec *Črnovrškega rokopisa* – samouk, toda kultiviran bukovnik – je v svoji modifikaciji kanoničnega Pohlinovega besedila segel bistveno dlje, pri tem pa mu je dajalo suverenost besedilno izročilo Dalmatinove *Biblije*, na katero se je mogel nasloniti.

Dejstvo je, da na videz preprost prepis Pohlinovih natisnjenih postnih evangelijev prikriva v sebi besedilni in jezikovni stržen, ki je že ob nastanku rokopisa segal dobri dve stoletji v preteklost; in da je Kastelčevo živopisno besedilo o krščanskem nauku Jakob Rus oživil za novo branje in poslušanje. Oba tako raznolika pojava je marljivemu bukovniku omogočila rokopisna kultura. Dajala mu je svobodo, v kateri je z naravnim talentom izmojstril svojo pisavo v rokopisih, za katere ne bomo nikoli izvedeli. Toda veliko je že to, da se nam je ohranil vsaj en njegov rokopis, napisan v Polhograjskih hribih »v prvem koncu 1799« in ob koncu dolge baročne kulture med Slovenci – rokopis, ki je črpal iz vrhov slovenskega baroka, pa tudi iz začetkov slovenskega knjižnega jezika.

Viri in literatura

- Črnovrški rokopis*. NUK, Ms 1341. Opis rokopisa: Register slovenskih rokopisov 17. in 18. stoletja. Ms 124. *Črnovrški rokopis*. <http://ezb.ijs.si/nrss/>
- DALMATIN, Jurij, 2004: *Biblia, tu ie, vse Svetu pismu ...* Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije. www.biblija.net
- DOMEJ, Teodor, 2017: Rokopis iz Škofič o Marijinem in Jezusovem življenju. Aleksander Bjelčevič, Matija Ogrin, Urška Perenič (ur.): *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne. Obdobja 36*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 15–21.
- GLONAR, Joža, 2013: Kastelec, Matija (1620–1688). *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU.
- KASTELEC, Matija, 1688: *Navuk christianski, sive Praxis catechistica. Tú je Enu nuznu govorjenje, v' mei enim ozhetom, inu njegovim synam, od te prave vere, inu od praviga christianskiga catholiciga navuka; s' enim lépim poménkovaniem eniga catholic inu lutrish zhlovéka; tudi v' kakeshni vishi more en zhlovik she na tem sveitu nebú iméti*. Ljubljana: Jožef Tadej Mayr.
- Nadškofjski arhiv Ljubljana [= NŠAL], ŽA Polhov Gradec, Matične knjige, Indeks rojstnih matic IND R 1622–1823 .
- Nadškofjski arhiv Ljubljana [= NŠAL], ŽA Črni vrh, Matične knjige, Mrliška matica 1812–1863.
- OROŽEN, Martina, 2013: Marko Pohlin – oblikovalec oznanjevalnih besedil v obdobju razsvetljenstva. Miha Preinfalk (ur.): *Neznano in pozabljeno iz 18. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja, ZRC SAZU.
- POHLIN, Marko, 1789: *Sveti postni evangelijski, katire se v' Katolshki zirgvi skus shtirdeset dny S. Posta beró, is Latinskiga na Krajnsku prestavljeni, se snajo k' vezhimu troshtu virnih kristianov v' postu per sgudnih mashah brati; koker so na velike proshne brunnih dush stiskani, inu sdej k'tretjemu malu, med ludy dani*. Ljubljana: Janez Friderik Eger.

ZBIRKE »MRTVEČIH PESMI«: IZ ROKOPISNIH V TISKANE ZBIRKE ALI OBRATNO?

Marjeta Pisk

Glasbenonarodopisni inštitut, ZRC SAZU, Ljubljana
marjeta.pisk@zrc-sazu.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.25-32

Zbirke »mrtvečih pesmi«, tj. pesmi, ki so se na vzhodnem delu slovenskega etničnega ozemlja pele pri čutju ob mrliču in med pogrebi, so od konca 18. stoletja izhajale tako v Slovenski krajini kot v raznih madžarskih mestih. Poleg njih so ohranjene številne rokopisne pesmarice s podobnim repertoarjem, predvsem iz 19. stoletja. V prispevku so različne tiskane izdaje in ponatise pesmaric primerjani z rokopisnimi zbirkami. Ob tem se zastavlja vprašanje poti prehoda: ali so rokopisni zvezki prepisi tiskanih izdaj ali pa so v tisku objavljene pesmi, ki so predhodno krožile znotraj rokopisne tradicije.¹

mrtveče pesmi, tiskane pesmarice, rokopisne pesmarice, Prekmurje, Porabje

Collections of dirges, the »mrtveče pesmi« that were sung in the eastern part of the Slovenian ethnic territory at wakes and during funerals were published in the Slovene March and in other Hungarian towns from the end of the 18th century. Moreover, numerous manuscript songbooks with a similar repertoire have been preserved, especially from the 19th century. In the article, various printed editions and reprints are compared with manuscript collections. In addition, the question of the transition path is posed: whether manuscript songbooks copied printed editions or were songs that were previously circulated within the manuscript tradition later published in printed books.

dirges, printed songbooks, manuscript songbooks, Prekmurje, Raba Valley

Mrliške pesmi, ki so bile na celotnem slovenskem ozemlju pomemben del pesemskega repertoarja, so se pele ob slovesu od pokojnika vse do velikih sprememb v odnosu do smrti in z njo povezanimi rituali v zadnjih desetletjih 20. stoletja. Med njimi zavzemajo posebno mesto »mrtveče pesmi« – pesmi z religiozno vsebino, ki so se v Prekmurju in Porabju pele tako pri čutju ob mrliču kot pri posameznih fazah pogrebne obreda in so bile pevcem, predvsem *kantorjem* (oz. organistom) in *škounikom* (učiteljem), od konca 18. stoletja dostopne tako v tiskanih kot v rokopisnih pesmaricah. Sobivanje rokopisnih in tiskanih pesmaric, ki je trajalo vse do prve polovice 20. stoletja, je bilo pogojeno z različnimi dejavniki, zaradi katerih je bila dostopnost tiska v raznih okoljih in za razne vrste besedil zelo različna (prim. Ogrin 2017: 44). V Prekmurju in Porabju, predvsem v župnijah, ki so nekdaj pripadale škofiji Győr, naj bi tako od 17. do 20. stoletja nastalo okoli 100 (evidentiranih) rokopisnih

¹ Raziskava je bila izvedena v okviru raziskovalnega projekta Spomini religioznega v arhivih ljudske glasbe, številka N6-0044, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

pesmaric (prim. Mukič 1999; Novak 1997); med njimi nekatere vsebujejo zgolj »mrtveče pesmi«.

Rokopisne pesmarice »mrtvečih pesmi« so nastale kot 1) zapis repertoarja najpogostejše izvajanih pesmi, ki jih je zapisovalec – pogosto organist – potreboval pri svojem delu, in kot 2) prepis pesmi iz predhodnih rokopisnih ali tiskanih pesmaric: v tem primeru je prepisu botrovalo pomanjkanje dostopnih pesmaric ali denarja za nakup tiskane pesmarice. Pri tem se zastavlja vprašanje, v katerih pesmaricah je prepisovalec »besedilo občutno prilagodil ne le svojemu jezikovnemu idiomu, temveč ga je v skladu s svojo afiniteto in potrebami lokalnega družbenega konteksta tudi tekstološko prilagodil, variiral, povzel, mu dodajal prvine ustnega izročila« (Ogrin 2017: 43), kdaj pa gre za zvest prepis iz že obstoječe pesmarice ali celo za zapis pesmi, ki so bile v določenem kontekstu funkcijsko rabljene v določeni skupnosti in so se prenašale prek ustnega medija.

Tabela 1: Poti nastanka rokopisnih in tiskanih pesmaric

tiskane pesmarice	prevedene pesmi in pesmi iz predhodnih tiskanih izdaj	tisk → tisk
	pesmi, prehodno dostopne v rokopisnih pesmaricah	rokopis → tisk
rokopisne pesmarice	prepis pesmi iz predhodnih pesmaric (rokopisnih ali tiskanih)	rokopis/tisk → rokopis
	zapis repertoarja najpogostejše izvajanih pesmi	ustni prenos → rokopis

Dostopne pesmarice »mrtvečih pesmi« – številne ohranjene pesmarice žal niso dostopne – se uvrščajo v eno od kategorij, prikazanih v tabeli. Poleg tega je bila odločitev za določeni medij deloma povezana z religiozno pripadnostjo, saj naj bi bile tiskane pesmarice značilne za evangeličansko, rokopisne pesmarice pa za katoliško skupnost (Novak 1974; Pšajd 2017). Vendar so se ohranile tudi evangeličanske rokopisne pesmarice (npr. NUK, Ms 1485), poleg tega se je repertoar prepletal, saj so nekatere pesmi predreformacijskega izvora, nekatere so protestanti prevzeli od katoličanov, druge pa so katoličani ob rekatolizaciji prevzeli od protestantov in so se zato uporabljale v obeh skupnostih. Tako so npr. izhodiščno luteransko *Martjansko pesmarico* uporabljali in prirejali tako katoličani kot evangeličani (Novak 1997; Adam 2013: 44–45) in je živela dalje pri katoličanih, ki so jo vsaj delno prepisovali celotno 19. stoletje in jo kasneje deloma tudi natisnili (Novak 1997: 56).

Pomemben vpliv je imela tudi madžarska tradicija prevajanja nemških in latinskih pesmi in izdajanja pesmaric, tako so v *Martjanski pesmarici* 1 pesmi iz *Cantionale catholicum* (1676) Jánosa Kájonija, v Sijartovih *Mrtvecsni peszmih* pa najdemo prekmurske prevode v madžarščino prevedenih pesmi Bartolomeja Ringwaldta, Johanna in Nikolaja Heermanna, Valerija Herbergerja, Krištofa Knolla, Simona Dacha, Johanna Georga Albinusa, Johanna Rosenmüllerja, Tomaža Čelana po prevodu Bartholomeja Ringwaldta in Jacoponusa idr. (Škafar, Novak 2013).

Mrtveče pesmi

Pesmarice »mrtvečih pesmi« predstavljajo manjši del vseh ohranjenih rokopisnih pesmaric tega območja in vsebujejo večkitične žalostinke, ki so domnevno nadomestile naricanje in so se ohranile le na tem območju.² Vsebinsko so to pesmi slovesa, delijo pa se na: 1) pesmi, v katerih je kantor v imenu pokojnika »za sākšega v hiži [...] zospèjvao kitico« (Ftičar 1996: 83) in se od njega poslovil, ter 2) pesmi, v katerih so se pevci v imenu staršev, sorodnikov ali sovaščanov poslovili od tragično preminulega svojca (Bellosics 2016: 96–97). Poslavljanje je izražalo željo po medsebojnem odpuščanju, saj naj bi bil brez sprave pokojniku onemogočen dostop do večne sreče (Klobčar 2002: 17, 21). V pesmih so poudarjene religiozne vsebine, ki s poudarjanjem vere v posmrtno življenje žalujočim svojcem lajšajo trenutke slovesa.

Etnografski navedki pričujejo, da so se tovrstne pesmi (navadno) pele iz »knjig«, tako tiskanih kot »z rokou« napisanih (ZRC SAZU, Arhiv GNI, TZ VV 5: 88), kar izkazuje, da so ljudje še v 20. stoletju rokopisne pesmarice razumevali kot knjige. Še po drugi svetovni vojni naj bi katoličani v Dolencih ob smrti mladih ljudi »peli iz knjige 'Mrtvečne pesmi', ki jih je zložil Janez Konkolič«³ (Dravec 1957: XLIX), evangeličani pa so ob pokojniku katerekoli starosti peli iz *Mrtvečih pesmi* Štefana Sijarta (prav tam). Zmaga Kumer pa je zapisala, da »pojo iz pisanih, v novejšem času tiskanih pesmaric; melodija ni označena, to vedo sami; za vsako priliko (smrt sina, hčere, matere ...) je posebna pesem« (ZRC SAZU, Arhiv GNI, TZ 5: 13).

Tiskane pesmarice

V *Nouvem Gráduválu* (1789) Mihaela Bakoša, ki vsebuje 55 cerkvenih pesmi in psalme, s katerimi je želel »bogoslužje oplemenititi z izbranim petjem« (Krajnc-Vrečko 2013), se nahaja 16 »mrtvečih pesmi«. Napotki nad besedilom, na katero »nouto« se pesem poje, večkrat navajajo madžarski ali nemški izvirnik, iz katerega je bila pesem prevedena ali prirejena (Novak 1997: 15). *Novi Graduval* naj bi bil nasprotje »staremu«, razširjenemu v obliki rokopisov« (Novak 1997: 57) in naj bi tako pomenil prehod iz rokopisne v tiskano tradicijo.

Bakošev predhodnik na mestu šurdskega evangeličanskega duhovnika Štefan Kūzmič naj bi leta 1771 začel »pobogšávati i vréd správlati Slovenske pesmi, štere je i z svojimi rokami malo pred svojov smrtjov doli spisao« (po Novak 1997: 57). Kaj je Bakoš prevzel od Kūzmiča in kaj je sam priredil, ni jasno, vendar pa kar 50 pesmi v *Nouvem Graduvalu* sovпада s pesmimi v rokopisnih *Martjanski pesmarici* 1 in *Nedeliški pesmarici*, kar dokazuje razširjenost tega repertoarja med slovensko govorečimi evangeličani.

Le nekaj let zatem je učitelj Števan Sijarto izdal pesmarico *Mrtvecsne peszmi* (1796), ki velja za »prvo protestantsko obredno delo te vrste v Prekmurju« (Dravec 1957: XI). Iz naslova *Mrtvecsne peszmi stere szo sztí sztári piszk vküp pobráne, poboucane*

2 Sorodnost tradicije s petjem poljskih *śpiewaków* in prepletanjem rab tiskanih in rokopisnih pogrebnih pesmaric (prim. Ślawińska-Dahlig 2009) še čaka na ustrezno raziskovalno pozornost.

3 Verjetno gre za zbirko Janoša Županeka *Mrtvecsne peszmi* iz leta 1910, ki jo je izdal Janez Konkolič.

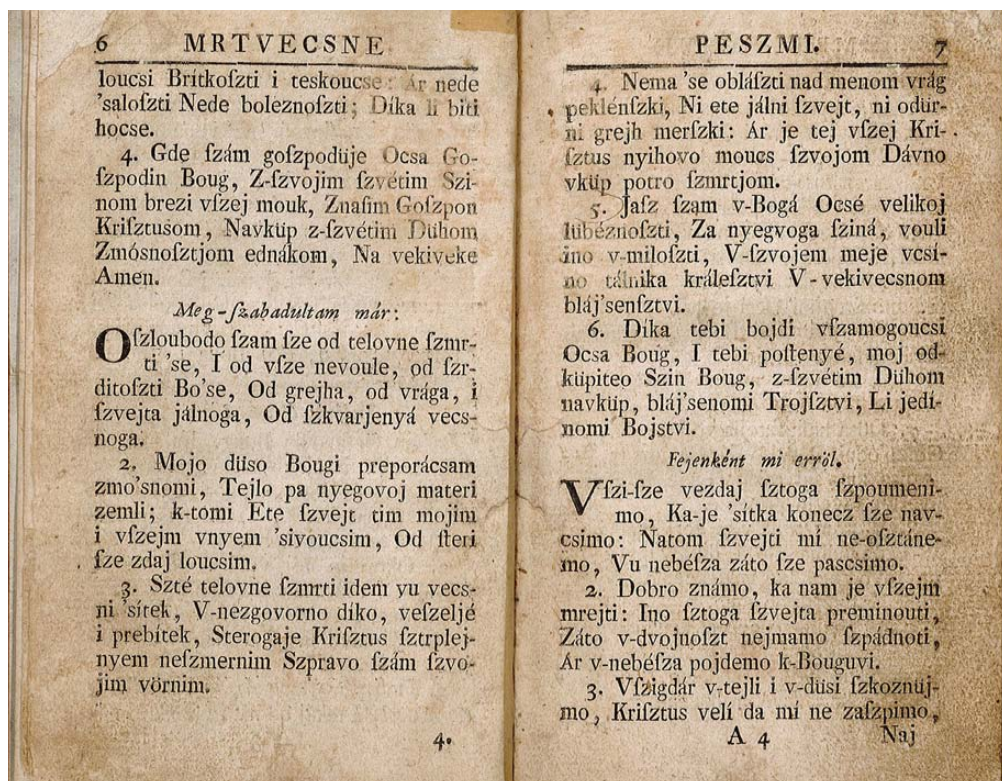
ino na haszek szlovenszkoga národa se sklepa, da je Sijarto poleg prevedenih pesmi objavil tudi tiste, ki so jih peli prekmurski Slovenci pri čutju pri mrliču in med pogrebom. Med 73 pesmimi s slovensko ali madžarsko »nouto« nad besedilom jih je 14 objavil že Bakoš v *Nuovem Graduvalu*, številne pa najdemo v starejših ali mlajših rokopisnih zbirkah. Pesmarica je bila zelo priljubljena, posamezne pesmi pa so bile objavljene tudi v drugih pesmaricah (Kuzmič 2014: 67–78). Ponatisnjena je bila leta 1887, v predelani obliki pa jo je izdal Janoš Županek leta 1910 v Soboti.

O motivih za izdajo nove tiskane pesmarice »mrtvečih pesmi« spregovori Adam Luthar v predgovoru k izdaji *Krsztsanszke mrtvecsne peszmi*, pojasnjujoč, da »[v] u nisterni nasi gmânaj szo nücali po Szijártó Stevani vküpposztávlene mrtvecsne pezmi, steri poëzia je pa zadoszta szlaba i melodía vnôgi pëszem szploh nepoznâna« (1929: 7). Zato so se odločili, da »dájó znôvics vödrukati« pesmarico Janoša Kardoša, katerega »poëzia je pravdobra i zvön dvê peszmi szo nôte vszê ovi poznane« (Luthar 1929: 7), kar nakazuje, da so se med evangeličani pesmi iz Sijartove zbirke pozabile, ohranjale pa so se v rokopisnih prepisih med katoličani (prim. Novak 1997: 57). Za domnevno prevlado repertoarja pesmarice Mihaela Barla *Krszcsanszke nôve peszmene knige* (1823), ki se s Sijartovo zbirko sicer prekriva v sedmih pesmih, je zaslužna predvsem ponatisnjena izdaja, ki jo je Janoš Kardoš izdal pod naslovom *Krsztsanszke czerkevne peszmi* (1848) – istega leta je Kardoš izdal tudi poseben zvezek *Krsztsanszkih mrtvecsnih peszmi*. Zgoraj navedeni etnografski podatki Josipa Dravca o petju iz Sijartove zbirke pa izkazujejo, da so se v določenih skupnostih še vedno pele tudi pesmi, ki jih je imel Luthar za pozabljene.

Pesmi so v Barlovi pesmarici razvrščene glede na funkcijo in čas petja: pesmi pri varovanju mrliča, pesmi slovesa pri pogrebu, ki se razlikujejo glede na starost in status umrlega (dete, mladenič, star človek, pri nesrečni smrti itn.) in posamezne faze pogreba (pri hiši, pri sprevodu, pri grobu). V *Krsztsanszke mrtvecsne peszmi* (1929) pa je Luthar poleg Barlovih vključil tudi deset pesmi iz Sijartove pesmarice, priljubljeno pesem iz Kardoševih *Krščanskih cerkvenih pesmi* (1848) in nekatere mlajše, ki jih je poslovenil kantor János Fliszár.

Rokopisne pesmarice

Pesmarica prekmurskih evangeličanskih pesmi zapisovalca Blaža Berkeja *Szlovenszke/Dühovne/Peszmi pizsane/po/Berke Balazs/vu/Nemes Csob[i]* (NUK, Ms 1485) je na podlagi komparativne analize Vilka Novaka, ki je pesmi v Berkejevi pesmarici vzporejal s pesmimi v *Martjanski pesmarici* 1, Bakoševem *Nouvem graduvalu* in v Sijartovih *Mrtvecsnih peszmih*, obveljala za vezni člen med rokopisno in tiskano tradicijo prekmurske evangeličanske pesmi (Just 2013). Prvemu delu pesmarice, ki vsebuje 151 pesmi, zapisanih med letoma 1768 in 1769, sledi mlajši del, naslovljen *De Sacra Domini Cöena*, ki vsebuje 34 mrliških pesmi in jih je večinoma zapisal Berke (Just 2013); od teh jih je bilo 20 objavljenih že v Sijartovi zbirki. Ker so med zapisi v Berkejevi rokopisni in Sijartovi tiskani pesmarici opazne (manjše) pravopisne, leksemske in sintaktične razlike, ostaja pot prehoda oz. določitve vira prepisa negotova.

Slika 1: Pesem Oszloubodo szam sze iz zbirke *Mrtvecsnih peszmi* Štefana Sijarta je bila prva pesem v številnih rokopisnih pesmaricah 19. stoletja

Večina dostopnih rokopisnih pesmaric, ki se hranijo v javnih ustanovah in tudi pri zasebnikih, ima podobno strukturo: za naslovnim listom z imenom prepisovalca in kraja sledijo pesmi, naslovljene s številko pesmi (Prva Mrtvecsna Peszem itn.), poleg tega pa vsebujejo večji del pesemskega repertoarja 44 mrtvečih pesmi, ki so bile kasneje natisnjene tudi v Županekovi zbirki *Mrtvecsnih pesmi* (1910). Glede na stabilno strukturo rokopisov smemo sklepati na skupni vir oz. na verigo prepisov, vendar se med njimi pojavljajo tudi razlike, ki izvirajo iz različnih panonskih govorov ter opuščanja starejših in uvajanja mlajših izrazov, razlike so tudi v zapisu besed, čeprav se pri vseh ohranja madžarski črkopis.

Ritkarovski rokopisni zvezek, datiran z letom 1858 (Liber his continens in se Cationes funebrales Ritkarocensis Threzia Zakoues: per Joannes H(?)ejbies scriptus 1858 primis diebus Aprilis), vsebuje 17 mrtvečih pesmi, katerih začetki se glasijo:

1. Oszloubodo szam sze se od telovne szmrti ...
2. Krszeniezi mi sze szpomenümo ...
3. Na szmrt paszko noszi cslovik ...
4. Z nevolami cslovik szvoi sitek szpunjava ...
5. Szkojacske szküsnyáve, szo nad nami v'sivoti ...

Sedem pesmi najdemo že pri Sijartu, pri katerem je naveden tudi napotek na melodijo in/ali tuji izvirnik, nekatere pa tudi v *Nuovem Graduvalu* in Berkejevem rokopisu, kar dokazuje razširjeno rabo teh pesmi skozi daljše časovno obdobje.

Seniška katoliška cerkvena pesmarica, ki je bila leta 1864 last Štefana Pinterja, župana na Gornjem Seniku (Mukič Kozar 1999: 165), je vsaj deloma prepis *Seniške pesmarice* iz leta 1780 in ima 133 oštevilčenih strani, ki jim je bilo pozneje dodanih 53 neoštevilčenih strani s 14 mrtvečimi pesmimi. Vključen je isti repertoar kot v drugih rokopisnih pesmaricah, pri čemer so začetne štiri pesmi v enakem zaporedju, druge pa najdemo na različnih mestih rokopisov in kasnejše Županekove tiskane zbirke (1910).

Enako strukturo in repertoar imajo mdr. tudi *Cantiones mortuales* z desetimi mrtvečimi pesmimi, datiranimi v prvo polovico 19. stoletja (Univerzitetna knjižnica Maribor), *Pesmarica Janoša Dončeca in Marije Hodač* (Virica, 1865), v kateri je med cerkvenimi tudi 23 mrtvečih pesmi, in *Mrtvečna pesmarica Matjaša Krajcara* (Verica, 1895), ki vsebuje 38 mrtvečih pesmi.

Religiozni podton tovrstnega zapisovanja in prepisovanja pesmaric je razviden iz tipiziranega uvoda v *Mrtvečo pesmarico Jožefa Gostonja*: »Vu Iméni Goszpodna Jezusa Krisztusa zacsнем piszati peszmi Mrtvecsne bougi na hvalo ina diko ki bode glászo ali pa szpejvac Najme boudena dusno zveliesanje i Dosztajao sze z viricze Gosztonj Jozseffa«, pa tudi iz pristavka »Amen« ob zaključku posameznih pesmi. Tudi ta pesmarica se začne z Oszloubodo szam sze se od te telne szmrti in Krseniczi mi sze szpamentűjmo, kot tretja pa je vključena pesem Den prihaja mladi mejszecz zahaja, ki se v drugih pesmaricah nahaja precej kasneje. Nedokončanost prepisa pesmarice nakazuje zapis naslova 33. »mrtveče pesmi«, ki je ostala brez zapisa besedila.

Iz rokopisa v tisk ali obratno?

Pregled raznih ohranjenih rokopisnih pesmaric in posameznih listov izkazuje kontinuiteto rokopisne tradicije, ki se je prepletala s tiskanimi predlogami. Tiskane izdaje so vključevale v ta namen ustvarjene prevode »mrtvečih pesmi« in – posebej pri Štefanu Sijartu – pesmi, ki so predtem krožile in bile v uporabi v obliki rokopisnih »knig« in tudi posameznih listov. Ohranjeni rokopisni zvezki izkazujejo večjo kontinuiteto stabilnosti in ohranjanja pesemskega repertoarja kot tiskane izdaje, katerih avtorji so s prevajanjem nemških, latinskih in predvsem madžarskih pesmi sprva želeli uvajati nove pesmi, na začetku 20. stoletju pa je prevladal recepcijski vidik in so se odločali za natis pesmi, ki so jih ljudje že poznali ter so jih pevci in organisti potrebovali kot pomoč pri petju na pogrebih.

Deloma so to nalogo opravljali tudi molitveniki, t. i. »molitvene knjige« (npr. 1910), ki so poleg molitev vsebovale tudi najpogostejše péte pesmi. Razmerje med tiskanimi in rokopisnimi izdajami je bilo tako od prvih tiskanih izdaj vse do prvih desetletij 20. stoletja zelo kompleksno. Primerjava rokopisne in tiskane tradicije izkazuje predvsem različne motive prepisovalcev oz. urednikov: če so prve vodili predvsem praktični vidiki uporabe pri njihovem delu (saj so bili za to tudi plačani), pa je izdajatelj tiskanih izdaj vodila tudi želja, da bi rojakom omogočili primerljivo

literaturo za versko življenje, kot so jo imeli sosednji narodi. Zaradi kompleksnosti problematike in pomanjkanja dostopnih virov ostaja vprašanje prehajanja pesmaric »mrtvečih pesmi« iz rokopisne v tiskano tradicijo in obratno še vedno ne povsem pojasnjeno.

Viri in literatura

- ADAM, Lucijan, 2013: Dalmatinov prispevek pri slovenski protestantski pesmarici. *Stati inu obstatu* 17/18. 27–49.
- BAKOŠ, Mihael, 1789: *Nouvi Gráduvál, vu sterom sze vö zebráne, pobougsane, i zdaj vete nouvi réd posztávlene dühovne peszmi nahájajo szamomi Bougi na díko vö dáni*. Šopron.
- BARLA, Mihael, 1823: *Krszcsanszke nove peszmenek knige. Szprávlene evangelyicsanszkm gmainam*. Šopron.
- BELLOSICS, Valentin, 2016: Onstran Donave. Vendi v Zalski in Železni županiji. Monika Kroepej Telban, Ingrid Slavec Gradišnik (ur.): *Avstro-ogrska monarhija v besedi in podobi. Slovenci 1. Štajerska, Porabje in Prekmurje, Koroška*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 83–103.
- DRAVEC, Josip, 1957: *Glasbena folklor Prekmurja. Pesmi*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- DUDÁS, Előd, 2011: Madžarski jezikovni vpliv v besedišču Martjanske pesmarice. *Jezikoslovni zapiski* 17/1. 35–72.
- FTIČAR, Jože, 1996: Cirkumbedêrun za dedekun pa škónikova tužna pesen. *Stopinje* 1996. 83–84.
- JUST, Franci, 2013: Berke, Blaž (1754–1821). *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1017950/#novi-slovenski-biografski-leksikon
- KÁJONI, János, 1676: *Cantionale catholicum, régi és új, deák és magyar ájtatos egyházi énekek, dicséretetek, zsoltárok és litániák* (Katoliška pesmarica, stare in nove, latinske in madžarske pobožne cerkvene pesmi, hvalnice, psalmi in litanije). Csiksomlyó.
- KARDOS, János, 1848: *Krsztsanszke mrtvecsne peszmi*. Körmendin.
- KARDOŠ, Janoš, 1848: *Krsztsanszke czerkevne peszmi: vödáne szpráviscsam evangelyicsanszkm*. Köszeg: Reichard Károl i szinovi.
- KLOBČAR, Marija, 2002: Štajerska slovesa – odsev družbene razslojenosti ali enakosti med ljudmi. *Traditiones* 31/2. 7–22.
- KRAJNC-VREČKO, Fanika, 2013: Bakoš, Mihal (okoli 1742–1803). *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi133339/#novi-slovenski-biografski-leksikon
- KUZMIČ, Franc, 2014: Slovstvena ustvarjalnost prekmurskih evangeličanov. *Stati inu obstatu: Revija za vprašanja protestantizma* 19–20. 67–78.
- LUTHÁR, Adám, 1929: Predgovor k-drúgomi vödányi. *Krsztsanszke mrtvecsne peszmi*. Drúgo vödánye. Murszka Szobota: Prekmurska tiskarna. 5–7.
- MUKIČ, Franček, KOZAR, Marija, 1982: *Slovensko Porabje*. Celje: Mohorjeva družba.
- MUKIČ KOZAR, Marija, 1999: Seniška pesmarica iz 1864. *Traditiones* 28/1. 165–170.
- NOVAK, Vilko, 1974: Prekmurske rokopisne pesmarice. *Jezik in slovstvo* 19/6–7. 212–217.
- NOVAK, Vilko, 1976: Še o prekmurskih pesmaricah. *Jezik in slovstvo* 22/2. 51–54.
- NOVAK, Vilko, 1987: Prekmurske rokopisne pesmarice od 16. do sredine 18. stoletja: spominu Ivana Škafarja. Aleksander Skaza, Ada Vidovič-Muha, Jože Sever (ur.): *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 109–119.
- NOVAK, Vilko (ur.), 1997: *Martjanska pesmarica*. Ljubljana: Založba ZRC.
- NUK, Ms 1485.
- OGRIN, Matija, 2017: O vlogi rokopisov v dolgem prehodu iz rokopisne v tiskano knjigo v slovenski književnosti. *Primerjalna književnost* 40/1. 43–58.

- Popravljená sztara szlovenszka »Kniga molitvena«, 1910. Tretji natisz. Radgona: Semlitsch Ferenc vдова.*
- PŠAJD, Jelka, 2017: *Čez ta prag me bodo nesli, ko zatisnil bom oči: Smrtne šege in pogrebne prakse Pomurja in Porabja*. Murska Sobota: Pomurski muzej.
- SIJARTO, Števan, 1796: *Mrtvecsne peszmi, stere szo szti sztári píszm vküp pabráne, pobougsane, ino, na haszek szlovenszkoga národa zdaj oprvics na szvetloszt dáne*. Szombotel.
- ŚLAWIŃSKA-DAHLIG, Ewa, 2009: *The Funeral Singer in Central Poland*. Piotr Dahlig (ur.): *Traditional Musical Cultures in Central-Eastern Europe: Ecclesiastical and Folk Transmission*. Warsaw: University of Warsaw, Institute of Musicology, Warsaw Learned Society, Polish Academy of Sciences, Institute of Art.
- ŠKAFAR, Ivan, 1978: *Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- ŠKAFAR, Ivan, NOVAK, Vilko, 2013: Szijárto, Štefan (1765–1833). *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi636273/#slovenski-biografski-leksikon
- Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Glasbenonarodopisnega inštituta, Terenski zvezek Valensa Voduška [= ZRC SAZU, Arhiv GNI, TZ VV].
- ŽUPANEK, Janoš, 1910: *Mrtvecsne peszmi*. [S.l.]: Konkolics József i Kovács Miklós.

VERA ICON: VPRAŠANJE MEDIJA IN MIMESIS

Barbara Peklar

Novo mesto

barbara.peklar@yahoo.com

DOI:10.4312/Obdobja.37.33-42

Slovenska besedila na prehodu iz rokopisnega v tiskani medij pogosto tematizirajo Kristusa. Ker je utelešena Beseda, ima podobo, in sicer za njegovo edino pravo podobo obvelja *vera icon*, odtis Kristusovega obličja na prtju, ki se popolnoma ujema z upodobljencem, saj naj bi nastala ob njegovem neposrednem stiku s tkanino in ne s posredovanjem slikarjeve roke. Čeprav je mehanska reprodukcija tista, ki zagotavlja identiteto posnetka in modela, reprodukcija *vere icon* tudi po pojavu grafike oz. tiska ostane v domeni slikarjev. In čeprav gre za posnetke Kristusovega videza, se med seboj razlikujejo prav v fiziognomičnih detajlih, saj je vse več poudarka na kreativnosti in ne na ponovljivosti. *Vera icon* je namreč model, ki ga ni mogoče natančno posnemati in ki spodbuja k iskanju Boga, označenca, katerega posebnost je, da se fiksaciji izmika v neskončnost.

slikarstvo in grafika, *vera icon*, ponavljanje, variiranje, *mimesis*

Christ has frequently been thematised in Slovene literature from the time of the transition from manuscript to print. However, Jesus is the Word Incarnate and has an image, and the only true image of Christ was believed to be the *vera icon*, the imprint of the face of Christ on a cloth, which matches with Him completely, because it is not the result of mediation by the painter's hand, but of direct contact of a cloth with Christ's face. Despite the fact that mechanical reproduction only ensures the identity of the copy and the model, the reproduction of the *vera icon* remains in the domain of painting. And despite the fact that reproductions are imitations of the physical appearance of Jesus, they differ from each other in physiognomic detail, because the emphasis was placed on creativity, and not on repetition. For *vera icon* is a model of a peculiar kind – it cannot be imitated precisely, but rather it encourages the search for God, the signified whose special feature is to slip fixation into infinity.

painting vs. graphics, *vera icon*, repetition, variation, *mimesis*

***Vera icon*: produkcija in reprodukcija**

Slovenska besedila, ki datirajo v čas prehoda iz rokopisnega v tiskani medij, so večinoma religiozne narave, zato je ena izmed oseb, ki se v njih pojavljajo najpogosteje, Jezus. Poudarek je na njegovi ključni vlogi v odrešenskem načrtu in do četrtega lateranskega koncila leta 1215 se utrdi prepričanje, da je odrešilen tudi pogled na Odrešenikovo telo.¹ Kristusov videz je predstavljen v *Pasijonski pesmi*: »Po celim

1 Pogled na Kristusovo telo očiščuje grehov, zato duhovnik pri evharistiji hostijo, spremenjeno v Kristusovo

životu ni druga ko kri. / Na glavci ma krono pa trnič bodeč« (Pogačnik 1972: 46). Odlomek spomni na tisto Kristusovo podobo, ki naj bi imela odrešilen ali očiščujoč učinek, kakršnega ima hostija, saj med številnimi upodobitvami Jezusa velja za edino pravo, tj. v skladu z upodobljencem. To je *vera icon* ali odtis Kristusovega obličja na prtju, ki ga je Jezusu med vzponom na Kalvarijo podala usmiljena Veronika, da si je z obraza otrl krvavi pot.² Papež Inocenc III. je tej Kristusovi podobi priznal avtentičnost zaradi posebnega načina nastanka. Bistveno je, da se ob Jezusovem neposrednem stiku s prtjom na tkanino prenese njegova podobnost. To pomeni, da se podoba popolnoma ujema s Kristusovim videzom oz. da ni nastala s posredovanjem slikarjeve roke, ki Boga ne bi mogla upodobiti povsem točno. Ker mora biti prava Kristusova podoba dostopna slehernemu verniku, se z njo pojavi potreba po posnetkih, torej je poleg produkcije pomembna tudi reprodukcija. Po legendi se proces odtiskovanja oz. prenašanja podobnosti nadaljuje prek stika originalne podobe s podlago, ki postane nosilec še ene podobe, tj. posnetka. Tako se širi Kristusova odrešujoča moč in potrjuje avtentičnost originala (Belting 1994: 49–57). Glede na to, da naj bi posnetki nastali na enak način kot originalna *vera icon*, in glede na to, da legendarnemu načinu nastanka bolj od slikarstva ustreza grafika (sploh ker se lesorez v evropski umetnosti konec 14. stoletja pojavi za krašenje tekstila, torej matrice najprej odtiskujejo na tkanine), se sprašujem, kakšno je razmerje med rokopisnim in tiskanim medijem na primeru slike oz. ali je tisk prispeval k poenotenju Kristusovega videza, tj. vizualnega zapisa utelešene Besede, podobno kot je poenotil svetopisemska besedila, tj. verbalni izraz božje besede.

***Vera icon* v okviru srednjeveškega slikarstva in grafike na Slovenskem: primerjava gradiva**

Kolikor mi je znano, z *vero icon* ni opremljen nobeden od ohranjenih zapisov slovenskih besedil iz časa prehoda v tiskani medij, najdemo pa jo v dveh sočasnih rokopisih z latinskimi besedili, ki sta povezana s slovenskim ozemljem. Starejši primer iz *Misala za župnijsko cerkev v Kranju* (Ljubljana, Nadškofijski arhiv, Ms II, fol. 199v) je v drugi četrtini 15. stoletja naslikal slikar iz kroga Mojstra Michaela, ki je delal na Dunaju in v Dunajskem Novem mestu (Golob 2017b: 140–143) (Slika 1). Bela tkanina predstavlja Jezusovo glavo. Blag nasmeh ožarja teman obraz. Rjavi lasje so daljši in valoviti, brada je dvokoničasta. Čelo je izrazito visoko. Nataša Golob ugotavlja, da je Kristus podoben Adamu iz *Švabskega zrcala* (Dunaj, ÖNB, Cod. 2780, fol. 12v), ki

telo, dvigne predse, da jo pokaže vernikom. Sprva so obred izvajali drugače: verniki hostije niso mogli videti, saj je bil duhovnik obrnjen k oltarju.

- 2 Kot originalno *vero icon* ali Veronikin prt pojmem legendarni potni prtič, *Sudarium iz Rima*, na katerem je zvest posnetek Kristusovega videza, natančneje obraza, ker spada med podobe, imenovane *acheiropoietia*, ki niso delo človeških rok. Toda ta podoba ima še alternativo na Vzhodu, tj. *Mandilion iz Edesse*, obenem pa vprašanje originala zaplete obstoj podob, kot sta *Mandilion iz Genoe* in *Mandilion iz Rima*, ki sta bodisi neposredna kopija bodisi original. Dejanski obstoj in ohranitev originalne *vere icon* tako ostajata nepojasnjena. Če k originalni *veri icon* prištejemo še njene posnetke, pa *vera icon* pomeni ikonografski tip upodobitve Kristusovega obraza na tkanini, ki obvelja za Kristusov portret. O *vera icon* več npr. zbornik *The Holy Face and the Paradox of Representation*.

ga je Mojster Michael upodobil leta 1423, tj. preden je nastal omenjeni *Misal* (Golob 2017b: 143). Na notranjo stran platnice *Horarija iz kartuzije Bistra* (Ljubljana, NUK, Ms 147) je nalepljen lesorez z *vero icon* (Slika 2). O času in kraju nastanka ni natančnih podatkov, interpretacija motiva kaže na poznogotski ekspresionizem (Golob 2017b: 260–261) oz. na severnjaški izvor, poskus senčenja pa napoveduje renesančno grafiko. Uokvirjena Veronika razprostira obarvan prt z dekorativno obrobo, sredi katerega je Kristusovo obličje. Na njegovo čelo je potisnjena trnova krona, izpod nje kaplja kri, iz velikih oči pa polzijo debele solze. Bel obraz obdajajo dolgi temnorjavi lasje in brada brez brkov. Lica so polna. Enolistni tiski z *vero icon* so bili za razliko od dražjih iluminiranih rokopisov namenjeni manj premožni večini in zato številni, vendar so se tako zlahka, kot so krožili, tudi porazgubili. Obravnavani motiv so obenem pogosto vključili v cerkveno poslikavo in freske so se ohranile v večjem številu.³ Na slavalok v podružnični cerkvi sv. Martina v Žirovnici je *vero icon* naslikal t. i. Žirovniški mojster okoli 1450 (Höfler 1996b: 192–194) (Slika 3). Na prtju je vidna Jezusova glava: obraz je temnejši, lasje daljši in valoviti in brada dvokoničasta. Zaradi shematične izvedbe težko govorimo o fiziognomiji. Med danes redkimi primeri srednjeveškega tabelnega slikarstva je znameniti *Ptujski oltar* (iz župnijske cerkve sv. Jurija na Ptuj), delo tedaj najpomembnejšega slikarja alpskih dežel Konrada Laiba iz okoli leta 1460. Naknadno so mu dodali še predelo z *vero icon*, ki jo je naslikal manj kakovosten

Slika 1: Iluminacija z *vero icon* iz *Misala* za župnijsko cerkev v Kranju (Ljubljana, Nadškofijski arhiv, Ms II, fol. 199v)

Slika 2: Grafični list z *vero icon* iz notranje strani sprednje platnice *Horarija iz kartuzije Bistra* (Ljubljana, NUK, Ms 147)

3 Mdr. se je ohranil primer iz profane palače, in sicer Seydlove hiše v Kamniku.

Slika 3: Freska z *vero icon* s slavoloka v podružnični cerkvi sv. Martina v Žirovnici (Fototeka Oddelka za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani)

Slika 4: Tabelna slika z *vero icon*, predela *Ptujskega oltarja* iz župnijske cerkve sv. Jurija na Ptuj (Narodna galerija, Ljubljana)

Laibov posnemovalec (Höfler 1995: 325–328) (Slika 4). Dva angela razgrinjata prt s Kristusovim obličjem, ki ga pokrivajo kaplje potu, krvi in solz. Na čelu se umetelno spleta trnova krona, oči so priprte od bolečine, kotički ust pa obrnjeni navzdol. Polt je temnejša, lasje so dolgi ter precej valoviti in brada dvokoničasta brez brkov. Obraz je eleganten s tankim nosom in ostrimi obrvmi.

Četudi se upodobitve po okoliščinah nastanka razlikujejo, so primerljive med seboj, saj je *vera icon* univerzalna podoba. Na vseh primerih je Kristusovo obličje na tkanini, kar je obrazec Veronikinega prta, ki ga uveljavijo *pictores Veronicarum*, slikarji, zadolženi za množično reprodukcijo *vere icon* okoli leta 1300 (Wolf 1998: 172–173). Toda ikonografski obrazec je različno interpretiran: dva primera (ilustracija

iz *Misala* (Slika 1) in freska iz Žirovnice (Slika 3)) Kristusa predstavita idealistično, druga dva (lesorez iz *Horarija* (Slika 2) in upodobitev s *Ptujskega oltarja* (Slika 4)) pa zastopata (poznejšo) realistično različico motiva, ki na račun lepote izpostavi trpljenje. Enotnosti Jezusovega videza v prid govori dejstvo, da ima Kristus na vseh upodobitvah dolge in valovite rjave lase ter brado. A brada je različno urejena: na dveh primerih je dvokoničasta, na lesorezu iz *Horarija* ne (Slika 2), na dveh primerih ima Jezus brke, na dveh je brez njih. Če odmislimo pričesko in brado, pa na upodobitvah sploh ne bi mogli prepoznati iste osebe; na žirovniški freski je obraz shematičen, torej fizionomija ni predstavljena (Slika 3), na ilustraciji iz *Misala* ima Kristus visoko čelo, sicer pa droben obraz (Slika 1), na lesorezu iz *Horarija* ima, nasprotno, masiven obraz (Slika 2), na *Ptujskem oltarju* pa je njegov obraz spet drugačen, je ožji in podolgovat (Slika 4). Primerjava gradiva pokaže, da je Kristus prepoznaven po slikarskem obrazcu in ne po svojem obrazu oz. fiziognomiji (ki naj bi bila predmet posnemanja), saj je prav ta od primera do primera najbolj različna.

Razmerje med slikarstvom in grafiko na prehodu iz rokopisnega v tiskani medij

Na podlagi ugotovljene različnosti med posnetki *vere icon* lahko sklepamo o razmerju med rokopisnim in tiskanim medijem. Glede na to, da Kristusov videz na upodobitvah ni enoten, uvodna predpostavka ni pravilna; kaže, da tisk poenoti samo besedila. Kakšno je torej razmerje med slikarstvom in grafiko?

Lesorez, ki se pojavi približno pol stoletja pred tiskom, med drugim uporabijo za ilustriranje rokopisov (McKitterick 2006: 53–55). Vendar je *vero icon* v *Misal* (Slika 1) naslikal iluminator v skladu z običajno slikarsko prakso, kot dokazuje tudi podobnost Kristusa z Adamom. To pomeni, da je ponovil kompozicijo *vere icon* (tj. Jezusova glava na tkanini), detajl (tj. glavo, ki ni le detajl, ampak tudi središče kompozicije) pa je realiziral po svoje: ker je bil uporabljen že za Adama, vemo, da je na Veronikinem prtu ponovil obrazec, ki mu je bil blizu. Iluminator torej ni ponovil Kristusovega obraza z originalne *vere icon* niti neposredno posnemanje originalne *vere icon* ni bilo običajno. To pojasni variiranje njenih kopij. Če že ne kot konkurenca ali zgled pri poenotenju posnetkov *vere icon*, bi grafika na njihovo večjo enotnost lahko vplivala vsaj posredno. Freske so denimo pogosto nastale s posnemanjem grafičnih listov, vendar ne za žirovniško (Slika 3) ne za katero drugo srednjeveško fresko z *vero icon* pri nas ni ugotovljena grafična predloga (Höfler 1996a: 331–346). Dodati velja, da se je t. i. Žirovniški mojster pri upodabljanju obrazov znašel podobno kot iluminator iz kroga Mojstra Michaela, in sicer se je naslonil na repertoar mojstra, pri katerem se je izučil, ter na obrazce, ki jih je obvladal in lahko prilagodil na različne upodobitve (Höfler 1996b: 194). Po pojavu grafike je slikarska praksa reprodukcije *vere icon* ostala nespremenjena, torej težnje k poenotenju ni bilo. Po izumu tiska s premičnimi črkami gre enotnost iskati v ilustracijah, ki spremljajo natisnjena besedila. Vendar zlasti sprva, ko zaradi tehničnih omejitev natisnejo le besedilo, za ilustracijo pa pustijo prazen prostor, razlike med posameznimi realizacijami ilustracij niso nič manjše (Golob 2017a: 82–93). Ko začnejo ilustracije tiskati skupaj z besedilom in jih s tem poenotijo, pa jih najprej ročno obarvajo, da bi posnemale knjižno slikarstvo, torej se

upodobitve med seboj še vedno razlikujejo (Golob 2017a: 98–99). Ročno obarvan in zato variacija je tudi grafični list iz *Horarija* (Slika 2). Pri petičnih naročnikih je cenjeno ravno variiranje oz. neponovljivost, saj je največ vredna okretnost slikarjeve roke oz. domišljije, kot potrjuje iluminirani rokopis iz okoli leta 1517 z naslikano *vero icon*, ki ga je dobila v dar francoska kraljica, *Molitvenik za Klavdijo Francosko* (New York, The Morgan Library & Museum, MS M. 1166, fol. 27v).⁴ Zato so do tiska zadržani in si tudi pri inkunabulah želijo unikaten slikarski okras (McKitterick 2006: 69–74). Poleg tega je ponovljivost oblike omejena na rok trajanja matrice, saj so si matrice med seboj tako različne kot slikarske upodobitve, kar (ob pomanjkanju primerov s slovenskega ozemlja) dokazuje primerjava dveh upodobitev obravnavanega motiva istega umetnika – Hansa Burgkmairja. Celó tako očiten detajl, kot je Kristusova pričeska, je na vsakem lesorezu povsem drugačen: na enem so lasje tanki in rahlo valoviti,⁵ na drugem bujni in kodrasti,⁶ torej si niti grafik ne prizadeva natančno ponoviti videza. Za razliko od tiska, ki standardizira besedilo brez napak, grafika namreč ni bila namenjena toliko fiksiranju slikarske tradicije kot širjenju inovativnih likovnih rešitev (Belting 1994: 425–428). Z njimi je vplivala na slikarstvo, v primeru *vere icon* pa je slikarstvo vplivalo na grafiko, in sicer ne le s tradicionalnim obrazcem za motiv, temveč tudi z inovativnostjo, ki se razvije iz variiranja slikarske poteze. V skladu s sočasnim uveljavljanjem portreta začnejo slikarji Kristusa kazati od blizu, torej s fiziognomičnimi detajli; novost vpelje *vera icon* Jana Van Eycka iz leta 1438.⁷ Tu prta sploh ni, podoba Kristusovega obličja pa postane njegov doprski portret, zato se je slikar (resda šele na poznejši različici upodobitve) po pravici podpisal kot inovator (Belting 1994: 430). Glede na to, da Konrad Laib velja za enega izmed pionirjev poznogotskega realizma v alpskem prostoru, lahko *vero icon* njegovega posnemovalca razumemo kot sledenje inovativnosti (Slika 4). Grafika, ki se uveljavlja kot novi medij in tekmuje s slikarstvom, želi dokazati, da lahko fiziognomične detajle predstavi enako prepričljivo tudi brez barv oz. z linijo. Čeprav je lesorez iz *Horarija* obarvan, poskus senčenja z linijo napoveduje osamosvojitve linije (Slika 2). K emancipaciji grafike največ prispeva Albrecht Dürer, čigar bakrorez *Dva angela razgrinjata Sudarij* iz leta 1513⁸ je slikovit in čigar mojstrstvo, torej naturalistična interpretacija *vere icon*, grafike spodbuja k posnemanju in celo kopiranju, katerega posledica in ne vzrok je ponavljanje Kristusovega videza (Korey 2005: 31–40). Vpogled v razmerje med slikarstvom in grafiko pokaže, da tisk na reprodukcijo *vere icon* nima vpliva oz. da slika ostane lokus variiranja, ker je vse več poudarka na kreativnosti in ne na ponovljivosti. Zveza med originalno *vero icon* in njenimi posnetki je v praksi ohlapnejša kot v legendi.

4 Slika je dostopna na: www.themorgan.org/collection/Prayer-Book-of-Claude-de-France/28 (30. 7. 2018).

5 Slika je dostopna na: www.metmuseum.org/art/collection/search/430779 (29. 8. 2018).

6 Slika je dostopna na: www.rijksmuseum.nl/en/collection/RP-P-OB-4347 (29. 8. 2018).

7 Kopija slike je dostopna na: http://everypainterpaintshimself.com/article_images_new/VanEyckHoly_Face_1438_berlin_van_eyck.jpg (29. 8. 2018).

8 Slika je dostopna na: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Albrecht_d%C3%BCrер_sudarium_mostrato_da_due_angeli_1513.jpg (29. 8. 2018).

Posnemanje Kristusa: podobnost in različnost

Toda zakaj je reprodukcija *vera icon* ročno kopiranje oz. variiranje, če *vera icon* predstavlja Kristusa kot individua in je mehanska reprodukcija tista, ki zagotavlja identiteto kopije in originala?

Srednjeveška slikarska praksa je posnemanje modela, kar je zlasti očitno pri knjižnem slikarstvu, kjer je model knjiga. Že prizadevanje Karla Velikega za poenotenje cesarstva, ki je vključevalo tudi prizadevanje za versko enotnost, je imelo za posledico razširjanje oz. kopiranje avtentičnih religioznih tekstov. Pomembno je bilo, da so njihove kopije točne in prepisovanje knjig, ki so bile tudi slikarsko okrašene, ker ima utelešena Beseda podobo, je poleg posnemanja črk zajelo posnemanje slik. Praksa posnemanja modela se ohrani vse do izteka srednjega veka, saj se razvije masovna produkcija rokopisov, ki je standardizirana; če iluminator modela nima na voljo, prazen prostor, odmerjen upodobitvi, zapolni z dekorativnim vzorcem, če pa se mu pri posnemanju modela posebej mudi, ga preriše s tehničnimi pripomočki. Slikarstvo ponavlja avtoritativne prototipe in odnos podobe do modela na sploh je v srednjem veku opredeljen kot podobnost, zato podobnost podobe modelu primerjajo s podobnostjo odtisa pečatu (Bedos-Rezak 2006: 51–56). Po legendi, spleteni okrog bizantinskega prta s Kristusovim obličjem, *Mandiliona iz Edesse*, se originalna podoba čudežno odtisne na slikarsko platno, nato pa ta odtis slikar obarva, kar ni daleč od dejanske prakse, saj se *vera icon* kot vsak čutno zaznaven pojav vtisne v slikarjev spomin,⁹ torej je risba izenačena z odtisom. Iz tega sledi, da pri reprodukciji *vere icon* ni potrebe po novem mediju oz. da grafika z možnostjo mehanskega ponavljanja ne pomeni bistvene spremembe, prej kontinuiteto. Dvome o verodostojnosti naslikanih kopij *vere icon* pa zatrejo tako, da legendo prilagodijo mediju, ne obratno, in sicer v *Cura sanitatis Tiberii*, ki poroča o čudodelni moči obravnavane podobe, original najprej označijo kot odtis na tkanini (*in linteo expressam*), v kasnejših prepisih pa kot sliko (*in tabula pictam*) (Perkinson 2009: 79–80). Slikarska, tj. ročna, reprodukcija *vere icon* torej prevladuje, čeprav so jo denimo vtiskovali na kovance in četudi so bili v 13. in 14. stoletju osrednji medij za predstavljanje osebne identitete pečatniki. Slikarstvo prevlado ohrani tudi po pojavu lesoreza.

Srednjeveško občinstvo je želelo zanesljiv vizualni zapis videza utelešene Besede (Perkinson 2009: 75–83). Čeprav so bile kopije *vere icon* pri predstavljanju fiziognomije vse natančnejše, to ne pomeni, da so slikarji model, tj. posnetek Kristusovega obličja, natančno posnemali, saj se obravnavane kopije razlikujejo prav v fiziognomičnih detajlih, ki so nastali neodvisno od modela. Slikarska reprodukcija *vere icon* torej ni primerljiva z odtiskovanjem pečatnikov, kjer je odtis identičen matrici (sploh pa so pečatniki aktualizirali prezenco uradne osebe, kar pomeni, da gre za konvencionalne upodobitve, ki predstavljajo istost in ne različnosti oz. individualnosti (Bedos-Rezak 2006: 46–64)). Pač pa je slikarska reprodukcija *vere icon* bliže ilustraciji reprodukcije iz *De Placitu Naturae* Alana Lillskega, kjer Mati narava matrico za kovance, na kateri je vrezana (splošna) človeška oblika, odtiskuje na duše in tako producira individue.

9 O tem več Mary Carruthers.

Odtis izhaja iz modela, vendar modelu ni docela identičen, kar velja tudi za kopije *vere icon*, saj jo slikar ne le preslika, temveč tudi doslika (kot je mogoče sklepati iz primera v *Misalu*). To pomeni, da je v okviru identitete (med originalno *vero icon* in njeno kopijo) prostor za razliko, kar potrjuje celo primerjava privilegiranih kopij, ki naj bi bile originalu najbližje, npr. *Mandiliona iz Genoe*¹⁰ in *Mandiliona iz Rima*,¹¹ kjer je obris obraza podoben, uokvirjena fiziognomija pa različna. Ugotovljena razlika torej ne pomeni nenatančnosti v smislu pomanjkljivosti. V skladu z uveljavljenim neoplatonističnim konceptom *methexis* (s katerim so v srednjem veku pojasnjevali odnos med (univerzalno) Obliko in posamičnim, torej tudi odnos upodobitve do upodobljenca) upodobitev ni niti različna od upodobljenca, saj *vera icon* zaradi Kristusovega neposrednega stika s tkanino prevzame njegove značilnosti, niti ni z njim identična in razlika med upodobljencem ter upodobitvijo je v srednjem veku posebej poudarjena. Iz tega sledi, da je poleg podobnosti pomembna tudi različnost, zato ima slikarska praksa posnemanja, ki vključuje odstopanje od modela, prednost pred grafiko.

Mimesis in srednjeveška umetnost: ustvarjalno posnemanje

Izhodiščno vprašanje o ne-enotnosti upodobitev Kristusovega obličja vodi k opredelitvi posnemanja. Na podlagi različnosti obravnavanih kopij oz. različnosti od modela lahko sklepamo, da natančno posnemanje originalne *vere icon* ni možno. Re-produkcija *vere icon* je dober primer za razumevanje srednjeveškega pojmovanja *mimesis*, definicije umetniškega ustvarjanja (Cashion 2010: 7–11), saj je nevidni Bog osrednji motiv srednjeveške umetnosti in določa teoretično ozadje likovne prakse.

V antičnem kontekstu je *mimesis* pomenila posnemanje vidnega sveta, v srednjem veku pa se je koncept spremenil, ker je krščanski Bog umeščen onkraj vidnega, medtem ko vidni svet postane območje nepodobnosti. V visokem srednjem veku začnejo vidni svet pojmovati kot stvarstvo, ki kaže k nevidnemu Stvarniku. To sovпада s spremembo v pojmovanju *vere icon*: najprej jo označijo za relikvijo, potem pa za podobo, saj v brezobličnih madežih s *sudariuma* prepoznajo podobo obraza (Wolf 1998: 166–169). Podobnost Kristusu, katere nosilka je *vera icon* kot relikvija, postane vizualna, kar pomeni, da je med *vero icon*, ki je podoba Kristusa, in Kristusom, ki je podoba nevidnega Boga, vzpostavljen mimetičen odnos. Ker pa za vidni svet velja, da so v njem sledi, ki vodijo k Bogu (kar je duhovito ponazorjeno na številnih upodobitvah vnebohoda, kjer so vidne stopinje, tj. odtis Jezusovih stopal v zemlji, s katere se je dvignil), je tudi originalna *vera icon* sled, ker je obris obličja na njej skoraj neviden (Didi-Huberman 2013: 77–80). Njeni posnetki obličja sicer predstavljajo scela oz. natančnejše, vendar se predstavljajo kot podobe v podobi (na lesorezu iz *Horarija* Veroniko s prtom obdaja pisan okvir, na ilustraciji iz *Misala* pa prt visi na palici), torej poleg resnične podobe razkrivajo svoj status interpretacije, ki Boga ne upodablja

10 Slika je dostopna na: https://en.wikipedia.org/wiki/Image_of_Edessa#/media/File:Holy_Face_-_Genoa.jpg (29. 8. 2018).

11 Slika je dostopna na: https://en.wikipedia.org/wiki/Image_of_Edessa#/media/File:39bMandylion.jpg (29. 8. 2018).

dobesedno, temveč k njemu napotuje. Zakaj posnemanje ni natančno, pomaga razumeti primerjava slike z drugim medijem, v katerem se razkriva Bog. Besedilo, ki je zapis božje besede, Boga predstavlja posredno, med vrsticami. Zato je reprodukcija besedila natančno posnemanje, saj je le besedilo brez napak izhodišče za pravilno interpretacijo. Pri sliki pa je drugače: slika je znak, ki predstavlja s podobnostjo, torej neposredno, ker pa je *visio Dei*, videnje Božjega obličja, nadnaravna izkušnja,¹² vizualni zapis videza utelešene Besede ne more biti dobeseden. Šele nenatančna mimetična podoba Kristusa namreč omogoči interpretacijo, ki je bistvena, kajti Bog se fiksaciji izmika, saj ga je treba poiskati.

Vera icon je torej model, ki spodbuja in usmerja iskanje prave podobe, iskanje pa je povezano z inovativnostjo, kot potrjuje že sam latinski izraz *tropare*, ki pomeni tako najti kot iznajti. In sicer je *vera icon* mimetična podoba Kristusa, zato je njena slikarska reprodukcija resda posnemanje, vendar gre za nenatančen posnetek njegovega obličja, torej je v okviru posnemanja predloge prostor za variiranje, saj je lahko prav zaradi izvirne kombinacije danih možnosti podoba bolj prava (Binski 2017: 6–7). Iskanje inovativnih rešitev je za srednjeveškega umetnika pomenilo odvrnitev od modelov, tj. obstoječih upodobitev k naravi, kajti Kristus ima poleg božje narave tudi človeško naravo oz. telo. Toda s posnemanjem videza, *contrefaire*, ni bilo lahko zajeti prave podobnosti (Perkinson 2009: 58, 59), sploh pa je bilo posnemanje Kristusovega videza nemogoče, saj je Kristus z vnebohodom prestopil iz vidnega v nadnaravno. Za predstavljanje nevidnega Filostrat v *Življenju Apolonija iz Tiane* kot alternativo *mimesis* predlaga *phantasio*, domišljijo, ki bogove upodablja pravilneje. Opomniti velja, da Kristusova podoba ne more biti izključno produkt domišljije, ker je originalna *vera icon* sled Kristusovega resničnega telesa. Torej slikar pri upodabljanju Kristusa ni zgolj posnemal narave oz. živih modelov, niti si videza ni povsem izmislil, iz česar sledi, da se posnemanje in ustvarjanje v srednjem veku ne izključujeta, ampak se dopolnjujeta. Slikar je čutne vtise iz narave, konkretno dele moških obrazov, sestavil v imaginaren Kristusov portret. Na ta način jih je uskladił z odtisom božje podobe v duši, ki so jo enačili tudi s Kristusovo podobo.¹³ Prilagajanje čutnih vtisov notranjemu modelu je posnemanje duhovne podobnosti, *portraiture*. Ta izraz, s katerim je opisan način nastanka originalne *vere icon* (Perkinson 2009: 79), je protipomenka *contrefaire*, kar pomeni, da slikar čutnih vtisov ni posnemal, ampak jih je preuredil, s čimer je poustvaril *vero icon*. Iz tega sledi, da *mimesis* v srednjem veku pomeni ustvarjalno posnemanje.

12 Glej npr. *De visione Dei* (O božjem pogledu) Nikolaja Kuzanskega.

13 Avguštin podobnost Bogu vidi v razumnem delu duše in ga primerja z odtisom pečata, ki s pečatnega prstana preide na vosek; glej *De Trinitate* (O Trojici). V izrazito vizualnem poznem srednjem veku pa so si abstraktno podobnost lahko predstavljali kot podobo Kristusa.

Literatura

- BEDOS-REZAK, Brigitte Miriam, 2006: *Replica: Images of Identity and the Identity of Images in Presholastic France*. Jeffrey F. Hamburger, Anne-Marie Bouché (ur.): *The Mind's Eye*. Princeton: Princeton University Press. 46–64.
- BELTING, Hans, 1994: *Likeness and Presence*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- BINSKI, Paul, 2017: Medieval Invention and its Potencies. *British Art Studies* 6. 1–17.
- CASHION, Debra Taylor, 2010: The Art of Nikolaus Glockendon: Imitation and Originality in the Art of Renaissance Germany. *Journal of Historians of Netherlandish Art* 1–2/2. 1–41.
- DIDI-HUBERMAN, Georges, 2013: *Podobnost prek stika*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- GOLOB, Nataša, 2017a: *Črna umetnost v barvah*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.
- GOLOB, Nataša, 2017b: *S črnilom in zlatom*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- HÖFLER, Janez, 1995: Konrad Laib. Andrej Smrekar (ur.): *Gotika v Sloveniji*. Ljubljana: Narodna galerija. 325–328.
- HÖFLER, Janez, 1996a: Grafika kot predloga ter motivična in slogovna spodbuda v gotskem stenskem slikarstvu na Slovenskem. Janez Höfler (ur.): *Gotika v Sloveniji*. Ljubljana: Narodna galerija. 331–346.
- HÖFLER, Janez, 1996b: *Srednjeveške freske v Sloveniji. Gorenjska*. Ljubljana: Družina.
- KOREY, Alexandra M., 2005: Creativity and the Copy: the Place of the Reproductive Print. Rebecca Zorach, Elizabeth Rodini (ur.): *The Reproductive Print in Europe, 1500–1800*. Chicago: The University of Chicago Press. 31–40.
- KUZANSKI, Nikolaj, 1997: *O božjem pogledu*, Ljubljana: Družina.
- MCKITTERICK, David, 2006: *Print, Manuscript and the Search for Order, 1450–1830*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PERKINSON, Stephen, 2009: *The Likeness of the King*. Chicago: The University of Chicago Press.
- POGAČNIK, Jože (ur.), 1972: *Srednjeveško slovstvo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- WOLF, Gerhard, 1998: From Mandylion to Veronica: Picturing the »Disembodied« Face and Disseminating the True Image of Christ in the Latin West. Herbert L. Kessler, Gerhard Wolf (ur.): *The Holy Face and the Paradox of Representation*. Bologna: Nuova Alfa. 153–179.

NOVO ROKOPISNO GRADIVO

AVTOGRAFI LJUDSKIH IGER ANDREJA SCHUSTERJA - DRABOSNJAKA, ENIGA PAVRA V KOROTANE

Herta Maurer-Lausegger
Institut für Slawistik, Celovec
herta.maurer-lausegger@aau.at

DOI:10.4312/Obdobja.37.45-53

Andrej Schuster - Drabosnjak (1768–1825) je najvidnejši lik koroškega bukovništva. Njegovo jezikovno ustvarjanje obsega prozo, liriko in ljudske igre. Gre za samostojno oblikovana in narečno obarvana besedila, priredbe in prevode starih rokopisov in tiskov (ljudske igre, ljudske knjige, apokrifne molitve idr.), v katerih se zrcalijo vse razvojne faze koroškega bukovništva. Prispevek se osredotoča na tri avtografe: *Igro o izgubljenem sinu* in dve različici *Pastirske igre* ter vprašanja o avtorstvu teh igerskih besedil.

bukovnik Andrej Schuster - Drabosnjak, koroške ljudske igre, *Igra o izgubljenem sinu*, božična *Pastirska igra*, ugotavljanje avtografov

Andrej Schuster - Drabosnjak (1768–1825) is considered to be the most prominent folk poet from Carinthia. His works cover not only prose and poetry, but also popular plays. His texts are either original, written in a language with dialectal traits, or redactions and translations of old manuscripts and prints (popular style plays, popular style books, apocryphal prayers etc.). They represent a synthesis of all phases in the development of Carinthian popular writing. The article deals with three of the Drabosnjak's manuscripts, i.e. *Parable of the Lost Son*, and two versions of *Christmas Shepherd Play*; it also sheds light on the difficulties connected with determining the authorship of these manuscripts.

folk poet Andreas Schuster - Drabosnjak, Carinthian popular style plays, *Parable of the Lost Son*, *Christmas Shepherd Play*, determination of authenticity of manuscripts

1 Uvod

Koroški bukovnik Andrej Schuster - Drabosnjak (1768–1825) z Drabosinj pri Kostanjah je bil preprost kmečki človek brez formalne izobrazbe. Odlikuje se kot spreten in marljiv besedni ustvarjalec, ki se je v literarno zgodovino zapisal kot ljudski dramatik, ljudski pisec, ljudski pesnik in kulturni delavec. Deloval je na prehodu iz 18. v 19. stoletje, ko so se med ljudstvom pojavili začetki narodnega prebujenja. Je najpomembnejši predstavnik koroškega bukovništva, ki je v njegovem času doživljalo svoj klasični razcvet. Bukovništvo je v stroki opredeljeno kot poseben »literarno-sociološki fenomen« (prim. Paulitsch 1992) ter kulturnozgodovinsko pomemben vezni člen med osrednjeslovensko pisno tradicijo in slovenščino na Koroškem, hkrati pa tudi kot družbeno gibanje, ki je pomagalo ohranjati slovensko jezikovno in narodno zavest slovensko govorečega prebivalstva na Koroškem. Drabosnjak se je jezikovno izpopolnjeval s prebiranjem kriptoprotestantskih besedil, napisanih v gorenjsko-

koroški predstandardni slovenščini. Bil je sodobnik duhovnika in raziskovalca Urbana Jarnika (1784–1827) ter prvega slovenskega dramatika Antona Tomaža Linharta (1756–1795), s katerim se je »trdno zapisal v zgodovino prvih začetkov slovenske dramatike« (Kreft 1979: 255). Razmere za jezikovno ustvarjanje v času Napoleonovih Ilirskih provinc (1809–1813), ki jim je pripadalo tudi ožje območje Drabosnjakove domovine, so postale ugodnejše (prim. Lausegger 1988: 273, 290).

V Drabosnjakovem opusu se zrcalijo vse razvojne faze koroškega bukovništva. Spekter njegovega bogatega, jezikovno raznolikega ustvarjanja je širok: obsega prozo, liriko in ljudske igre. V prispevku se omejujemo le na nabožne ljudske igre.¹ V središču obravnave so tri Drabosnjakove ljudske igre, ki slonijo na nemških, deloma pa tudi na slovenskih predlogah in so ohranjene kot njegovi avtografi: *Igra o izgubljenem sinu* in dve različici božične *Pastirske igre*. Gre za t. i. sobne igre (nem. *Stubenspiel*), ki so jih amaterski ljudski igralci uprizarjali v domačem narečju na Kostanjah in v krajih v bližnji okolici. Poleg teh rokopisov so ohranjene še različice mlajših prepisov in priredb. Vprašanje, ali je med njimi morda kak Drabosnjakov avtograf, se je raziskovalcem zastavljalo desetletja.

2 Odkritje Drabosnjakovih rokopisov

France Kotnik je Andreju Schusterju - Drabosnjaku in njegovemu delu posvetil doktorsko disertacijo (1907) in s tem zaoral ledino na področju drabosnjakologije. Zapisal je, da se noben rokopis »poeta« ni ohranil oz. da vsaj dotlej ni bil najden, da pa je bil v Logi vasi približno 20 let poprej še ohranjen rokopis, ki je bil po Singerjevi izjavi lastnoročno pisan Drabosnjakov izvirnik z naslovom *Ena liepa historia od te liepe Magdalone in pa od ta Edelpetra v ani provinciji v Švajci, spisal Drabosnjak*. Knjižica formata 8° je bila debela 2 cm (prim. Kotnik 1907: 37).² Odkrivanje avtorstva Drabosnjakovih rokopisov je izzvala *Igra o izgubljenem sinu*, ki je bila skupaj s sedmimi drugimi rokopisnimi zvezki leta 1956 najdena na Kostanjah. O tem preseñetljivem dogodku poroča Zablatnik (1985: 260):

Izvirnik pa je prišel na dan šele leta 1956, ko je dr. Niko Kuret, ki ga je Kotnik pritegnil in navdušil za Drabosnjaka in njegovo delo, prišel na Koroško spoznavat Drabosnjakovo ožjo domovino in stikat za njegovimi rokopisi [...]. Župnik Martin Kuchler je izvilkel iz skrivnega predala kar osem rokopisnih zvezkov samih Drabosnjakovih iger. Med njimi je Kuret z večšim očesom kmalu odkril izvirnik Igre o izgubljenem sinu.

Ohranili so se trije avtografi Drabosnjakovih nabožnih ljudskih iger: dve različici *Pastirske igre* z naslovoma *GIERTEN S[HPIL] AL Anu shavofstno inu vfmilenja vriedno Djanje PER TAM ROISTVU JESUSA KRISTUSA (...)* in *Giertn Shpil*.³ O rokopisih Drabosnjakove božične igre Kuret navaja:

- 1 Več o Andreju Schusterju - Drabosnjaku in koroškem bukovništvu gl. Kuret 1971; Zablatnik 1984; Maurer-Lausegger 2016a, 2016b in 2016c.
- 2 Drabosnjakovih izgubljenih rokopisov ljudskih iger v prispevku ne moremo obravnavati.
- 3 Naslovov rokopisov v literaturi ne navajamo posebej. Izvirniki se nahajajo v Koroški osrednji knjižnici dr. Franca Sušnika na Ravnah na Koroškem. Prav tam so ohranjeni še trije strokovno potrjeni Drabosnjakovi avtografi. Gre za sešitek treh rokopisnih apokrifnih molitvenikov. Več o tem gl. Lausegger 1990: XIII; Maurer-Lausegger 1992a: XI.

Rokopisi: najstarejši vsebuje letnico 1814, verjetno direktni prepis iz Š-jevega originala (last Š. Singerja); izvod z Breze sev. Od Vrbskega jezera; v usnje vezan, 42 listov, poškodovan naslovni list Gierten S(piel)? al(i) Anu žavostno inu vsmilenja vrie(dno) Djanje per tam rojstv(i) JESUSA KRIST(usa), našel N. Kuret sept. 1956 na Kostanjah (last Štefana Petučnika, p. d. Strižeja z Ravenj), bohoričica, verjetno iz Š-jeve roke, mikrofilm v Inštitutu za slov. narodopisje, SAZU; objava besedila B. Hartman, ČZN 1967, 157–83. (1971: 728)⁴

Po odkritju rokopisov v župnišču na Kostanjah leta 1956 je Niko Kuret, poznavalec slovenske koledniške dramatike, Drabosnjaku in njegovim ljudskim igram posvetil mnogo pozornosti. Piše, da se je Drabosnjak »vključil v izročilo ljudske dramatike na Slovenskem Koroškem, ga poživil in pognal v nov vrh. [...] Njegova zasluga je, da je prvi pri Slovencih pastirsko in trikraljevsko koledo po tujih vzgledih – združil v igro, ki jo je imenoval 'Pastirsko igro'« (Kuret 1986: 247). Primerjave Drabosnjakovih avtografov s prepisi iz druge polovice 19. stoletja in njihovimi mlajšimi različicami iz 20. stoletja izpričujejo poznejše jezikovne, vsebinske in dramaturške posege v besedila, ki so jih oblikovalci oz. prirejevalci v duhu časa oblikovali po lastnem okusu.

3 Ohranjene Drabosnjakove avtografske igre

3.1 Komedija od zgublaniga sina

Naslovnica izvirnika *Igre o izgubljenem sinu* ni ohranjena, zaradi česar jo raziskovalci poimenujejo različno: *Igra od zgublaniga sina*, *Komedija od zgublanega sina*, *Komedija od zgubleniga sina* ali *Igra o izgubljenem sinu*.⁵⁶ Izvirni rokopis v bohoričici *Komedija od zgublaniga sina*, ki mu manjkata naslovnica in letnica nastanka, je župnik Martin Kuchler prejel od Valentina Dragašnika, p. d. Čepkovega Folta v Črezpolju (trda vezava, format 25 × 19,5 cm, 146 strani; na zadnji strani Drabosnjakov podpis »Andreias Schuster Oberdrabosnik« (Zablatnik 1985: 260)). Zablatnik domneva, da je ta rokopis nastal pred letom 1818, torej pred nastankom njegovega *Pasijona*.

Ohranjena sta dva poznejša rokopisna prepisa igre, oba je prepisal Janez Lipič, mlinar v Dolah pri Vrbi. Prvi, iz leta 1877, je naslovljen *Igra do zgublanega sina* (48 strani, v gajici, na celih polah) in se nahaja v Kotnikovi zapuščini na Ravnah na Koroškem. Drugi je iz leta 1878 in ima naslov *Igra od zgubleniga sina* (95 strani, format 25 × 19,5 cm) in se po Zablatniku nahaja na Inštitutu za slovensko narodopisje v Ljubljani. »Pisan je s črnim v gajici, najdemo ga pa v trdo vezanem zvezku na prvem mestu skupno s prepisom Pastirske igre. Na dan pa je prišel šele leta 1956 na Kostanjah.« (Zablatnik 1985: 261)

Osrednja snov v Drabosnjakovi *Komediji od zgublaniga sina*, ki spominja na študentsko komedijo v dobi sholarjev (latinske drame) je svetopisemska prilika iz evangelija po Luku (Lk 15,11–32), ki se ji »pridružujejo številni, za evropsko

4 Hartman (1967) ni objavil *Petučnikovega rokopisa*, temveč *Rokopisno božično igro z Breze*, ki pa se močno razlikuje od Drabosnjakovih originalov *Petučnikovega* in *Singerjevega rokopisa*.

5 V prispevku uporabljamo rekonstruirani naslov *Komedija od zgublaniga sina*.

duhovno dramo značilni motivi, znani že iz antične komedije (zapeljiva vlačuga), in kompozicijske prvine iz raznih obdobij (vse od 14. stoletja dalje)« (Maurer-Lausegger 1992a: VII). Gre za igro »po tradiciji commedie dell'arte«, v kateri prevladujejo posvetni prizori. Ima široko razpredene prizore in je »razširjena v igro, ki ima svoj dramatski zaplet in razplet« (Kreft 1979: 192). *Izgubljenega sina* so na Kostanjah gotovo igrali v Drabosnjakovem času in nato vsaj še do leta 1892.⁶⁷

3.2 Pastirska igra v dveh različicah

Prvi Drabosnjakov izvirni rokopis božične igre, ki sta ga odkrila Niko Kuret in Pavel Zablatnik na Kostanjah leta 1956, je tamkajšnji župnik Kuchler prejel »od Štefana Petučnika, p. d. Strižaja iz Ravenj l. 1935«. Zato ga Kuret (1986: 109) poimenuje kot *Petučnikov rokopis* (D. 2. 1.)⁷⁸ ter ga takole opiše:

Rokopis je v usnje vezan sešitek 43 nepaginiranih listov, ki sem jih na fotokopiji paginiral od [1] do [85] in pagine tudi navajam na desni strani objavljenega besedila. Format: 24 cm × 29 cm. Prvemu listu manjka (odtrgani) desni zgornji vogal (gl. sliko). Spodnji rob je toliko uničen, da na njem letnice ni več mogoče razbrati.

Rokopis vsebuje Predgovor ([3]–[7]), igrsko besedilo ([8]–[79]) in Pestieršče piesmi ([80]–[85]). Sklepna stran je prazna, na njej je *Drabosnjakov podpis*. (prav tam: 110)

Drugo različico izvirne Drabosnjakove božične igre, ki jo je France Kotnik dobil od župnika Štefana Singerja in se danes nahaja med Kotnikovo zapuščino, Kuret poimenuje *Singerjev rokopis* (D. 2. 2.). O njem navaja: »Med besedilom je letnica 1814. Besedilo je povsem identično z besedilom zgoraj navedenega rokopisa. Izpuščen je sicer Predgovor, prepisane pa so 'Pestieršče piesmi' na koncu« (Kuret 1986: 109). Primerjava obeh rokopisov božičnih iger pokaže, da je besedilo Singerjevega izvoda jezikovno preoblikovana različica starejšega *Petučnikovega rokopisa*. Kotnik za Singerjev izvod *Pastirske igre* navaja, da »je bržkone še direkten prepis iz Drabosnjakovega originala.« (1952: 107)

Pastirska igra prikazuje biblijsko zgodbo, ki je prepletena z vložki z vsakdanjo tematiko poznanih iz božičnih koled: »Angelsko oznanjenje, zapoved cesarja Avgusta, iskanje prenočišča, motiv pastircev ob hlevčku, obisk treh kraljev, beg v Egipt, nastop apokrifnega morilca, pomor nedolžnih otrok« ter »potepuh, gostilničar, pastir, ki šiva, petje pastirjev itd.« (Maurer-Lausegger 1992a: XIII)

4 Ugotavljanje Drabosnjakovih avtografov

Ugotavljanje avtorstva na primeru starih rokopisov je nedvomno zahtevno in odgovorno delo tako za jezikoslovca in etnologa kot za preučevalca grafologije. To potrjujejo izkušnje ob ugotavljanju avtorstva Drabosnjakovih rokopisov. Različna strokovna mnenja (predvsem grafologije) in domneve so za raziskovalce predstavljali prej oviro kot potrdilo pri določanju lastnoročno napisanih izvirnih Drabosnjakovih besedil. Nedorečene domneve in mnenja strokovnjakov glede avtorstva rokopisov, pa tudi pomote v poimenovanju različic rokopisov in letnic njihovega nastanka (primer

6 Prim. Zablatnik (1960b: 51). Več o kasnejših uprizoritvah je objavljeno drugje.

7 Oznake rokopisov navajamo po Kuretu (1986: 109).

božične igre) ter različna (celo menjajoča se) stališča grafologije so desetletja oteževali raziskovalno delo. V strokovni literaturi zasledimo različne domneve in trditve o morebitnih Drabosnjakovih avtografih. Rokopis *Igre o izgubljenem sinu* opredeljujejo bodisi kot Drabosnjakov izvirnik bodisi kot njegov (domnevni) izvirnik, a tudi kot najstarejši ohranjeni rokopis Drabosnjakove *Igre o izgubljenem sinu*. Podobno velja za njegovo božično igro.

4.1 Drabosnjakova *Igra o izgubljenem sinu*

Ob najdbi rokopisov na Kostanjah leta 1956 je bila prva Kuretova misel, da ima v rokah Drabosnjakov izvirnik *Igre o izgubljenem sinu* (1965: 1241–1242). Zaradi bornega (zahvala v postili) ali problematičnega primerjalnega gradiva (»domnevni Drabosnjakov rokopisni molitvenik ‘Bukvice svetiga križa ali od Kristusoviga terpljenja inu njegove svete smerti’, zapuščina Fr. Kotnika, Študijska knjižnica v Ravnah, sig. 18«) (prav tam: 1243) o izvirnosti rokopisa ni bil dokončno prepričan. Piše, da do opravljene grafološke analize ostaja »pri domnevi, da je rokopis Drabosnjakov« (prav tam: 1243). Tudi na koncu istega članka se ponovno izogiba trditvi, da gre za izvirnik in posploši: »Dokler ne bo opravljena grafološka analiza in nam grafolog ne bo potrdil, da je bil pisavec našega rokopisa res Drabosnjak (če bo to sploh mogoče), lahko pač trdimo, da smo našli najstarejši ohranjeni rokopis Drabosnjakove ‘Igre o izgubljenem sinu’.« (prav tam: 1245)

4.2 Različice Drabosnjakove *Pastirske igre*

Kuret (1986: 109) je na Koroškem izsledil devet (tudi novejših) rokopisnih različic božične *Pastirske igre*. Ob raziskovalnem delu se mu je nenehno zastavljalo vprašanje, ali je med ohranjenimi rokopisi kakšen izvirno Drabosnjakov. V strokovno primerjalno analizo vključuje *Petučnikov rokopis* (D. 2. 1.) in *Singerjev rokopis* (D. 2. 2.) (prim. točko 3.2) ter še dva poznejša prepisa Drabosnjakove *Pastirske igre*: a) *Kapunov rokopis* (D. 2. 3.), ki je po njegovih ugotovitvah že »bistveno okrnjen in nepopoln«. Poimenuje ga *Kapunov rokopis*, ker ga je imel župnik Kapun z Breze. Ta ga je izročil profesorju Janezu Hutterju, od tod pa je prišel v roke Franca Kotnika in se danes nahaja med njegovo zapuščino na Ravnah na Koroškem; b) *Uranov rokopis* (D. 2. 4.) iz leta 1898, ki ga Kuret poimenuje po piscu Jožefu Uranu z Otoka ob Vrbskem jezeru (prim. Kuret 1986: 109). Kuretova strokovna primerjava rokopisnih božičnih iger je pokazala, da se Predgovor pojavlja samo v *Petučnikovem rokopisu*. Kuret (1986: 110) piše:

To in *Drabosnjakov* podpis na koncu ter vezava v usnje so me nagnili k mnenju, da gre za prvi prepis po avtorjevem konceptu ali prvopisu in da je torej besedilo relativno avtentično. Nov prepis (*Singerjev rokopis*, D. 2. 2.) je sledil kmalu zatem. Letnica 1814 v njem bi mogla biti terminus post quem non in bi bil prvopis nastal pred l. 1814. Mislim, da sem se prav odločil, če objavljam *Petučnikov rokopis* (D. 2. 1.) kot domnevno prvi in z *Drabosnjakovim* podpisom ‘avtorizirani’ prepis.

Ob primerjavi različic igre Kuret upošteva samo prve tri in prihaja do zaključka, da sta dva rokopisa »(D. 2. 2. in D. 2. 4.) popolnoma ali skoraj popolnoma identična

s pravopisom D. 2. 1.«, tj. v *Petučnikovem rokopisu*. Kuretovi ugotovitvi, da naj bi imel rokopis D. 2. 4., torej *Uranov rokopis*, »popolnoma ali skoraj popolnoma identičen pravopis« s pravopisom v *Petučnikovem rokopisu* (D. 2. 1.), ni mogoče pritrditi. *Uranov rokopis* je napisan v gajici in se jezikovno približuje knjižnemu jeziku. Namesto Drabosnjakovega narečno poimenovanega *bierta* npr. v *Uranovem rokopisu* že nastopa *oštir*. Za prepis različice z Breze (D. 2. 3.), tj. *Kapunov rokopis*, Kuret navaja, da je besedilo okrnjeno, da mu manjka konec in da je vrstni red prizorov deloma spremenjen (1986: 247). Drabosnjakov lastnoročni podpis je poznan iz ohranjene *Spangenbergove postile*. Kuret pa ga je zasledil še v dveh rokopisih: »v rokopisu 'Igre od zgublaniga sina' (fotokopija v ISN DA) in v *Petučnikovem rokopisu* 'Pastirske igre' (D. 2. 1.)« (Kuret 1986: 110) ter poiskal pomoč pri grafologu:

Obrnil sem se na strokovnjaka grafologa, akademika prof. dr. Antona *Trstenjaka* in mu predložil tri rokopise: 1) rokopis 'Igre od zgublaniga sina', 2) *Petučnikov rokopis* (D. 2. 1.) in *Singerjev rokopis* (D. 2. 2.). Ugotovil je naslednje: 1) Po *Drabosnjakovem* podpisu sodeč, on ni mogel biti pisec nobenega od teh treh rokopisov. 2) Rokopis 'Igre od zgublaniga sina' in *Singerjev rokopis* je pisala ista roka, 3) *Petučnikov rokopis* (D. 2. 1.) je od druge roke.

Opustiti bi bilo treba misel, da je kateri od predloženih rokopisov *Drabosnjakov* avtograf. (1986: 110)

Grafolog torej Drabosnjakovega avtorstva ni mogel potrditi. Kuretu je preostal edinole naslednji sklep: »Domnevati smemo, da je t. i. *Petučnikov rokopis* 'Pastirske igre' (D. 2. 1.) prvi prepis s tujo roko po nastanku igre (*Drabosnjakov* prvopis, njegov avtograf, je najbrž izgubljen). Prepis je nastal l. 1814, letnica na rokopisu je uničena.⁸⁹ *Drabosnjakov* podpis na koncu rokopisa mi potrjuje, da gre za *avtentično besedilo*.« (Kuret 1986: 247) V virih doslej nismo mogli naleteti na podatek, ki bi potrdil nastanek *Petučnikovega rokopisa* prav v letu 1814. Kuretove strokovne izsledke je stroka prevzemala, ne da bi se lotevala vprašanj v zvezi z avtorstvom (npr. Laussegger 1988, 1990).

V zvezi z letnico nastanka Drabosnjakovih avtografov prihaja v literaturi do zamešnjave *Petučnikovega* in *Singerjevega rokopisa*. Zablatnik (1960a: 32) piše, da se je božična igra ohranila v več rokopisih in da se »[i]zvirnik izpod Drabosnjakovega peresa [...] ni našel, pač pa je *najstarejšemu ohranjenemu prepisu*, tako imenovanemu *Singerjevemu rokopisu*, pripisana letnica 1814. To pomeni, da je ta prepis nastal že v Drabosnjakovem času, 11 let pred Drabosnjakovo smrtjo.« Tudi na drugem mestu npr. navaja: »Poleg Pasijona še posebno slovi Drabosnjakova Pastirska ali božična igra. Izvirnik se je zgubil, pač pa je igra ohranjena v več prepisih, najstarejšemu je pripisana letnica 1814« (Zablatnik 1984: 238). Tudi Hartman (1967: 157) opredeljuje *Singerjev* izvod z letnico 1814 kot najstarejšega. Zablatnik *Petučnikovega rokopisa* ni prepoznal za najstarejšega, saj piše: »Iz prve polovice 19. stoletja se je ohranil tudi še t. i. *Petučnikov izvod*, ki ga je Štefan Petučnik z Raven (Ebenfeld) pri Kostanjah izročil v varstvo bivšemu kostanjskemu župniku Martinu Kuchlerju« (1984: 238).

8 Letnica 1814 se pojavlja samo v *Singerjevem*, ne pa v *Petučnikovem rokopisu*.

4.3 Dokončna strokovna potrditev Drabosnjakovih avtografov

Z lastnim in dobrim poznavanjem kostanjskega govora in jezikovno analizo, opravljeno z računalniško pomočjo,⁹ s primerjavo rokopisov t. i. Drabosnjakovega opusa ter s temeljitim študijem grafoloških posebnosti in zapisovanja Drabosnjakovih besedil je Herta Maurer-Lausegger leta 1992 prišla do odločnega zaključka, da gre pri obravnavanih rokopisih za več Drabosnjakovih avtografov. Podobno kot pred njo že Niko Kuret se je ponovno obrnila na grafologa dr. Antona Trstenjaka in mu v oceno predložila 10 rokopisov. Podal ji je naslednje izvedensko mnenje:

Na podlagi temeljite primerjave vseh rokopisov podajam naslednje izvedensko mnenje: Razen odlomkov iz Izgubljenega sina, zaznamovan s št. 2, in kratkega besedila (zahvale bukovniku), zaznamovanega s št. 1, ni noben drug rokopis iz roke Drabosnjaka samega; vsi rokopisi od št. 4 do 10 so verjetno samo poznejši prepisi iz nepoznatih rok. Morda bo ta ugotovitev razočarala raziskovalce, ki bi kajpada radi dobili v roke še kak izvirnik, ki ga je pisal Drabosnjak sam lastnoročno, a ne morem pomagati. (Trstenjak 1992)

Kot je videti (prim. pod točko 4.2), je Trstenjakova ekspertiza pokazala popolnoma drugačne izsledke. Zbirka 10 rokopisov je bila nato predložena v oceno še strokovnjakom na Ministrstvu za notranje zadeve RS Slovenije. Po skrbno opravljeni tehnični in strokovno izvedeni analizi je grafologinja Andreja Kersnič s Centra za kriminalistično tehnične preiskave pri Ministrstvu za notranje zadeve Republike Slovenije aprila leta 1992 dokončno potrdila jezikoslovno mnenje. Potrjeno je bilo, da so *Igra od zgubljeniga sina*, Petučnikov in Singerjev izvod *Pastirske igre* ter *Molitovne bukvice za vsakdanje potrebe ...*, *Bukvice svetiga križa ...* in *Bukvice od Andreja Drabosnjaka ...* Drabosnjakovi avtografi (prim. Maurer-Lausegger 1992a: XI).¹⁰

5 Jezik Drabosnjakovih ljudskih iger

Drabosnjakova igrska besedila Petučnikov in Singerjev izvod *Pastirske igre* ter *Izgubljeni sin* odlikuje govorjeni jezik, prežet s prvinami kostanjskega govora tako v glasoslovni in oblikoslovni podobi kot tudi v skladnji in besedišču. Poleg tega se v njih (predvsem v Petučnikovem izvodu) pojavljajo obrazci, oprti na takratno slovensko pisno tradicijo (prim. Maurer-Lausegger 1992a: XIII–XV). Vsako igrsko besedilo izkazuje svoje specifične lastnosti. Že ob bežnem branju naletimo na raznolikost pojavov, značilnih bodisi za vse tri igre bodisi samo za eno od teh iger. Duktus obeh božičnih iger se razlikuje. Pisava *Izgubljenega sina* je močno ležeča in nikakor ni podobna pisavi v ostalih dveh.

Jezikovna podoba in glavne značilnosti Petučnikovega izvoda *Pastirske igre* in *Komedije od zgubljeniga sina* so v literaturi že opisani. Problematiko božičnih ljudskih iger in jezikovne značilnosti (grafeme, fonološke, oblikoslovne in pomensko-skladenjske značilnosti) v *Petučnikovem rokopisu* obravnava Herta Lausegger (1988) v obširni jezikoslovni študiji. Oris vsebine *Izgubljenega sina* in njegove jezikovne podobe najdemo v razpravi Drabosnjakova Komedija od zgubljeniga sina

⁹ Konkordanca in frekvenčne liste *Petučnikovega rokopisa*.

¹⁰ Obe ekspertizi sta v lasti avtorice prispevka.

Pavla Zablatnika (1985). *Petučnikov rokopis* in izvirnik *Izgubljenega sina* z njuno prečrkovano priredbo sta objavljena v drugi knjigi *Zbranih bukovniških besedil Andreja Šusterja Drabosnjaka* (Maurer-Lausegger 1992b).

V obravnavanih rokopisnih različicah božične igre se poleg prevladujočih narečnih značilnosti pojavljajo prvine iz pisne tradicije. Pojav je najopaznejši v Petučnikovem izvodu (vpliv jezika obrazcev iz pisne tradicije), redkeje ga najdemo v računalniško še neobdelanem Singerjevem izvodu, različica, ki je jezikovno približana domačemu uporabniku. Na osnovi grafoloških pa tudi na nekaterih jezikovno-strukturnih in narečnih značilnosti, ki smo jih prepoznali predvsem z računalniško pomočjo in z lastnim poznavanjem posebnosti kostanjskega govora, lahko zagotovo sklepamo, da je Petučnikov izvod Drabosnjakove igre po nastanku starejši kot Singerjev, v katerem je zabeležena letnica 1814. S tem je potrjeno Kuretovo mnenje.

6 Sklep

Odkrivanje avtorstva rokopisov ljudskih ustvarjalcev je zahtevno vprašanje. V prispevku obravnavanih ljudskih iger ne bilo mogoče potrditi kot Drabosnjakove avtografe, če ne bi na pomoč priskočila grafologija. V tem primeru gre za srečno naključje, da je v ohranjeni *Spangenbergovi postili* zabeležena kratka, lastnoročno podpisana Drabosnjakova rokopisna zahvala za izposojeno knjigo, ki je omogočila razvozlati vprašanja glede avtorstva: »Ich Andreas Schuster Ober drabosnik H. No 22 Lpu Savalm Sabukve Da sta Posodl m je« (Zablatnik 1985: 269). Drabosnjak se v rokopisih ni podpisoval enotno, niti strokovna literatura ga ne navaja v enotni obliki. Problemi, ki smo jih skušali nakazati v pričujočem članku, opozarjajo na to, da bo treba bukovniškemu jeziku posvetiti še mnogo pozornosti.

Literatura

- HARTMAN, Bruno, 1967: Rokopisna Božična igra z Breze: ob 100-letnici Dramatičnega društva. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 38/3. 157–183. www.sistory.si/publikacije/prenos/?target=pdf&urn=SISTORY:ID:7149#page=158
- KOTNIK, France, 1907: *Andreas Schuster-Drabosnjak. Sein Leben und Wirken. Dissertation*. Graz: Philosophischen Fakultät der Universität Graz.
- KOTNIK, France, 1952: Verske ljudske igre. *Narodopisje Slovencev* 2. Ljubljana: Državna založba. 103–121.
- KURET, Niko, 1965: Drabosnjakov (?) rokopis »Izgubljenega sina«. *Narodno stvaralaštvo – Folklor* 15–16. 1240–1245.
- KURET, Niko, 1971: Šuster Andrej p. d. (Zvrhnji) Drabosnjak. *Slovenski biografski leksikon* 11. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 726–728.
- KURET, Niko, 1986: *Slovenska koledniška dramatika*. Ljubljana: Slovenska matica.
- KREFT, Bratko, 1979: Dramatska struktura Drabosnjakove »Komedije od zgubljenega sina«. *Traditiones* 5–6. 185–194.
- LAUSEGGER, Herta, 1988: Sprachliche Charakteristika des volkstümlichen »Gierten Shpils« von Andreas Schuster Drabosnjak. *Wiener Slawistischer Almanach (WSA)* 22. 273–294.
- LAUSEGGER, Herta, 1990: Koroško bukovništvo in Drabosnjakov Marijin Pasijon. Herta Lausegger (ur.): *Andrej Šuster Drabosnjak. Zbrana bukovniška besedila I. Marijin Pasijon 1811. (Faksimile po izvodu dv. sv. dr. Pavleta Zablatnika v Celovcu z dodano prečrkovano priredbo istega besedila)*. Celovec: Mohorjeva založba. VII–XXI.

- MAURER-LAUSEGGER, Herta, 1992a: Drabosnjakovi igri: Pastirska igra in Izgubljeni sin. Herta Maurer-Lausegger (ur.): *Andrej Šuster Drabosnjak. Zbrana bukovniška besedila II. Pastirska igra in Izgubljeni sin. Po izvirnih rokopisih s prečrkovano priredbo istih besedil*. Celovec: Mohorjeva založba. V–XVII.
- MAURER-LAUSEGGER, Herta (ur.), 1992b: *Andrej Šuster Drabosnjak. Zbrana bukovniška besedila II. Pastirska igra in Izgubljeni sin. Po izvirnih rokopisih s prečrkovano priredbo istih besedil*. Celovec: Mohorjeva založba.
- MAURER-LAUSEGGER, Herta, 2016a: Schuster, Andrej, vulgo Drabosnjak. Katja Sturm-Schnabl, Bojan-Ilija Schnabl (ur.): *Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten/Koroška. Von den Anfängen bis 1942* 3. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag. 1203–1209.
- MAURER-LAUSEGGER, Herta, 2016b: Bukovništvo. Katja Sturm-Schnabl, Bojan-Ilija Schnabl (ur.): *Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten/Koroška. Von den Anfängen bis 1942* 1. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag. 191–195.
- MAURER-LAUSEGGER, Herta, 2016c: Koroško bukovništvo skozi čas. *Jezik in slovstvo* 61/3–4. 35–48.
- PAULITSCH, Herbert, 1992: *Das Phänomen »bukovništvo« in der Kärntner-slowenischen Kultur- und Literaturgeschichte*. Klagenfurt: Hermagoras/Mohorjeva.
- STURM-SCHNABL, Katja, SCHNABL, Bojan-Ilija (ur.), 2016: *Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten/Koroška. Von den Anfängen bis 1942* 1–3. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag.
- ZABLATNIK, Pavle 1960a: Kostanjska pastirska in trikraljevska igra. *Vera in dom* 12/2–3. 32–34.
- ZABLATNIK 1960b: Drabosnjakov »Izgubljeni sin«. *Vera in dom* 12/4. 50–51.
- ZABLATNIK, Pavle, 1984: Koroški slovenski bukovnik Andrej Schuster Drabosnjak (1768–1825). *Protestantismus bei den Slowenen – Protestantizem pri Slovencih. Wiener Slawistischer Almanach (WSA), Sonderband* 13. 229–249.
- ZABLATNIK, Pavle 1985: Drabosnjakova Komedija od zgubleniga sina. *Slavistična revija* 33/2. 259–270.

OZNANILNE KNJIGE ŽUPNIJ V 19. STOLETJU NA OBMOČJU JUGOVZHODNE KOROŠKE

Vinko Skitek

Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor
vinko.skitek@gmail.com

DOI:10.4312/Obdobja.37.55-63

V prispevku so predstavljene oznanilne knjige iz 19. stoletja, ki so nastale pri poslovanju župnij v dekanijah Pliberk in Dravograd. Ko se je v 19. stoletju začela prebujati slovenska narodna zavest na Koroškem, so bile poleg pridig prav oznanilne knjige pripomoček duhovnikov za razširjanje slovenske besede med prebivalstvom. Poleg svetih maš in drugih bogoslužnih opravil najdemo v njih tudi sporočila, povezana s cepljenji prebivalstva, izgubljenimi predmeti in naravnimi nesrečami, seznanjajo pa tudi s podatki o rojstnih dnevih in godovih avstrijskih cesarjev ipd.

Koroška, Mežiška dolina, Pliberk, Dravograd, oznanilne knjige

In the article, 19th century parish announcement books from Bleiburg and Dravograd deaneries are presented. When the national consciousness started to increase in Carinthia in the 19th century, the parish announcement books were, in addition to the sermons, used by priests to spread the Slovene word among the population. In addition to holy masses and other liturgical tasks, the parish announcement books also contain messages relating to the vaccination of the population, lost items, natural disasters, information about the birthdays and name days of Austrian Emperors, and so on.

Carinthia, Meža Valley, Pliberk/Bleiburg, Dravograd, announcement book

Uvod

Ob evidentiranju in popisovanju arhivskega gradiva župnij dekanije Dravograd-Mežiška dolina se je pokazalo, da so se v župnijah večinoma ohranile oznanilne knjige iz 20. stoletja, nekaj pa jih je tudi iz 19. Vzrok, zakaj so nekatere izgubljene, je mogoče iskati v tem, da nekateri duhovniki teh knjig niso dojemali kot zgodovinski vir. Po letu 1945 je bilo veliko oznanilnih knjig tudi uničenih brez zavedanja o njihovem pomenu za lokalno zgodovino.

Postavlja se več vprašanj: kaj so oznanilne knjige, kakšna je njihova vsebina, zakaj so bile v uporabi in ali jih lahko uvrstimo med starejše medije. Predstavljen bo tudi geografski in jezikovni okvir, v katerem so oznanilne knjige nastajale in je bil zelo podoben tistemu na preostalem dvojezičnem koroškem ozemlju.

Dekaniji Pliberk in Dravograd

Ob koncu 19. stoletja se je območje skrajnega dela jugovzhodne Koroške delilo na dve dekaniji. V okvir prve s sedežem v Pliberku so spadale: mestna župnija sv. Petra

in Pavla v Pliberku/Bleiburg, župnija sv. Mihaela pri Pliberku (Šmihel)/St. Michael ob Bleiburg, kuracija¹ sv. Vida v Kasazah/Edling, župnija sv. Ožbolta v Črni, župnija sv. Florjana v Vogrčah/Rinkenberg, župnija sv. Danijela pri Pliberku, župnija sv. Jakoba v Mežici, župnija sv. Štefana v Žvabeku/Schwabegg, župnija Device Marije na Jezeru pri Guštanju (Prevalje), župnija sv. Marjete v Kotljah, kuracija sv. Urha na Strojni, kuracija sv. Jakoba v Koprivni, kuracija sv. Magdalene v Javorju in župnija sv. Egidija v trgu Guštanj. Upravni jezik župnij v dekaniji je bila slovenščina. Druga dekanija na obravnavanem območju je bila Dravograd in so jo sestavljale: proštija (v dokumentih tudi proštjska župnija)² sv. Janeza Evangelista v Dravogradu, župnija Marijinega vnebovzeta v Labotu/Lavamünd, župnija sv. Marka v Ettendorfu, kuracija sv. Janeza Krstnika na Ojstrici, kuracija sv. Lovrenca na Št. Lovrencu, župnija sv. Martina v Libeličah, kuracija sv. Andreja v Črnečah in kuracija sv. Jakoba na Suhi. Ta dekanija je bila glede na upravni jezik dvojezična (Personalstand 1871: 33–35, 71–72), torej so duhovniki uradovali v slovenskem in nemškem jeziku. Edini izjemi sta bili župniji Labot/Lavamünd in Ettendorf, ki sta bili označeni kot župniji z nemškim uradovallnim jezikom (Ortsrepertorium 1894: 95–97). Upoštevati je treba dejstvo, da je bila nemščina kot prvi deželni jezik v rabi tudi v povsem slovenskih župnijah, uporabljali so jo maloštevilni Nemci pa tudi slovenski duhovniki, ki so uradne spise (kronike, dopise, račune itn.) pogosto pisali v nemškem jeziku. Po ustnem izročilu iz Kotelj vemo, da so tamkajšnji duhovniki v 19. stoletju pisali župnijsko kroniko v nemščini, zato »da bi bolj držalo«. To potrjuje tudi arhivsko gradivo obravnavanih župnij, na podlagi katerega lahko trdimo, da se je slovenščina kot uradovallni jezik v župnijah dokončno uveljavila šele po letu 1918. Drugače pa je bilo pri oznanilih, ki so jih duhovniki brali in razlagali faranom, saj so jih tudi zato že v prvi polovici 19. stoletja vsaj deloma pisali v slovenskem jeziku. Najverjetnejši razlog je, da so duhovniki želeli, da bi jih farani razumeli, zato je bilo veliko preprosteje brati slovensko pisana oznanila, kakor pa jih iz latinščine ali nemščine sproti prevajati v slovenščino.

Najstarejša oznanilna knjiga se je ohranila v župniji Sv. Danijel nad Prevaljami in je iz leta 1826. V celoti je pisana v latinščini. Sledijo oznanilne knjige za leta 1833, 1840–1861 in 1895–1902. V župnijah, ki so bile do leta 1920 del pliberške dekanije, so se ohranile še naslednje oznanilne knjige iz obdobja pred letom 1918:

- v Kotljah za obdobja 1882–1889, 1903–1907 in 1912–1917 (štiri oznanilne knjige),
- na Prevaljah za leta 1891–1918 (šest oznanilnih knjig),
- na Ravnah na Koroškem iz leta 1873 ter za obdobje 1891–1919 (sedem oznanilnih knjig),
- v Mežici za leta 1892–1896 (ena oznanilna knjiga).

1 Kuracija je okoliš, ki je spadal k določeni podružnični cerkvi. Tako je pridobila lastnega duhovnika in se odcepila od matične župnije. Kuracija je imela skoraj enake cerkvenopravne pravice (npr. vodenje matičnih knjig, redno bogoslužje) kot kanonično ustanovljene samostojne župnije. Dokler kuracija ni bila povzdignjena v samostojno župnijo, je bila še vedno vsaj formalno podrejena matični župniji (Skitek 2017: 28).

2 Proštjska župnija je proštija s proštom brez kolegiatnega kapitlja.

V župnijah, ki so še danes v pliberški dekaniji, pa so se izpred leta 1918 ohranile oznanilne knjige:

- v Pliberku iz let 1869–1883, 1896–1898 in 1900–1918 (skupno 13 knjig),
- v Vogrčah za leta 1898–1900 in 1900–1903 (skupno dve knjigi),
- v Šmihelu pri Pliberku za leta 1885–1891, 1896–1901, 1907–1911, 1912–1914 in 1914–1918 (skupno pet oznanilnih knjig),
- v Žvabeku za leta 1865–1915 (skupno sedem knjig).³

Skromnejše je število ohranjenih oznanilnih knjig župnij z območja nekdanje dekanije Dravograd. Za župnijo Ettendorf ni ohranjena nobena oznanilna knjiga iz 19. stoletja. Edine ohranjene pa so iz poznejšega obdobja in so pisane v nemščini. Enako velja za župnije Labot, Ojstrica in Dravograd, kar pomeni, da se tam niso ohranile oznanilne knjige iz časa pred prvo svetovno vojno. V župniji Črneče so najstarejše oznanilne knjige šele iz sedemdesetih let 20. stoletja. Oznanilne knjige iz časa habsburške monarhije so se ohranile le v župnijah v Libeličah in na Suhi.⁴ Najstarejša libeliška oznanilna knjiga je iz obdobja 1860–1867, sledijo oznanilne knjige iz let 1884–1888, 1891–1900 in 1906–1910, skupno pet oznanilnih knjig. Na Suhi so ohranjene tri oznanilne knjige iz obdobja 1858–1870. Za čas do leta 1918 pa ni ohranjena nobena. Za oznanilno knjigo iz let 1858–1863 je značilno, da je pisana skoraj v celoti v latinščini, izjema so samo slovenski priimki umrlih, za katere je bila darovana sveta maša.

Značilnosti oznanilnih knjig

Oznanilne knjige so vrsta knjig, v katerih so bila zapisana oznanila, ki jih je duhovnik oznanjal vernikom pri nedeljskih svetih mašah, redkeje pa tudi ob praznikih. Včasih so jih brali pred pridigami, ki so bile pred mašo, zdaj pa se jih bere ob koncu svetih maš, tik pred sklepnim blagoslovom (Granda 2002: 97). Danes jih nadomeščajo spletna in tiskana tedenska oznanila v posameznih župnijah. Pred drugim vatikanskim koncilom pa je duhovnik za komunikacijo s farnim občestvom pogosto uporabljal oznanila. Obravnavane oznanilne knjige so po velikosti majhne, večinoma formata A6, nekatere tudi A5. Vse imajo obliko zvezkov. Pisane so na roko, najpogosteje s črnim črnilom, v enem primeru (Pliberk) pa tudi z modrim. Vsebina oznanil je kratka. Izjema so zapisi glede spovedi, večjih pregreh ali pa odmevnejših dogodkov, o katerih so se nekateri duhovniki obširneje razpisali. Tu gre omeniti libeliškega župnika Viktorja Pucherja, ki je na 17. nedeljo po binkošti leta 1862 takole oznanil smrt škofa Slomška:

Kakor vam je morebiti že znano so 24. pretekliga mesca po Božjim nepovidljivim sklepu milostlivi Lavantinski škof Anton Martin Slomšek po kratki hudi bolezni v Marburzi vmerli; bili so še pred kratkim tudi naš vikši pastir – nevtrudljivo po očetovsko tudi za naše duš potrebe skrbeli in zaupam, da se še vsi Njih hvaležno spomnite. (AŽL Libeliče)

³ Iz navedenega obdobja se oznanilne knjige niso ohranile v župnijah Črna, Koprivna, Javorje in Strojna.

⁴ Župnija Suha je bila po izgubljenem koroškem plebiscitu konec leta 1920 priključena dekaniji Pliberk.

Tudi ko je bilo treba farane spodbujati k boljši udeležbi pri svetih mašah, se je potrudil z besedami:

da je vsak katoliški kristjan v nedelah pri sv. maši in pridigi pričujoč biti in sicer ne le z truplam temveč z duham, pa tudi krščanski nauk zvesto inu z aifram poslušati, mi ne bo treba po širokim opominati, da bi vsi mladi in odrašeni si prav prav prizadevali v spoznanju božjih resnic, zmiram bolj in bolj rasti; kolikor več jih boste znali toliko več boste pred Bogam velali. (AŽL Libeliče)

Jezik

Oznanične knjige so kot zgodovinski vir dobrodošle zlasti za raziskovalce lokalne zgodovine. Tiste iz 19. stoletja pa so zaradi večje časovne oddaljenosti zanimive tudi jezikovno. Na eni strani se srečujemo s slovenskimi starinskimi izrazi, kot so *žegnan*, *žegnana meša* (sv. maša z blagoslovom), *žlahta* itn. Gledano s perspektive razvoja slovenskega jezika je več starinskih izrazov v starejših oznanilnih knjigah, še posebno tistih iz prve polovice oz. sredine 19. stoletja. V jeziku vseh oznanilnih knjig je čutiti vpliv koroškega narečja, ki se kaže predvsem v besedju (*bajtlarica*, *žlahta*, *roženkranske sestre*, *cehmoštra*, *žagmošter*) in v skladnji pri postavljanju glagolov na konec povedi. Najizraziteje se to vidi v oznanilni knjigi iz Sv. Danijela iz leta 1848, ki je še pisana v bohoričici. Tamkajšnji župnik je vizitacijo svoje župnije napovedal tako: »Sredo spomin S Schimona Juda, apost. bodo pershli gospod Tehant na visitirgo Knam, ob 7 ½ uri imate se she per zerkli snajti.« Tudi za sveto mašo je pogosto uporabljal danes že povsem opuščeno besedno zvezo *navadno opravilo* (AŽSD Danijel).

Posebno zanimive so besedne zveze, ki jih danes v koroškem narečju ni več. Šmihelski župnik je npr. 13. januarja 1888 ob oznanitvi smrti člana mrliške bratovščine (*Todtenbruderschaft*) dejal, da je bil pokojni pri »mrtvovskih brateh« (DAG Michael). Še en primer narečnega izrazoslovja prihaja iz Guštanja, to je besedna zveza »tumba – mertvaška truga«. Nanjo so ljudje pri darovanju položili darovani denar. Tega je župnik namenil za branje svetih maš v spomin vernih duš, za katere ni bilo mašnih namenov. Takšno nabirko so imeli v Guštanju na praznik vseh svetnikov (tudi vsi sveti, 1. november) in vernih duš (tudi vernih rajnih) 2. novembra (DAG Mihael).

Imena naselij so pogosto zapisovali tako, kot so jih izgovarjali, npr. Libeliška gora so pisali kot *Libelička gora*, Guštanj kot *Gutnštan*, Preški Vrh kot *Prežek verh*, Sele kot *Sile*, Leše kot *Liše*, *Briznica* za Breznico, *Strašišhe* za Stražišče, *Sagradi* za Zagrad, *Solenberga/Šelenberg* za Zelen Breg itn. V nekaterih primerih, npr. na Suhi, pa so duhovniki imena nekaterih naselij zapisovali v slovenskem, drugih pa v nemškem jeziku. V župniji Suha so bila to naselja Kogelnig gora (Kogelska gora), Motschula (Močula), Wesnitza (Vesnica), Pudlach (Pudla vas), Suha in Graditsche (Gradiče) (DAG Suha).

Glede jezika v oznanilih so imeli veliko težo duhovniki, ti pa so bili različno naklonjeni slovenščini, ki se je konec 19. stoletja uveljavila kot jezik oznanil. Tudi za nedelje in praznike so duhovniki začeli uporabljati slovenska imena. Čeprav poredko, pa jih vendarle srečamo v oznanilnih knjigah: *I. sv. adventna nedela*, *Četrta nedela po*

binkoštih, 2. nedela po sv. 3. Kralih, Šterta adventna tudi kvaterna nedela itn. (AŽL Libeliče)

Vsebina oznanilnih knjig

Osrednji del oznanil je bil namenjen napovedi svetih maš in svetniških godov v prihajajočem tednu. V župniji Pliberk npr. je župnik leta 1869 na šesto nedeljo po binkoštih oznanil praznovanje farnih zavetnikov, apostolov Petra in Pavla. Na praznični dan je bila prva jutranja sveta maša darovana za tesarje, *cimpermane*, druga za tkalce in tretja spet za tesarje. Na praznik obeh apostolov je nato oznanil sveto mašo za žitno polje, ki so jo darovali v bližnji romarski cerkvi Božjega groba na Homcu. Pri svetih mašah, ki jih je duhovnik opravljal v spomin na umrlo osebo, je pri guštanjski župniji treba poudariti, da je bilo v tej župniji veliko še obstoječih zelo starih mašnih ustanov, ki so bile v veljavi 200 in več let. Takšen primer je bila mašna ustanova Ulricha Lederja iz leta 1531, ki mu je guštanjski župnik poslovenil ime v *Urh*. Njegov naslednik pa je ime Ulrich pisal enkrat v nemški, spet drugič v slovenski različici: *Ulrik oz. Urh* (AŽR Ravne). Različice tega imena *Udalrik, Ulrik, Urh* najdemo tudi v oznanilnih knjigah okoliških župnij in se večinoma navezujejo na svete maše v takajšnji župnijski cerkvi sv. Urha na Strojni.

Napovednikom svetih maš včasih sledijo obvestila, povezana s cerkvenimi praznovanji oz. slavlji. Župnik v Sv. Danijelu je na binkošti leta 1848 glede obhajanja telovske procesije zapisal:

Tshetertik prashnik Reshiniga telesa pranganje u Strojni, imate jeti u Strojni, ne kamdergam, in lepo u prozhesii modliti, in keder se S. Reshno Telo mim vas neshe skerbno dolipoklekni tudi otrokam imate she doma povedet koku se imajo perprozeshio sadevlati. (AŽSD Danijel)

Čeprav je večina duhovnikov slovesnosti samo napovedala, so nekateri nekaj besed namenili tudi poučevanju vernega ljudstva, in sicer kakšno naj bo dostojno obnašanje vernikov. Prav zgornji citat je dober primer teh napotkov.

V postnem in adventnem času je bil obvezni sestavni del oznanil tudi povabilo k sveti spovedi. Duhovniki so jo oznanjali posebej za moške in ženske ter ločeno po farnih naseljih. Še zlasti so opominjali gospodarje hiš na njihovo dolžnost, da je vsak, ki je bival pod njihovo streho, šel k sveti spovedi in prišel na velikonočno spraševanje. Tam so posamezniki dobili listek, ki so ga morali prinesiti k spovedi kot nekakšen dokaz o poznavanju krščanske vere. Šmihelski župnik je farane v oznanilu z dne 13. marca 1887 opozoril, naj ne silijo v sosednji Pliberk, saj sta bila tam samo dva duhovnika, župnija pa je bila še večja kot šmihelska (AŽSD Danijel). Pri oznanjanju spovedi na tretjo postno nedeljo leta 1861 je libeliški župnik med drugim oznanil tudi spoved za ženske z okvarami sluha in motnjami pri govoru. Povabilo je zapisal v koroškem narečju: »Use ženske, naj si bode samične al omožene, ki borno in terdo slišijo al težko marnovajo.« Na nedeljo pred pepelnico leta 1863 je libeliški župnik oznanil pravila in potek spovedovanja. Opozoril je, da za tistega, ki se izmika spovedi, ta na veliko noč ne velja. Posebej je opozoril hlapce in dekletke oz. *posle*, naj si priskrbijo krstne liste iz svojih župnij, da bo župnik vedel, kdo so in od kod so prišli. Enako

je veljalo za zakonce, ki so se preselili v to župnijo: »Zakaj treba je vedeti dušnim pastirju, ktere in kake ovce v svoji skerbi imajo. Ti se potem v farne bukve zapišejo. Kdor v naše bukve zapisan ne bo, naša ovčica ni.« K temu je dodal še opozorilo za vse, ki bi se iz tega norčevali: »Očitne zaničevavce ne bo samo cerkvena kazen zadela, ampak jih bo tudi deželska gosposka krotiti pomagala.« (AŽL Libeliče)

Adventni in postni čas sta bila v 19. stoletju še tesno povezana s telesnim postom. Za besedno zvezo strogo zapovedani post imamo dva primera iz Kotelj in Libelič: koteljski župnik je takšen post imenoval *ojstro zapovedan post*, libeliški pa *terdo zapovedan post* (AŽL Libeliče; AŽK Kotlje).

Pri oznanilih so duhovniki oznanjali tudi pobiranje raznih prispevkov, kot so ofer, činž cerkvenih stolov, najemnino za zemljišča, za prizadete v nesrečah ipd. Šmihelski župnik je v nedeljo, 26. julija 1885, oznanil ofer za žrtve velikega požara, ki je takrat prizadel Grabštajn, v katerem »pogorelo je 35 pohištrev«, torej hiš (DAG Michael). Vogrški župnik je v nedeljo, 17. decembra 1899, oznanil, da se bo pobiral »činž od stolov in od živine in tudi pobiranje štanta od cerkvenega polja« (DAG Vogrče).

Ko je prišel čas pregleda in cepljenja prebivalstva proti kozam oz. osepnicam, ki ju je na vsem območju opravljal pliberški zdravnik, so to seveda oznanili tudi duhovniki.

Redno v oznanilih srečujemo povabila k svetim mašam ob rojstnih dnevih in godovih cesarja Franca Jožefa. Libeliški župnik pa je na *veliko gospojnico*, 15. avgusta 1863, oznanil god cesarja Franca Jožefa in dejal:

Kakor dobri otroci za svojega očeta molimo za svojega cesarja tudi mi, naj jim Bog kralj vsih kraljev in Gospod vsih gospodov, da srečo in blagoslov za vse modre sklepe in dobre napravnika, naj bodo dolgo naš dobri cesar, mi pa njih dobri in srečni podložniki.

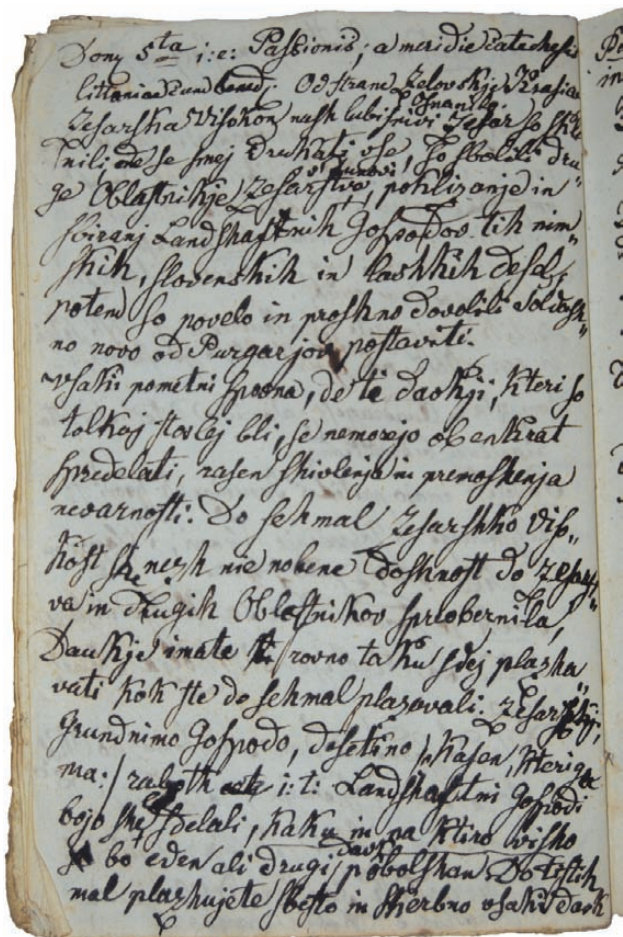
Cesarjeve osebne praznike so v vseh župnijah zaznamovali s peto jutranjo sveto mašo, po kateri so zapeli še zahvalno pesem *Te Deum*, kakor je bilo to npr. v Pliberku v ponedeljek, 18. avgusta 1873 (DAG Pliberk). Tudi v Kotljah je župnik redno oznanjal godove in praznike avstrijske cesarske hiše, predvsem cesarja Franca Jožefa. Na šesto nedeljo v letu 1889 je odmevalo oznanilo:

da je preteklo sredo cesarjevič princ Rudolf nagle smrti zamrl. Žalost za njim od presvitl. Cesarja, cesarice, cele cesarske hiše in vseh Avstrijskih ljudstev je ne dopovedljiva. Hočemo Boga prositi, da bi cesar starejši in cela cesarska hiša to božjo skušno in veliko zgubo vdani v voljo Božjo prenesti zamogli. (AŽK Kotlje)

Kot izraz domoljubja in skrbi za državo lahko razumemo tudi oznanilo libeliškega župnika na četrto nedeljo po binkošti leta 1866, ko je oznanil začetek avstrijsko-italijansko-pruske vojne:

Krvava vojska se je vnela na Prusovskim in prej ko ne tudi že na Laškim. V takih nevarnostih, v katerih sta dva serdita sovražnika našo državo krivično napadla in jo celo pogubiti hočeta, je vsakega vnetega Avstrijanca sveta dolžnost koljkor mogočega svojega cesarja podpirati. (AŽL Libeliče)

Duhovniki so v oznanilih pogosto poročali o hudih naravnih nesrečah, če so prizadele bližnjo ali širšo okolico in če je bilo treba prizadetim pomagati. Župnik iz

Slika 1: Oznanična knjiga iz Sv. Danijela nad Prevaljami iz leta 1848

Sv. Danijela je na sedmo nedeljo po binkoštih leta 1848 poročal celo o krompirjevi gnilobi na Irskem:

Snano je vsim ktere velikje nadloge so bli boshje ne sapopadlive sodbe ali sklepe, Kristiani v desheli Irland pod Englendarskim Krajlo predlanskim in lani obiskani. Terde lejte ali ali slabe lejta posebno gniloba nad repizo koker njih edini shivesh, so obrodile med Kristianam teste deshele eno zhudno dragoto s ktere ali sa katero ena sploh lakota postala, sa njo so pershle smertne boleshni, de so zeze hishe pomerle, in tudi dojsti dushnih pastirjev je pomerlo srauno njih skerbnihi dopovnjениhi doshnostih.

Duhovnik je potem zbrane povabil k molitvi za vse žrtve na Irskem in da bi »samogli od Buga sprostiti odvernjenje od naj takih prihodnih nadlog.« (AŽSD Danijel)

Odmev revolucionarnega leta 1848 najdemo tudi v oznanilni knjigi iz Sv. Danijela. Na peto postno nedeljo po binkoštih leta 1849 je župnik oznanil:

O strane Zelovshje Kraljiew. Zesarska visokos nash lubisnivi Zesar so osnanilo so sklenili de se smej drukati ose, so sbolili druge oblastnikje Zesarstva v dunovi

poklizanje in sbiranje Landshafnih gospodov tih nimskih, slovenskih in lashkih desel, potem so povelili in proshno dovolili soldashno novo od Purgerjev postaviti. Vsaki pometni sposna, de ti davkji, kteri so zolkaj toslej bli, se nemorejo ob enkrat spridelati, rasen shivlenja in premoshenja nevarnosti. Do sehmal Zesarshko visokost she nezhi nobene doshnosti do zehr? Va in drugih oblastnikov spreobrnili, daukje imate rovno taku sdej plazhavati kok ste do sehmal plazovali. Zesarstvi grundnino, gospodo desetino in kasen, kterigma raboth i.t. Landshaftmi gospodi bojo she sdelali kaku in na ktiro visho bo eden ali drugi davk obolshan. Do tistihmal plazhujete sbeto in skerbno vsaki davk.

Očitno je sporočal, da je prišlo v avstrijskem cesarstvu do pomembnih političnih in gospodarskih sprememb, kot je bila zemljiška odveza, a je vseeno opozoril farane, naj ne nasedajo govoricam, da jim odslej ne bo treba plačevati davkov in dajatev. Oblast bo, tako župnik, našla druge poti, kako priti do tega denarja.

V drugi polovici 19. stoletja so tudi župnije začele vlagati svoj denar v banke oz. hranilnice. Tako je šmihelski župnik 14. marca 1886 faranom razlagal, kako pomembno je, da namenijo še tako majhne darove za cerkvene potrebe, saj župnija ni bila tako premožna, da bi lahko sama vzdrževala cerkvene objekte. Denar je nameraval dati v hranilnico, *sparrkasso*, kakor je zapisal. Očitno so bili župljani takrat še nezaupljivi do hranilnic, saj jih je prosil, naj mu zaupajo, da bo zabeležil vsak najmanjši dar, in bo, potem ko bo denar v hranilnici, vsak faran lahko videl, koliko je imela župnija prihranjenega denarja (DAG Mihael).

Zagotovo je spomladi leta 1887 odmevala prepoved okrajnega glavarstva v Velikovcu, da je prepovedano streljanje z možnarji na veliko soboto in veliko noč. V nedeljo, 25. marca 1887, pa je to prepoved razglasil še šmihelski župnik. Da bi se farani izognili kazenskemu postopku, jim je zapovedal: »Da vbogate, nič ne pomaga vstavljati se – da ne bote imeli sitnosti ali celo tožbe.« (DAG Mihael)

Sklep

Oznanilne knjige so dokument, ki priča, kako so duhovniki župljane, ki so bili v vlogi poslušalcev, obveščali o preteklih in prihajajočih dogodkih. Vsebinsko so podobno strukturirane: najprej je napoved svetih maš in raznih cerkvenih slovesnosti v domači in okoliških župnijah, sledijo povabila k darovanju za uboge in za cerkvene potrebe. Ob državnih praznikih ali dogodkih pa so duhovniki skozi oznanila skušali krepiti ljubezen do domovine. Oznanilne knjige so tako zelo zanimiv medij, sporočilo je temeljilo na pisani besedi oz. rokopisni kulturi, posredovano pa je bilo ustno. Pri oznanilih, podobno kakor pri pridigi in drugih oblikah cerkvenih besedil, se potemtakem povezuje rokopisna in oralna oblika posredovanja besedil, so neke vrste hibridni medij. Iz njih so ljudje na podežlju izvedeli o dogodkih od blizu in daleč (v cesarstvu).

Viri in literatura

Geistlicher Personalstand der Diozöse Gurk im Jahre 1871 [= Personalstand 1871]. Klagenfurt, 1871.
GRANDA, Stane, 2002: Župnijska oznanilna knjiga kot zgodovinski vir. *Arhivi* 25/1. 97–102.

- Oznanične bukve za župnijo sv. Mihaela nad Pliberkom 1885–1891 [= DAG Michael]. Arhiv der Diozöse Gurk, številka rokopisa 81.
- Oznanične bukvice na Suhim 1858, 1859, 1860, 1861, 1862, 1863 [= DAG Suha]. Arhiv der Diozöse Gurk, številka rokopisa 15.
- Oznanična knjiga župnije Pliberk 1873–1882 [= DAG Pliberk]. Arhiv der Diozöse Gurk, številka 95.
- Cerkvena oznanila župnije sv. Florjana v Vogrčah 1. 5. 1898–7. 1. 1900 [= DAG Vogrče]. Arhiv der Diozöse Gurk, številka rokopisa 49.
- Oznanična knjiga 1882–1889 [= AŽK Kotlje]. Arhiv župnije Kotlje, škatla 5.
- Oznanična knjiga 1861–1867 [= AŽL Libeliče]. Arhiv župnije Libeliče, škatla 11.
- Oznanična knjiga 1873–1875 [= AŽR Ravne]. Arhiv župnije Ravne, škatla 3.
- Oznanična knjiga 1848 [= AŽSD Danijel]. Arhiv župnije Sveti Danijel nad Prevaljami, škatla 20.
- Special Ortsrepertorium der im österreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, Kärnten [= Ortsrepertorium 1894]. Wien, 1894.

ROKOPIS NAJSTAREJŠEGA DOKTORATA V SLOVENŠČINI

Tone Smolej

Filozofska fakulteta, Ljubljana
tone.smolej@guest.arnes.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.65-71

V prispevku predstavljamo rokopis disertacije *Razvoj pesniškega slovstva pri Sloven-
cih* Lovra Požarja iz leta 1881. Gre za prvo disertacijo slovenskega kandidata, ki je bila
napisana v slovenskem jeziku. Pojasnjujemo okoliščine nastanka in predstavljamo nekaj
najbolj zanimivih delov. Uvodoma predstavimo tudi okoli 90 ohranjenih rokopisov dok-
torskih disertacij slovenskih kandidatov na filozofskih fakultetah na Dunaju, v Gradcu in
Pragi v obdobju od leta 1872 do 1918.¹

Lovro Požar, prva doktorska disertacija v slovenščini, Univerza Karla in Franca v
Gradcu

The paper examines the manuscript of Lovro Požar's 1881 doctoral dissertation, *The
Development of Poetic Literature among Slovenes*, the first dissertation to have been
written in Slovene. An account of its genesis is accompanied by the presentation of its
most interesting passages. The introduction surveys roughly 90 extant doctoral dissertation
manuscripts which were submitted by Slovene candidates at the Faculties of Arts in Vienna,
Graz and Prague between 1872 and 1918.

Lovro Požar, the first Slovene-language doctoral dissertation, Karl-Franzens-Univer-
sität Graz

Uvod

Od aprila 1872 je bilo treba za doktorski naziv na filozofskih in teoloških fakultetah
v Avstro-Ogrski predložiti znanstveno razpravo, ki sta jo ocenila dva ocenjevalca.
Pozitivna ocena (aprobacija) je pomenila pripustitev k rigorozom, ki so bili eno- oz.
dveurni. Enourni izpit je bil iz filozofije, prilagojen temi doktorata, dveurni pa je bil
vezan na širšo stroko disertacije. Za pridobitev doktorskega naziva pa disertacija
ni bila predvidena na pravnih in medicinskih fakultetah, kjer so se opravljali samo
rigorози. Ob tem velja poudariti, da so se na filozofskih fakultetah zagovarjale ne le
disertacije s področja klasične in moderne filologije, orientalistike, filozofije, zgodo-
vine, umetnostne zgodovine, arheologije, etnologije, muzikologije, geografije, marveč
tudi iz matematike, astronomije, fizike, mineralogije, botanike in kemije. Doslej smo
pri projektu Zgodovina doktorskih disertacij slovenskih kandidatov v avstro-ogrski
monarhiji (1872–1918) evidentirali 105 disertacij, ki so jih kandidati v omenjenem

¹ Prispevek je nastal v okviru projekta Zgodovina doktorskih disertacij slovenskih kandidatov v avstro-
ogrski monarhiji (1872–1918) (J7-7276), ki ga iz sredstev proračuna RS financira ARRS.

času zagovarjali na Filozofski fakulteti na Dunaju. V istem obdobju so na Filozofski fakulteti Univerze Karla in Franca v Gradcu slovenski kandidati zagovarjali 52 disertacij, na Filozofski fakulteti češke Univerze Karla in Ferdinanda pa le štiri. Medtem ko praške disertacije niso ohranjene, imamo zanesljive podatke zlasti za Dunaj. Od 105 naslovov je do danes ohranjenih komaj polovica. V sedemdesetih letih 19. stoletja sta na Dunaju doktorirala le dva slovenska kandidata, matematik Franc Hočevar in klasični filolog Fran Detela. Ker je prva disertacija o integralih izgubljena, velja za najstarejšo ohranjeno Detelovo delo *De demi persona in Aristophanis Equitibus (O osebi demosa v Aristofanovih Vitezih)*, ki je bilo kot vsi doktorati s področja klasične filologije napisano v latinščini. V istem času je na Teološki fakulteti na Dunaju svojo disertacijo *De hexamero biblico (O bibličnem šestdnevju)* zagovarjal tudi Anton Jeglič. V prvem desetletju po uvedbi obvezne disertacije so na Filozofski fakulteti na Dunaju doktorirali še: zgodovinar (Franc Kos), fizik (Stefan Dolinar), orientalist (Karel Glaser) in slavist (Karel Štrekelj). Na Teološki fakulteti pa so doktorirali še štirje, tudi Mihael Napotnik in Anton Mahnič, zadnji na temo pekla. Od graških disertacij pa samo 16 ni ohranjenih, najstarejša je disertacija Franca Simoniča s področja zgodovine. Teološke in klasično filološke disertacije so bile napisane v latinščini, pri drugih strokah, tudi pri slavistiki, pa je bila zapovedana nemščina. Še na začetku 20. stoletja je celo Vatroslav Jagić v oceni neke disertacije grajal pretirano dolge citate v slovenščini. Le ena disertacija v tem obdobju pa je bila napisana v slovenščini, kar je glavni predmet našega zanimanja.

Požar, graški študent

Lovro Požar, nekdanji Aškerčev sošolec, se je v zimskem semestru 1877/78 vpisal na Filozofsko fakulteto Univerze Karla in Franca v Gradcu. V naslednjih osmih semestrih je pri profesorju Maxu von Karajanu poslušal grško metriko, zgodovino grških epov, lirike in dramatike ter grško znanstveno slovstvo po Aristotelu. Pri Ottu Kellerju je imel rimsko književnost, pri Wilhelmu Kerglu pa atiško sodstvo in Platona. Veliko predavanj je očitno poslušal tudi pri rojaku Gregorju Kreku, ki je bil v Gradcu redni profesor za slovansko filologijo in je tedaj predaval glagol v slovanskih jezikih, slovanski konzonantizem in vokalizem, nominalno sintakso, slovansko ljudsko epiko ter *Slovo o polku Igorove*. Očitno sta se s profesorjem zblížala, kar je razvidno iz ohranjene korespondence tega obdobja. Proti koncu sedmega semestra je Požar mentorju sporočil: »Naj Vam dakle naznanim, da sem svoj spis (Razvoj pesniške literature pri Slovencih) že malo da ne dovršil. Le Preširna se nisem dotaknil, ki mi bo pa največ neprilik prizadejal zaradi obširne in preizvrstne literature nabravše se o tem velikanu, tako da mi bo nemogoče kaj izvirnega o njem povedati.«² V pismu se je želel natančno pozanimati, kakšno znanje bo moral pokazati na rigorozu, profesorju je sporočil, da je preštudiral že prvo polovico njegovega *Uvoda v slovansko literarno zgodovino (Einleitung in die slavische Literaturgeschichte)* ter da bo bral še Nestorja in *Brižinske spomenike*. Če mu rigorozni ne bodo uspeli, mu bo preostalo le bogoslovje

2 Lovro Požar: Pismo G. Kreku, 24. decembra 1880. Rz NUK Krek 1465.

kot »prežalostno zavetje«. V naslednjem pismu poudarja, da naj bi za disertacijo preštudiral Gottschallovo *Poetiko* in »poleg tega malo da ne do kraja vso slovensko pesniško literaturo in kar je kdo o njej pisal.«³ Iz tega pisma je razvidno, da je med doktorskim kandidatom in mentorjem prišlo do šuma v komunikaciji. Požar naj bi Kreka na ulici v naglici vprašal, ali naj piše v slovenščini, in tedaj se mu je zazdelo, da je dobil pritrdilen odgovor. Ker bi lahko disertacija veljala tudi za t. i. domačo nalogo pri učiteljskem izpitu, je Krek očitno prvotno idejo zavrnil. Ko mu je profesor za domačo nalogo nato predlagal jezik ogrskih Slovencev, je Požar začel razmišljati, da bi to jezikovno delo oblikoval kot disertacijo, literarno pa bi predložil za učiteljski izpit.⁴ Kakorkoli že, očitno je Krek slednjič sprejel delo *Razvoj pesniškega slovstva pri Slovencih*, ki je po spletu naključij postala prva disertacija v slovenskem jeziku v slovenski zgodovini. Hkrati gre za šele tretjo disertacijo (po Simoniču in fiziku Klemenčiču) slovenskega kandidata na graški univerzi po reformi iz leta 1872. Iz ohranjene dokumentacije je razvidno, da je Požar maja 1881 delo predložil dekanatu samo v slovenščini, a se je obvezal, da ga bo prevedel v nemščino, če bo aprobirano, kar se je tudi zgodilo (AUG). Disertacija ima 84 strani formata folio. Že julija istega leta je opravil rigoroz iz slovanske in klasične filologije, novembra pa še iz filozofije. Dne 1. decembra 1881 je bil promoviran kot *doctor philosophiae artiumque liberalium*.

Požarjeva disertacija

Disertacija se začne z mislijo, da je stvarnik človeku podaril neprecenljivi dar – poezijo, ki je v večni zvezi s človeštvom in njegovim kulturnim in duševnim razvojem:

Stari grški narod živi v svojih božanskih delih in bode živel, dokler bode živelo človeštvo, narod židovski, razkropljen po celem svetu in zaničevan, živel bode v vekovitih delih svoje poezije, dokler se bodo njegove veličastne himne razlegale ne samo po njihovih božjih hramih, marveč tudi po cerkvah celega kerščanstva, dokler bo imelo človeštvo serce za poezijo. Toda časi so se spremenili in narodi, drugi nazori so zavladali med človeštvom in vprašanje Zorinovo »ali ne bode morda enkrat konec vse poezije« zdi se mi tudi opravičeno, kajti pravi dalje v vzvišeni besedi, kedor opazuje in primerja preteklost in sedanost, mora si postaviti to prašanje. (Požar 1881: 2–3)

Požar meni, da je dom poezije v človeškem srcu, kar sploh velja za slovenski narod, ki je svoje dolgoletno mučeništvo izražal v glasovih svojih pesmi. A poleg tega imamo tudi umetno pesništvo, ki se more meriti tudi s pesništvom »politično in kulturno višje stoječih« narodov. Prvo poglavje se začinja z motom, verzom iz Goethejevega *Zahodno-vzhodnega divana*: »Wer den Dichter will verstehen, muß in Dichter's Lande gehen.«⁵ Skladno s pesnikovimi načeli Požar opiše domovino slovenske poezije:

Pod prilično vedrim in zdravim podnebjem dvigajo se proti zapadu snežnih gora močni velikani, kjer svitla zarja zlati z rumen'mi žarki glavo trojno snežnikov kranjskih siv'ga poglavarja. Pod njimi ziblje se divje romantično jezero, na sredi dviguje se otok

3 Lovro Požar: Pismo G. Kreku, 31. decembra 1880. Rz NUK Krek 1465.

4 Lovro Požar: Pismo G. Kreku, 26. januarja 1881. Rz NUK Krek 1465.

5 Kdor pesnika želi razumeti, mora njegovo deželo obiskati.

z valovi ves obdani [...] Dalje doli razprostirajo se rodovitne planjave, menjajoče se s temnimi gozdi, bistre reke pretakajo se po bogatih poljih in bujnih travnikih. Ko se na jugozahodni strani raztega slovenska zemlja že pod večno jasno nebo italijansko in pere sinje morje mogočnimi valovi njeno znožje. Kaže nam vzhodnji del zopet drugačen po svojem krasen obraz (Požar 1881: 6).

Po kratkem orisu slovanske zgodovine se Požar osredini na pomen narodne pesmi: »Naši najboljši pesniki, napojeni že s klasiko raznih tujih narodov, poiskali so neskajeni domači vrelec in se iz njega navzeli pravega domačega duha in mišljenja narodnega izraza in oblike.« (Požar 1881: 13) Slovenski pesnik bi se po Požarju moral – v pomanjkanju druge narodne izobrazbe – učiti le iz ljudskega pesništva. Tudi nemški mojstri Goethe, Heine, Bürger in Uhland se niso sramovali zajemati iz tega vira. Požar ugotavlja, da je naš narod dobo epike popolnoma zamudil in da nima v tej vrsti z izjemo nekaterih romanc in balad ničesar pokazati, hkrati pa se tudi zgodovinska dramatika ni mogla razviti, razvil pa je liriko: »V nji se izraža žalost o nesreči domovine, v nji največje navdušenje za njeno rešitev; iz nje kipi visoka pesem pobožnosti slovenske, iz nje se glasi prekrasna človeštvu prirojena, sedaj vesela, sedaj bridko tožna pesem srečne ali nesrečne ljubezni, iz nje doni nam nasproti sreča in nesreča celega človeštva.« (Požar 1881: 16)

Ob tem citira Gottschallovo misel, da je lirika duša poezije, in Gervinusovo, da je sedanost sestavina lirične umetnosti. Požar poudarja, da je bila poezija pri velikih narodih v rokah viteзов in njihovih pokroviteljev, nato pa je v meščanstvu nastal poseben stan pesnikov. Naši pesniki pa so bili »revnega prostega naroda revni sinovi«, ki jih država ni nikoli podpirala. Dotakne pa se očitno tudi nekaterih še vedno aktualnih jezikovnih vprašanj. Z latinsko sentenco »natura non facit saltum« poudarja, da je neovržen zakon, da je jezik organska stvar, ki se razvija po naravnih zakonih, narod ga ustvarja sam, učenjaki in pisatelji so mu le krmarji in voditelji. S tem zavrača iliristične težnje: »Nikdar se narod ne poprime iz svojega nagiba brez zunanjega pritiska družega, četudi sorodnega jezika.« (Požar 1881: 18)

V drugem delu disertacije Požar oriše nekatere zanj ključne pesnike, začenši z Valentinom Vodnikom: »On je v času, ko je drugod že davno vzhajalo solnce omike i prosvete, a Slovenijo še krila gosta nočna mora, stopil prvi na Veršac, slovenski Parnas, in prvi z mogočno domačo besedo zaklical: bodi svitloba!« (Požar 1881: 23) Podobno poetično je popisal pesnikovo življenje, zlasti po francoski okupaciji, ko je »z Napoleonom tudi slovenskemu narodu zasvetila zora večje pravice i slobode« (24). Vodnik naj bi v nasprotju s svojimi predniki, ki so silili jezik v latinske in grške mere ter svojevoljno kovali besede, poslušal, kako narod govori in tudi kako poje, zato je upošteval mero ljudskega pesništva. Požar tudi poudarja, da splošni značaj njegovih pesmi odseva njegovo osebo, dobrodejno preprostost in veselo zadovoljnost. Mnenja je, da bi bilo treba na novo ovrednotiti Vodnikove politične pesmi, ki so jim očitali servilnost. Pri Francetu Prešernu poudarja, da je ta pesnik uvedel številne nove pesniške oblike: »poživljal in krepil je pesniški svoj duh po čarokrasnih vertovih poezije vseh velikih kulturnih narodov, a primerjati ga ne smemo nemškimi romantikom, ki

so nanosivši toliko ptujega blaga od vseh koncev pozabili svojo in svojega naroda individualnost.« (Požar 1881: 42) Ko Požar opisuje njegovo ljubezensko poezijo, ga imenuje slovenski Petrarca, ob sonetu O Vrba pa ga ima za liričnega Fausta, ki tako kot nemški žaluje »spoznavši svoje visoko znanje in življenje slednjič kot ničevost«. Posebej poudarja Prešernove zasluge pri razvoju epske poezije in satire. Če je Prešernu namenil 15 strani, je Jovanu Veselu Koseskemu posvetil le štiri strani manj, čeprav navaja, da gre za pesnika, ki so mu nekateri peli visoko slavo, drugi pa obsipali z golo grajo. Požar ga opisuje dokaj naklonjeno, zlasti njegovo domoljubno poezijo, primerja ga celo s Friedrichom Gottliebom Klopstockom. V analizo njegovega pesniškega jezika, kjer se pojavljajo po njegovem odpustljive napake, se ne spušča, ugotavlja pa, da ni imel veliko posnemovalcev. Dotakne pa se tudi stare primerjave Koseskega s Prešernom: »Znano je, da so se naši očetje še resno bavili z vprašanjem, kdo je večji, Koseski ali Prešerin, in da se ga še niso upali razsoditi«. (Požar 1881: 60)

Nadalje Požar na kratko obravnava še poezijo Antona Martina Slomška in njegovega učenca Valentina Orožna, nekaj besed spregovori o Antonu Žaklju (Rodoljubu Ledinskem), do Miroslava Vilharja pa je nekoliko zadržan: »Res nimajo [njegove] pesmice tako krepkega jedra, tako globokega čuta, da bi poprijele serce čitatelja, vendar pa nam ugaja dobrodejna nam naravnost.« (Požar 1881: 67) Presenetljivo veliko prostora nameni Lovru Tomanu in njegovemu zgledovanju pri Koseskem. Pozornost si je prislužil tudi Anton Umek - Okiški s svojim epom *Abuna Soliman*, ki so ga nekateri imeli za slovensko *Iliado*, nad njegovimi drugimi pesniškimi dosežki pa ni pretirano navdušen. Zadnji obravnavani pesnik je Simon Jenko, ki ga primerja s Heinejem:

Učil se je Jenko od raznih pesnikov, a da se je naučil, kakor je baje samo pravil največ od Heineja: iz tega bi nikakor ne sklepali, da nam je Heine rodil Jenka. Ako primerjamo Jenkov značaj in druge okolnosti, kakor smo jih le nekaj omenili, vidimo, da sta si bila ta dva pesnika v mnogem enaka še poprej, predno je Jenko Heineja poznal. Zato ni čudno, da je našemu pesniku oni Nemec ugajal, ki mu je bil kakor i njemu sarkazem oče, ironija pa mati. (Požar 1881: 81–82).

To so vprašanja, s katerimi se še danes ukvarja slovenska komparativistika (Kos 2001: 138–139). Sicer pa Požar meni, da ima Jenko med vsemi imenovanimi pesniki za Prešernom prvo mesto, saj ima ne le relativno, ampak absolutno veljavo v razvoju slovenskega pesništva.

Požarjeva disertacija izkazuje solidno poznavanje zlasti starejših literarnih vrst in zvrsti, kar je povezano z njegovim študijem klasičnih jezikov. Manj suveren je pri književnosti od renesanse dalje, ki se je tedaj v Gradcu predavala le na germanistiki, kjer pa doktorski kandidat ni imel predavanj.⁶ Deloma jo je predaval tudi germanist Anton Schönbach, ki je bil najbolj zaslužen, da je bila slovenska disertacija sprejeta, saj mu je Krek prevedel pomembnejša mesta. V svoji oceni je zapisal, da je raziskava skrbna in temeljita, pokritiziral pa je kandidatovo citiranje Gottschallove *Poetike*, ki

6 Tudi njegov mentor Krek je šele leta 1891 za enciklopedijo *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* napisal svoj edini članek, v katerem se ukvarja s celotnim časovnim razponom slovenske literarne zgodovine (Dolinar 2018).

da je brez kakršnegakoli znanstvenega značaja. Krekova ocena je bila naklonjena, pohvalil je izčrpno in temeljito presojo Prešerna in Koseskega, a je priznal, da ima kandidat ponekod pomanjkljivo znanje, njegove ocene pa so neenakomerne in tipajoče (AUG).

Požar je preštudiral večino del o slovenski poeziji, dobro je poznal Stritarjev uvod v Prešernove *Poezije* iz leta 1866, ki ga je večkrat citiral. Po tem spisu je prevzel tezo o ljubezni in domoljubju kot temeljnih črtah Prešernove poezije. Ni pa navajal Stritarjeve lucidne razlage disharmonije med idealom in svetom ali njegove analize pesnikovega hrepenenja po idealu kot vira globoke otožnosti. Požar je veliko manj natančen pri opisih gazel in sonetov, malo so ga zanimali Petrarцовi vplivi na Prešerna, ki jih je Stritar filološko pedantno raziskal. Pomemben vir za Požarjevo disertacijo je bil tudi ciklus razprav *Odlični pesniki in pisatelji slovenski*, ki ga je Fran Levce objavljaval v Stritarjevem *Zvonu* leta 1879. Po Levcu je Požar prevzel uvodni biografski oris, podobno kot predhodnik je tudi on slovensko pesništvo pričel z Vodnikom, pri opisih metričnih dilem pa je bil manj precizen. Levčeva biografija Prešerna prinaša mnogo novega gradiva, česar pri Požarju ni. Tudi Levce je razmeroma veliko prostora namenil Jovanu Veselu - Koseskemu, ki da je bil Slovincem vseh zaradi donečnosti. Pri Levcu je kritika njegovega jezika bolj argumentirano zapisana kot v Požarjevi disertaciji. Čeprav se primerjave Koseskega s Prešernom v slovenski literarni zgodovini pojavljajo že od Trdinovega Pretresa slovenskih pesnikov, je zanimivo, da se Požar ni želel opredeljevati, četudi je v tem času Veselova poezija – kot je zapisal Inkret (1971: 7) – že doživljala posebno smrt, saj se je začela ukinjati njena pesniška funkcionalnost. Tudi Levce prikaz pesnikov zaključí s Simonom Jenkom, čeprav je bil prvotno predviden še Fran Levstik, ki pa je urednika Stritarja poprosil, naj se o njem ne piše. To je morda eden od razlogov, da se Levstik tudi pri Požarju sploh ne omenja. V disertaciji pogrešamo kar nekaj pesnikov, a Požar poudarja, da bo še živeče pesnike (npr. Stritarja) prepustil razpravam poznejših časov, čeprav ima o novi generaciji visoko mnenje. Pri še živečem Koseskem tega pravila ni upošteval.

V Požarjevi disertaciji je težko najti sklenjen prikaz evolucije slovenskega pesništva od Vodnika do Jenka, saj gre za fragmentarne prikaze posameznih osebnosti. Njegov najizvirnejši doprinos je razvrstitev nekaterih že tedaj obskurnih poetov, do katerih pa je bil Stritarjev krog zadržan. Dunajski pesnik je menil, da je od *Iliade* in *Odiseje* do *Abuna Solimana* malo dolga pot (Stritar 1955: 73), za pesmi Valentina Orožna pa je zapisal, da prav izvirna ni skoraj nobena (Stritar 1956: 396). A ta krog je bil skeptičen tudi do Požarjevega mentorja Kreka, kar pa je že druga zgodba.

Sklenemo lahko, da bo to Požarjevo delo, ki je vsebinsko malo pomembno, v zgodovinskem spominu ostalo predvsem kot prva disertacija slovenskega kandidata, napisana v slovenščini, in kot naša prva disertacija s področja slovenske literarne zgodovine. Do naslednje takšne so pretekla točno štiri desetletja. Šele leta 1921 je Alojzij Res na ljubljanski univerzi zagovarjal disertacijo z naslovom *Bistvo narodne pesmi*.

Literatura

- DOLINAR, Darko, 2018 (v tisku): *Slovenska literarna veda od Trubarja do druge svetovne vojne*.
- INKRET, Andrej, 1971: *Jovan Vesel Koseski. Vprašanje literarne zgodovine*. Maribor: Obzorja.
- Karl-Franzens-Universität Graz, Universitätsarchiv [= AUG]. Rigorosenakten, Laurenz Požar.
- KOS, Janko, 2001: *Primerjalna zgodovina slovenske literature*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- LEVEC, Fran, 1879: Odlični pesniki in pisatelji slovenski. *Zvon* 5. 2–6, 17–22, 34–43, 49–55, 66–70, 82–84, 98–102, 130–134, 226–229, 242–243, 258–272, 274–277, 290–292, 338–340, 354–358, 370–375.
- POŽAR, Lovro, 1881: *Razvoj pesniškega slovstva pri Slovencih*. Rokopis. Universitätsbibliothek Graz.
- STRITAR, Jožef, 1866: Preširnovi življenje. France Prešeren: *Pesmi*. Ljubljana: Oton Wagner.
- STRITAR, Josip, 1955: Kritična pisma. *Zbrano delo* 6. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- STRITAR, Josip, 1956: Iz uredniškega dela. *Zbrano delo* 7. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- TRDINA, Janez, 1952: Pretres slovenskih pesnikov. *Zbrano delo* 4. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

KOSOVELOV ROKOPISNI PREVOD ANDERSENOVIH PRAVLJIC

Milena Mileva Blažič

Pedagoška fakulteta, Ljubljana
milena.blazic@pef.uni-lj.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.73-79

Namen članka je strokovno javnost seznaniti s Kosovelovim doslej nepoznanim prevodom in spodbuditi morebitni prevod Andersenove *Slikanice brez slik* v slovenščino. Kosovelov prevod je odraz vrednot in poetoloških pozicij ciljne, slovenske družbe. Andersenova pravljica *Slikanica brez slik* je sestavljena iz 33 kratkih pravljič, Kosovel je prevedel dve. Značilno je, da so pravljice napisane slikaniško, tj. kot medumetniški prevod likovnih podob z jezikovnimi izraznimi sredstvi. Oba avtorja sta to udeležila tudi z dodajanjem t. i. čustvene slikovitosti ali ustvarjalnim branjem misli, kot ekfrazo imenuje Maria Nikolajeva.

Hans Christian Andersen, Srečko Kosovel, pravljica, *Slikanica brez slik*, Oscar Wilde

The purpose of this article is to inform academic audiences about Kosovel's manuscript translations and to motivate a possible translation of Andersen's *Picturebook Without Pictures* into Slovene. Kosovel's translations are a reflection of the values and the poetic position of the targeted Slovene culture. Andersen's *Picturebook Without Pictures* consists of thirty-three tales, of which Kosovel translated two. The fairy tales were written as visual or picturebook text, or as a translation from visual to verbal text by using expressive language. Both authors verbalised visual text by adding emotional painting or creative reading of thoughts or ekphrasis (Maria Nikolajeva).

Hans Christian Andersen, Srečko Kosovel, fairy tales, *Picturebook Without Pictures*, Oscar Wilde

Uvod

Vpogled v slovensko literarno vedo hitro pove, da doslej ni bilo znano, da je Srečko Kosovel prevajal Hansa C. Andersena. V rokopisih Srečka Kosovela v NUK¹ najdemo oznako »Andersen, H. C.: *Večerna molitev* (1)«, Miklavž Komelj² pa je pri raziskovanju Kosovelovih rokopisov našel še drugo prevedeno pravljico.³ Ugotovljeno je bilo, da je Kosovel prevedel le dve od 33 Andersenovih pravljič, objavljenih pod naslovom *Slikanica brez slik*.⁴ Dvajset pravljič je Andersen napisal leta 1839. Vseh 33 pravljič je najprej izšlo v nemščini, aprila 1847 v Leipzigu (*Bilderbuch ohne Bilder*), decembra 1847 pa še v danščini (*Billedbog uden Billeder*).

1 Za pomoč v zvezi z gradivom pri pripravi članka se zahvaljujem Mojci Šavnik, mag. Marijanu Rupertu, Miklavžu Komelju in dr. Silvani Orel Kos.

2 Miklavž Komelj, *Srečko Kosovel, Vsem naj bom neznan: Neobjavljeni zapisi iz zapuščine*. Novo mesto: Goga, 2018 (v tisku).

3 V omenjeni Komeljevi monografiji bosta objavljeni obe pravljici.

4 *Slikanica brez slik* je delovni prevod Andersenove pravljice za potrebe članka.

Andersenova *Slikanica brez slik* obsega okvirno zgodbo in 33 pravljič, naslovljenih po večerih: Prvi večer, Drugi večer itn. V Kosovelovi zapuščini je prvi rokopis naslovljen enako kot v izvirniku – Drugi večer⁵ (1,5 strani), Triintrideseti večer pa ima v prevodu naslov Večerna molitev⁶ (2,5 strani). Andersen nima besedila s tem naslovom, čeprav je motiv molitve pogost verski motiv v njegovih pravljičah. Zanimivo je, da je Kosovel napisal tudi pesem z naslovom Večerna molitev.

Zdi se, da je bil Kosovel pravljičam naklonjen, saj je napisal tudi dva članka na temo njihovih prevodov. Prvega o prevodih Andersenovih pravljič prevajalke Ljudmile Prunk (1923) in drugega o Wildovih pravljičah v prevodih Alojza Gradnika, na katere se je tudi medbesedilno nanašal. Silvana Orel Kos je 50 Andersenovih pravljič prevedla iz danščine v slovenščino (1998 in 2005), vsi dotedanji prevodi pa so bili iz nemščine.

Slikanica je slikovno besedilo

V mladinski literarni vedi je Maria Nikolajeva (*How Picturebooks Work*, 2001) slikanico definirala kot umetnostno vrsto, za katero je značilno, da je kombinacija dveh ravni komunikacije, verbalne in vizualne (Nikolajeva 2003: 5). V sodobnem času so vse pogostejše tudi t. i. slikanice brez besed (angl. *wordless picturebooks*). V monografiji *Reading for Learning* (2015) pa Nikolajeva slikanico definira kot ekfrazo oz. meddisciplinarno področje, ki prevaja slike v besede ter se izraža z retoričnimi figurami, metaforami in prenesenimi pomeni (prav tam: 105). Nikolajeva navaja tudi novo ekfrazo – čustvena ekfrazo (angl. *emotional ekphrasis*) –, kjer gre za ustvarjalno branje misli (angl. *creative mind-reading*; prav tam: 1). Ekfrazo deli na dobesedne, preproste, kompleksne in metaforične. Pravi, da so s semantičnega vidika osnovne emocionalne ekfrazo seznam simbolov, ki skupaj z jezikovnimi sredstvi tvorijo pomen (99). V Kosovelovem prevodu Andersena je eden od primerov, kjer gre za opis podobe z dodajanjem čustev:

Tukaj stanuje majhna štiriletna deklica, ki pa moli očenaš prav tako dobro kot drugi, in vsak večer sedi ob njeni postelji mati in posluša, kako moli očenaš, potem jo mati poljubi in mati ostane tam, dokler deklica ne zaspi in kmalu se zaprejo tudi te majhne oči (Kosovel 1923–26: 2).

V Andersenovi *Slikanici brez slik* je razvidno, da literarni lik poosebljenega meseca revnemu slikarju, ki živi na podstrešju, prevaja ekfrazo oz. vizualne podobe v verbalno (in obenem) slikovito besedilo. V Andersenovi pravljičici je tudi veliko čustvenih ekfraz; gre za čustvene opise slike ali »branje misli«. Ni naključje, da je Andersen prizore v *Slikanici brez slik* imenoval »žive slike«. Glavni literarni lik je poosebljeni mesec, ki ima panoramski pogled in prvoosebno pripoveduje, ob tem dobimo občutek, da listamo po slikanici, saj je vsebina ubesedena skoraj s slikarsko močjo.

Nataša Golob že z naslovom članka Ekfrazo: Besedilo videti, podobo ubesediti (2017: 5) definira ekfrazo kot ubesedeno likovno delo. Pri Andersenovi *Slikanici brez*

⁵ »Po Andersenu poslovenil Sr. K«.

⁶ »Po Andersenu Srečko Kosovel«.

slik in Kosovelovem prevodu dveh njegovih pravljic bi s stališča mladinske literarne vede lahko rekli, da je Andersen ubesedil slikanico; gre za opise od prizora do prizora.

Andersen in Slovenci

Prva Andersenova pravljica je bila v slovenščino prevedena za revijo *Vedež* (1850), in sicer pod naslovom *Nova oblačila*. Janko Kos je pisal o vplivih Andersena na Levstika, posebej je opozoril na drugi del *Krpana z Vrha*, ki je podoben Andersenovemu *Vžigalniku*. Levstik je Andersena tudi prevajal, npr. pravljico *Svinjar*. Kosovel je Andersena omenil v članku *O kriteriju in kritiki* (1924).

V Kosovelovem *Zbranem delu* 1–4 (1964–2011) je Andersen omenjen le v zvezi s prevodi za *Andersenove pripovedke: Za slovensko mladino*. Ljudmila Prunk je iz nemščine prevedla oz. priredila deset Andersenovih pravljic:⁷ Budalo,⁸ Ingrida,⁹ Kraljična na grahu,¹⁰ Kresilnik,¹¹ Leteči kovček, Marko in njegov sopotnik,¹² Miklavž in Miklavžek, Nova carjeva obleka,¹³ Paradiž,¹⁴ Svinjski pastir (Andersen 1923: 107). Pavel Karlin (1924) in France Koblar (1924) sta bila do njenih prevodov Andersena kritična.

Andersen v Ljubljani

Andersen (1805–1875) je veliko potoval, tridesetkrat je bival v tujini – če sešteto vse njegove poti, je preživel deset let svojega življenja zunaj Danske. V avtobiografijah, dnevnikih, pismih in potopisih je pisal in risal v svoj dnevnik. Na poti z Dunaja v Trst se je dvakrat ustavil v Ljubljani. Prvič je prišel kočijo (19.–20. marca 1846), drugič z vlakom (30.–31. maja 1854). Obakrat je v Ljubljani prespal v hotelu Stadt Wien, ki je bil v bližini današnje ljubljanske veleblagovnice Nama oz. kina Komuna. Videl je vhod v Postojnsko jamo, ki ga je tudi narisal, bil je navdušen nad kraško pokrajino in Italijo, kar je opisal tudi v svoji drugi avtobiografiji *Pravljica mojega življenja* (1855).¹⁵

7 Navedeni so naslovi prevodov Andersenovih pravljic iz nemščine Ljudmile Prunk. Naslovi v naslednjih opombah so naslovi pravljic v prevodu Silvine Orel Kos, ki jih je prevedla iz danščine (*Pravljice: prva knjiga*, 2005 in *Pravljice: druga knjiga*, 2009).

8 Bedak Jurček.

9 O deklici, ki je stopila na kruh.

10 Princeza na zrnu graha.

11 Vžigalnik.

12 Dan. Reisekammeraten, angl. The Traveling Companion.

13 Cesarjeva nova oblačila.

14 Rajski vrt.

15 »Četrtek, 19. marca [1846]

Ob pol petih sem že popil vso kavo. Potem sem se ves dan vozil prek hribovite pokrajine. Pomlad se je ponekod že napovedovala v žitnem polju, na vrbah in na sadnem drevju, ki je že cvetelo. Kosil sem v Celju. Pozno zvečer sem prispel v Ljubljano. Spet so nam vzeli potne liste. To me je razjezilo. V hotelu Stadt Wien je bil zelo objesten natakár.« (Blažić 2005: 233)

»Torek, 30. maja [1854] Čez noč preko Semmeringa skozi silovit dež. V Mürrzuschlagu, ob prihodu v vagon, nismo mogli potrditi naših vozovnic za nadaljnjo vožnjo. Sprevodnik nam je pomagal, da smo to storili v Brucku. Zdaj je Einer zbolel, bruhal je skozi okno vagona. Zelo me je skrbelo zanj. Bil je tudi siten. Zvečer smo prišli v Ljubljano, tam, v hotelu Stadt Wien slab sprejem in slaba hrana. Pozabil sem

Andersenove in Kosovelove lepljenke

Jens Andersen¹⁶ (Andersen 2005: 35) navaja vseživljenjsko ukvarjanje H. C. Andersena s slikanicami. V času od leta 1850 do 1860 jih je bodisi samostojno bodisi z Adolphom Drewserjem napisal oz. narisal 16. Andersen je svoje delo pisatelja imenoval »biti na napačni strani zgodbe« (Andersen 2005: 505). Menil je, da zgodbe sicer ustvarjajo slike, toda pogosto tudi slike ustvarjajo zgodbe, zato se je sam kot pravljicar pri prevajanju slik v podobe počutil, kot da je na napačni strani zgodbe. V slikanice je dopisoval tudi verze, izdeloval kolaže (podobno kot Kosovel), izrezoval je slike iz danskih in tujih časopisov in revij ter jih lepil v slikanice. Na ta način je združeval raznorodne, jezikovne, literarne in likovne elemente v celoto in ustvarjal nove, medbesedilne slikanice.

Tudi Kosovel je v konse vnašal lepljenke (Bomba, Prostor, Zrcala), citate, naslove in znake. Ustvarjanje lepljenk je metoda, ki od bralcev zahteva dialoško branje. Slikanice in lepljenke so *sui generis* in temeljijo na monolitnosti verbalnega in vizualnega besedila ter nove celote, ki jo ustvarjajo že znani elementi (iz časopisov, revij ipd.). Ob interpretaciji Kosovelovih lepljenk oz. konsov Janez Vrečko citira Hegla in pravi, da so »konsi [...] sinteza na višji način« (Vrečko 2011: 461), pri čemer za slikanico velja, da je sinteza verbalnega in vizualnega besedila na višji ravni.

Andersenova Slikanica brez slik

V uvodu je prvoosebna pripoved osamljenega in revnega študenta, ki se je ravnokar preselil v mesto. S podstrešja opazuje in opisuje dogajanje ter se pogovarja z mesecem, ki mu pripoveduje dogodke s potovanj. Mesec reče študentu, naj te podobe nariše, da bo na koncu imel lepo slikanico, ki bo nova *Tisoč in ena noč*. Slikar odgovori, da so njegove slike bolj skice, ki so nastajale ob pripovedovanju meseca. Študent izjavi, da bi veliki slikarji, pesniki ali skladatelji lahko naredili umetnost iz njegovih skic, v katerih se zrcalijo tudi njegove misli.

V nadaljevanju poosebljeni mesec, ki ima panoramski pogled na dogajanje, pripoveduje, kot da bi listali po atlasu, zato le nekaj primerov izmed številnih Andersenovih omemb prostorov (npr. Benetke [Most vzdihljajev], Evropa, Fezzan [Sirija] <karavana, puščava, kamele ...>, Frankfurt, Grčija, Grenlandija, Indija, Kitajska [Soui Houn], Kopenhagen, Neapelj, Nemčija, Pariz, Pompeji, Rim [Cezarjeva palača, Sv. Peter], Tirolska [Sv. Florijan, Sv. Krištof; pinije, samostani], Turčija, Vatikan [Muzej], [...]; Louvre; Ganges, Jadransko morje ipd.). Številne so literarne in kulturne medbesedilne reference, npr. Colombina, Harlekin, Romeo; Goethe, Tasso ipd.

pokrivalo.« (Blažić 2005: 233) »Sreda, 31. maja [1854] Moral sem vstati ob štirih zjutraj. Sam sem moral s prtljago na postajo. Vstopil sem v majhen, grd vagon z zelo prijaznim človekom iz Trsta. Einer je odlično spal in ni kaj dosti videl. Nisem ga mogel spraviti iz vagona, ko je večina že odšla. Potem pa je bil zelo siten in neprijeten. Ob tem mi je bilo kar slabo. Lepa krajina. V Adelsbergu [Postojni] kosilo. Videl vhod v znamenito jamo. Ob 9½ smo prispeli v Trst.« (Blažić 2005: 233)

¹⁶ Jens Andersen ni sorodstveno povezan s pravljicarjem Andersenom.

Kosovelova *Slikanica brez slik*

Nike Kocijančič Pokorn in Silvana Orel Kos razmišljata o prevajanju, njun premislek in model pa lahko apliciramo na Kosovelov prevod Andersena, ki je nastal prek »vmesnega nemškega prevoda« (Orel Kos 2012: 102). Kosovelov prevod je po eni strani odraz razumevanja izvirnika (v danščini oz. vmesnem nemškem prevodu), po drugi strani pa gre za odraz pesnikove poetike (npr. dodatek na koncu, ko poosebljeni mesec poljubi deklico). V članku je predstavljena primerjalna analiza izvirnika v danščini, vmesnega nemškega prevoda ter prevoda v angleščini s Kosovelovim rokopisom v ciljnem jeziku (slovenščina).

Kosovelov prevod odraža izvirno ubeseditev brez specifičnih prirejevalnih posegov, razen akulturacije, ko je Kosovel namesto besede *maslo* uporabil besedo *med*. Verski motivi v Kosovelovem prevodu niso izpuščeni. Ker gre za prevod zgolj dveh od 33 pravljič, lahko le domnevamo, da se je Kosovel kot prevajalec preizkušal, svobodno je izbiral besedne interpretacije (npr. *kokljati*). Kosovel je bil izobražen, prevajalsko etičen in se je zavedal hkratne odgovornosti (zvestobe izvirniku oz. vmesnemu prevodu) in svobodne izbire oz. lirične usmerjenosti svojega ciljnega besedila oz. prevoda (Orel Kos 2012: 106).

V tabeli je prikazanih nekaj primerov iz Kosovelovega prevoda dveh Andersenovih pravljič iz *Slikanice brez besed* (1847), ki so primer dvogovora med mesecem in slikarjem, domišljjskega potopisa s primeri skritega opazovanja. Glede na to, da Andersenova *Slikanica brez slik* (še) ni prevedena v slovenščino, se je avtorica članka za pomoč pri razlagi danskega izvirnika in vmesnega nemškega prevoda obrnila na Silvano Orel Kos.

Zweiter Abend ¹⁷	Anden Aften ¹⁸	Second Evening ¹⁹	Drugi večer
Ich sah es deutlich, denn ich schaute durch eine Lucke in der Mauer	jeg saae det tydeligt, for jeg kigede ind gjennem et Hul paa Muren.	I again peeped into the same yard [...] I peeped through a hole in the wall	sem videl, kajti gledal sem skozi špranjo v zidu
Dreiunddreißigster Abend ²⁰	33. Aften	Thirty-third Evening	Večerna molitev
der andre stand auf einem Stuhl, mit den Kleidern aller andern um sich her, er sei ein <u>lebendes Bild</u>	den Anden stod paa en Stol med alle de Andres Klæder om sig, det var Tableau,	the other stood on a chair where all the children's clothes were, and announced he was posing for <u>Greek statues</u>	drugi (otrok) je stal na stolici z oblekami vseh drugih krog sebe, pravil je, da je <u>živa slika</u> in da naj ga drugi ugibajo;

17 Andersen 1847a.

18 Andersen 1847a.

19 Prevod Jean Hersholt (www.andersen.sdu.dk/vaerk/hersholt/PicturebookWithoutPicture_e.html).

20 Andersen 1847a.

»Ich habe eine große Liebe zu Kindern!« sagte der Mond, »die kleinen namentlich sind so drollig; wenn sie am wenigsten an mich denken, <u>schaue ich manchmal zwischen Gardine und Fensterrahmen in die Stube. Es ist so unterhaltend, zu sehen</u>, wie sie sich beim Auskleiden helfen; da kommt zuerst die nackte, kleine, runde Schulter aus dem Kleidchen, dann schlüpft der Arm heraus, oder ich sehe sie die Strümpfe ausziehen und ein hübsches, kleines Bein, weiß und fest, kommt zum Vorschein, ein Fuß zum Küssen und ich küsse ihn auch!« sagte der Mond.	Jeg holder meget af Børn!« sagde Maanen, »de Smaa ere især saa morsomme; naar de mindst tænker paa mig, <u>titter jeg mangel Gang mellem Gardinet og Vindueskarmen ind i Stuen. Det er saa morsomt at see dem selv hjelpe til at klæde sig af</u>; der kommer først den nøgne, lille, runde Skulder op fra Kjolen, saa glider Armen ud, eller jeg seer Strømpen trækkes af, og et yndigt lille Been, saa hvidt og fast, kommer frem, det er en Fod til at kysse paa og jeg kysser paa den!« sagde Maanen.	»I am very fond of children,« said the Moon, »especially the little ones, who are so amusing. When they are not thinking of me at all, <u>I peep into the room, between the curtain and the window frame. I like to watch them dressing and undressing</u>. First the round, naked little shoulder comes creeping out of the frock, and then the arm slides out; or else I watch the stocking being drawn off, and a sweet little leg, so white and firm, appears, with a little white foot that's fit to be kissed - and I kiss it too!«	Mesec je rekel: »Kako zelo rad imam otroke, tiste majhne namreč, ki so tako ljubki; kadar me ie imajo najmanj v mislih, <u>pokukam tuintam med zastorom in oboknicami v sobo</u>. Tako zabavno jih je opazovati jih, kako si pomagajo pri slačenju; najprvo prikuka iz obleke gola majhna, okrogla ramica, potem za njo smukne laket, ali pa si slačijo nogavice in ljubka, majhna bela, krepka nožica se pokaže, nožica da bi jo poljubil in jaz jo tudi poljubim.«
»Werde nicht böse, süße Mutter!« sagte die Kleine, »ich betete: und auch viel <u>Butter</u> drauf!«	»Bliv ikke vred, søde Moder!« sagde den Lille, »jeg bad, og dygtig med <u>Smør</u> paa!«	»Mother dear, please don't be angry. I only said, 'with plenty of <u>butter</u> on it!«	»Ne bodi jezna zlata mama!« je rekla mala, »prosila sem še, in veliko meda na njem!«

Andersen v vseh 33 večerih pogosto uporablja glagole, ki so v povezavi z vizualnim čutnim zaznavanjem (*gledati, ozreti, pogledati, pokukati, videti*).

Zaključek

Srečko Kosovel je pisal za dvojnega naslovnika: za otroke in odrasle. Na temelju poznavanja življenja in dela ter vpogleda v *Zbrano delo* je razvidno, da je bil precej naklonjen pravljicam. Prvič zato, ker sta bili v njegovi rokopisni zapuščini najdeni dve Andersenovi pravljici iz zbirke *Slikanica brez slik*, drugič zato, ker so v Kosovelovem opusu pogoste omembe R. Tagoreja, O. Wilda (Kosovel 1977: 1312; Vrečko 2011: 555) in Andersena. Za prevajanje si je izbral pravljicarja t. i. klasične avtorske pravljice – Andersena in Wilda. Pravljice so ga zanimale tudi teoretsko, saj je o njih napisal dva članka. Ni odveč vedeti, da sta tako kot Kosovel kot Andersen ustvarjala lepljenke.

Članek skuša opozoriti na prevajalski segment Kosovelovega otroškega oz. mladinskega opusa in pravljic, seznanja z nepoznanim rokopisnim gradivom in spodbuja njegov prevod.

Literatura

- ANDERSEN, Hans Christian, 1847a: *Bilderbuch ohne Bilder von H. C. Andersen*. Leipzig: Verlag von Carl B. Lorck (Sonderausgabe von Andersen: Gesammelte Werke, 16). http://andersen.sdu.dk/vaerk/register/info_e.html?vid=313&list=1 (dostop 19. 8. 2018)
- ANDERSEN, Hans Christian, 1847b: *Billedbog uden Billeder* udkom først i 1854 i bd. 7 af *Samlede Skrifter*. 32. og 33. Aften udkom dog på dansk i december 1847 i »Dansk Folkekalender for 1848«, udgivet af grosserer M. L. Nathanson, jvf. BFN 523. <http://andersen.sdu.dk/vaerk/register/info.html?vid=313&list=1> (dostop 19. 8. 2018)
- ANDERSEN, Jens, 2005: *Hans Christian Andersen: a new life*. New York: Overlook Duckworth.
- BLAŽIČ, Milena, 2005: Spremnna beseda. Hans Christian Andersen: *Pravljice: druga knjiga*. Ljubljana: Mladinska knjiga (Zbirka Veliki pravljničarji). 231–237.
- FERBER, Michael, 2008: *A dictionary of literary symbols: second edition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GOLOB, Nataša, 2017: Ekfraza: besedilo videti, podobo ubesediti. *Ars & humanitas* 11/1. 5–21. <https://revije.ff.uni-lj.si/arshumanitas/article/view/7467/7167> (dostop 20. 8. 2018)
- JUVAN, Marko, 2000: *Intertekstualnost*. Ljubljana: DZS (Literarni leksikon, 45).
- KARLIN, Pavel, 1924: Andersenove pripovedke za slovensko mladino. *Ljubljanski zvon* 44/3. 188–189.
- KOBLAR, France, 1924: Andersenove pripovedke za slovensko mladino priredila Utva. *Dom in svet* 37/6. 257–258.
- KOCIJANČIČ-POKORN, Nike, 2012: Skrita ideologija v prevodih otroške literature. Aleksander Bjelčevič (ur.): *Ideologije v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 55–61.
- KOMELJ, Miklavž, 2018 (v tisku): *Srečko Kosovel, Vsem naj bom neznan. Neobjavljeni zapisi iz zapuščine*. Novo mesto: Goga.
- KOS, Janko, 1982: Levstik in Andersen. *Slavistična revija* 3. 241–266.
- KOSOVEL, Srečko: *Katalog rokopisov Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani: Ms 1-1385. Signatura Ms 1996*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica. www.nuk.uni-lj.si/sites/default/files/dokumenti/2015/katalog_rokopisov.pdf (dostop 19. 8. 2018)
- KOSOVEL, Srečko, 1964–1977: *Zbrano delo*. Uredil Anton Ocvirk. Ljubljana: Državna založba Slovenije (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev).
- NIKOLAJEVA, Maria, SCOTT, Carole, 2003: *How Picturebooks Work*. New York, London: Routledge.
- NIKOLAJEVA, Maria, 2015: *Reading for Learning. Cognitive approaches to children's literature*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- OREL KOS, Silvana, 2012: Ideologija: izgubljeno ali pridobljeno s prevodom. Aleksander Bjelčevič (ur.): *Ideologije v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 48. SS/JLK. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 100–106.
- Picturebook Without Pictures* (20 Evenings, in Danish, 20. 12. 1839). http://andersen.sdu.dk/vaerk/register/info_e.html?vid=306 (dostop 28. 6. 2018)
- Picturebook Without Pictures* (33 Evenings, April 1847 Leipzig, December 1847 in Danish). http://andersen.sdu.dk/vaerk/register/info_e.html?vid=313&list=1 (dostop 28. 6. 2018)
- PRUNK, Ljudmila, 1923: *Andersenove pripovedke: za slovensko mladino priredila Utva*. Ljubljana: Zvezna tiskarna in knjigarna.
- SOVRE, Anton, GANTAR, Kajetan, 1963: *O pesništvu: Homer, Hesiodos, Anonymus, Platon, Aristoteles, Horatius*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VREČKO, Janez, 2011: *Srečko Kosovel*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Monografije k Zbranim delom slovenskih pesnikov in pisateljev, 13).
- WILDE, Oscar, 1919: *Pravljice*. Prevedel Alojzij Gradnik. Gorica: Narodna tiskarna.

DIJAŠKA ROKOPISNA GLASILA IZ NUK 1861–1960

Marija Stanonik

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
 marija.stanonik@zrc-sazu.si

DOI:10.4312./Obdobja.37.81-92

Članek predstavlja slovenska dijaška rokopisna glasila predvsem s formalnega vidika: naslove, formate, dostopne letnike in številke, kraje in čas izhajanja, način pisanja, način razmnoževanja, urednike in sodelavce.

slovenska rokopisna dijaška glasila, Narodna in univerzitetna knjižnica, 1861–1960

The article presents handwritten Slovene student gazettes from a formal perspective: titles, formats, years and numbers available, place and time of publication, way of writing, way of duplicating, editors and contributors.

handwritten Slovene student gazettes, National and University Library, 1861–1960

1 Uvod

Najzgodnejši poskusi slovenskih dijaških listov so znani iz srede 19. stoletja v ljubljanskem Alojzijevišču. »Šestošolec Matej Frelih s tovariši« je leta 1848 zasnoval *Slovensko Daničico*. V polletnem življenju lista z enakim naslovom leta 1851 je osmošolec Jožef Marn v želji »pravo znanje s pravo krepostjo strniti« spodbujal sodelavce k domoljubju in v slovstvu predlagal samostojno posnemanje tujih vzorov. Njegov sodelavec in pisar, tj. prepisovalec besedil, je bil Josip Stritar, tedaj še »Ultra-slovene« (Pogačnik 1968: VI).¹

Toda pobuda za nekakšno vseslovensko gibanje srednješolskega leposlovnega oblikovanja je prišla iz Koroške. Celovski dijaki so leta 1851 ustanovili *Slavijo*² in v njej objavljali poezijo in prozo ter prevode iz različnih slovanskih jezikov. V tem so jim sledili vrstniki v Ljubljani, Celju in Mariboru. Z dogovorom za medsebojno izmenjavo listov z enakim imenom je bil napravljen poskus, da se zberejo in organizirajo srednješolski leposlovni talenti, za kar je bil najbolj zaslužen Anton Janežič (Priatelj 1955: 233–235).

Slovenska literarna zgodovina od vseh dijaških listov najbolj ceni *Vaje* (1854–1855), po katerih so njihovi mladi sodelavci (Simon Jenko, Valentin Mandelc, Vaclav Bril, Ivan Tušek, Fran Erjavec, Valentin Zarnik, Martin Povše) dobili ime *vajevci*. Njihov začetek in zasluge za slovensko literaturo podrobno opisuje Ivan Priatelj (1955: 236–241).

1 Tretja *Daničica* je izhajala od novembra 1851 do marca 1852 v cirilski pisavi (Pogačnik 1968: VI).

2 Vest o *Slaviji* se je po zaslugi Andreja Einspielerja ohranila v *Ljubljanskem časniku* (28. 2. 1851).

Pričujoči prispevek pa predstavlja nad 50 dijaških rokopisnih listov iz rokopisnega oddelka v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani v obdobju 1861–1960; hranijo se pod signaturami od Ms 389 do Ms 1916. Njihova zbirka se zdi številna, vendar ni popolna. Glede na nekatere naključne omembe³ jih gotovo nekaj hranijo druge ljubljanske in pokrajinske knjižnice,⁴ mnogo je najbrž izgubljenih. Dolenec (1929/30a: 93) je ob tem milo ironičen: »Navadno to tudi ni posebna nesreča in naša slovstvena zgodovina bo šla preko takih izgub povsem ravnodušno.«

Danes je dijak učenec, ki se po končani osnovni šoli vpiše na katerokoli srednjo šolo (SSKJ 1970: 403), medtem ko je v obravnavanem obdobju obstajala le osemletna gimnazija,⁵ kar pomeni, da so se dijaki imenovali že učenci od nekdanjega 4. in današnjega 5. razreda naprej. V skladu s tem se v nekaterih dijaških glasilih pojavljajo – dobesedno! – vaje iz pisanja že na začetku drugega desetletja življenja pišočih.

Po drugi strani je bil pojem dijaštva razširjen tudi navzgor v študentska leta. Dokaz za to je »dijaški list« *Lepa Vida*, katere urednik je bil Srečko Kosovel⁶ že kot študent. Predvideni Kosovelov uvod vanjo ima bralce za dijake, čeprav so v resnici študentje:

Problem idejnega žarišča **dijaškega** časopisa, ki bi moral biti hrbtenica in obenem časovni kompas ter ogledalo mentalitete **dijaštva**, je najnujnejši problem, ki zahteva rešitve v najkrajšem času, da zareže nov val v novo zemljo. [...]

Vsi so mnenja (in gotovo skoro upravičeno), da je današnje **dijaštvo** v stadiju nepremagljive depresije, da je v močvirju povojne psihoze, da je palo z mehko hrbtenico v vrtimec dobe in da se ne more rešiti iz njega. Tudi če je vse to res, naj nam bo brutalni pritisk časa samo vzrok, da se mlada duša upre smrti, naj ta pritisk povzroči tem večji vzgon v nas, da dokažemo, da smo zmožni silnejšega, nešpekulativnega, odkritega, nravno višjega življenja.⁷ [...]

Nam **študentom** ga je treba v novih idejah, ki so se rodile, da rešijo Evropo. Glasnik naj jim bo **dijaški časopis**. Treba je boja in valovanja idej, treba je razčiščevanja nazorov! Treba je pomlajenja! Bojevati se moramo zoper kavarniško, promenadno in kinematografsko kulturo. [...]

Dijaški list bo mnenje dijaštva, ako ga bodo sestavljali dijaki. Naš bo ta list, kadar bodo v njem naše ideje. Ta naj oklepa življenje vseh univerz, v njem naj bo prostora

3 Oton Župančič in »ligaši«, ki so se zbirali ob Janezu E. Kreku, so na gimnaziji izdajali rokopisni list *Slovenska vila* (Mahnič 1964: 149). Tine Debeljak je že zgodaj začel literarno ustvarjati in je urejal list *Domače vaje* ter objavljal prispevke v dijaških glasilih (*Križ na gori*, *Mentor*) (Janežič 2017: 75). France Planina si je že v gimnazijskih letih ustvaril obsežno knjižnico. Sošolci so mu zaupali urejanje dijaškega lista *Naše pismo* (Janežič 2017: 85). Janez E. Krek je urejal dijaški list *Lipica*. *Žarki*, *Krka* itn. na razstavi v Novem mestu (Komelj 1953: 36–41).

4 Leta 1953 je bila v knjižnici Mirana Jarca v Novem mestu razstava novomeških dijaških rokopisnih listov. Tedaj je Bogo Komelj zapisal: »Vrsta dijaških rokopisnih listov, od mariborske Sprotuletna vijolice do današnjih dijaških rokopisnih in tiskanih glasil, je tako dolga in pestra, da bi jo bilo le težko natančno določiti, ker so dijaški listi izhajali po vseh gimnazijah in drugih šolah od Trsta, Gorice, Celovca do ostalih mest v notranjosti slovenskega ozemlja.«

5 Razlikovanje med klasično in realno je za tukajšnji namen zanemarljivo.

6 Upravnik pa Davorin Benčina (Ms 1233/II).

7 Kosovel vmes ideološko in sociološko razčlenjuje družbeno ozračje svojega časa, v katerem »[č]lovek ne ve več, da je človek«, in napoveduje, da bo na plan vstala nova sila, »ki naj reši propalo človeštvo«.

za poročila o vseh naših nepoznanih kolegh tujih univerz, ki nam bodo mogoče že v desetletju idejni drugi ali nasprotniki, lista naj se posluži tudi srednješolec!

‘Besede, besede, besede!’ poreče, kdor prečita ta članek. Ne bo me osupnila ta sodba.

Dijaštvo pa naj dokaže, da je zmožno dejanj! [poudarila M. S.] (Kosovel 1977: 839–841).

Da je imelo *dijaštvo* nekdanj zares širši pomen, dokazuje podnaslov *glasilo srednješolskega dijaštva* pri prvem *Mentorju*.⁸ Podrobna analiza obravnavanih glasil, predvsem z Dunaja, bi najbrž odkrila še kakšen primer koincidence, tj. mešanja pojma dijak in študent, saj so se v mesto ob Donavi odpravili slovenski mladeniči že po dokončani gimnaziji.

Prvi vtis o vsakem listu oz. glasilu dajejo format, izbira črk, oblikovanje naslovov in besedil ter vrsta razmnoževanja, kolikor ta obstaja.

2 Motivacije

Dijaški listi so izraz hotenja mladih ljudi po priznanju in uveljavljanju. Ti so se ob pomladi narodov leta 1848 prvič opogumili – bodisi samostojno bodisi na pobudo mentorjev – v javnosti pokazati z dejavnostjo v prid slovenske narodne identitete in družbene preobrazbe, kakor pričata dve *Slovenski Daničici* in tri *Slavije*. Mladi rod si je že upal tudi kritično motriti posamezne pojave v javnosti ali v lastnem okolju. Poznan je »primer, da je večje dijaško stanovanje začelo izdajati svoje glasilo, čigar ost je bila obrnjena deloma proti – gospodinji« (Dolenec 1929/30a: 93).

Sicer je motivacijo za izdajanje dijaških listov najlaže razbrati iz njihovih podnaslovov. Poudarjeno je kratkočasje (*Slovenski dijak, kratkočasen list*, 1867/68; *Začetnik* s podnaslovom *Dajmo žalosti slovo!*, 1888; *Humorist, glasilo smeha željnih razorašev*, 1922; *Dijaška Sloga, Zabaven in poučen list*, 1891; *Sidus, počitniški list Marijanske kongregacije srednješolcev; Krokar*⁹), prav »vaje« (danes bi rekli ustvarjalno pisanje) so nakazane v podnaslovu samo v nekaterih primerih, drugje je razviden le namen, pisanje literature (*Lipa*, [izdaja] *Slovensko literarno društvo na Dunaju*, 1875; *Savica, Lepoznanski list*, 1887–1888; *Savinja, Dijaške leposlovne in znanstvene vaje*, 1914; *Novi kres, izdaja literarni krožek »Ivan Cankar«*, 1924; *Stražni ognji, literarno glasilo mariborskega katoliškega dijaštva*, 1924/1925) ali pisanje nasploh (*Torbica*,¹⁰ 1862; *Jadran, Dijaške spisne vaje*, 6. 3. [19]1920; *Naš list, Izbrani spisi*, 1938), češ: »Nekoč so se v listih pripravljali le na pisateljski poklic, zato so bili listi literarni, zdaj gre za čas, ko potrebujemo tudi tehnike itd., zato morajo biti tudi prispevki v takih glasilih vzgojni, prosvetni, izobraževalni« (Lah 1927: 70–73). Povedni so naslovi *Naš jug*, 1903; *Naš prapor*, 1920–1925; *Sloga*,¹¹ saj nakazujejo: v prvem primeru politično usmerjenost dijakov izpod avstro-ogrskega klobuka na južnoslovanska tla, v drugem težnjo po lastni (politični ali narodnostni) identiteti in

⁸ Npr. iz tu navedenega leta 1929/30.

⁹ Ms 1289. Vsebuje šaljiva besedila in predelane pesmi v smislu parodije, med drugim Prešernovo *Kam*.

¹⁰ Ohranjen je seznam dijakov, ki so naročeni na *Torbico*: 8. razred (16 iztisov), 7. r., 6. r., 5. r., 4. a. r., 4. b. r., 3. a. r., 3. b. r., 2. a. r., 2. b. r., 1. a. r. 1. b. r. (Od 5. razreda naprej samo en razred, nič več dveh paralelk!) iz 3. realke – skupno 129.

¹¹ Letnica ni znana.

v tretjem željo po sporazumevanju. Pobude za izdajanje dijaških listov se dá razbrati tudi iz uvodnikov vanje, listnic uredništva in vsebine glasil. Iz nekaterih naslovov so razvidni politični nagibi, pridevnik *naš* poudarja skupinsko pripadnost, pri drugih estetski ali zgolj zabavni nameni.

Prikrito je izražena bolečina zaradi fašističnega nasilja nad Slovenci pod Italijo, kakor kažejo naslovi nekaterih pesmi, npr. pesem *Velika maša* (bratom onstran jugo-zapadnih meja, *Lahinja* 1923 ali 1924), iz katere je razvidna trojna okupacija Slovenije na začetku 2. svetovne vojne:

Letos se zbira ob »Plamenu« mladi rod iz vseh krajev naše zasužnjene in oskrunjene domovine, da bi v besedi in sliki izpovedal, kaj je čutil v trenutku, ko je padal njegov narod na kolena in klonil pod udarci krutega in neusmiljenega biča. Prižgimo v naših srcih lučko miru našim bratom in sestram, materam in očetom, ki prenašajo breme pokore in nasilja daleč od doma, med tujimi ljudmi na tuji zemlji. Strnimo se okoli »Plamena« in pripravljamo sebe in tovariše za čas, ki mu gremo naproti (*Plamen, list marijaniških dijakov* 32/1–2, 1941–1942).

3 Formati

Pomembna je tudi *zunanja podoba*, izvirnost v oblikovanju, pristnost, ki jo instinktivno takoj začutimo. Likovno mora glasilo živeti kot samostojen organizem, hkrati pa se mora z besedili dopolnjevati (Černigoj 1998: 248). Pestrost dijaških rokopisnih listov potrjujejo podatki o njihovi obliki, formatu. Podrobna statistika o njihovih merah bi bila dobrodošla za ugotovitev, kateri format je prevladal. Le na splošno je mogoče reči, da so za dijaške rokopisne liste pogosto služili zvezki za šolsko rabo iz posameznih obdobj in nepopisani bloki formata A4 ali nekoliko večji od teh standardnih mer; lahko tudi zelo majhni, celo formata A5. Urednik dijaškega lista *Sova* (1/2, januar 2, 1937/38) sam komentira njegovo spremembo:

Ta številka se v marsičem razlikuje od prve. Prvo, kar ste opazili, je format lista. Spremenil sem ga zato, ker je bil prvi preveč neprikladen. Da bo pa šlo več notri, sem pisal zelo skupaj, kar izgleda veliko lepše. Tudi tisk je v tej številki veliko boljši radi drugačnega načina tiskanja. Mislim, da boste zadovoljni.

Še manjši so *Odmevi*, ki jih je »napisal«¹² vsaj 16. februarja, 2. marca in 8. marca 1936 France Sirk. *Naš prapor*, glasilo celjskega katoliškega dijaštva (1920–1925), je obstajalo v dveh formatih: A5 in A4.

4 Naslovi

V obravnavani zbirki v NUK si dijaški listi sledijo po abecedi: *Alfa, Biseri, Brstje, Belo carstvo, Čebelica, Daničica, Dijaška Sloga, Ecce Juventus, Hermes, Humorist, Izvir, Jadran, Kovalo, Kres, Krokar, Lahinja, Lipa, Livada, Mlada misel, Maj, Mladi Kamničan, Nanos, Naš jug, Naš »Kres«, Naš list, Naš prapor, Naše moči, Novi kres, Obrazi, Odmevi, Odmevi iz dijaških let, Osa, Plamen, Prelom, Prve vaje iz dijaških let, Razvoj, Refleksi mladih, Sava, Savica, Savinja, Septima, Sidus, Slavec, Sloga,*

¹² Jezikovna in stilna analiza bi pokazala, ali jih je res tudi sam napisal ali samo čitljivo prepisal iz rokopisa drugih avtorjev.

Slovenski dijak, Sova, Stražni ognji, Triglav, Torbica, Utrinki (dvakrat), *Vaje* (večkrat), *Vesna* (večkrat), *Začetnik, Zarja, Zvezda*.

Če se *Torbica* navezuje na začetek šolanja, so ob njegovem koncu *Biseri* lahko metafora za visokoleteče cilje, podobno kot *Zarja, Zvezda* in *Utrinki*, ki jih gledamo z dvignjeno glavo. Isto velja za *Daničico*, toda morda se hoče z imenom zgledovati pri (*Zgodnji*) *Danici*. Mladost zaznamujejo *Brstje, Maj, Mlada misel, Odmevi iz dijaških let, Prelom, Prve vaje iz dijaških let, Razvoj, Refleksi mladih, Vaje, Vesna* in *Začetnik*. Geografsko opredeljeni naslovi so *Triglav, Nanos, Mladi Kamničan* in *Belo carstvo* kot metafora za Belo krajino, pojavljajo se imena rek (*Lahinja, Sava, Savica, Savinja*) in morje (*Jadran*); na vodo se nanaša še *Izvir*. Z naravo so povezane *Livada* in živali: če se *Čebelica* želi pokloniti zaradi Prešernovih pesmi slavni *Kranjski Čbelici* (1830–1834, 1848), hoče biti *Osa* nasproti nji mladeniško uporna. Podobno je razmerje med *Slavcem* in *Krokarjem*. Lahko pa drugi in *Sova* merita na ponočevanje; toda v grški mitologiji je sova simbol boginje Atene in predstavlja modrost,¹³ »refleksijo v temi, razumsko spoznanje« (prim. Chevalier-Gheerbrant 1995: 564). Grški sta imeni *Alfa* (prva črka v abecedi) in *Hermes* (sel), latinska pa *Ecce Juventus* (glej mladost), *Humorist* (v prenesenem pomenu uživalec vina, veseljak), *Septima* (morda sedma gimnazija), *Sidus* (ozvezdje, zvezde) (Bradač 1972). Slovensko zavest poudarjajo *Lipa, Slovenski dijak* in *Naš prapor*. S preteklim ali sodobnim političnim ozračjem so zaznamovana imena *Sloga, Dijaška Sloga, Naše moči, Naš list, Naš jug, Kres, Naš Kres* in *Novi kres*. S kresom so v sorodu *Plamen* in *Stražni ognji*, celo *Kovalo*, če pomislimo na nekdanjega kovača pri nakovalu. *Obrazi* se morda zgledujejo po enem najlepših Jenkovih pesniških ciklov.

5 Kraji

Pogosto kraj izida ni naveden, če pa že je, daleč pred drugimi kraji prednjači Ljubljana. Izpisana je vsaj sedemnajstkrat, najbrž bi se pojavila še večkrat, če podatki ne bi bili pomanjkljivi. Maribor je naveden pri treh glasilih, Celje in Gorica po dvakrat, po enkrat Kranj, Litija, Novo mesto, Ormož, Ptuj in Trst. Po imenu sodeč je *Mladi Kamničan* izšel v Kamniku, skrivnostno *Belo carstvo*¹⁴ pa nekje v Beli krajini (Črnomelj ali Metlika).

Najmanj 12 slovenskih mest¹⁵ se torej lahko ponaša z izhajanjem slovenskih rokopisnih dijaških listov v preteklosti: štiri (Maribor, Celje, Ormož, Ptuj) iz Štajerske in po dve iz Dolenjske (Novo mesto, Litija), Gorenjske (Kranj, Kamnik) in Primorske (Gorica, Trst) ter pogojno eno iz Bele krajine.

6 Letnice

Podobno kot kraj pri veliko listih manjka letnica njihovega izida. Pri nekaterih glasilih pa so podani datumi in manjka letnica. *Triglav*, prva številka rokopisnega

13 Pojasnilo vodičke Olge v Korintu na potovanju po Grčiji.

14 »Vam vsem, ki ste iz bele dežele doma, in ste belokranjskega duha, mladega, veselega, dehtečega srca, in močne duše, Vam vsem – vaša beseda velja – tudi posebna pesem Belo carstvo« (Ms 1289, inv. št. 73/48).

15 Kar je povezano z omrežjem gimnazij na Slovenskem.

dijaškega lista tretješolcev gimnazije v Ljubljani je izšla v šolskem letu 1861/62, *Slavec*, deset številok rokopisnega dijaškega lista petošolcev gimnazije Ljubljana pa v šolskem letu 1862/63. Po pridobljenih podatkih je *Slovenski dijak* izšel v šolskem letu 1867/68. Za drugo številko iz istega leta je na voljo celo natančen datum: 1. junij 1868. Kot kaže, v sedemdesetih letih ni izšel noben dijaški list, pač pa vsaj troje v osemdesetih letih (1887, 1887/1888, 1888) in četvero (1891, 1892, 1895, 1897) v zadnjem desetletju 19. stoletja. Morda je ravno začetek 20. stoletja (1901) spodbudil izid novega dijaškega lista *Naše moči*. Sledila sta mu dva še leta 1905 in 1910.¹⁶

V naslednjem desetletju je prišlo do velikega preobrata v zgodovini Slovencev. Leta 1918 se je končala 1. svetovna vojna in samo tedaj ni izšel noben nov list, sicer pa so si sledili vsako leto, tudi med veliko vojno: 1911, 1. decembra 1911, 1911/1912, 1912, 1913/14, 1914, [19]14, 1915/16, 1916/17–1924/25, novembra 1919. Najbrž je nastanek nove države (SHS, poznejše Jugoslavije) vplival na zagon, da so leta 1919 začeli izhajati kar štirje novi listi, eden s šolskim štetjem 1919/20. V naslednjem desetletju se slika skoraj ponovi. Podatkov o novem listu ni za leti 1929 in 1930, medtem ko jih je za vsa druga leta od 1921 do 1928 včasih celo po več hkrati: 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928. V tridesetih letih se začne število novih listov redčiti: 1931, 1936, 1937, 1938, 1939. Iz vojnih let je ohranjeno troje dijaških rokopisnih listov, dva iz leta 1943 in eden iz 1944/45. Iz naslednjih dveh desetletij sta *Zvezda* s V. gimnazije Ljubljana Poljane, 1956, in *Mladi Kamničan*, 1960.

7 Številke

»Po naših srednješolskih zavodih je živelo na ducate dijaških listov različne kakovosti. Od nekaterih je izšla samo ena številka, drugi so se držali nekaj mesecev, vse šolsko leto ali celo več šolskih let« (Dolenec 1929/30a: 93). Evidentiranih je sedem ohranjenih prvih številok iz prvega leta izhajanja. Ali to pomeni, da je izšla edino ta številka in je zagon za nadaljevanje uplahnil, ali so naslednje številke izgubljene, danes pravzaprav ni več mogoče preverjati. V posameznih primerih sta ohranjeni prvi dve številki ali prve tri celo iz daljnega leta 1867/68 za petošolski kratkočasen list *Slovenski dijak* s Klasične gimnazije v Ljubljani.

Izjemoma je ohranjenih prvih pet ali celo prvih šest številok, v enem primeru pa še prvi številki iz 2. in 3. letnika. O naključnosti ohranjenih številok pričajo primeri, da so v zbirki NUK ohranjene tri druge številke listov (št. 2), dve tretji (št. 3), druga, tretja in četrta (št. 2, 3, 4) iz šolskega leta 1911–1912, ali dvojni druga in tretja (št. 2–3) ter četrta in peta (št. 4–5) in posamezni četrta (št. 4) in peta (5) številka.

Lipa, rokopisni dijaški list iz leta 1875 z žigom *Slovensko literarno društvo na Dunaju*, je ohranjena v 12 številkah; prav tako *Dijaška Sloga*, rokopisni dijaški list (Ljubljana 1891). *Izvir*, list nižješolskega dijaštva v Marijaniškem letniku 1–8, 15, 18, 20, 23 je v rokopisnem oddelku NUK dostopen v 20 številkah.

¹⁶ Datiranje je tu omejeno samo na leto izida, v izvirnikih se pojavlja zelo različno.

8 Letniki

Največ (devet) je ohranjenih listov z označenim prvim letnikom izhajanja in s prvo številko dijaškega rokopisnega lista. Glede na to, da ni mogoče preveriti, ali se je zamišljeni projekt nadaljeval in so se druge številke izgubile ali je izšla sama samcata prva številka, ni mogoče zanesljivo sklepati o življenju posameznega lista. V enem primeru se je iz prvega leta izhajanja ohranila le št. 2. Evidentirani so štirje 2. letniki in po en 5., 6., 7., 8. letnik.

Za *Naš prapor*, glasilo celjskega katoliškega dijaštva, letniki niso pripisani, zato ni jasno, kaj pomeni pristavek: »List izhaja po potrebi«. Iz letnic 1920/21, 1921/22, 23/24, 24/25 je razvidno, da je redno izhajal vsaj pet let. Najdaljši staž izhajanja je dosegel *Plamen*,¹⁷ rokopisni dijaški list dijakov iz Marijanišča, saj ima v šolskem letu 1941/1942 zapisan letnik 32.

9 Unikati

Medtem ko so današnja šolska glasila razmnožena računalniško oz. tiskana, so jih nekdaj pisali na roko s črnilom. Zato so bila na voljo le v enem izvodu, ki so si ga v njem udeleženi avtorji in morebitni drugi bralci med seboj izposojali. In kdove kje je obtičal – dokler ga ni kdo zavrzel. Tudi zato jih je primerneje imenovati listi za razliko od današnjih šolskih glasil, saj ti res opravljajo vlogo komunikacije med šolo in zunanjim svetom (vsaj s starši), medtem ko so imeli dijaški rokopisni listi zaradi svoje unikatnosti zelo ozek krog odjemalcev – kakor je zapisal Ivan Dolenc (1929/30a: 93): »Po večini so dijaški listi pisani kot rokopis v eni sami izdaji, ki kroži potem od 'naročnika' do 'naročnika'.«

Pri rokopisnih je že na prvi pogled jasno, za kakšno vrsto lista gre. Pri nekaterih še dopolnilo pri naslovu v smislu desnega prilastka zagotavlja, da gre za rokopisno glasilo, npr.: *Triglav, rokopisni dijaški list tretješolcev gimnazije v Ljubljani. Šolsko leto 1861/2*, ali *Slavec, rokopisni dijaški list petošolcev gimnazije Ljubljana v šolskem letu 1862/63*.

Zamenjava pridevnikov je tako redka, da ni mogoče govoriti o variantnosti, temveč zgolj o izjemi: *Naše moči, dijaški rokopisni list, Ljubljana 1901–1902*.

Ti listi so bili na splošno unikatni, tj. v enem samem izvodu, in so si jih za branje v ožjem krogu med seboj izposojali ali pa so avtorji iz njih celo brali svoje prispevke, da so navzoči lahko o njih izražali svoja stališča. V nekaterih listih je pisava zgledna, lepopisna, naravnost kaligrafska.

Sodelavci teh listov so se zavedali težaškega dela prepisovalca, saj je pri marsikaterem listu poleg urednika posebej naveden. Iz tukajšnjega gradiva so kot taki znani: Dušan Avsec (*Jadran*, letnica izhajanja ni znana), S.[lavko]¹⁸ Pengov (*Naš prapor*, 1921), France Sirk (*Odmevi*, 1936) in Lojze Štefanič (*Plamen*, 1943).

17 *Plamen* (Ms 1045), rokopisni dijaški list, letniki 1916/17–1924/25, list marijaniških dijakov I.

Ni jasno, kaj pomeni dostavljena rimska I. Morda gre za dijake prvega letnika gimnazije.

18 Pozneje slikar; prim. *Slovenski biografski leksikon*, 2 (Ljubljana: Zadrúžna gospodarska banka, 1933–1952), 296.

10 Razmnoževanje

Vsaj na začetku obravnavanega obdobja še ni bilo niti nalivnikov in je bilo treba prepisovati s peresnikom, ki se je sprti pomakal v črnilo.

Vsaka skupina, ki se je odločila za izdajanje dijaškega lista, si je prizadevala za kakšno izvirno potezo. Tako so lahko besedila še vsa v rokopisu, toda naslovnica je natipkana. V tem primeru je bilo mogočih vsaj toliko izvodov glasila, kolikor je bilo kopij tipkopisa.

10.1 Pisalni stroj s pomočjo indiga je že omogočil nekaj izvodov več z manj napora kot z zamudnim prepisovanjem na roko.

10.2 Hektografija, razmnoževanje s posebej pripravljene želatinaste plošče, na katero se je preneslo besedilo, je že omogočala dostopnost dijaških listov širšemu krogu zainteresiranih dijakov. Taka tehnika je celo navedena v dveh primerih: *Savo*, list za leposlovje z ilustracijami je tiskala Tiskarna Hektografski zavod. Kdo »hektografuje« *Vaje* na Klasični gimnaziji v Ljubljani (1914), se ne dá zanesljivo prebrati.

10.3 Opalograf je priprava za razmnoževanje odtisov s plošče iz opalnega stekla.¹⁹ Pogojno so za take prepoznani dijaški listi *Vesna*, 1911; *Brstje*, 1897; *Naš prapor*, 27. 9. 1921; *Ecce Juventus*, 1943; *Mladi Kamničan*, 15. 7. 1960. Kaže, da je bil tak način razmnoževanja dokaj zahteven in je zahteval več sodelavcev:

Moja dolžnost je, da se v imenu vseh »Utrinčarjev« zahvalim v prvi vrsti gospodom bogoslovcem v Mariboru za njihovo naklonjenost in prijaznost, da so nam za nizko odškodnino dali na razpolago opalograf v svrhu tiskanja »Utrinkov«.

Nadalje se zahvaljujem sošolcu in tovarišu R. Janežiču za njegovo požrtvovalnost, da je dal na razpolago svojo sobo za tiskanje.

Nazadnje izrekam hvalo še onim sotrudnikom, ki so se zlasti pri tiskanju »Utrinkov« največ žrtvovali.

S tem je zaključeno letošnje literarno delo, ako ga smemo tako imenovati. Boriti smo se morali z velikimi težkočami, ki nam jih je povzročilo zlasti opalografiiranje. [...]

Pričujoči zvezek obsega zadnji dve številki »Utrinkov« in obsega 22 strani, zato je cena posameznega zvezka 10 kron. Urednik (*Utrinki* 1922/23).

Tako razmnoženo gradivo deluje kakor današnja fotokopija.²⁰

10.4 Šapirograf²¹ se imenuje po A. Schapiru, ki je izpopolnil hektograf (Verbinc 1968: 689). Ta tehnika razmnoževanja se prepozna po vijoličnem črnilu in vse kaže, da je zelo neobstoja, saj so prav ta besedila danes pogosto že zelo zbledela. Težko berljiva so *Alfa*, *Biseri*, *Jugoslovanstvo*, dve številki *Vesne* iz leta 1927/28, 1. in 2. številka *Začetnika* iz leta 1888, majska številka dijaškega lista *Zarja* iz Novega mesta iz leta 1924. V *Brstju* nekatere strani niso več čitljive.

19 Zgolj domnevam, da so listi, pri katerih nisem prepoznala šapirografiiranja ali ciklostiliranja, razmnoženi na ta način. Prim. *Vesna*, 1911, *Brstje* (Ms 961), opalografiiran dijaški list, Kranj 1897, *Danica*.

20 Ali je mogoče, da bi bil *Ecce Juventus* s to tehniko razmnožen v 200 izvodih?

21 Šapirograf je priprava za razmnoževanje odtisov s plošče, na kateri sta besedilo ali risba narejena s posebnim črnilom (SSKJ 4 1985: 1047).

10.5 Ciklostil je priprava za ročno odtiskovanje besedil z matric (SSKJ 1970: 252). Pri tem načinu razmnoževanja je treba najprej na matrice, tj. tanek, namaščen papir, natipkati besedilo. Nato se matrica namesti na stroj z valjem, ki ga je bilo treba nekdanj vrteti ročno, tako da se na matrico napisano besedilo odtiskuje na papir pod valjem, dokler se matrica ne začne trgati ali ne zmanjka barve na valju.²² Tako so že razmnoževali *Naš »Kres«* (št. 1–3) in ljubljanske *Utrinke*, ki jih je v času 1938–1939 izdajal ljubljanski Dijaški krožek. *Naš prapor*, glasilo celjskega katoliškega dijaštva, je ohranjen v tipkopisu, saj na matrice ni mogoče drugače pisati.

10.6 Tiskanje dijaških listov se pojavi v 20. stoletju. *Stražni ognji* so [bili] literarno glasilo mariborskega katoliškega dijaštva in so začeli mesečno izhajati v šolskem letu 1924/1925. Tiskala jih je »kamenotiskarna« Slamič v Mariboru.²³ Pomemben je pripis: »Rokopisi so le značka dijaštva.« Najbrž je treba razumeti, da so prejeti rokopisi jamčili, da gre za dijaške pisne izdelke.

Prelom je označen kot časopis, čeprav nima tiskanih, temveč pisane črke.²⁴ Glede na hišo, ki je prvo leto številko 1 obelodanila za veliko noč aprila [1925]: Litografija: Tiskarna Slamič, Maribor, se sklepa, da je izšel v sorazmerno veliko izvodih. Pozornost vzbuja preimenovanje tiskarne. Značilno je, da obe omenjeni glasili nista nastali med dijaki, temveč sta jim bila ponujeni od zgoraj navzdol, zato se poraja vprašanje, ali sta res dijaški ali le namenjeni dijakom – z dvignjenim prstom.²⁵

11 Uredniki

Na vsebino dijaških glasil so imeli možnost najbolj vplivati njihovi uredniki. Le z imeni in psevdonimi so znani Adjam, Vid, Zoran, Žarko, s priimkom Arko, celoten podpis pa imajo Vinko Bitenc, Jože Kambič, I.[?] Ledinski,²⁶ Srečko Kosovel, Fran Kristan, Miloš Marolt, Val.[entin] Štangl in Fr.[anc?] Ferme, Ingo Vrščaj. Šele proti koncu obravnavanega obdobja (1956) se pojavi uredniški odbor z ženskimi članicami: Krista Povirk, Marinka Faganel, Staša Fajdiga. Znana imena med uredniki so: Franc Drolc, Lojze Grozde, Edvard Kocbek, Janez Kolenc, I. Krek [= Janez E. Krek?],²⁷

22 Avtopsija. Po lastni izkušnji.

23 »Posamezna številka stane za dijake v Mariboru 3 Din, po pošti še poština. Za vse druge 5 Din.« Ta pripis nakazuje, da je omenjena tiskarna s prodajo glasila računala na ustrezen dobiček.

24 »Upravič in napisal« ga je Marin Stanko.

25 Zakaj tak vtis? 1. o njem priča podnaslov, ki se nanaša na nazorsko in širše lokalno okarakterizirano skupino; 2. nikjer ne piše, da ju je izdajala ožja skupina dijakov, temveč tiskarna; 3. treba ga je bilo kupiti in plačati.

26 *Slovenski dijak*, kratkočasen list 1867/68, = petošolski, št. 1–3. Klasična gimnazija, Ljubljana. Tečaj I, v Ljubljani, 1. junija 1868, list 1.

V 1. številki (str. 10–13) je pod prispevkom *Samica* (novela) dopisano: »sp.[isal] J. [ali I? – rokopis ni jasen] Ledinski«. Pri št. 2 in 3 (str. 16, 24) spodaj na koncu piše: »Spisuje in vreduje I.[?] Ledinski«. Ali je to reminiscenca na Rodoljuba Ledinskega, ki je umrl leta 1868. Zato se (mi) zastavlja vprašanje: ali navedeno ime meri zgolj na dijaka iz Ledin (nad Žirni) ali se zgleduje po Antonu Žaklju - Rodoljubu Ledinskem (1816–1868) ali gre morda celo za njegovega mlajšega sorodnika.

27 I. Krek je pisal dopisnico G. Visoškemu: »Tvoje poetične ne[?] = nemarnosti/nesramnosti; beseda je nečitljiva« so za v ogenj in ne za list. Ako zahtevaš razlogov, pridi k meni in brez težav ti jih bodem naštel. Tudi tvoje »targetiji« sem moral spremeniti konec in jo prestaviti v »burko«, ker v prejšnji obliki ni za

France Kosmač, Vladimir Martelanc, Ivan Rakovec, L.[jubo?] Ravnikar, Stane Suhadolnik, Albert Širok in Vesélin/Vedelin [= Franc Jaklič].

12 Avtorji

Retrospektivni pogled na dijaška rokopisna glasila iz stoletnega obdobja od leta 1861 do 1960 izpričuje, da so se avtorji, ki so se v zrelem obdobju tako ali drugače uveljavili v širši družbi, že kot učenci skušali izkazati s sodelovanjem v dijaških listih. To ne dokazuje le navedeni seznam urednikov in ilustratorjev (Janez Borštnar, Jože Koroša, France Kosmač, L.[jubo] Ravnikar, Žarko), temveč tudi avtorjev. Izmed njih se jih je največ uveljavilo v besedni umetnosti (po abecedi): Mirko Avsenak, France Bevk, Stanko Cajnkar, Edvard Kocbek, Pavel Kogej, Janez Kolenc, Srečko Kosovel, Stano Kosovel, Josip Ribičič, Narte Velikonja, Božo Vodusek. Manj možnosti za razvoj, ker so prezgodaj umrli, so imeli: Viktor Gregorač, Lojze Grozde, Branko Jeglič in Ignacij Lavrič. Znanstveno sta se besedni umetnosti posvetila slavist Alfonz Gspan in klasični filolog Alfonz Kopriva. Od duhovnikov sta znana poznejša škofa Milan (Maksimilijan) Držečnik in Jožef Kvas ter Z[dravko?] Reven in Vojnomir [= Vojko Seljak?]. Vsaj po dva sta znana glasbenika (U.[roš?] Krek in Stanko Mihelič), likovnika (Jakob Savinšek, Veno Pilon) ter pogojno politika (Marko Natlačen, Stanko Petelin) in psihologa (Bogomir Magajna, Mihajlo Rostohar). Kot geograf je zaslovel Vlado [Vladimir] Klemenčič. Pri drugih: Polde Budna,²⁸ Ciril Drekonja, Gabrijel Hrušovar, Joško Krošelj, Jože Lovko, Mitja Gruden, Janez Kastelic, Vladko Kobi, Tinček Kolarič, Tomo Kuljiš, Dominik Mali, Drago Mikac, Rasto Nemec, Janže Novak, Peter Ovsec, Miroslav Podpeški, Viktor Ramovš, Jože Rehberger, Marjan Rutar, Janez Strupi, Hinko Špendl, Janez Varšek, Vinko Urankar, Dušan Žnidaršič idr. (mi) njihova poklicna pot ni znana. Pojavljajo se tudi Adjam, B. C., Boleslav, Esen, Izgnanec, Januš, Martin, Rodobnikov, Samotni in Triglavski.²⁹

To še ni bil čas, ko bi dekleta po obvezni osnovni šoli praviloma nadaljevala šolanje, kakor je to v navadi danes. Zato se v dijaških listih zares pojavijo le izjemoma. V *Hermesu*, glasilu izobraževalnega krožka dijakov trgovske šole v Mariboru, se leta 1922 v št. 2 pojavi Gojmira z razpravo o vrednosti časa.³⁰ Za *Naš »Kres«*, v katerem sodeluje Zorana Valenčičeva, ni znana letnica izhajanja, zato ni mogoče reči, kateri od njiju pripada prvenstvo. V prvi številki *Novega kresa* leta 1924 pa poleg drugih Nada Obereigner. Med tipkopisi za *Lepo Vido*, ki jo je urejal Srečko Kosovel, je, sicer brez podpisa, navedena tudi Jolanda.³¹

nikamor. (Urednik).« Glede na urednikovo neposrednost in domačnost z naslovnikom bi to res utegnil biti Janez Evangelist Krek.

28 Ne morem presoditi, ali je prva črka B- ali R-.

29 Na terenu (Dovje) sem se srečala s Francem Dovžanom, v Arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (danes Inštitut za novejšo zgodovino) pa s Petrom Pustotnikom, ki je med 2. svetovno vojno napisal eno najbolj pretresljivih pesmi.

30 S poanto: časa si ne moremo povrniti.

31 Je res ženska sodelavka *Lepe Vido* ali le psevdonim koga od sodelujočih fantov?

13 Vsebina

Najzgodnejše glasilo iz tukajšnje obravnave je *Triglav* (1861/2), rokopisni dijaški list tretješolcev z gimnazije v Ljubljani. Prvo in edino znano številko uvaja pesem, ki po naslovu in sporočilu lahko velja za vsa dijaška glasila. Franc³² Levec je po Prešernovem zgledu sestavil gazelo *Naše dela*, ki naj bodo v prid domovini.

Stalnica *uvodov* je zavest o skromni vsebini dijaških listov in začetniških težavah avtorjev, ki jih opogumljajo in k sodelovanju vabijo nove. Toda med dijaki samimi je tlelo vprašanje, zakaj toliko dijaških listov obstane samo pri prvi in edini številki. Kaže, da je na njihov obstoj vplival tudi finančni vidik, saj so bili tedaj dijaki praviloma bolj ko ne revni.

Pravzaprav bi bilo še najlažje napolniti dijaški list s *pesmicami*, toda resni uredniki so se jih izogibali. Še največ jih je, kadar so njihovi avtorji uredniki sami. Glede na vzgojne zavode (Marijanišče, Alojzijevišče, Zavod škofijske klasične gimnazije v Šentvidu nad Ljubljano) in mentorje, ki so bedeli nad dijaškimi listi, je razumljivo, da se je v njih pojavljala tudi nabožna snov.

Nekateri članki v dijaških listih ne presegajo ravni šolske naloge, ki pa so danes lahko dober vir za etnologijo, npr. o krokanju. Danes je krokanje izgubilo institucionalni pomen slovesa od študentskega stila življenja; nekaj takega, kar pomenita za srednješolce maturantski ples in izlet. Spomini Matije Murka (1951: 62–63) dajejo vtis, da krokanje nekdanj ni pomenilo zgolj pijančevanje in prazno veseljačenje, ampak nekakšno iniciacijo.

Z današnjega vidika so pregledani dijaški listi najbolj zaslužni za slovstveno folkloro, predvsem zaradi zapisanih folklornih pripovedi, kot so živalske pravljice, čudežne pravljice, razlagalne, bajčne, legendne, strašljive, zgodovinske, socialne in šaljive povedke, le da se pri nekaterih zastavlja vprašanje, ali so zares prišle s terena ali so jih zapisovalci avtorsko skonstruirali. Pregovorov ni veliko. Za mlada leta je bila modrost odraslih še daleč. Več je ugank, največ v rokopisnem dijaškem listu *Lipa*.

Nekateri dijaški liste v podnaslovih poudarjajo, da so namenjeni literaturi. Res se v njih pojavljajo imena, ki so si pozneje pridobila sloves, največjega med njimi Mihael (Miško) Kranjec in Edvard Kocbek. Od novejših listov je zaradi Alfonza Gspana in predvsem Srečka Kosovela najbolj znana *Lepa Vida*.

Posebno pozornost zaslužijo *Naše moči* (Ljubljana 1901–1902). Znana je le ena – edina? – številka s poudarkom na začetku *Kettejeva številka*, ki je prizadevno urejena in jo spremljajo tedaj moderne secesijske ilustracije. Njeni avtorji so Ketteja vsekakor poznali in ga občudovali kot pesnika in človeka. Žal do zdaj ni bilo mogoče odkriti njihovih pravih imen.

Glede na časovni kontekst so pomembne teme o slovenstvu, po 1. svetovni vojni bolečina zaradi krivične zahodne meje in tudi z njo povezana politika.

Vsebina dijaških rokopisnih listov je podrobno razčlenjena, vendar tu zaradi pomanjkanja prostora izostaja.

32 Literarna zgodovina ga pozna kot Fran.

Viri

Abecedni seznam dijaških listov iz NUK

Alfa, Belo carstvo, Biseri, Brstje, Brstje, Čbelica, Danica, Daničica, Dijaska Sloga, *Domače vaje*,³³ Ecce Juventus, Hermes, Humorist, Izvir, Jadran, Kovalo, Kres, Krokari, Lahinja, Lepa Vida, Lipa, Livada, Maj, Mlada misel, Mladi Kamničan, Nanos, Naš jug, Naš »Kres«, Naš list, Naš prapor, Naš prapor, Naše moči, *Naše pismo*, Novi kres, Obrazi, Odmevi iz dijaških let, Odmevi srca, Odmevi Plamen, Prelom, Prve vaje iz dijaških let, Razvoj, Refleksi mladih, Sava, Savica, Savinja, Septima, Sidus, Slavec, Sloga, Slovenski dijak, *Slovenska vila*, Sova, Stražni ognji, Torbica, Triglav, Utrinki, Vaje, Vaje, Vesna, Vesna, Začetnik, Zarja, Zvezda.

Literatura

- BRADAC, Fran, 1972: *Latinsko-slovenski slovar*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CHEVALIER, Jean, GHEERBRANT, Alain, 1995: *Slovar simbolov*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ČERNIGOJ, Franc, 1998: Vloga šolskega glasila za bogatitev materinščine in ohranjanje ljudskega izročila. *Vzporedja. Ustvarjalnost učiteljev slovenščine: študijske skupine 1996/97*.
- DOLENEC, Ivan, 1929/30a: Dva zanimiva dijaška lista. *Mentor* 17/4. 93–98.
- DOLENEC, Ivan, 1929/30b: Dva zanimiva dijaška lista. *Mentor* 17/5. 114–119.
- JANEŽIČ, Helena, 2017: *Za našo stvar: 80 let Muzejskega društva Škofja Loka*. Škofja Loka: Muzejsko društvo.
- KOMELJ, Bogo, 1953: Novomeški dijaški listi. *Dolenjska prosveta* 2. 36–41.
- KOSOVEL, Srečko, 1977: *Zbrano delo* 3. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- KRANJEC, Miško, 1948: Pretres dela Mladinske revije. *Mladinska revija* 3. 40–73.
- MAHNIČ, Joža, 1964: Obdobje moderne. *Zgodovina slovenskega slovstva* 5. Ljubljana: Slovenska matica.
- POGAČNIK, Jože, 1968: Spremná beseda. *Vaje*. Faksimile. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PRIJATELJ, Ivan, 1955: *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- VERBINC, France, 1968: *Slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika* 1, 3, 4: 1970, 1979, 1985: Ljubljana: SAZU, Državna založba Slovenije.
- UREDNIK, 1891: Predgovor. *Razvoj* 1. 1–3.

33 Poševni tisk označuje, da je dijaško glasilo znano iz drugih virov.

MEDKULTURNO POSREDNIŠTVO

ROKOPIS FRANČIŠKANSKE KRONIKE MAVRA FAJDIGE (1777)

Matej Hriberšek

Filozofska fakulteta, Ljubljana
matej.hribersek@ff.uni-lj.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.95-103

Frančiškanski samostan v Ljubljani v svojem arhivu hrani zanimiv rokopisni dokument: kroniko, ki jo je leta 1777 napisal frančiškan Maver Fajdiga. Napisana je v latinščini, obsega 1235 lično popisanih strani in ima tri dele. Prva dva dela opisujeta zgodovino frančiškanskega reda od prihoda prvih frančiškanov na Balkan, tretji pa opisuje nastanek in zgodovino 15 frančiškanskih samostanov. Kronika še čaka na kritično obdelavo, izdajo in prevod.

frančiškani, zgodovina frančiškanov, kronika, latinščina, novoveška latinska književnost

An interesting manuscript preserved in the archive of the Franciscan Monastery in Ljubljana is the chronicle written in Latin by Franciscan friar Maurus Fajdiga in 1777, which runs to 1235 pages. It has three parts: the first two describe the history of the Franciscan Order since the arrival of the first Franciscan friars in the Balkans, while the third part outlines and represents the origin and history of fifteen Franciscan monasteries. The chronicle is still waiting to be critically studied, edited and translated.

Franciscans, history of the Franciscan Order, chronicle, Latin, neo-Latin literature

Uvod¹

Namen prispevka je predstavitev osnovnih dejstev in ugotovitev, povezanih s frančiškansko kroniko p. Mavra Fajdige, ki po moji oceni spada med pomembnejše rokopisne zgodovinske vire pri nas. Ta dokument, ki izstopa tudi po obsegu (1235 strani), hrani arhiv frančiškanskega samostana v Ljubljani. Rokopis ni novo odkritje, vendar je širši javnosti večinoma nepoznan. Poleg zgodovinarjev, ki se ukvarjajo z zgodovino frančiškanskega reda (dr. Jože Škofljanec, p. Emanuel Hoško idr.), so ga doslej uporabljali zgodovinarji, ki raziskujejo zgodovino Cerkve na Slovenskem, zgodovino cerkvenih redov in cerkveno zgodovino širšega območja Balkana, slovensko zgodovino srednjega in novega veka, pa tudi umetnostni zgodovinarji, starinoslovci, bibliotekarji, etnologi in drugi.

O piscu

O Mavru Fajdigi vemo malo; ker delo ni izšlo, ga ne obravnava nobena slovenska literarna zgodovina. Edine omembe pisca in dela najdemo v znanstvenih in strokovnih

1 Za pomoč pri delu in zbiranju gradiva se zahvaljujem: frančiškanskemu samostanu Ljubljana, zlasti p. Ambrožu Mušiču, za dovoljenje za uporabo rokopisnega gradiva, dr. Jožetu Škofljancu za pomoč, gradivo in sugestije, dr. Sonji Svoltjšak za nasvete in gradivo.

delih, ki jim je kronika služila kot vir; izjema je kratka omemba v Furlanovem pregledu frančiškanskih piscev (1926). Nekaj osnovnih podatkov je mogoče razbrati iz dokumentarnih rokopisnih in tiskanih virov (gl. literaturo). V popisu novincev reda manjših bratov od leta 1658 naprej (Tyrocinium 1658) je zapis, da je bil Anton Fajdiga iz Mekinj (Catalogus 1779), rojen 11. januarja 1734 (Catalogus 1778: fol. 1r), v frančiškanski red sprejet 23. septembra 1753 v Nazarjah, da si je nadel redovno ime Maver in da je bil tedaj v šestem gimnazijskem razredu (*Rhetorica*) ali pa ga je že zaključil (Ciperle 2001: 233; Hriberšek 2005: 17–45). Leta 1759 je študiral na Trsatu pri Reki (Catalogus 1759: fol. 2), leta 1764 pa je živel v Novem mestu (Catalogus 1764: fol. 3v). Leta 1778 je kot pomožni knjižničar in pomožni arhivar zbiral dokumentarno gradivo in pisal delo o provinci. Leta 1783 je bil provincialni prokurator (Catalogus 1783). Umrli je 12. junija 1790 (Fajdiga 1777: III; vpis ni Fajdigov, ampak ga je naredil avtor kazala, ki je bilo kroniki dodano pozneje); Furlan navaja, da je umrl 13. junija 1790, star 56 let in da je v redu živel 37 let (1926: 39).

O delu

Fizični opis in datacija

Kronika obsega tri uvodne strani, 1209 strani besedila, 21 strani kazala in dve strani pozneje dodanega besedila (avtor teh ni Fajdiga) z naslovom *Pro memoria*, ki sumarno orisuje pomembnejše dogodke 1783–1817, skupaj 1235 strani. Listi, ki so obojestransko popisani, so večjega formata (približno A4) in srednje kvalitete, na njih je precej drobnih pik in manjših madežev. Pisava je enovita in enakomerna, besedilo je pisano v latinščini, prepisi izvirnih dokumentov in listin pa so v jezikih izvirnikov (latinščina, nemščina, italijanščina). Na straneh je puščeno tudi nekaj prostora za opombe in popravke. Strani so oštevilčene z arabskimi številkami. Kroniki je bilo pozneje dodano imensko kazalo, ki obsega 378 strani manjšega formata; njegov sicer neznani avtor ga je naredil leta 1893. Rokopisno gradivo je danes vezano v obliko kodeksa z rjavimi usnjenimi platnicami.

Na drugi uvodni strani je letnica 1777, kar je gotovo datum začetka pisanja, na zadnji, 1209. strani, pa je datum 7. avgust 1778, vendar je številka 78 prečrtana, nad njo piše 80; popravek je naredil pisec sam (pisava je Fajdigova). Pisanje dela je torej po eni različici trajalo dobro leto dni, vendar je glede na obseg in vsebinsko zahtevnost verjetnejša letnica 1780, torej tri leta.

Naslov

Na prvi uvodni strani rokopisa (I) je poleg žiga frančiškanske knjižnice samo zapis *Protocollum Provinciae Croatiae Carnioliae*, tj. *Prvi list popisa Province hrvaško-kranjske*. Na drugem uvodnem listu (Fajdiga 1777: II) je čez celo stran zapisan celoten naslov dela: *Bosna serafska ali Kronološko-zgodovinski opis Province Bosne, nato Bosne-Hrvaške, zdaj Province Svetega križa Hrvaško-Kranjske reda manjših bratov svetega Frančiška strožjega spolnjevanja imenovane, razdeljen na tri dele, v katerih prvem se obravnavajo dogodki vse do delitve Province na Provincio Bosno Srebrno in*

*Provinco Bosno-Hrvaško, v drugem se razpravlja o stanju Province Bosne-Hrvaške po njeni delitvi vse do sodobnih časov, v tretjem so popisane zgodovine posameznih obstoječih samostanov, ki ga je zbral oče brat Maver Fajdiga, gojenec tega istega reda in province. Leta 1777.*²

V znanstveni in strokovni literaturi se delo navadno citira v okrajšani obliki kot *Bosnia Seraphica*. Furlan (1926: 38) navaja nekoliko drugačen naslov: *Bosnia franciscana h[oc]. e[est]. Chronicon Geographico-historicum de Provincia quondam Bosniae Croatiae, deinde Croatico-Carniolica S. Crucis (Frančiškanska Bosna, to je Geografsko-zgodovinska kronika o Provinci nekoč Bosni-Hrvaški, nato Hrvaško-kranjski Svetega križa)*.

Vsebina

Iz naslova je razvidna vsebinska razdelitev rokopisa. Ima tri dele (*partes*), vsak je razdeljen na poglavja (*capita*), ta pa na paragrafe (*paragraphi*; §).

Prvi del (*pars prima*) orisuje zgodovino frančiškanov od njihovega prihoda v Bosno do razdelitve te province na Bosno Srebrno in Bosno-Hrvaško. Iz vsebine razberemo, da gre za časovno obdobje od okoli leta 1340 do 1513/1514. Drugi del (*pars secunda*) opisuje dogodke od omenjene razdelitve do časa, ko je Fajdiga pisal kroniko, tj. od leta 1513/1514 do 1777. Oba dela sta izrazito zgodovinska, saj orisujeta politično in cerkveno zgodovino obdobja in obsegata naslednje (pod)tematike: 1) splošen opis Bosne (ime, geografske razmere in danosti, meje, politična ureditev), turška okupacija Bosne, prihod manjših bratov v Bosno, njihovo širjenje in delovanje, podeljeni jim privilegiji, delovanje sv. Jakoba iz Marke, delitev vikarije Bosne, njeno vodenje, frančiškani, ki so umrli mučeniške smrti; 2) razdelitev province Bosne in vzroki zanjo, samostani, njihovo zapiranje in ustanavljanje novih samostanov, spremembe v provinci, pomembnejši zgodovinski dogodki, upravitelji, redovni kapitlji, razmere med kristjani v Bosni, pomembnejši frančiškani (mučenci, teologi, pisci, posamezniki, ki so opravljali pomembnejše funkcije), misijonska dejavnost frančiškanov, podeljeni jim privilegiji, svoboščine in izjeme, umrli sobratje. Prvi in drugi del zavzemata 17 odstotkov celotnega dela.

Ostalih 83 odstotkov je tretji del (*pars tertia*). Vanj so vključeni opisi 15 samostanov, ki so v 18. stoletju spadali v Hrvaško-kranjsko provinco Svetega križa reda manjših bratov reformatov (Škofljanec 2000: 52): Ljubljana, Trsat, Sveta gora pri Gorici, Novo mesto, Senj, Kamnik, Sv. Lenart v Gozdu, Pazin, Samobor, Brdovec, Klanjec, Nazarje, Karlovac, Brežice in Jastrebarsko. Kot skupno dopolnilo k predstavitev samostanov so na koncu dodani še opisi hospicev in samostanov redovnic. Razdelitev vsebine je enaka kot pri prvih dveh delih, le da se posamezni paragrafi delijo na podparagrafe. Opisi samostanov niso le zgodovinski orisi, ampak gre za prave zgodovinske, geografske, kulturne, umetnostnozgodovinske, etnografske in biografske predstavitve, zanimive za širok krog strokovnjakov. Vsi opisi so narejeni po enotnem vzorcu. Za primer naj bo povzetek vsebin iz predstavitve ljubljanskega

2 Prevedel Matej Hriberšek.

samostana: a) opis dežele, v kateri je samostan (v primeru ljubljanskega Kranjske), njena zgodovina od antike do nastanka vojvodine, geografske značilnosti (meje, obseg, reke itn.); b) opis najpomembnejšega mesta dežele (v primeru Kranjske Ljubljane), oris njegove zgodovine od antike naprej, lega in lastnosti, cerkve v mestu in zunaj njega; c) prihod frančiškanov; č) gradnja samostana; d) zgodovina samostana, spremembe (prehajanje iz rok v roke različnih redov); e) miloščine, ustanove, darovi dobrotnikov; f) spremembe v samostanu: obnove, predelave, širitve; g) opis cerkve, kapel, oltarjev, relikvij, kript, napisov in v cerkvah pokopanih znanih oseb; h) bratovščine; posvetitve; obredi; i) posvetna dejavnost frančiškanov: delovanje v bolnišnici, hiralnici, sirotišnici. Vsi opisi samostanov imajo na koncu seznam umrlih samostanskih bratov in pregled vseh samostanskih predstojnikov. Vključene vsebine so odvisne od pomena samostana, njegovih posebnosti in znamenitosti; opisi pomembnejših samostanov so obsežnejši in natančnejši, pri manjših in manj pomembnih samostanih so nekatera poglavja izpuščena. Najobsežnejši so opisi samostanov na Trsatu (215 strani) in Sveti gori (139 strani), kjer sta bili romarski središči, ter v Ljubljani (167 strani), kjer je bil osrednji samostan province.

Viri

Fajdiga je pri pisanju izkoristil vse dosegljive vire. Kot pomočnik knjižničarja je imel dostop do gradiva. Po obliki, pristopu in razporeditvi snovi se zgleduje po sočasnih kronikah (in njihovih virih), med katerimi izpostavimo Herzogovo (1740) in Greidererjevo (1777, 1781). Podobnost razkrivajo že naslovi: a) Herzog: *Cosmographia Austriaco-Franciscana, seu exacta descriptio provinciae Austriae*; b) Greiderer: *Germania Franciscana seu Chronicon geographo-historicum*; c) Fajdiga: *Bosnia Seraphica seu Chronologico-Historica descriptio*.

Za prva dva dela kronike je bil Fajdigov glavni vir zgodovinsko delo *Annales Minorum* (8 knjig; 1625–1654), ki ga je napisal frančiškanski redovni zgodovinar Luke Wadding (Lucas Waddingus); Fajdiga je imel na voljo drugo, razširjeno izdajo v 19 knjigah (Waddingus 1731–1745), dopolnjeval pa ga je z Glaviničem (1648b). Pri opisih posameznih samostanov v tretjem delu se sklicuje tudi na lokalne zgodovinarje: na Valvasorja (*Slava vojvodine Kranjske*), Hieronima Megiserja (*Annales Carinthiae*, 1612), Johanna Georga Turmaira (Aventin(us)) (*Annales ducum Boiariae*, 1554) in na Schönlebna (*Carniolia antiqua et nova*, 1680–1681). Pri opisu samostana na Trsatu je uporabljal dela trsatskih historiografov: Glavinića (1648a), Marottija (1710), Francetića (1718) in Pasconija (1731 in 1744), pri opisu samostana na Sveti gori Pasconija (1746), opiral pa se je tudi na Martina Bavčerja (*Historia rerum Noricarum et Foroiuliensium*) in Gian Giacoma d'Ischia (*Historia della principale Contea di Goritia nella Provincia Foro-Julienne*).

Zgodovinopisje v Fajdigovi kroniki je tipično za prehod iz humanističnega v baročno in razsvetljensko, v katerem so pisci pogosto posegali daleč v preteklost, iskali korenine vse tja do antike in še dlje ter upoštevali širši zgodovinski kontekst. To se pri Fajdigi kaže v etnoloških ekskurzih, zanimivostih in podatkih iz socialne in

literarne zgodovine (frančiškani, ki so se zapisali v zgodovino kot pisci) itn., zlasti pa v upoštevanju ne le knjižnih del, ampak tudi dokumentarnega gradiva, njegovem zbiranju po arhivih ter uporabi pri pisanju (Coreth 1950: 6, 23–26; Lhotsky 1962: 81, 117–122; Szegedi 2002: 58–60). Dejstvo, da je bil Fajdiga tudi pomožni provincialni arhivar (morda celo glavni arhivar), mu je omogočilo dostop do številnih dokumentov, povezanih z lokalno redovno zgodovino. V kroniko je vključil prepise za red in zgodovino samostanov pomembnih arhivskih dokumentov, kot so ustanovne listine, darovnice, podeljeni privilegiji, pisma papeške pisarne, pisarne oglejskega patriarhata, škofijske odredbe itn., pisane večinoma v latinščini, nekaj v nemščini in italijanščini.

Besedilo nakazuje, da je bilo pripravljeno za zadnji pregled in končno redakcijo, nato pa bi lahko šlo v aprobaijski postopek in tisk, a se to zaradi zgodovinskih okoliščin ni zgodilo. Nastanek kronike namreč sovпада z obdobjem največjega jožefinističnega pritiska na cerkvene redove za časa ljubljanskega škofa Karla Janeza Herbersteina (škof v obdobju 1772–1787), ko je visel na nitki tudi obstoj frančiškanov v Ljubljani. Verjetno je Fajdiga provincialno kroniko napisal po naročilu predstojnikov z namenom, da se zgodovinsko utemelji pomen frančiškanov ter ovekoveči njihov prispevek in zasluge. Vendar pa delo ni moglo iziti prav zaradi omenjenega pritiska, po eni strani zaradi svoje vsebine, saj je oblast nasploh preprečevala izid sleherne redovniške literature, poskus, da bi se objavilo delo, ki bi propagiralo in poveličevalo enega od redov (ki so bili že tako na udaru), pa je bil gotovo že vnaprej obsojen na neuspeh. Po drugi strani verjetno ni izšlo tudi zaradi svojega obsega, saj bi bila priprava tiska in sam natis velik finančni zalogaj, ki bi si ga v danih razmerah frančiškani težko privoščili.

Nekaj jezikovnih posebnosti

Fajdigov rokopis je lepo berljiv in enakomeren, tako latinski kot tudi nemški (pisana gotica). Piše v lepi latinščini; bil je zelo dober latinist z bogatim naborom besedja. Slovnčnih napak ni, najdemo pa številne pravopisne posebnosti, značilne za srednjeveško in novoveško latininiteto. Tako npr. prislove pogosto označuje s piko nad končnim vokalom; dolge vokale pogosto označuje s strešico; na začetku besede (tudi v sestavljenkah) in medvokalni *i* sredi besede zelo pogosto zapisuje z *j*, a nedosledno (*Julii, Joannes subjungit, ejusdem, jus, Majestatis* itn.), včasih ga tudi vriva tam, kjer ga običajno ni (*subjicio, rejiciuntur*) ali ga zapisuje z *y* (*conycere, hymalem*); v sestavljenkah z *ex* pogosto izpušča začetni *s* druge besede (*extructa* nam. *exstructa* itn.); soglasniške skupine so pogosto neasimilirane (*adscribe* nam. *asscribe* itn.); pogosto izpušča *-ve-* v perfektovih oblikah (*perorarunt* nam. *peroraverunt* itn.); za 3. osebo indikativa aktivnega perfekta pogosto uporablja končnico *-ere* namesto *-erunt*; namesto dvoglasnikov pogosto uporablja enostavne samoglasnike (*obedientia* nam. *oboedientia*) itn. Pogosto je nejasen zapis pri črkah *f* in dolgem *s* (zapisan kot *ſ*).

Za besedilo so značilne okrajšave in okrajšane oblike, ki jih Fajdiga označuje z ligaturami. Najpogostejše so: pri končnicah *-us* in *-ae*, pri vrstilnih števnikih (*2do* = *secundo*; *6ta* = *sexta* itn.), pri uradnih nazivih (*Illmus* = *Illustrissimus*;

Aug.^{mo} = Augustissimo ...), pri ustaljenih izrazih (*Mag^{ro} = Magistro*, *Fr' = Frater*, *mpp'a = manu propria ...*).

Enako kot drugi sočasni pisci pogosto uporablja velike črke; z njimi so zapisani vsi uradni nazivi, vsi izrazi za božansko, sveto, vse, kar je povezano s Cerkvijo, cerkveno hierarhijo, ureditvijo, organizacijo in cerkvenimi obredi ipd., pa tudi s posvetno upravo, posvetni uradni nazivi itn., npr. *Provincia, Conventus, Pater, Ordo, Sanctus; Archidux, Imperator, Capitaneus, Princeps, Nosocomium, Consiliarius* itn. Prepise dokumentov označuje z narekovaji na začetku in na koncu vrstice vsake vrstice. Namesto oklepajev in zaklepajev uporablja označbi *I:* in *:I*. Krajše navedbe iz drugih del in pomembnejši izrazi so v besedilu podčrtani; v morebitni natisnjeni verziji bi bili ti deli besedila ležeči. V besedilu so številni popravki, kar dokazuje, da je bilo vsaj enkrat pregledano, dopolnjeno in popravljeno.

Sklep

Fajdigova kronika je glede na razmere in čas, v katerem je nastajala, v vseh pogledih markanten dosežek. Vendar je treba nanj gledati s kritično distanco in določeno mero previdnosti, saj kljub raznolikemu in bogatemu gradivu, ki ga ponuja, ter upoštevanju primarnih virov pred nami ni kritično zgodovinsko delo v sodobnem pomenu besede, ampak tipično zgodovinopisno delo 18. stoletja z značilnostmi tedanjega zgodovinopisja in tedanjim pogledom na zgodovino. Gre za eno najobsežnejših ohranjenih latinskih kronik pri nas in je izjemnega pomena za zgodovino frančiškanskega reda in njegovih samostanov ter Cerkve na Slovenskem, Hrvaškem in v Bosni. Hkrati prinaša številne podatke o lokalni zgodovini, civilni upravi, pomembnejših posameznikih in dogodkih, o zgodovini sociale in medicine, kar je povezano zlasti s posvetnim delovanjem frančiškanov (bolnišnice, sirotišnice itn.), geografske opise in zanimivosti. Zanimiva je tudi za kulturno zgodovino; zaradi opisov posameznikov, knjižnic, umetnin, spomenikov in stavb je aktualen vir za biografijo, umetnostno zgodovino in arhitekturo idr.

Dodatek – dva prevodna odlomka (iz opisa ljubljanskega samostana)

a) o Kranjski (Fajdiga 1777: 220–221):

§. III. De finibus, amplitudine, fertilitate, fluviiis, aliisque memorabilibus Ducatus Carnioliae.

I. Moderna Carniolia, quae germanice Crain dicitur, sicut et in idiomate vulgari, tenet septentrionem versus Carinthiam, et Styriam, ad Orientem habet Croatiam, ad meridiem Istriam, Liburniam, et Mare Adriaticum, occidentem versus respicit forum Julii, dividiturque a Valvasorio in 5. partes, in Carnioliam videlicet superiorem, inferiorem, mediam, interiorem, et Istriam Austriacam, verum ad tres partes juxta tres circulos quorum cuilibet unus Capitaneus, qui Circuli dicitur, praeest commode reducitur; nempe in Carnioliam Superiorem, quae est pars supra Labacum Carinthiae, et Styriae contermina, in inferiorem, quae infra Labacum ad Croatiae fines protenditur, ad quam reducitur Carniolia media, et in Carnioliam interiorem, cui Istria adhaeret, habetque pro termino meridiem versus mare Adriaticum. Tota Provincia regitur ab

uno Supremo Capiteo cum suis Consiliariis, cui subordinantur alii tres Capitanei, quorum quilibet in una parte Provinciae juxta insinuatam partitionem residet et quidem Capitaneus Circuli Superioris Carnioliae [221] residet in Civitate Labacensi Metropoli Carnioliae, Capitaneus circuli inferioris Carnioliae residet Rudolphswerti, alio nomine Neostadii. Capitaneus vero interioris Carnioliae residet Adelspergae oppido, quasi in medietate sui circuli. Longitudo Carnioliae ab ortu usque ad occasum est 30. milliarius, latitudo vero a meridie usque septentrionem 25. milliarius juxta computationem Valvasorianam continentque circiter 450.000 homines.

III. O mejah, razprostranosti, rodovitnosti, rekah in drugih omembe vrednih stvarih vojvodine Kranjske.

Sodobna Kranjska, ki se nemško imenuje Krain, tako kot tudi v ljudski govorici, se v smeri proti severu drži Koroške in Štajerske, v smeri proti vzhodu ima Hrvaško, proti jugu Istro, Liburnijo in Jadransko morje, proti zahodu pa gleda na Furlanijo in Valvazor jo deli na pet delov, in sicer na zgornjo Kranjsko, spodnjo, srednjo, notranjo in avstrijsko Istro; vendar jo je mogoče brez težav omejiti na tri dele glede na tri okrožja, od katerih slehernemu načeluje po en glavar, ki se imenuje okrožni glavar, in sicer: na zgornjo Kranjsko in ta je del severno od Ljubljane, ki meji na Koroško in Štajersko, na spodnjo, ki se razteza južno od Ljubljane do meja Hrvaške in na katero je omejena osrednja Kranjska, ter na notranjo Kranjsko, ki se je dotika Istra, njena meja na jugu pa je Jadransko morje. Vso pokrajino upravlja en vrhovni glavar s svojimi svétniki, ki so mu podrejeni drugi trije glavarji in vsakdo od teh ima glede na namignjeno razdelitev sedež v enem delu pokrajine, in sicer ima glavar okrožja zgornje Kranjske sedež v mestu Ljubljana, prestolnici Kranjske, glavar okrožja spodnje Kranjske ima sedež v Rudolphswertu, drugače imenovanem Novo mesto. Glavar notranje Kranjske pa ima sedež v mestu Postojna, ki je nekako v osrčju njegovega okrožja. Po Valvazorjevem izračunu znaša dolžina Kranjske od vzhoda do zahoda 20 milj, širina pa od juga do severa 25 milj in ima okoli 450.000 ljudi.

b) nagrobni napis Tomaža Silvestra Neffa (Fajdiga 1777: 317):

*Ego Thomas Sylvester Neff
Saepe vino me delectavi
Sed certe dulce plus amavi
Icunde me ex natura gessi
Sicque risum multis expressi
In simplicitudine vixi
et beatos omnes dixi
Et quamvis parum sapui
forsan sic caelum rapui
Ideo vivas in aeternum
qui dedisti dulce falernum
Et ne intermittas pro me cave
dicere unum Pater, et Ave.
MDCLXVIII.*

Jaz, Tomaž Silvester Neff,
pogosto sem se z vinom veselil,
vsekakor raje sladkega sem pil;
značajsko veseljak sem bil,
tako pri mnogih smeh vzbudil;
preprosto sem živel
in vse za srečne štel;
čeprav sem bil premalo odprte glave,
zaslužil sem morda nebes višave;
zato na veke bodi živ in zdrav,
ti, ki sladko vince si nam dal.
Le glej, da zame zabiš ne moliti,
mi očenaš, zdravamarijo nameniti.
1668.

Viri in literatura

Arhivski viri

- CATALOGUS 1759 – *Catalogus Patrum, et Fratrum Provinciae Croatiae-Carnioliae S. Crucis Ordinis. Min. Ref. concinnatus in secunda Congregatione in Contione Camnicensi* (rokopis; hrani frančiškanski samostan Ljubljana).
- CATALOGUS 1764 – *Catalogus Patrum et Fratrum tempore gubernante Provinciam A. R. P. Joanne Nepom. Tropper. Min. Prov. a. 1764.* (rokopis; hrani frančiškanski samostan Ljubljana).
- CATALOGUS 1778 – *Catalogus omnium Patrum et Fratrum Provinciae S. Crucis Croatiae Carnioliae S. Ordinis Minorum Strict. Observ. S. P. N. Francisci 1778.* (rokopis; hrani frančiškanski samostan Ljubljana).
- CATALOGUS 1779 – *Catalogus Omnium Patrum ac Fratrum Nostrae reformatae Provinciae S. Crucis Croatiae Carnioliae et descriptus Anno 1779.* (rokopis; hrani frančiškanski samostan Ljubljana).
- CATALOGUS 1783 – *Catalogus Patrum, et Fratrum Minorum Strictioris Observantiae Provinciae S. Crucis Croatiae Carnioliae Domino Famulantium 1783.* (rokopis; hrani frančiškanski samostan Ljubljana).
- FAJDIGA, Maurus, 1777: *Bosnia Seraphica seu Chronologico-Historica descriptio Provinciae Bosniae, dein Bosniae Croatiae, nunc Provinciae S. Crucis Croatiae Carnioliae ordinis minorum S. Francisci strictioris observantiae nuncupatae in tres partes divisa /.../ congesta a P. Mauro Faidiga ejusdem Ordinis et Provinciae Alumno. Anno 1777.* (rokopis; hrani frančiškanski samostan Ljubljana).
- TYROCINIUM 1658 – *Tyrocinium Seraphicum Seu Liber continens Nomina, Cognomina, aetatem, qualitatem, et Patriam eorum, qui egressi de Aegypto, magno DEI beneficio, et gratia singulari a mundo segregati ... in duas divisus partes ...* (rokopis; hrani frančiškanski samostan Ljubljana).

Literatura

- CIPERLE, Jože, 2001: *Podoba velikega učilišča ljubljanskega. Licej v Ljubljani 1800–1848.* Ljubljana: Slovenska matica.
- CORETH, Anna, 1950: *Österreichische Geschichtsschreibung in der Barockzeit, 1620–1740.* Wien: Verlag Holzhausens Nfg.
- FRANCETIČ, Petar, 1718: *Tersactum coronata Deipara Virgine insigne* ... Venetiis: apud Antonium Bortoli.
- FURLAN, Alfonz, 1926: Pisatelji frančiškanske hrvatsko-kranjske pokrajine sv. Križa. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 21. 29–56.
- GLAVINIĆ, Franjo, 1648a: *Historia Tersattana.* Udine: Appresso Nicolo Schiratti (reprint Zagreb 1989).
- GLAVINIĆ, Franjo, 1648b: *Origine della provincia Bosna Croatia* ... Udine: Appresso Nicolo Schiratti.
- GREIDERER, Vigilius, 1777, 1781: *P. F. Vigili Greiderer Ordinis Minorum Reformatorum Provinciae Tyrolensis D. Leopoldi custodis actualis Germania Franciscana seu Chronicon geographo-historicum Ordinis S. Francisci in Germania.* Tomus I. 1777, Tomus II. 1781. Oeniponte: Typis Joannius Thomae Nobilis de Trattner.
- HERZOG, Placidus, 1740: *Cosmographia Austriaco-Franciscana, seu exacta descriptio provinciae Austriae ordinis minoris S. Francisci strictioris observantiae* ... Coloniae Agrippinae: Typis haeredum Francisci Metternich.
- HRIBERŠEK, Matej, 2005: *Klasični jeziki v slovenskem šolstvu (1848–1945).* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Zbirka Agora).
- LHOTSKY, Alphons, 1962: *Österreichische Historiographie.* München: Verlag R. Oldenbourg.
- MAKUC, Neva, 2011: *Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Thesaurus memoriae, Dissertationes, 8).
- MAROTTI, Juraj Franjo Ksaver, 1710: *Georgii Francisci Xaverii canonici de Marotti Lyburni Fluminensis Dissertatio historica pro deipara Tersactana* ... Romae: ex typographia Pauli Komarek in via Cursus.

- PASCONI, Claro, 1731: *Triumphus coronatae Reginae Tersactensis, signis, prodigiisque ubique nitentis* ... Venetiis: Apud Jo. Baptistam Recurti.
- PASCONI, Claro, 1744: *Historicus progressus Mariani triumphi et Frangepanae aniciae prosapiae*. Venetiis: Apud Joannem Baptistam Recurti.
- PASCONI, Casparus, 1746: *Historia Ecclesiae, et Conventus Montis Sancti Divae Virginis Gratiarum in quindecim capita distributa*. Venetiis: Apud Dominicum Occhi.
- SZEGEDI, Edit, 2002: *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität: die Historiographie der Siebenburgen Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau (Studia Transylvanica, 28)
- ŠKOFLJANEC, Jože, 2000: Red manjših bratov (O.F.M.) in provinca sv. Križa. Silvin Kranjc (ur.): *Frančiškani v Ljubljani. Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja*. Ljubljana: Samostan in župnija Marijinega oznanjenja. 9–80.
- WADDINGUS, Lucas, 1625–1654: *Annales Minorum. in quibus res omnes trium ordinum a S. Francisco institutorum ex fide ponderosius asseruntur, calumniae refelluntur, praeclara quaeque monumenta ab oblivione vendicantur*. 8. vol. Lugduni: Sumptibus Claudii Landry.
- WADDINGUS, Lucas, 1731–1745: *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*. 19. vol. Editio secunda, locupletior, et accuratior. Romae: Typis Rochi Bernabò.

ŠPANSKA PISMA MARKA ANTONA KAPPUSA

Maja Šabec

Filozofska fakulteta, Ljubljana
maja.sabec@ff.uni-lj.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.105-117

Raziskovalci življenja in dela slovenskega jezuita Marka Antona Kappusa (1657–1717), ki se je leta 1687 v okviru velikega pokristjanjevalskega projekta Družbe Jezusove odpravil v Novi svet in ostal tam do konca življenja, so doslej proučili dragocene dele njegove korespondence, ki jo hranijo arhivi v Sloveniji, Mehiki in Rimu. V prispevku pa predstavljamo 31 še neobjavljenih pisem, ki smo jih pridobili iz mehiških arhivov in iz katerih je mogoče sestaviti zanimive drobce zadnjih desetih let Kappusovega službovanja »na koncu sveta«, pa tudi širšega konteksta, v katerem je potekalo osvajanje Mehike.

Marko Anton Kappus, Družba Jezusova, korespondenca, osvajanje Mehike

Researchers into the life and work of the Slovene Jesuit Marko Anton Kappus (1657–1717) who ventured to the New World in 1687 as part of the project of Christianisation taken on by the Society of Jesus and who remained there until the end of his life, have so far studied the valuable parts of his correspondence preserved in the archives of Slovenia, Mexico and Rome. This contribution aims to highlight thirty-one yet unpublished letters, acquired from the Mexican archives, that make it possible to assemble interesting fragments on the last ten years of Kappus' service »at the end of the world« and provide a broader context in which the conquest of Mexico took place.

Marko Anton Kappus, Society of Jesus, correspondence, conquest of Mexico

Uvod

Marko Anton Kappus (12. april 1657, Kamna Gorica–30. november 1717, Arivechi) je edini misijonar s slovenskega ozemlja, ki je kot član jezuitskega reda sodeloval v velikem pokristjanjevalskem projektu Družbe Jezusove. V Novo Španijo, današnja Mehiko, je prišel leta 1687 in 30 let služboval na skrajnem severozahodu, kjer so živela indijanska ljudstva, ki si jih zaradi njihove razpršenosti, nomadstva ter preprostih družbenih in verskih sistemov, v katerih so živela, španska krona še ni uspela podrediti. Glavna naloga misijonarjev je bila, da jih pokristjanijo in priučijo sedentarnega načina življenja ter tako pripravijo razmere za prihod kolonizatorjev. Poleg tega osnovnega poslanstva in v tesni povezavi z njim so mnogi visoko izobraženi jezuiti prispevali pionirske študije s področja geografije oz. kartografije, naravoslovja, jezikoslovja, etnologije in drugih ved.¹

1 Pomembne zemljevide novoodkritih področij na skrajnem severozahodu Mehike je narisal Eusebio Francisco Kino. Kappus je bil ob prihodu v misijone njegov sodelavec in prav on je leta 1701 na Dunaj

V nekaj manj kot 200 letih – med letoma 1572, ko je bila ustanovljena misijonska provinca v Ciudad de México, in 1767, ko je bil red izgnan iz celotnega španskega kraljestva – so zgradili in utrdili celovit verski, kulturni in družbenogospodarski sistem. K uspešnosti tega ambicioznega projekta je odločilno prispevala dovršena komunikacijska mreža, pri čemer mislimo zlasti na dopisovanje, s katerim so se člani reda izčrpno obveščali o vseh vidikih delovanja: misijonarji med seboj znotraj province in vertikalno do njenega sedeža, od tam pa so najpomembnejše informacije potovale do vrhovnih organov Družbe v Rimu – in obratno. Večina jezuitov, tako tudi Kappus, si je dopisovala še s prijatelji iz jezuitskega reda v Evropi in drugih deželah (Kappus tudi z dvema na Kitajskem)² ter z znanci in sorodniki v domačih krajih.

Slovenski misijonar je pisal v treh jezikih: članom jezuitskega reda v Evropi (Rim, Ljubljana, Dunaj) v latinščini, sorodnikom v nemščini (dve pismi bratu in eno teti), sobratom misijonarjem, nadrejenim Družbe Jezusove in posvetnim oblastem v Mehiki pa v kastiljščini.³

Španska pisma

Vodilni raziskovalec jezuitskih misijonarjev iz Srednje Evrope Bernd Hausberger je v delu *Jesuiten aus Mitteleuropa im kolonialen Mexiko* evidentiral 36 Kappusovih pisem v španščini (1995: 194–197). Večina (22) jih je v Zgodovinskem arhivu Mehiske province Družbe Jezusove (Archivo Histórico de la Provincia Mexicana de la Compañía de Jesús, v nadaljevanju AHPMCJ), devet v Mehiskem državnem arhivu (Archivo General de la Nación, v nadaljevanju AGN), eno v Zgodovinskem arhivu državne zakladnice (Archivo Histórico de la Hacienda, v nadaljevanju AHH), eno hrani Univerza v Texasu v Bensonovi latinskoameriški zbirki (Benson Latin American Collection), treh pa nam po navedenih Haubergerjevih referencah še ni uspelo najti.⁴

Najzgodnejši pismi sta bili v našem prostoru že predstavljeni. Prvo, datirano 25. novembra 1690, je naslovljeno na slovitega tirolskega misijonarja Eusebia Francisca Kina, s katerim je Kappus takoj po prihodu v misijone tesno sodeloval najprej pri prodiranju v še neodkrita področja Visoke Pimeríe in pokristjanjevanju tamkajšnjih prebivalcev, nekaj let pozneje pa še pri odpravah h Kalifornijskemu zalivu. To je tudi edino v celoti ohranjeno pismo iz njune korespondence. V njem Kappus pošilja Kinu popis prebivalcev in dobrin (živine in polj) v okraju Cucurpe ter navaja težave pri gospodarjenju zaradi pomanjkanja vode, velike umrljivosti domačinov in njihovega

posredoval Kinov zemljevid (danes Spodnje) Kalifornije kot polotoka in ne otoka, kot je veljalo dotlej. Približno 50 let pozneje je podrobnejši zemljevid Kalifornije izdelal misijonar hrvaškega rodu Fernando Consag (hr. Ferdinand Konščak), ki je znan tudi po dragocenih etnoloških zapisih. Zaslužen kartograf je bil tudi češki misijonar Adam Gilg, s katerim sta s Kappusom leta 1687 pripotovala v Mehiko na isti ladji. Gilg je tudi podrobno opisal življenje ljudstva Seri in sestavil preproste slovarje več indijanskih jezikov. Na naravoslovnem področju pa je denimo znan medicinski priročnik *Florilegio Medicinal* (1712) Juana de Esteynefferja.

2 AHPMCJ, Nr. 1715.

3 Za latinska pisma glej Stanonik 1987, 1990, 1997 in Maver 2016, za nemška Stanonik 1986, 1988, 1989.

4 To so: pismo očetu vizitatorju Juanu Marii Salvatierri, 27. decembra 1690 (AGN, Temp. Indif. 106), in dve pismi očetu vizitatorju Luisu Mancusi, eno 3. julija 1715 (Archivo Histórico del Municipio de Parral, 1715 G-128, fol. 10r) in eno 19. julija (WBS Austin, Nr. 1667, fol. 1r-2v [kopija]).

prekomernega izkoriščanja za delo v rudnikih srebra (Nabergoj 1998, 1999). Drugo in hkrati tudi najdaljše ohranjeno pismo (13 strani) je 28. julija 1695, takrat že v funkciji rektorja rektorata Nuestra Señora de los Dolores, poslal provincialu Diegu de Almonácirju. V njem nadrejenega podrobno seznaja s potekom krvavega upora ljudstva Pima, še pred tem pa pojasni, da so po njegovem vzrok zanj neustrezne, preohlapne pokristanjevalske metode prvega misijonarja, ki je prišel v stik z njimi, in to je bil prav Eusebio Francisco Kino (Maver 2016; Šabec 2017).

V prispevku predstavljamo drugih 31 španskih pisem, ki še niso bila objavljena⁵ in prevedena v slovenščino. Vsa so iz zadnjih desetih let Kappusovega življenja,⁶ o katerem je bilo do zdaj najmanj poznanega. Zadnje ohranjeno pismo na Slovensko je namreč iz leta 1699, v Evropo, konkretnije na Dunaj, kamor je Kappus posredoval Kinov zemljevid Kalifornije, iz leta 1701, zgoraj omenjeni španski pismi pa sta iz let 1690 in 1695. Nekaj relevantnih podatkov o slovenskem misijonarju je mogoče sestaviti še iz navedkov ali omemb njegovih pisem, ki jih je v svojo kroniko o Visoki Pimerii *Favores Celestiales* (*Nebeški blagri*) vključil Eusebio Francisco Kino; v glavnem gre za njuno dopisovanje v zvezi z uporom ljudstva Pima in kalifornijskimi odpravami in obsega obdobje od leta 1695 do 1705.

Prvi zapis z našega seznama je iz leta 1706,⁷ zadnji pa iz leta 1716, torej leto in pol pred smrtjo. V tem času je Kappus deloval najprej v kraju Mátape (od leta 1699 do 1704 je bil rektor tamkajšnjega kolegija), nato je vodil misijonsko območje San Francisco Borja s sedežem v Arivechiju (1707–1708), potem pa je bil do smrti 30. novembra 1717 oče vizitator, tj. nadzornik vseh misijonov v Sonori. Dve tretjini pisem je odposlal iz Arivechija, 11 pa iz približno 13 milj oddaljene Bacanore.

Vsa so naslovljena na generalnega prokuratorja na sedežu Province v Ciudad de México.⁸ Večina jih je skoraj izključno administrativne ali formalne narave – naročilnice, spremni dopisi, izračuni, reklamacije, finančna poročila, zahvale za pošiljke – in sama po sebi pričajo predvsem o izjemno utečenem in skrbno nadzorovanem ekonomskem delovanju misijonov, kar je bil temeljni pogoj za vzdrževanje misijonske mreže in financiranje njenega širjenja na še neosvojena območja. Iz teh na prvi pogled suhoparnih zapisov pa lahko posredno veliko izvemo tudi o življenju v misijonskih vaseh in o izzivih, s katerimi so se spopadali misijonarji. Duhovna oskrba – krščevanje, poučevanje verouka, maševanje – je namreč zavzemala le manjši del njihovega vsakdanjika. Kot upravitelji misijona so predvsem organizirali delo na poljih in živinorejo, skrbeli za gradnjo osnovne infrastrukture, obiskovali oddaljene vasi svojega območja, in kolikor jim je dopuščal čas, vse skrbno zapisovali. Tako so npr. v naročilnicah, s katerimi je Kappus tako kot vsi misijonarji zaprošal za potrebščine iz Ciudad de México, na dolгих seznamih poleg opreme za opravljanje verskih obredov (mašne

5 Kratke odlomke ali omembe nekaterih je Hausberger sicer vključil v obsežne študije (1995, 1997, 2000), v katerih opisuje širši kontekst jezuitskega projekta, delovanje misijonov in življenje misijonarjev. Glej tudi Nabergoj 2009, 2011.

6 Eno, nedatirano (AHPMCJ, Nr. 1213), je morda nastalo med letoma 1696 in 1704.

7 Kraj ni naveden, domnevno Mátape ali Arivechi.

8 V desetih letih so se zvrstili trije: Juan de Iturberroaga, Cristóbal de Laris in Juan de San Martín.

bukve, cerkveno okrasje, sveče, mašniška oblačila)⁹ tudi gradbeni material in orodje (deske, žebli, dleta, pile, oblič),¹⁰ poljedelsko orodje, jezdna oprema (sedlo, ostroge, uzda),¹¹ blago in oblačila, kuhinjsko posodje (ponve, jedilni pribor)¹² in seveda pribor za pisanje (papir, peresa, črnilo).¹³ Redno je kupoval tudi živila, ki jih niso sami pridelali na poljih in vrtovih (olje, sladkor, čokolada, začimbe).¹⁴ Zanimivo je naročilo treh piščali,¹⁵ ki potrjuje, da so jezuiti pri evangelizaciji veliko pozornost namenjali glasbi.

Transport pošte in blaga so močno oteževale neugodne vremenske razmere, še bolj pa velike razdalje. Sonora je namreč od prestolnice oddaljena 3000 kilometrov, poti so bile slabe, edino transportno sredstvo pa so bile mule. To je pomenilo, da je pošta v eno smer potovala več mesecev, odgovor ali naročeno blago pa sta prispela v misijon šele po letu in več. Dogajalo se je, da je pošta iz različnih vzrokov prekomerno zamujala ali sploh ni prišla do naslovnika, zato so nekatere naročilnice ali deli naročilnic pa tudi drugi dopisi pogosto napisani v dvojniku in odposlani po več mulovodcih in različnih poteh. Blago se je med dolgim transportom vse prevečkrat tudi poškodovalo ali povsem uničilo. Kappus generalne prokuratorje vztrajno opozarja na to in predlaga izboljšave: bolje zaščiten tovor, daljši čas za transport in najem dodatnih mulovodcev.¹⁶

V pismih sta včasih bežno omenjena kakšna konkretna dejavnost ali poseben dogodek, vendar le v povezavi z materialnim vidikom. Tako se denimo o gradnji nove cerkve v Arivechiju leta 1707¹⁷ seznanimo, ko misijonar utemeljuje, zakaj je seznam naročenega blaga obsežnejši kot ponavadi in zakaj pošilja manjši prispevek za Provincio.¹⁸ 25. maja 1715¹⁹ poroča, da je za veliko noč sveča v cerkvi zanetila požar, ki je uničil zavese in prte, a spet omenja dogodek le zato, ker naroča blago za izdelavo nove opreme.

Tu in tam se v korespondenci znajdejo vsebine, ki po sporočilnosti izstopajo iz povsem formalnih okvirov. Tako Kappus v kar treh zaporednih pismih v obdobju treh mesecev (25. marca, 18. maja in 28. junija 1707)²⁰ prokuratorju podrobno opisuje svoja prizadevanja in ovire pri iskanju ustrezne jezdne mule za provinciala Bernarda Rolandeguija:

Glede Vašega naročila, naj priskrbim dobro in predvsem zelo krotko mulo, sem že pokrenil stvari. Čeprav so mi privedli in pokazali tri, vse zelo krotke in na videz

9 AHPMCJ, Nr. 1158; AGN, Jes. I-14 exp. 293, fol. 1505r-1505v; AHPMCJ, Nr. 1725.

10 AGN, Jes. I-14 exp. 296, fol. 1531r-1532r, exp. 293, fol. 1500r-1500v, exp. 293, fol. 1501r-1502r; AHPMCJ, Nr. 1726.

11 AHPMCJ, Nr. 1158.

12 AHPMCJ, Nr. 1158.

13 AHPMCJ, Nr. 1158, 1157, 1725, 1726.

14 AHPMCJ, Nr. 1158, 1157; AGN, Jes. I-14 exp. 296, fol. 1531r-1532r.

15 AHPMCJ, Nr. 1725.

16 AHPMCJ, Nr. 1158, 1723, 1724, 1729, 1717, 1715, 1729.

17 AHPMCJ, Nr. 1162, 1156.

18 Misijonarji so morali del dobička od prodaje poljščin in živine, s katerimi so oskrbovali rudarske vasi, nameniti za vzdrževanje verskega reda.

19 AHPMCJ, Nr. 1718.

20 AHPMCJ, Nr. 1161, 1162, 1156.

umirjenega hoda, sem vsako zajahal in nekaj časa jezdil na njej, in če tega ne bi storil, bi se opekkel, prevaral in zelo osramotil pred Vašo reverenco. Kajti ena, ki je res nadvse krotka in umirjenega hoda, je zelo stara, kot so me opozorili tisti, ki so to vedeli, in ko sem jo pogledal, sem dobro prepoznal to veliko hibo, za katero lahko rečemo, da je največja, glede na to, da je ni mogoče odpraviti. Drugi dve sta bili ustrezne starosti, in ko sem ju jahal, umirjenega hoda, ampak po milji ali dveh sta ga povsem spremenili in odtlej slabo in narobe stopali. Zato sem ju vrnil lastnikoma, ker nikakor nista služili namenu. V provinci ne manjka dobro uhojenih mul, največkrat so pa okorne, velike, muhaste, štoraste, zaletave, ritaste, divje, da za človeka, ki jih jezdi, življenje ni varno. So tudi zelo dobre in umirjenega hoda in zelo krotke, a takih je zelo malo in lastniki jih ne prodajo za noben denar. (AHPMCJ, Nr. 1161)

Še bolj živopisen je pripetljaj s kipcema svetega Ignacija Lojolskega in svetega Frančiška Ksaverija, ki ju je 25. marca 1707 naročil za oltar cerkve, ki so jo gradili v Arivechiju, prošnjo pa nato ponovil še trikrat (30. marca, 18. maja in 28. junija).²¹ Ko ju je dve leti zatem končno dobil, je razočarano ugotovil, da tisti, ki naj bi predstavljal Ignacija, nikakor ne ustreza podobi ustanovitelja jezuitskega reda, in je prosil prokuratorja, naj mu pošlje novo glavo, da jo bo zamenjal:

Vašo reverenco vljudno naprošam, naj po Vašem mnenju najboljšemu obrtniku naroči, da izdela obličje našega očeta svetega Ignacija, kajti podoba svetnika, ki jo je prinesel Nicolás García, niti malo ne ustreza svetemu patriarhu svetniku Ignaciju. Prej se zdi obraz kakšnega duhovnika ali kanonika, ker ima brke in v ničemer ne spominja na podobe našega svetega očeta. Zato sem sklenil, da bom, ko pride ustrezeni obraz našega svetnika, odstranil obstoječega in mu postavil onega; zato mora imeti tudi vrat, da ga bo mogoče vdeti tako, da se ne bo poznalo. (Benson Latin American Coll., W. B. Stephens Coll., Nr. 42)

Informacij osebne narave, ki bi razkrivale misijonarjev značaj ali razpoloženje, je v teh dokumentih komaj za vzorec. Kako težko je v oddaljenih krajih premagoval trenutke osamljenosti, si je na primer mogoče predstavljati ob robnem pripisu 17. maja 1713, v katerem generalnega prokuratorja Cristóbal de Larisa prosi, naj mu pošlje nekaj čtiva: »Prosim Vašo reverenco za nekaj časopisov iz tega in preteklega leta, da si bom zamotil um v tej samoti.«²² Podobno prošnjo naslovi 24. januarja 1716 na Juana de San Martína. Iz pisma generalnemu prokuratorju Juanu de San Martínu leto prej pa veje presenetljivo domačen ton. Takole ošteje nadrejenega, ko prejme pošiljko z napačnimi inštrumenti:

Vseh sedem [piščali]²³ je tenorskih, nobene sopranske ni med njimi, nobene basovske, nobene šabebe!²⁴ Če nista vsaj ena visoka in ena nizka, druge ne služijo niti ne morejo služiti. Zelo dobro se vidi, da Vaša reverenca ni glasbenik, ko ste poslali takšna glasbila, ki ničemur ne služijo in za katera ne vem, kaj naj z njimi, kot pravim, ker ne tvorijo triade. (AHPMCJ, Nr. 1715)

²¹ AHPMCJ, Nr. 1161, 1160, 1162, 1156.

²² AGN, Jes. I-14 exp. 293, fol. 1505r-1505v.

²³ Šp. *chirimía*: vrsta flavte z desetimi luknjami in trsenim jezičkom.

²⁴ Šp. *chabebe*: vrsta piščali, v katero se piha v luknjo pri strani (predhodnica prečne flavte).

A verjetno gre bolj za prijateljsko zbadanje kot za nejevoljo, saj pismo hudomušno konča: »Vendar to ne bo razglasilo blagega tenorja najinega prijateljstva. *Iterum iterumque*²⁵ Vale.«

Od pomladi 1715 slovenski misijonar vse bolj odkrito toži o hudi finančni stiski. Vzrokov za nastalo situacijo je več in ne zadevajo samo njegovega misijona, temveč kažejo na splošno ekonomsko krizo v Provinci. Španska krona čedalje bolj neredno pošilja sredstva, dostava miloščin in blaga zamuja,²⁶ španski lastniki rudnikov in posestniki ne plačujejo storitev in blaga.

Lastnik rudnika v Potreru, kapitan Murieta, bi mi moral za cel april poslati 900 pesov za nekaj krav, telet, čredo, krotke konje in žrebeta, in vse zelo poceni, da bi le dobil omenjeni znesek. A preden mi ga je poslal, se je zakockal v Valdenebru in izgubil teh 900 pesov, ki jih je že imel pripravljene zame, in še drugih 300 ali 400 pesov, in tako sem ostal praznih rok, ker je zaradi omenjene izgube odstopil od pogodbe. (AHPMCJ, Nr. 1717)

Kappus se mora celo večkrat zadolžiti: »Organist don Pedro Berzio mi je posodil 125 maravedijev.«²⁷ »Da sem lahko plačal okoli dvesto pesov, kolikor sem ostal dolžan za nekaj nepogrešljivih potrebščin, ki sem jih kupil za delavce od Gaxiole, sem si jih bil s strašno zadrego celo prisiljen izposoditi od duhovnika v Río chicu.«²⁸

Povrhu vsega je zaradi neugodnih vremenskih razmer letina pšenice in koruze povsem uničena, in da bi zagotovil hrano za svoje varovance, je prisiljen dokupiti zalogo žita. Potoži, da se v vseh letih službovanja še ni znašel v tako mučnem položaju:

Naj se Vaša reverenca ne čudi, da sem ostal brez denarja: v 27 letih službovanja v misijonih namreč zame še ni bilo težjega leta, kot je to. Še tisto malo pšenice, kar je je v teh dveh vaseh, je propadlo, in vsa koruzna polja, tako cerkvena kot tista v lasti Indijancev ene in druge vasi so šla v nič, tako da sem kupil letos za preživetje nesrečnih Indijancev 280 faneg²⁹ pšenice in koruze. Ta teden pa sem kupil zaradi velike nuje tri fanege koruze za 27 pesov v srebru. (AHPMCJ, Nr. 1714)

Nekoliko mu je v uteho, da je v vasi dokončal zelo dober in zmogljiv mlin, a kaj, ko ta zaradi pomanjkanja žita ne more v celoti opravljati svoje naloge.

Zadnje pismo

Iz zadnjega ohranjenega pisma, ki ga je Marko Anton Kappus napisal 15. maja 1716, leto in pol pred smrtjo, je čutiti utrujenost in vdanost v usodo. Ker je ostal povsem brez sredstev in celo zadolžen na več koncih, ne more kakor prej naročiti potrebščin za misijon in predvsem ne kupiti čudovite ročno izvezene dalmatike. Edino, za kar ponovno prosi prokuratorja, je nov redovni plašč. Tisti, ki ga nosi že 25 let, je namreč tako zdelan, da si mora izposojati drugega.

²⁵ Znova in znova.

²⁶ Miloščina (šp. *limosna*) je donacija, ki jo je španska krona dodeljevala samostanom v Indijah. Hkrati so s sedeža province misijonarjem dostavljali naročeno blago, ki so ga potrebovali za delovanje misijona (orodje, cerkveno okrasje, knjige itn.).

²⁷ AHPMCJ, Nr. 1717.

²⁸ AHPMCJ, Nr. 1714.

²⁹ Šp. *fanega*: prostorninska mera, ali 22,5 ali 55,5 l.

Kappus je po skoraj 30 letih naporenega življenja v težkih, negotovih, pogosto nevarnih razmerah tudi telesno oslabil. Piše po daljši hudi bolezni, ki ji je skoraj podlegel in od katere si še ni povsem opomogel. Zaupa v Boga, da bo ozdravel, a vendarle je mogoče slutiti, da se poslavlja s tega sveta.

Prevod pisma (Slika 1):

Moj ljubljeni oče generalni prokurator Juan de S. Martín

Pax Christi³⁰

Bil sem že prepričan, da Vaša reverenca ne bo več videla ne slišala mojega imena, razen v sporočilu o moji smrti,³¹ tako me je prizadel hud prehlad z nepretrgano visoko vročino, ki me ni zapustila ne podnevi ne ponoči. In ker so mi moči že povsem pošle, saj veliko dni nisem nič jedel in ponoči ne spal, sem že videl konec. Pa je, Bogu hvala, nevihta prešla, vročina me je zapustila in počasi se vračam k močem in zaupam v Boga, da mi okrepi oslajeno zdravje. In vsekakor ostajam z enako voljo in ljubeznijo kot vedno povsem vdan ukazom Vaše reverence.

Odkar sem v misijonih, se mi še ni zgodilo to, kar se mi dogaja letos, da sem ostal brez ene same unče srebra, in da od 70 maravedijev (?), ki mi jih dolgujejo v Potreru,³² nisem mogel iztržiti niti reala. Da sem lahko plačal okoli 200 pesov, kolikor sem ostal dolžan za nekaj nepogrešljivih potrebščin, ki sem jih kupil za delavce od Gaxiole, sem si jih bil s strašno zadrego celo prisiljen izposoditi od duhovnika v Río Chicu. Zato tudi nisem sestavil in ne pošiljam naročilnice niti ne prosim za nobeno stvar, ker nimam denarja, da bi ga poslal, poleg tega dolgujem še uradu Province. O tem sem Vaši reverenci že pisal januarja³³ s pošto prek Guadalajare, ko sem Vaši reverenci poslal tudi Vaše poračune in primanjkljaje za lansko leto ter popravek napake in pomote v višini 192 pesov [*] meni v škodo, po katerem dolgujem samo 167 pesov 5 [*], kakor bo Vaša reverenca videla razločno in jasno v omenjenih pismih, in zagotavljam Vaši reverenci na temelju najinega prijateljstva, ki sva si ga vselej izkazovala, da sem ukrenil vse, kar sem lahko, da bi dobil vsaj kakšnih 20 ali 30 maravedijev (?), da bi jih poslal Vaši reverenci kot polog za omenjeni dolg, a mi ni uspelo dobiti nič. Če bodo s prihodom novega podkralja, za katerega so pravili, da ga pričakujejo aprila ali maja, ugodnejši časi za odpošiljanje miloščin iz kraljeve blagajne, naj si Vaša reverenca izplača omenjenih 167 pesov [*], če pa bo še naprej vel nasprotni veter, bom to vsoto poslal drugo leto; zelo se zavedam stiske, ki jo Vaša reverenca trpi zaradi zamud v Provincii zaradi zadrževanja izplačila miloščin, in vse to pesti tudi nas.

Vašo reverenco naprošam le, če bi mi hoteli poslati plašč, kakor sem Vašo reverenco zaprosil lani, hvaležen Vam bom in bom plačal. Ta, ki ga imam, je povsem uničen in mi po 25 letih rabe ne služi več. In za obisk, ki ga moram opraviti, sem si primoran plašč izposoditi. Če mi Vaša reverenca ustreže in pošlje plašč, za katerega prosim, naj bo iz črnega albornoza³⁴ ali barragana,³⁵ ne rjavkastega, in če se ne dobi ne albornož ne

30 Mir v Kristusu.

31 Šp. *carta de sufrimientos*: morda poslovilno pismo.

32 V tamkajšnjem rudniku srebra.

33 Gl. pismo s 24. januarja 1716, AHPMCJ, Nr. 1715.

34 Zelo gosto tkano volneno blago.

35 Debela volnena nepremočljiva tkanina.

barragan, naj bo iz črnega kastiljskega blaga, primerne velikosti, Vaša reverenca že ve, kakšen je pravšnji zame.

[Zapis na levem robu: Plašč. 2 mašni bukvi. 4 pratike]

Hvaležen bom tudi za dvoje mašnih bukvic in štiri repertorije ali pratike različnih avtorjev. In če nam Bog nameni življenje in se bomo naslednje leto vrnili na stari tok, bom poskušal Vaši reverenci poslati ves denar, ki ga bom lahko, kakor bi napravil zdaj, če bi mi ga uspelo dobiti.

Vašo reverenco seznanjam, da mi je oče Feliciano Pimentel lani poslal prekrasno dalmatiko, izvezeno s svilo in zlatom, čudovit in zelo pretanjen izdelek redovnic. Ker nimam denarja – to sem neznansko obžaloval –, je sam nisem mogel kupiti in sem jo dal očetu Juanu Venturi Ferrerju, ki po meni pošilja 800 pesov za omenjeno vezenino omenjenemu očetu Pimentelu, ali če bolje rečem, pošiljam jih jaz, vendar niso moji, temveč od omenjenega očeta Juana Venture, v čigar lasti je ostala vezenina. In v resnici je bila vredna 1000 pesov, bila je namreč iz belega satena z ročno izvezenimi svilenimi in zlatimi rožami, podložena s taftom in obrobljena z obšitkom in cofki iz tenkega zlata. Na podlagi tega morete sklepati, kako hudo mi je bilo, da si nisem mogel privoščiti tako žlahtnega kosa (?), še toliko bolj za cerkev in službo božjo.

Marcos Gaxiola se je obrnil name s prošnjo, naj Vaši reverenci predlagam, da bi v bodoče prepustili nalogo in skrb za miloščine njegovemu bratu Josephu, pri čemer bi Marcos Gaxiola še vedno odgovarjal v vsem in za vse. Namerava namreč voditi lasten posel z oblekami, kakor je to počel že do zdaj, ob tem ko je pooblaščen miloščine. Meni se zdi ta odločitev zelo smiselna, saj bo zanj in za nas boljše, ker če bo njegov brat skrbel samo za miloščine, ne bo toliko nepazljivosti in poškodb, če pa bodo, jih bo mogoče zaračunati enemu ali drugemu: če bi pa nasprotovala, se jima bo reklo, da se bo poiskal kdo drug, ki bo dostavljal miloščine, in ne bosta za to, da bi ju odslovili; kakor koli, zdi se mi veliko boljše, da Marcos de Gaxiola gleda in skrbi za svoj posel, njegov brat pa za naše miloščine. In poskušajmo tako vsaj eno leto, saj to ni poročna pogodba, ki je nerazrešljiva, pa bomo videli, kaj je najbolje.

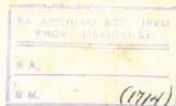
Prav tako se mi zdi prav, da se od Gaxiole ne zahteva, da izroči varščino, saj je tudi do zdaj ni dajal noben mulovodec, ki prinaša miloščine; zadostuje, da se zadolžijo njegove oseba, lastnina in tovarna živina, kot je to v navadi. In Gaxiola ima danes že precejšnje premoženje. Tako torej naprošam Vašo reverenco, da miloščine za provinco Sonoro prevzema in prinaša njegov brat Joseph.

Vaša reverenca ve, da sem v svoji ljubezni vdan Vašim ukazom.

Naj naš Gospod pazi na Vaše zdravje in življenje. Bacanora, 14. maja [1]716,
služabnik in brat Vaše reverence,

Marcos Antonio Kappus

Mi Am. Sr. Pro. Sr. Juan de S. Martin

JJ

Ya go entendia qz V. S. no vira ni oya mi nombre hno en una carta de V. S. tal me havia puesto un fuerte Catarro acompañado de una Continua Calentura qz ni de dia ni de noche se me quitava y postrado ya totalmt. las fuerzas por pasarme m.º dias hno Comer y noche. hno dormir me vide en lo ultimo. ya graias a Dios se pasó la tormenta, y me dexó la Calentura y voy recobrando fuerzas poco a poco y espero en Dios de restaurar la Salud postrada y de qualquiera manera muy rendido como siempre a los ord.ºs de V. S. con la voluntad y amor de siempre.

Desde qz estoy en Mithoney no me sucedió lo qz me passa este año hallarme hno enza de plata y no haver podido cobrar de 70 m.º qz me deben en el Portero, ni un fl.º y aun p.º pagar unos duientos pesos de un resto qz debía por unos trastes qz compre a Gaxiola inexcusable p.º la gente del Juicio, me vide obligado de pedirlos prestados al cura de Rio Chino con harto robor myo. por esta causa no hago ni embio memoria ni pido cosa alguna, porqz no tengo plata qz embiar, demas qz debo un piso al Of.º de Prov.ª sobre qz ya escribi a V. S. por uno con el Correo de Guadal.ª embiándole

á V^{ra} sus propios ajustes y alcances del año
 pasado y el yerro y equivocacion contra mi
 de 192 p^{os} 5 t.^{os} quedando á deber solo 167 p^{os} 5 t.^{os}.
 Como lo veria V^{ra}. Con distincion y claridad en d^{ha}
 Cartay: y aseguro á V^{ra}. en virtud de la amistad
 q^{ue} siempre hemos profesado q^{ue} hice todas las
 diligencias p^{er} poder cobrar si quiza unos 20 u
 30 m^{rs}. p^{er} despachor selo á V^{ra}. en abono del
 d^{ho} p^{ago}, y no he podido cobrar nada; si con
 la venida del nuevo d^{ho} Virrey q^{ue} deian le esp^{er}avan
 por Abril ó Mayo, corre mas favorable tiempo
 p^{er} la saca de las lymas de la Caja d^{ha} V^{ra}.
 hagase pago de d^{hos}. 167 p^{os} 5 t.^{os}. y si protigue
 el viento contrario, embiare el año q^{ue} viene
 d^{ha} cantidad q^{ue} bien sea la congoja q^{ue} V^{ra}.
 padece por lo atazado de este off^o por la reten-
 cion de la paga de las lymas y todo lo pa-
 decemos tambien nos otros.
 Solo si suplico á V^{ra}. q^{ue} si gusta de embiar
 este año un capote como selo pedi á V^{ra}.
 el año pasado selo estimare y pagare: el
 q^{ue} tengo esta hecho pedazos y ya no me
 sirve deques de 25 años de servicio: y p^{er}.
 la viuda q^{ue} tengo de hacer me ues obligado
 de pedir un capote prestado. si V^{ra}. me
 hace favor de embiarme el capote q^{ue} pido
 sea de albornos ó de Borracion negro y no
 podufio y fino se hallare mi Albornos ni
 Borracion, venga de pano negro de Castilla

Capote.
2. quadernillos
4. pronosticos.

de buen tamaño qz ya sabe V.ª. qual se
necesita p. mi.
Estimare tambien dos quadernillos
y quatro repertorios o pronosticos de diferentes
autores. y si Dios nos da la vida p. el
año qz viene voluere al antiguo Confe.
procurando de embiar toda la plata qz pudiese
a V.ª. Como lo heuiza hecho aora, si la hu-
uiza podido conseguir.
Quasierto a V.ª. qz el P. Feliziano Pimentel
me hauiá embiado el año pasado un muy
rico ornamt. con dalmaticas, labrado con
seda y oro, obra curiosa de las monicas y muy
primorosa. y por falta de plata qz harto lo
he tentado, no he podido comprarlo yo, y lo di
al P. Fr.ª. venta. Ferrer q. por mi mano embia
800 p. por dho ornamt. a dho P. Pimentel,
o por decir mejor, yo los embio, pero no son muy
fino de dho P. Fr.ª. venta. en cuyo poder quedo
el ornamt. y en rigor bien valia 1000 p. por
se raso blanco y los labores de flores de seda y
oro de mano: y todo aforrado en tafetan y
guarnecido de galon y fleco de oro fino. y
de aqui puede inferir V.ª. la Cortesia con
qz me vi, de no poder quedarme con una
alapa tan estimable y mas p. la Igl.ª y Cauto
Divino.

Marcos de Gaxiola me trato un punto rogan-
dome lelo propusiera a V.ª. con replica lo
quiesse a bien V.ª. yes, qz p. en adelante

quierá dexar el Corgo y luydado de los lymofnos
 a su Hm.^o Joseph quedando siempre dho Marí de
 Gaxiola a la obligacion en todo y por todo: porqz
 lleva intento de traer un empleo de ropa por su
 Cuenta, como aun hasta ahora trayendo a su Corgo
 los lymofnos lo hacia: yo tengo esta su determi-
 nacion por muy acertada porqz a el, ya nos
 otros no ha de estar mejor, porqz luydando su
 Hm.^o solamte de los lymofnos, no haurya tantos
 desayudos y haurya, fallas y equivocaciones,
 y si los huiera, mejor se cobrarán o del uno, o
 del otro, y si huiera resistencia, se les dirá qz
 se buscora otro qz trayga los lymofnos, y no
 les ha de estar bien de cargarlos, de qualqra
 Manera me parece mucho mejor qz miye y
 asista Marí de Gaxiola a su negocio, y su
 Hm.^o a el de nuestros lymofnos: y si quierá
 hagamos la prueba por un año, porqz este
 no es trato matrimonial qz es insoluble,
 y usemos como nos va, y despues determina-
 remos lo qz mas conviene.
 Juzgo tambien por acertado de no obligarle a
 dho Gaxiola de dar fianzas, por no haverlas
 dado hasta ahora ninguno de los Arr.^{os} qz haya
 los lymofnos, y basta obligar a su persona
 sus Bienes y su Decua como se estyla: y oy
 dia Gaxiola tiene bien adelantado su cau-
 dalito. y así hylus a V.^{ra} tenga a bien
 el qz reciba y trayga los lymofnos su Hm.^o
 Joseph P. esta Prov.^a de Sonora.

ya se le dijo qz soy de mente muy firme en lo que
 he escrito y no se desmaya y Hm.^o de V.^{ra}
 Menor deano y Hm.^o de V.^{ra}
 Marí de Gaxiola.

15 de Mayo 1716

Slika 1: Kopija izvirnika zadnjega ohranjenega pisma (AHPMCJ, Nr. 1714)

Viri in literatura

- HAUSBERGER, Bernd, 1995: *Jesuiten aus Mitteleuropa im kolonialen Mexiko. Eine Bio-Bibliographie. Studien zur Geschichte und Kultur der Iberischen und Iberoamerikanischen Länder*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik; München: Oldenbourg.
- HAUSBERGER, Bernd, 1997: La vida cotidiana de los misioneros jesuitas en el noroeste novohispano. *Estudios de Historia Novohispana* 17. 43–106.
- HAUSBERGER, Bernd, 2002: Vida cotidiana en las misiones jesuitas en el noroeste de México. *Iberoamericana* 5/2. 121–135.
- HAUSBERGER, Bernd, 2015: *Miradas a la misión Jesuita en la Nueva España*. México: El Colegio de México.
- KINO, Eusebio Francisco, 1958: *Flores (sic) celestiales de Jesús y María Santísima y del Gloriosísimo apóstol de las Indias Francisco Xavier*. Mario Hernández y Sánchez-Barba (ur.). *Viajes por Norteamérica*. Madrid: Aguilar. 87–255.
- MAVER, Igor, 2016: Indipetae in nekatera neobjavljena pisma slovenskega misijonarja in raziskovalca Marka Antona Kappusa iz španske kolonialne Severne Amerike (*Nueva España*). Igor Maver (ur.): *Stanonikov zbornik: študije in eseji s področja literarnih in sorodnih ved* 1. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 57–103.
- NABERGOJ, Tomaž, 1998: A letter of Marcus Antonius Kappus to Eusebius Franciscus Kino (Sonora in 1690). *Acta neophilologica* 31. 65–80.
- NABERGOJ, Tomaž, 2009: Marko Anton Kappus (1657–1717): misijonar, ki je odkrival Mehiko. *Vigenjc: Glasilo kovaškega muzeja v Kropi* 9. Kropa. 23–32.
- NABERGOJ, Tomaž, 2011: Marcos Antonio Kappus (1657–1717), jesuita esloveno, misionero en el noroeste de México. Ferenc Fischer, Domingo Lilón (ur.): *Ponencias presentadas en el III Coloquio Internacional »La imagen de Hungría en Iberoamérica en el siglo XX«*. *Iberoamericana Quiqueeclesiensis* 9. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Centro Iberoamericano. 313–318.
- STANONIK, Janez, 1986: Letters of Marcus Antonius Kappus from colonial America I. *Acta neophilologica* 19. 33–57.
- STANONIK, Janez, 1987: Letters of Marcus Antonius Kappus from colonial America II. *Acta neophilologica* 20. 25–38.
- STANONIK, Janez, 1988: Letters of Marcus Antonius Kappus from colonial America III. *Acta neophilologica* 21. 3–9.
- STANONIK, Janez, 1989: Letters of Marcus Antonius Kappus from colonial America IV. *Acta neophilologica* 22. 39–50.
- STANONIK, Janez, 1990: Letters of Marcus Antonius Kappus from colonial America V. *Acta neophilologica* 23. 27–37.
- STANONIK, Janez, 1995: Marcus Antonius Kappus: the first Slovenia-born poet in America. *Acta neophilologica* 28. 59–68.
- STANONIK, Janez, 1997: Letters of Marcus Antonius Kappus from colonial America VI. *Acta neophilologica* 30. 43–57.
- STANONIK, Janez, 2007: Marcus Antonius Kappus: a reevaluation. *Acta neophilologica* 40/1–2. 61–74.
- ŠABEC, Maja, 2017: Slovenski misijonar Marko Anton Kappus in pokristjanjevanje Nove Španije. *Ars & Humanitas* 11/2. 311–330.
- TORALESPACHECO, María Cristina, 2011: Diversidad, unidad y identidades en la Provincia Mexicana de la Compañía de Jesús. Alexandre Coello de la Rosa, Teodoro Hampe Martínez (ur.): *Escritura, imaginación política y la Compañía de Jesús en América Latina [siglos XVI–XVIII]*. Barcelona: Edicions Bellaterra. 167–183.

PREVAJALSKI IN LEKSIKOGRAFSKI PODVIG ŠTEFANA KOCIANČIČA NA RELACIJI MAKEDONŠČINA-SLOVENŠČINA

Namita Subiotto

Filozofska fakulteta, Ljubljana
namita.subiotto@ff.uni-lj.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.119-126

Izredno bogat leksikografski opus Štefana Kociančiča (1818–1883) vključuje tudi dva rokopisna zvezka glosarija makedonskih in bolgarskih besed, ki sta nastala kot priprava na prevod ljudskih pesmi iz *Zbornika bratov Miladinovih* (objavljenega v Zagrebu leta 1861), ki ga je Kociančič prav tako uresničil. Prispevek osvetljuje kulturnozgodovinsko vlogo omenjenih Kociančičevih rokopisov pri južnoslovanskih kulturnih stikih.

Štefan Kociančič, rokopisi, glosarij, medkulturno posredništvo, južnoslovanski kulturni stiki

The lexicographical works of Štefan Kociančič (1818–1883) comprise two manuscript volumes of glossaries with Macedonian and Bulgarian words, composed as a preparation for the translation of traditional folk songs from the *Anthology of the Miladinov Brothers* (published in Zagreb in 1861), which was also completed by Kociančič. In this article, the cultural and historical role of Kociančič's manuscripts in South Slavic cultural connections will be highlighted.

Štefan Kociančič, manuscripts, glossary, intercultural mediation, South Slavic cultural connections

Pred 200 leti rojeni primorski duhovnik, jezikoslovec, pisatelj, bibliotekar in zgodovinar Štefan Kociančič (1818–1883) ni bil le poliglot,¹ temveč tudi izredno ploden leksikograf in prevajalec. Njegova leksikografska rokopisna zapuščina vključuje etiopsko-latinski leksikon, italijansko-nemško-latinski leksikon, sirski leksikon, albanski ali arnavtski leksikon, turški vokabular, veliki slovensko-nemški slovar ter dva rokopisna zvezka glosarija makedonskih in bolgarskih besed. Nastala sta kot priprava na prevod ljudskih pesmi iz obsežnega *Zbornika bratov Miladinovih* (v nadaljevanju *Zbornik*), objavljenega v Zagrebu leta 1861 pod pokroviteljstvom Josipa Juraja Strossmayerja (Stefanija 1985: 5), ki ga je Kociančič prav tako uresničil. »Primer Štefana Kociančiča, ki je v letih 1861–1863 prevedel večino *Zbornika*, ki vsebuje makedonske in bolgarske ljudske pesmi in drugo folklorno gradivo, priča o potrebi kulturnega komuniciranja med balkanskimi Slovani že v drugi polovici 19.

1 Gl. Rijavec (1982: 83, poudarki N. S.): »Popolnoma je obvladal vsaj 16 jezikov, dokaj dobro pa je poznal vsaj drugih 15. Poleg slov., it., nem., lat. in gršč., ki so mu bile povsem domače, se je uspešno ukvarjal s franc., angl., špan., portug., romun., turšč., perzij., koptščino, arab. in seveda z vsemi slovanskimi jeziki vključno s staroslovansščino.«

stoletja«, je zapisal Dragi Stefanija (1984: 7), ki je rokopise glosarijev in prevodov poiskal v semeniški knjižnici v Gorici, jih analiziral in predstavil v monografijah *Brata Miladinova: Ljudske pesmi v slovenskem prevodu Štefana Kociančiča* (1984) in *Glosarij ljudskih pesmi iz Zbornika bratov Miladinovih* (v nadaljevanju *Glosarij*) (1985). Strinjam se z njegovo trditvijo, da je Kociančič opravil pionirsko delo na področju južnoslovanske leksikografije in književnega prevajanja na relaciji makedonščina-slovenščina in bolgarščina-slovenščina, vendar pa ne gre zanemariti dejstva, da sta prevod *Zbornika* in *Glosarij* ostala v rokopisu približno 120 let, vse dokler ju ni objavil prav Stefanija. V slovenskem tisku iz Kociančičevega časa namreč zasledimo omembe *Zbornika*, podatek o njegovem prevodu pa je objavljen šele tik po njegovi smrti. Preden se posvetimo Kociančičevim rokopisom in odmevom po njihovem natisu, si oglejmo omembe *Zbornika* v slovenskem tisku med letoma 1861 in 1883.

Omembe *Zbornika*, ki jih predstavljam, je v študiji Slovenska srečanja z makedonskim slovstvom zbral Slavko Šimenc in zapisal, da so še pred natisom »te znamenite zbirke makedonskih ljudskih pesmi« (Šimenc 1968: 206) Bleiweisove *Kmetijske in rokodelske novice* 13. marca 1881 v rubriki Slovenska književnost (str. 90–91) napovedale izid *Zbornika* in bralce povabile k naročilu:

V Zagrebu napravljata Miladinova za natis do 700 narodnih pesem, nabranih po Makedoniji in po Bugarskem; dodani so popisi šeg, pregovori, uganjke, narodne pripovedi itd.

Konstantin Miladinov, kakor »Naše gore list« pripoveduje, po svitlem škofu Štrosmajerju k njemu pozvan, prišel je ž njim vred v Zagreb, kjer se delo že tiska. Omenjene novine dodale so oglasu opombe sledeče: »Nadamo se, da će ne samo Jugoslaveni kao rodjena bratja nego i ostali slavjanski svet s veseljem pozdraviti ovo književno poduzetje, koje će nas upoznati pobližje s ovom zanimivom granom našega naroda i stajnama njegova duševnoga živovanja. Pjesme te biti će kao nekome živom kopčom (vezilo), koja će duševno užje spojiti zabalkansku našu bratju sa ostalim rodnom slavskim«. – Dodano bo nekoliko besed drugim Jugoslavenom manje znanih s prevodom. – Knjiga, 25 – 30 pól debela in na lepem papirju natisnjena, veljala bo 2 gold. Nov. dn.; plačalo se bo za gotovo knjigo. Podpise nabira tudi prof. J. Macun v Ljubljani.

To za makedonsko kulturo izredno pomembno in bogato delo je po večletnih prizadevanjih njegovega urednika in avtorja spremnih besedil Konstantina Miladinova junija 1861 končno ugledalo luč sveta. Delo vsebuje 583 makedonskih in 77 bolgarskih ljudskih pesmi, ki so razvrščene v poglavja (v Kociančičevem prevodu kot: samovilske, cerkvene, junaške, ovčarske, žalovne, smešne, ljubovne, ženitvanske, lazarske, žetvarske), opis izbranih ljudskih običajev, verovanj, iger, izročil, moških in ženskih lastnih imen, priimkov, pregovorov in ugank, makedonsko-hrvaški glosarij (500 besed), zahvalo mecenu, predgovor in seznam naročnikov, med katerimi je tudi okrog 30 slovenskih.

Zbornik je 20 let po izidu v *Ljubljanskem zvonu* leta 1881 (str. 125) v sestavku O novobolgarskej literaturi omenil Anton Bezenšek, ki je zapisal, da so se leta 1861 v Zagrebu »tiskale bolgarske narodne pesni, katere sta brata po Bolgarskej nabrala. Tiskarske stroške poplačal je Strossmayer«. Fran Kovačič pa je v šestem delu

(od sedmih) razprave *Ogled po bolgarski književnosti*, objavljene v časopisu *Dom in svet* leta 1895 (str. 606), poročal:

Najznamenitejša zbirka narodnih bolgarskih pesmij je pa bratov Miladinov. Brata Konstantin in Dimitrije Miladin sta bila doma iz Struge pri Ohridi v Macedoniji. Starejši, Dimitrij, je bil goreč buditelj Bolgarjev v Macedoniji, kjer se je narodno življenje mnogo počasneje razvijalo.

Njuna zbirka je izšla v Zagrebu l. 1861. pod naslovom: B'lgarski narodni pesni, sobrani ot bratja Miladinovci, Dimitrija in Konstantina. Obsega VIII -j- 538 strani, a posvečena je škofu Strossmayerju. Dodana so tudi kratka pojasnila, popis nekaterih narodnih običajev in pa bolgarsko-hrvaški slovarček. — V tej zbirki so največ pesmi macedonskih Bolgarjev.

Po Kociančičevi smrti sta bila v *Ljubljanskem zvonu* marca 1883 objavljena dva nekrologa (Stefanija 1984: 8). V prvem Simon Rutar z navdušenjem piše o Kociančičevem znanstvenem delu in takole opisuje Kociančiča kot poliglota (Rutar 1883: 332, poudarki N. S.):

Zraven hebrejščine je negoval najbolj arabščino, katero je poznal v pismenem in ljudskem jeziku. Znal je pa tudi sirski, aramejski, perzijski, koptovski in turški (z madjarščino vred). Ali Kocjančič je bil pravi Mezzofante. Razven klasičnih jezikov – grškega, latinskega in sanskrita – govoril je vse važnejše moderne jezike: slovanske, nemški, italijanski, francoski, angleški in španski. Poznal pa je tudi romanska narečja: portugalsko, katalonsko-provancalsko, vališko, ladinsko in furlansko. **Od slovanskih jezikov gojil je poleg svojega materinega še staroslovenskega, potem srbohrvaškega, češkega, lužiškega, poljskega, ruskega in bolgarskega.** Koliko škoda, da tako učen človek ni našel sebi prikladnejšega mesta na kaki orijentalni akademiji!

Fran Podgornik pa v nekrologu opisuje Kociančičevo rokopisno zapuščino, v kateri zasledimo tudi podatke o prevodu pesmi iz *Zbornika* (Podgornik 1883: 398–399, poudarki N. S.): »Mnogo Kocjančičevih del je ostalo v rokopisih ... [...] **Imenitno delo se utegne pokazati 135 velikih pol obsegajoč rokopis, z naslovom 'Bulgarske narodne pesmi v slovenski obleki'.** Samo iz tega je posneti, da se je Kocjančič z veliko ljubeznijo baval z bolgarščino.«

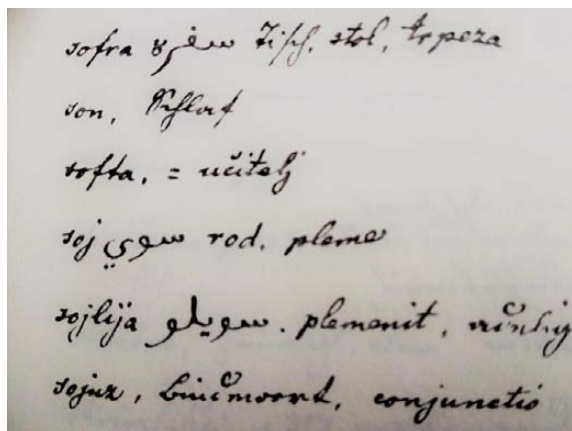
O Kociančičevem rokopisu prevoda *Zbornika* piše tudi Mirko Rijavec v *Primorskem slovenskem biografskem leksikonu* iz leta 1982 (84, poudarki N. S.): »Nekatera poglavitna K-eva jezikoslovna dela pa so ostala samo v rokopisu (knjižnica gor. semenišča). Tako npr. Slovensko-nemški slovar (na 1800 straneh!), ki ga Cronia ocenjuje kot dragoceno delo in obžaluje, da nikoli ni bilo objavljeno.² Pa še turško-nemški slovar; etiopsko-latinski slovar; staroslovanska slovnica, **prevodi bolgarskih ljudskih pesmi** itd.« Stefanija pa poroča, da je bil Kociančičev prevod *Zbornika* omenjen tudi v skripti predavanj makedonskega literarnega zgodovinarja Haralampija Polenakovića o Miladinovih (Stefanija 1984: 8).

Kociančičev leksikografski in prevajalski podvig na relaciji makedonščina-slovenščina in bolgarščina-slovenščina je v spremnih študijah v omenjenih

2 O tem slovarju je kasneje pisala Francka Premk, Veliki rokopisni slovensko-nemški slovar Štefana Kociančiča (1871) in hrvaško izvorno besedišče, *Riječ* 1/1–2 (1995), 43–56.

monografijah Stefanija natančno opisal in ovrednotil, zato na tem mestu podajam le strnjen opis.

Prvi zvezek iz *Glosarija* je delovna verzija, drugi pa čistopis, naslovljen *GLOSSARIUM ad Cantica nationis Bulgarorum*,³ a *fratribus Miladinoviciis Zagabriae 1861. edita.*, ki na 239 straneh predstavlja (narečno) leksiko ljudskih pesmi iz okolice naslednjih mest: Strumica, Kukuš, Voden, Kostur, Veles, Debar, Prilep, Ohrid, Struga, Bitola, Sofija in Panagjurište, in sicer skoraj 3800 besed. Največji delež makedonskih besed je prevedenih v nemščino, približno šestina (natančneje 625) v slovenščino, nekaj manj v latinščino, nekaj besed pa je prevedenih tudi v makedonščino,⁴ v jezike z arabsko pisavo (turški, arabski, perzijski), v hrvaščino, bolgarščino, grščino, hebrejščino, italijanščino in francoščino. *Glosarij* vsebuje tudi prevode približno 100 bolgarskih besed, izpisanih iz pesmi, ki jih je kot bolgarsko gradivo Konstantinu Miladinovu poslal Vasil Čolakov in obsegajo približno osmino *Zbornika* (Stefanija 1984: 9; 1985: I). Kociančič je torej besedam, ki jih je izpisal iz celotnega *Zbornika*, pri čemer je cirilico prečrkoval v latinico, poiskal ustreznice kar v 13 jezikih. Pri makedonsko-slovenskih, makedonsko-hrvaških in bolgarsko-slovenskih relacijah se je verjetno opiral na makedonsko-hrvaški glosarij Konstantina Miladinova, ki ga najdemo na koncu *Zbornika* v poglavju Slova, npr. *pitač* – prosjak; *sofra* – stol, trpeza; *softa* – učitelj (Kociančič 1985: 188, 222; Miladinovci 1983: 518). Stefanija je glosarij natančno analiziral in predstavil vse jezikovne relacije v njem, drugi del monografije pa vsebuje faksimile drugega zvezka.

Slika 1: Fragment iz *Glosarija* (Kociančič 1985: 222)

Rokopis prevoda *Zbornika* vsebuje 140 pol oz. 560 strani formata A4 s po 30 do 34 verz. Izmed 660 pesmi iz *Zbornika* jih je Kociančič prevedel 290⁵ oz. prvih 374

3 Izvirni naslov *Zbornika* je *Български народни песни* (Bolgarske ljudske pesmi).

4 Kociančič tu navaja leksikalne ekvivalente iz različnih makedonskih govorov, npr. *gjemija* = gemija (Stefanija 1985: 19).

5 Število prevedenih pesmi v Kociančičevem rokopisu je sicer 287, saj so tri različice iste pesmi skoraj identične.

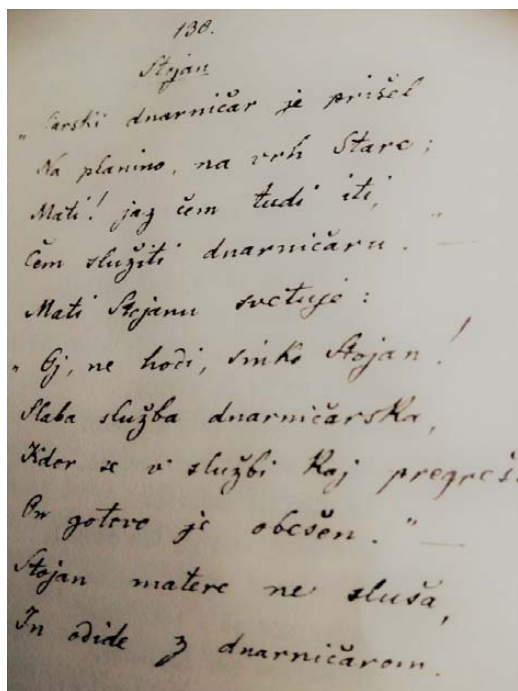
strani od 542, kolikor jih *Zbornik* ima. Prevedel je tudi predgovor in opis svatovskih običajev ter kazalo, ki pa ga je dopolnil tako, da je dodal naslove tistim pesmim, ki so bile v izvirniku samo oštevilčene, ugotavlja Stefanija (1985: 10–11), ki je prevode natančno jezikovno pregledal in jih komentiral takole (prav tam: 11):

Prevod je ohranil zvestobo izvirniku, ni pa izneveril duha slovenskega jezika. Vse to dokazuje, da je duhovnik Štefan Kociančič svojevrsten pesniški talent, ki je lahko prevedel skoraj tristo makedonskih in bolgarskih ljudskih pesmi. In še nekaj je očitno: njegov rokopis – pesmi se berejo, kot da so pisane s strojem. To je znamenje, da se je Kociančič popolnoma posvetil prevajalskemu delu in ga končal v kratkem času po izidu Zbornika bratov Miladinovih.

Rokopis *Glosarija* je objavljen kot faksimile, rokopis *Zbornika* pa v pretipkani obliki. Tako je postal Kociančičev prevod makedonskih in bolgarskih ljudskih pesmi iz *Zbornika* končno dostopen slovenski javnosti in je kmalu naletel na odmev strokovnjakov. Kociančičeve prevode makedonskih ljudskih pesmi je obravnaval verzolog Tone Pretnar. Njegovo znanstveno delo na področju makedonistike je bilo usmerjeno predvsem k raziskovanju ritma makedonske poezije in problematike oz. ustreznosti prevajanja makedonske poezije v slovenščino ter slovenske v makedonščino. Pretnar je v sodelovanju s Stojko Maksimovsko (še pred odkritjem Kociančičevih prevodov) v reviji *Literaturen zbor* (1977) objavil študijo Ritmični slovar makedonske ljudske poezije (Ritmičen rečnik na makedonskata narodna poezija) kot dopolnitev širše komparativistične verzološke raziskave varšavske skupine slavistov (metryka słowiańska) z makedonskim gradivom. V analizo so bile vključene pesmi in prozna besedila iz slovanskih kultur, ki so nastala ali bila zapisana v drugi polovici 19. stoletja. Maksimovska in Pretnar sta v ta namen pregledala predvsem makedonske ljudske pesmi iz *Zbornika*, omejila pa sta se na tiste, ki so bile pridobljene v okolici Struge, Ohrida in Prilepa. Najprej sta opredelila akcentske sklope oz. naglasne enote in besede kot enote ritmičnega slovarja, nato pa sta jih preštela in opisala, in sicer v nekaj več kot 4000 verzih različnih tipov – simetričnih osmercih (4 + 4), simetričnih desetercih (5 + 5), nesimetričnih osmercih (5 + 3) in nesimetričnih desetercih (4 + 6) – in v 53 kratkih fragmentih proze: opisih običajev, plesov in verovanj.

Po izidu monografije *Brata Miladinova: Ljudske pesmi v slovenskem prevodu Štefana Kociančiča* je Pretnar analiziral še Kociančičev prevod makedonskih ljudskih pesmi iz *Zbornika*, kjer je v uvodnih opombah zapisal, da prevod vsebuje pričevanje o slovenski prevajalski praksi na začetku šestdesetih let 19. stoletja, ko so bili že izoblikovani »mehanizmi ‘prenašanja’ tujega verza v slovensko pesniško govorico (Jarnik in Prešeren za nemški verz, Stanič in Prešeren za angleški verz, Miklošič, Vraz in Valjavec za poljski, Vraz in Koseski za ruski, Zois za italijanski, Čbeličarji, Zarjani in drugi za srbski in hrvaški itd.)« (Pretnar 1987: 277). Pretnar je opazoval verzna besedila Kociančičevih prevodov ob najpogostejših makedonskih ljudskih verznihi vzorcih: simetričnem in asimetričnem desetercu ter simetričnem in asimetričnem osmercu. Ugotovil je, da Kociančič kljub opazni stilski zaznamovanosti deseterskih verznihi izrazil v makedonski ljudski pesmi (v nesimetričnem desetercu so najpogostejše

pisane junaške pesmi) notranje delitve verza ni upošteval, obe vrsti deseterca je namreč prevajal enako – s trohejskim desetercem; notranjo delitev izvirnika pa je ohranil s podobno leksikalno izpolnitvijo verznega vzorca. Podobno, z izborom trohejskega osmerca, je izenačeval stilno in zvočno raznorodna makedonska osmerca $4 + 4$ in $5 + 3$. Pretnar na primeru izbranega verza dokazuje, da bi glede na notranjo delitev verza nesimetričnemu makedonskemu osmercu bolj ustrezal slovenski jambski osmerek, ker ima to izrazilo v slovenski ljudski pesmi podobno funkcijo kot izbrani verz v makedonski. Na koncu je Pretnar komentiral še Kociančičev prevod heterometričnega makedonskega besedila (legenda Sveti Jurij): »[...] s striktno silabotonizacijo izvirnega verza ali – natančneje – z zamenjavo folklornega verznega izrazila makedonskega pesništva z domačim ali sprejetim verzним vzorcem, ki ga je slovenska književnost do Kociančičevega časa sprejela popolnoma za svojega, [je] Kociančič uresničil naslednjo stopnjo hotenja bratov Miladinovih po literarizaciji folklore« (Pretnar 1987: 284).

Slika 2: Prevod 130. pesmi iz Zbornika (Stefanija 1984: 158)

Kociančičev leksikalni podvig na relaciji makedonščina-slovenščina je v članku *Štefan Kociančič, pozabljeni slovenski genij?* omenila Francka Premk kot »dvojezični slovar književnega dela – popolnega leksikalnega izpisa pesmi bratov Miladinovih, kjer se med drugim prvič srečujemo tudi z zapisom makedonsko-slovenskih in celo makedonsko-grških ter makedonsko-orientalskih (zveze s turškim, arabskim, perzijskim, hebrejskim) leksikalnih vzporednic« (1997: 83).

Na koncu predstavljam še omembo Kociančičevega prevoda v razpravi *Ogledalo vo našeto minato i vo našata idnina – kon 150-godišnjinata od objavuvanjeto na Zbornikot na Miladinovci*, ki jo je ob stopetdeseti obletnici izida *Zbornika* pripravil Naume Radičeski. V njej raziskuje okoliščine, v katerih je nastajal rokopis *Zbornika*, in naporno pot do njegovega natisa, ki je takoj naletel na odmev v takratnem slovanskem in evropskem tisku. O njem pa so pisali pomembni slavisti in književni prevajalci iz druge polovice 19. stoletja, kot so Izmail Ivanovič Sreznjevski, Mořic Fialka ali Jan Gebauer, ki je nekaj pesmi iz *Zbornika* tudi prevedel. Pesmi iz *Zbornika* so prevajali tudi pisatelji, npr. Josef Holeček in August Šenoa, piše Radičeski in med prevajalci *Zbornika* izpostavi Štefana Kociančiča, slovenskega duhovnika, poliglota in leksikografa iz Gorice: »Најголем таков зафат, пак, направи словенечкиот свештеник, полиглот и лексикограф од Горица, Штефан Коцијанчич« (Radičeski 2013: 80).

Opisani leksikografski in prevajalski podvig Štefana Kociančiča zaradi rokopisne oblike ni mogel vplivati na sodobnike niti na kasnejše prevajalce vse do objave v Stefanijevih monografijah, a je kljub temu odigral pomembno kulturnozgodovinsko vlogo pri južnoslovanskih kulturnih stikih: *Glosarij* lahko štejemo za zametke dvojezičnih slovarjev v okviru južnoslovanskih jezikovnih relacij,⁶ prevod *Zbornika* pa vsebuje pričevanje o slovenski književni prevajalski praksi na začetku šestdesetih let 19. stoletja.

Literatura

- KOCIANČIČ, Štefan, 1985: *Glosarij ljudskih pesmi iz Zbornika bratov Miladinovih*. Uredil Dragi Stefanija. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- MAKSIMOVSKA, Stojka, PRETNAR, Tone, 1977: Ritmičen rečnik na makedonskata narodna poezija. *Literaturen zbor* 24/1. 53–60.
- MILADINOVCI, Dimitrija, MILADINOVCI, Konstantin, 1983: *Zbornik na narodni pesni*. Uredila Haralampie Polenaković in Todor Dimitrovski. Skopje: Makedonska kniga.
- PODGORNIK, Franc, 1883: Štefan Kocjančič. *Ljubljanski zvon* 3. 398–401.
- PREMK, Francka, 1997: Štefan Kociančič, pozabljeni slovenski genij? *Revija SRP* 5/21–22. 82–88.
- PRETNAR, Tone, 1987: O verzju Kociančičevih prevodov makedonskih ljudskih pesmi iz zbirke bratov Miladinovih. Svetozar Petrovič (ur.): *Stih druge polovine devetnaestog veka*. Novi Sad: Vojvodanska akademija nauka i umetnosti (Naučni skupovi, 11). 227–285.
- RADIČESKI, Naume, 2012: *Ogledalo vo našeto minato i vo našata idnina – kon 150-godišnjinata od objavuvanjeto na Zbornikot na Miladinovci*. Maksim Karanfilovski idr. (ur.): *Predavanja na XLIV međunaroden seminar za makedonski jazik, literatura i kultura*. Skopje: Univerzitet »Sv. Kiril i Metodij«, MSMJLK. 77–94. www.ukim.edu.mk/dokumenti_m/154_Predavanja%20final%20za%20pecat.pdf (dostop 14. 3. 2018)
- RIJAVEC, Mirko, 1982: Kociančič, Štefan, častni kanonik (1818–1883). Martin Jevnikar (ur.): *Primorski slovenski biografski leksikon*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba. 82–84. www.sistory.si/cdn/publikacije/1-1000/264/Primorski_slovenski_biografski_leksikon_08.pdf (dostop 20. 7. 2018)
- RUTAR, Simon, 1883: Štefan Kocjančič. *Ljubljanski zvon* 3. 331–335.
- STEFANIJA, Dragi, 1984: Brata Miladinova v slovenskem prevodu. Dragi Stefanija (ur.): *Brata Miladinova: Ljudske pesmi v slovenskem prevodu Štefana Kociančiča*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 5–14.

6 Stefanija o makedonsko-slovenski relaciji v *Glosariju*: »To je prvi makedonsko-slovenski slovar« (1985: 13).

- STEFANIJA, Dragi, 1985: Folklorot kako leksikografska inspiracija (za GLOSARIUMOT kon »Zbornikot na Miladinovci« od Štefan Kociančič). Štefan Kociančič: *Glosarij ljudskih pesmi iz Zbornika bratov Miladinovih*. Uredil Dragi Stefanija. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 5–30.
- SUBIOTTO, Namita, 2007: Makedonsko leposlovje v slovenskih prevodih. *Hieronymus* 1/1–2. 23–39.
- ŠIMENC, Stanko, 1968: Slovenska srečanja z makedonskim slovstvom. Petar Kepeski, Jože Pogačnik: *Makedonščina*. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 206–216.

EVROPSKI PROTESTANTI O ZAČETKIH SLOVENSKEGA SLOVSTVA V 19. STOLETJU

Pavle Jović

Univerzitetna biblioteka, Beograd
phpjovic@rcub.bg.ac.rs

DOI:10.4312/Obdobja.37.127-135

Prispevek obravnava evropske protestante, ki so v tiskanih medijih (knjige in časopisje) 19. stoletja obnovili spomin na začetnike slovenske književnosti. To so: J. G. Meusel (1802), J. M. Schröckh (1806), H. Jansen (1808), J. Ch. Adelung (1809), J. S. Vater (1815), A. Chalmers (1816), P. Bayle (1820, 1823), J. Townley (1821), Th. H. Horne (1825), P. J. Šafarik (1826, 1869), T. A. L. Jakob-Robinson (1834, 1850), E. Olberg (1837), Ch. C. Timperley (1839), Th. Elze (1876), W. R. Morfill (1883), J. McClintock (1891), W. E. Möller (1894) in H. J. Eyster (1899).

evropski protestanti, slovenski protestanti, slovensko slovstvo, 19. stoletje

The article deals with the European Protestants who renewed the memory of the founders of Slovene literature in the print media (books and reviews) of the 19th century. They are: J. G. Meusel (1802), J. M. Schröckh (1806), H. Jansen (1808), J. Ch. Adelung (1809), J. S. Vater (1815), A. Chalmers (1816), P. Bayle (1820), J. Townley (1821), Th. Horne (1825), P. J. Šafarik (1826, 1864), T. A. L. Jakob-Robinson (1834, 1850), E. Olberg (1837), Ch. C. Timperley (1847), Th. Elze (1876), W. R. Morfill (1883), J. McClintock (1891), W. E. Möller (1894), H. J. Eyster (1899).

European Protestants, Slovene Protestants, Slovene literature, 19th century

Uvod

Pred skoraj 90 leti je eden od utemeljiteljev slovenske znanstvene literarne zgodovine France Kidrič zapisal: »V mukah in zamudah se je razvijala slovenska literarna aktivnost« (1929: 5). V 19. stoletju, ko so se Slovenci na podlagi jezika in kulture oblikovali v moderno narodnostno skupnost, so bili prvi poskusi predstavitve njihove slovstvene preteklosti precej skromni in niso imeli odmeva v evropski znanstveni javnosti (J. Kopitar 1808; F. Metelko 1825; A. Janežič 1854, 1857; J. Marn 1863).

V 18. stoletju, dobi razsvetljenstva in večje verske strpnosti v Evropi, je bilo delovanje slovenskih protestantov na področju jezika in slovstva večkrat omenjeno v prvi zahodnoevropski enciklopediji francoskega protestanta in filozofa Pierra Bayla (*Dictionnaire historique et critique*) (Jović 2010: 585; Bost 2008: 83). Baylovo delo je imelo velik vpliv na duhovno kulturo Evrope in je bilo vzor za nastanek drugih enciklopedij (Clement 1753: 201; Feller 1828: 438).

Namen tega prispevka je pokazati, kako se je širša evropska javnost seznanila z literarno kulturo Slovencev. Osredotočili se bomo na začetke slovenskega slovstva. Raziskali smo tiskane medije 19. stoletja: knjige, natisnjene zunaj slovenskih dežel, pa tudi periodiko, ki je izhajala na tujem.

1802

V začetku 19. stoletja, ko se je Evropa duhovno in politično oblikovala, je v Zürichu izhajala revija *Historisch-litterarisch-statistisches Magazin*, ki jo je urejal nemški zgodovinar, leksikograf in bibliograf Johann Georg Meusel (1743–1820). Več kot 20 strani je posvetil protestantskim piscem in knjigam, ki so natisnjene v Ungnadovi tiskarni v Urachu. Jezik, v katerega je Trubar prevedel *Sveto pismo*, je označil kot vendski ali kranjski jezik (»Wendische oder Crainerische Schprache«). Omenil je tudi dejavnost Antona Dalmate, Jurija Dalmatina in Stefana Konzula (Meusel 1802: 276).

1806

Nekaj let kasneje je izšla cerkvena zgodovina pomembnega nemškega zgodovinarja in protestanta Johanna Matthiasa Schröckha z naslovom *Christliche Kirchengeschichte seit der Reformation* v osmih zvezkih. V 4. zvezku je avtor podal podatke o Primožu Trubarju. Napisal je, da je Trubar prevedel *Sveto pismo* v slovanski ali v vendsko-hrvaški jezik (»Slavonischen oder Wendisch-Croatischen Sprache«) (Schröckh 1806: 368). Pričujoča cerkvena zgodovina je začela izhajati že v 18. stoletju (1768–1803). Johann Matthias Schröckh (1733–1808) je bil profesor cerkvene zgodovine in poezije na univerzi v Wittenbergu.

1808

V francoski prestolnici je izšlo delo nizozemskega kulturnika Hendrika Jansena *Essai sur l'origine de la gravure en bois et en taille-douce, et sur la connoissance des estampes des XVe et XVIe siècles*, v katerem je našel mesto tudi pobudnik reformacije Primož Trubar. Poudarjeno je, da je Trubar že v 16. stoletju narodu Kranjske (»Ducatus Carniola«) objavil staroslovansko pisavo (»l'écriture slave«) in uporabil latinske črke. Kot vir je Jansen navedel Valvasorja (Jansen 1808: 174). Njegova knjiga se je večkrat pojavila v katalogih knjižnic po svetu: v Parizu (1810, 1814, 1815, 1839), Londonu (1815), New Yorku (1858) in na Dunaju (1830).

Istega leta je izšla Kopitarjeva slovnica slovanskega jezika (*Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*), v kateri je vplivni slovenski jezikoslovec pohvalil delo slovenskih protestantov, vendar to njegovo delo ni imelo širšega odmeva v znanstveni javnosti Evrope. Po dveh letih je bila omenjena v nemški reviji *Allgemeine Literatur Zeitung* (1810: 229).

1809

V Nemčiji je izšlo pomembno jezikoslovno delo z naslovom *Mithridates, oder allgemeine Sprachenkunde* znamenitega filologa Johanna Christopha Adelunga (1732–1806). Na več mestih je omenil slovenske protestantske pisce in njihovo prizadevanje za prevod *Svetega pisma* v ljudski jezik (P. Truber, A. Dalmata, A. Bohorizh).

Adelung je bil protestant, predstavnik nemškega razsvetljenstva in eden izmed utemeljiteljev znanstvenega jezikoslovja.

1815

Nemški jezikoslovec in luteranski teolog Johann Severin Vater (1771–1826) je objavil delo *Litteratur der Grammatiken, Lexika und Wörtersammlungen aller Sprachen der Erde*. Tu so navedene slovnice in slovarji različnih narodov. Bil je profesor evangeličanske teologije na univerzi v Halleju. Zanimal se je za slovanske jezike. V poglavju je Vater omenil Bohoriča in njegovo slovnico (Vater 1815: 253). Vatrovo delo je ponovno izšlo leta 1847.

1816

Leta 1816 je izšel obsežen *Obči biografski slovar* (*The General Biographical Dictionary*) v 32 zvezkih (1816–1817). V 30. zvezku zasledimo kratek življenjepis Primoža Trubarja (Chalmers 1816: 46). Trubarjevo ime se je pojavilo med številnimi slavnimi osebnostmi različnih narodov Evrope (najpogosteje so bili predstavljeni Britanci in Irci). Avtor tega obsežnega dela je bil škotski pisec in protestant Alexander Chalmers (1759–1834), ki je že leta 1761 objavil to enciklopedijo v 11 zvezkih. Chalmers je zapisal, da je Trubar prevedel *Sveto pismo* v slovanski jezik (»Sclavonian Language«). Omenil je tudi Adama Bohoriča in Jurija Dalmatina. Chalmersovo delo je bilo večkrat natisnjeno v 19. stoletju in omenjeno v ameriški reviji *The Literary and Scientific Repository and Critical Review* (Moore 1821: 9).

1820, 1823

V letih 1820 in 1823 je izšla enciklopedija *Dictionnaire historique et critique* že omenjenega francoskega filozofa, skeptika Pierra Bayla. V Baylovi enciklopediji je predstavljen življenjepis Primoža Trubarja, pobudnika reformacije na Slovenskem, omenjena sta tudi njegova sodelavca Jurij Dalmatin in Adam Bohorič (Bayle 1820: 261). Baylovo delo je bilo ena najpomembnejših knjig evropskega razsvetljenstva. Imelo je odmev pri francoskih in tudi nemških razsvetljencih. To je bila kritična zgodovina religij, ki je bila prepovedana v Franciji in v Rimu (*Index librorum prohibitorum*).

1821

V verskem življenju Anglije 18. stoletja sta vodstvo prevzela metodista brata John in Charles Wesley, ki sta svojo reformirano vero širila tudi v Ameriki. Pastor John Wesley (1708–1791), ki je bil eden izmed najbolj izobraženih ljudi tistega časa, je postal profesor filozofije v Oxfordu. Metodisti so imeli močen vpliv v Združenih državah Amerike, kjer so bili najštevilnejša protestantska verska skupnost.

Britanski protestant (metodist) James Townley je avtor knjige *Illustrations of Biblical literature: exhibiting the history and fate of the sacred writings, from the earliest period to the present century; including biographical notices of translators and other eminent Biblical scholars*. Druga izdaja je izšla leta 1828, tretja leta 1847 in četrta leta 1856. Kot izhodišče za besedilo o slovenskih protestantih je Townley

uporabil delo *Bibliothèque curieuse historique et critique ou Catalogue raisonné de livres difficiles à trouver* francoskega protestanta, evangeličana Davida Clementa (1701–1760). Trubarjevo biblijo je poimenoval kot *Bible vandalique*. Townley (1774–1833) je bil tajnik Johna Wesleyja in avtor številnih knjig. Njegovo delo *Illustrations of Biblical literature* je bilo leta 1836 omenjeno v britanski literarni reviji *The Literary Gazette* in leta 1841 v ameriški reviji *The Methodist Quarterly Review*. Leta 1824 je delo omenil tudi škotski biograf in pastor Anglikanske cerkve William Orne (1787–1830) v delu *Bibliotheca biblica*, leta 1827 britanski pisec in novinar William Carpenter (1797–1874) v delu *Critica biblica: Depository of sacred literature* in leta 1839 britanski pisec in tiskar Charles Henry Timperley (1794–1846) v delu *A Dictionary of Printers and Printing*.

1825

Drugi britanski protestant Thomas Hartwell Horne (1780–1862), ki je bil teolog in bibliotekar, je tega leta objavil delo *An Introduction to the Critical Study and Knowledge of the Holy Scriptures*, v katerem je podal biografske podatke o Primožu Trubarju (Horne 1825: 266). Njegovo delo je doživelo številne izdaje (1828, 1831, 1833, 1836, 1839, 1841, 1847, 1850, 1853, 1856). Horne je bil pripadnik britanske metodistične cerkve in avtor knjige *A compendious Introduction to the Study of the Bible* (London, 1827). Predaval je teologijo na John's Collegeu v Cambridgeu.

Istega leta je slovenski duhovnik in jezikoslovec Franc Metelko objavil slovnico v nemškem jeziku *Lehrgebäude der Slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen*, v kateri je pet strani posvetil slovenski literaturi (»Krainische Literatur«), vendar to Metelkovo delo ni imelo odmeva v evropski javnosti.

1826

Delo, ki je v kulturnem prostoru Evrope in širše predstavilo jezik in slovstvo majhnega slovenskega naroda in je imelo največji odmev, je bila knjiga znamenitega slavista Pavla Josefa Šafarika *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. Posebno poglavje v tej knjigi je posvečeno zgodovini slovenskega jezika in književnosti (Šafarik 1826: 271). Šafarik je bil evangeličan, študiral je filozofijo v Jeni in je bil eden izmed utemeljiteljev znanstvene slavistike ter pobudnik slovanske vzajemnosti.

Šafarikova knjiga je doživela več izdaj: v Andovru (1834), New Yorku (1850), Leipzigu (1837, 1852) in Pragi (1869). Bila je omenjena v delu *Litteratur der Grammatiken, Lexika und Wörtersammlungen aller Sprachen der Erde* nemškega jezikoslovca Johanna Severina Vatra (Berlin 1847). O Šafarikovem delu so pisale vodilne literarne revije tistega časa: *Jahrbücher der Literatur* (Dunaj 1827), *Allgemeines Repertorium der Literatur* (Leipzig 1828); *Leipziger Literatur Zeitung* (1829); *Dobrowsky's Slavin* (Praga 1834), *Ost und West: Blätter für Kunst, Literatur und geselliges Leben* (Praga 1837), *Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft* (Leipzig 1846),

Österreichische Blätter für Literatur und Kunst (Dunaj 1847) in *Deutsches Museum: Zeitschrift für Literatur, Kunst u. Öffentliches Leben* (Leipzig 1861).

1831

Irski cerkveni zgodovinar Henry Cotton je izdal knjigo *A Typographical Gazetteer*, v kateri zasledimo nekaj podatkov o Trubarju, da je leta 1561 v *Tübingenu* natisnil prevod *Svetega pisma Nove zaveze* (2000 izvodov) v hrvaškem narečju (»Croatian dialect, printed with Illyrian types«, Cotton 1831: 294). Cotton (1789–1879) je bil predstavnik reformirane protestantske cerkve (Christ Reformed Church).

1834

Za vse slovanske narode, tudi za Slovence, je pomemben prispevek nemške književnice in prevajalke Tereze von Jakob-Robinson (1797–1870), ki je izšel v ameriški reviji *The Biblical Repository* pod naslovom *Historical View of the Slavic Language in its various Dialects; with special reference to Theological Literature*. Prispevek se naslanja na Šafarikovo delo iz leta 1826 (Jakob-Robinson 1834: 409). Poleg slovenskih protestantskih piscev, ki so deležni največ pozornosti, je nemška književnica omenila tudi druge znamenite Slovence (V. Vodnik, M. Ravnikar, B. Kumerdej, Ž. Popovič). Njen prispevek je imel širši odmev po svetu, ker je bil ponovno natisnjen leta 1850 in omenjen v književnih revijah v Angliji (*The London Literary Gazette and Journal of Belles Lettres*, 1834) in Nemčiji (*Repertorium der gesammten deutschen Literatur*, Leipzig 1834; *Leipziger literarische Zeitung*, 1835).

1837

Nemški izobraženec Ernst von Olberg, o katerem nismo mogli najti biografskih podatkov, je objavil knjigo *Geschichtliche Übersicht der Slavischen Sprache in ihren verschiedenen Mundarten und der slavischen Literatur*, ki obravnava slovanske jezike z različnimi narečji, med katerimi omenja tudi slovensko književnost (poglavje *Sprache und Literatur der Winden oder Slovenzen*, Olberg 1837: 103). Olbergova knjiga se naslanja na Šafarikovo delo in je navedena v nemških revijah *Repertorium der gesammten deutschen Literatur* (Leipzig 1837), *Blätter für Literarische Unterhaltung* (Leipzig 1838) in *Literarische Zeitung* (Berlin 1842).

1839

V Londonu je bila tega leta natisnjena knjiga *The Dictionary of Printer and Printing* britanskega slikarja in pisca Charlesa Henryja Timperleyja (1794–1869). V tej knjigi leksikonskega značaja najdemo tudi skope biografske podatke o Trubarju, da je *Sveto pismo* natisnil v vinskem narečju in uporabil cirilske, glagolske in latinske črke (Timperley 1839: 364).

1843

V protestantskem Leipzigu je nastala knjiga anonimnega avtorja z naslovom *Slawen, Russen, Germanen: ihre gegenseitigen Verhältnisse in der Gegenwart und*

Zukunft. V poglavju Die Slowencen so navedeni slovenski protestantski pisci: Trubar, Dalmatin, Bohorič in Krelj (Anonimno 1843: 79).

1850

Prispevek nemške književnice Tereze Jakob-Robinson *Historical view of the Languages and Literature of the slavic Nations* je bil ponovno natisnjen v ameriški prestolnici. V poglavju Language and Literature of the Vendes or Slovenzi so predstavljeni pobudniki slovenske književnosti (Jakob-Robinson 1850: 138). Predgovor za knjigo je napisal ameriški protestantski teolog Edward Robinson, ki je protestantsko teologijo študiral v New Yorku. Izpopolnjeval se je na nemških univerzah. Predaval je teologijo v Andovru.

1864

Posthumno je bila objavljena knjiga Pavla Šafarika *Zgodovina južnoslovanskih književnosti (Geschichte der südslawischen Literatur)*, v kateri je predstavljena tudi slovstvena preteklost Slovencev v 16., 17., 18. in 19. stoletju (Slowenische Literatur, Šafarik 1864: 1).

V drugi polovici 19. stoletja so Slovenci izdali nove knjige, ki obravnavajo slovensko slovstvo (J. Kleinmayr 1881, K. Glaser 1894), toda niti ti dve knjigi nista imeli odmeva v kulturnem prostoru Evrope.

1869

Druga izdaja Šafarikovega dela *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* iz leta 1826 je izšla v Pragi. Besedilo o slovenskem jeziku in književnosti (razdelek Geschichte der windischen Sprache und Literatur) je enako kot v prejšnji izdaji (Šafarik 1869: 271).

1876

Tega leta sta izšla dva članka nemškega luteranskega teologa in zgodovinarja Theodora Elzeja o Adamu Bohoriču in Juriju Dalmatinu v *Obči nemški enciklopediji (Allgemeine Deutsche Biographie* 3: 83, 4: 712–713). V isti enciklopediji iz leta 1894 je Theodor Elze objavil biografijo Primoža Trubarja (38: 669–674). Theodor Elze (1823–1900) je bil protestantski pastor v Trstu in temeljit preučevalec reformacijskega gibanja na Slovenskem.

1883

Še ena knjiga, ki obravnava književnost južnih Slovanov, je izšla v Angliji z naslovom *Slavonic Literature*. Njen avtor je bil angleški slavist William Richard Morfill (1834–1909), ki je bil prvi profesor ruskega in drugih slovanskih jezikov na Oxfordu. V poglavju The Early Literature of the Serbs, Croats and Slovenes sta omenjena Trubar in Jurij Dalmatin (Morfill 1883: 173).

1891

Ameriška protestanta, metodista John McClintock (1814–1870) in James Strong (1822–1894), odlična poznavalca *Biblije*, sta leta 1891 objavila enciklopedijo biblijske

teologije in bogoslovne literature (*Cyclopedia of Biblical Theological and Ecclesiastical Literature*). Tu najdemo podatke o Trubarju, začetniku slovenske književnosti (McClintock, Strong 1891: 565). Kot vir je navedena nemška enciklopedija *Herzog Real Encyclopedia* 21.

1894

Nemški evangeličanski teolog Wilhelm Ernst Möller je objavil delo *Lehrbuch der Kirchengeschichte*. V tretjem zvezku tega dela, ki nosi naslov *Reformation und Gegenreformation*, v poglavju *Das Evangelium unter der Südslaven* je omenil Trubarja kot prevajalca *Nove zaveze* v vindiški jezik (»windischen Sprache«) (Möller 1894: 197). W. E. Möller je bil profesor cerkvene zgodovine na univerzi v Kielu in je objavil več del s tega področja.

1899

Ameriški evangeličanski teolog Eyster Henry Jacobs je ob koncu 19. stoletja objavil delo *Lutheran Cyclopedia*, v katerem je predstavil življenje in delo Primoža Trubarja (Eyster 1899: 520).

Ob koncu tega prispevka, ki govori o tem, da so imela dela slovenskih protestantov odmev v evropskem kulturnem prostoru, bi bilo treba povedati tudi to, da so evropski rimskokatoliški izobraženci v 19. stoletju upoštevali dela evropskih protestantov. Tako npr. francoski katoliški teolog Jean Baptiste Glaire (1798–1879), profesor hebraistike na pariški Sorboni, v svoji *Katoliški enciklopediji* (*Encyclopédie catholique*) kot vir navaja enciklopedijo evangeličanskega pridigarja in bibliografa Davida Clementa (*Bibliothèque curieuse historique et critique ou Catalogue raisonné de livres difficiles a trouver*, Glaire 1841: 542). Tudi avstrijski zgodovinarji Franz Sartori (*Literatur der Winden in Illyrien, Steiermark und Ungarn*, Dunaj 1830), K. A. Schimmer (*Geschichts und Erinnerungs-Kalender*, Dunaj 1849) in Mathias Robitsch (*Geschichte des Protestantismus in der Steiermark*, Dunaj 1859) so upoštevali dosežke slovenskih protestantov.

Sklep

Reformacija je imela odločilno vlogo pri intelektualni in duhovni emancipaciji Evrope. Protestanti 19. stoletja so v kulturnem prostoru Evrope in širše ohranili spomin na slovenske protestante, ki so bili več stoletij pozabljeni v majhnem slovenskem kulturnem prostoru. Čeprav so slovenski izobraženci in jezikoslovci 19. stoletja v svojih delih omenili začetnike slovenske književnosti (Kopitar 1808, Metelko 1825, Marn 1863), njihova dela niso imela odmeva v kulturnem prostoru Evrope. Kopitarjeva slovnica, ki nosi naslov *slovanska* zaradi političnih razlogov ni mogla imeti širšega odmeva. To je uspelo njegovemu učencu Franu Miklošiču.

Literatura

- ADELUNG, Johann Christoph, 1809: *Mithridates, oder allgemeine Sprachkunde* 3. Berlin: Vossische Buchhandlung. 648, 657, 660.
- ANONIMNO, 1843: *Slawen, Russen, Germanen: ihre gegenseitigen Verhältnisse in der Gegenwart und Zukunft*. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann. 79–81.
- BAYLE, Pierre, 1820: *Dictionnaire historique et critique* 3. Paris: Desoer librairie. 261–262.
- BOST, Hubert, 2008: Pierre Bayle un protestant compliqué. Wiep van Bunge, Hans Bots (ur.): *Pierre Bayle (1647–1706) Le philosophe de Rotterdam: Philosophy, Religion and Reception*. Leiden, Boston: Brill. 83–97.
- Catalogue of the books on bibliography, typography and engraving*, 1858. New York State Library. New York: Albany. 59.
- CHALMERS, Alexander, 1816: *The General Biographical Dictionary, containing an historical and critical Account of the Lives and Writings of the most eminent Persons in every Nations, particularly the British and Irish* 30. London. 46–47.
- CLEMENT, David, 1753: *Bibliothèque curieuse historique et critique ou Catalogue raisonné de livres difficiles à trouver* 4. Hannover. 201.
- COTTON, Henry, ²1831: *A Typographical Gazetteer*. Oxford: Oxford University Press. 294.
- GLAIRE Jean Baptiste, 1841: *Encyclopédie catholique, répertoire universel et raisonné des livres rares et difficiles à trouver* 3. Paris: Parent-Desbarres. 542.
- GLASER, Karol, 1894: *Zgodovina slovenskega slovstva 1. Od početka do francoske revolucije*. Ljubljana: Slovenska matica.
- HORNE, Thomas Hartwell, 1925: *An Introduction to the Critical Study and Knowledge of the Holy Scriptures* 2. Philadelphia, New York. 266.
- EYSTER, Henry Jacobs, 1899: *Lutheran Cyclopaedia*. New York: Charles Scribner Sons. 520.
- FELLER, de François-Xavier, 1828: *Dictionnaire historique, ou histoire abrégée des hommes qui se sont fait un nom par le génie, les talents, les vertus, les erreurs* 16. Paris. 438.
- JAKOB-ROBINSON, Therese A. L., 1834: Language and Literature of the Vendes or Slovenzi. *The Biblical Repository* 4/15. 409–413.
- JIREČEK, Josef, 1864: *Paul Jos. Šafařík's Geschichte der südslawischen Literatur: Slowenische Literatur* 1. Prag: F. Tempsky. 1–46.
- JANSEN, Hendrik, 1808: *Essai sur l'origine de la gravure en bois et en taille-douce, et sur la connoissance des estampes des XVe et XVIe siècles* 1. Paris: F. Schoell. 174–175.
- JOVIĆ, Pavle, OSOLNIK, Vladimir, 2010: Razsvetljenci kot prvi biografi Primoža Trubarja. Aleksander Bjelčevič (ur.): *Reformacija na Slovenskem. Obdobja* 27. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 585–593.
- KIDRIČ, France, 1929: *Zgodovina slovenskega slovstva: od začetkov do marčne revolucije* 1. Ljubljana: Slovenska matica. 5.
- KLEINMAYR, Julij, 1881: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- McCLINTOCK, John, STRONG, James, 1891: *Cyclopedia of Biblical Theological and Ecclesiastical Literature* 10. New York: Harper & Brothers Publishers. 565.
- METELKO, Franc, 1825: Krainische Literatur. *Lehrgebäude der Slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen*. Klagenfurt. XVIII–XXII.
- MEUSEL, Johann Georg, 1802: Etwas über die Ungnsische Drukerei mit einigen Beilagen. *Historisch-litterarisch-statistisches Magazin* 1. 276–303.
- MORFILL, William Richard, 1883: *Slavonic Literature: Early Slavonic Literature*. London: Society for Promoting Christian Knowledge. 173.
- MOORE, Alfred, 1821: *The Literary and Scientific Repository and Critical Review* 2/3. New York. 3, 9.
- MÖLLER, Wilhelm Ernst, 1894: *Lehrbuch der Kirchengeschichte: Reformation und Gegenreformation*. Freiburg, Leipzig. 197–198.

- OLBERG, Ernst, 1837: *Geschichtliche Übersicht der Slavischen Sprache in ihren verschiedenen Mundarten und der slavischen Literatur*. Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth. 103–108.
- ROBINSON JAKOB, Therese A. L., 1850: *Historical view of the Languages and Literature of the slavie Nations: Language and Literature of the Vindes or Slovenzi*. New York: George P. Putnam. 138–142.
- SARTORI, Franz, 1830: *Literatur der Winden in Illyrien, Steiermark und Ungarn. Historisch-ethnographische Übersicht der Geistesthätigkeit und Literatur wissenschaftlichen Cultur des österreichischen Kaiserthums* 1. Wien: Carl Gerold. 95–102.
- SCHRÖCKH, Johann Matthias, 1806: *Christliche Kirchengeschichte seit der Reformation* 4. Leipzig: Engelhart Benjamin Schwickert. 368.
- ŠAFARIK, Paul Josef, 1826: *Geschichte der windischen Sprache und Literatur. Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. Ofen: Mit K. Ung. Universitaets-Schriften. 271–275.
- ŠAFARIK, Paul Joseph, 1869: *Geschichte der Windischen Sprache und Literatur. Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. Prag: Verlag von Friedrich Tempsky. 271–288.
- TIMPERLEY, Henry Charles, 1839: *History of Printing with progress of Literature. The Dictionary of Printer and Printing*. London: H. Jonson. 364.
- VATER, Johann Severin, 1815: *Litteratur der Grammatiken, Lexika und Wörtersammlungen aller Sprachen der Erde*. Berlin: Nicolaischen Buchhandlung. 252–253.

**DROBNE FORME ROKOPISNE
IN TISKANE KULTURE**

VLOGA PERIOH ALI SINOPS ZA REKONSTRUKCIJO DRAMSKE USTVARJALNOSTI LJUBLJANSKIH JEZUITOV V ZGODNJEM NOVEM VEKU

Monika Deželak Trojar

Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, ZRC SAZU, Ljubljana
monika.dezelak@zrc-sazu.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.139-147

Jezuitsko gledališče je prvo na Slovenskem, ki je doseglo določeno kontinuiteto (1598–1773) in je pomembno prispevalo h gledališkemu in kulturnemu razvoju dežele. Ker so bila dramska besedila najpogostejše le pripomoček za uprizoritev, se jih je ohranilo zelo malo. O vsebinskih, zvrstnih, literarnih in teatroloških značilnostih ljubljanske jezuitske dramatike zato lahko v večini primerov sklepamo le na podlagi ohranjenih perioh ali sinops (to so gledališki listi s povzetkom vsebine in seznamom nastopajočih), ki so bile namenjene gledalcem, da bi bolje razumeli vsebino igre in lažje sledili predstavi.

jezuiti, drama, gledališče, zgodnji novi vek, perioha (sinopsa)

The Jesuit Theatre was the first such institution in Slovene ethnic territory to achieve continuity (from 1598 to 1773), and it made an important contribution to the theatrical and cultural development of the land. Because the scripts of plays were most often only an aid for staging them, very few have been preserved. In the majority of cases, the content and genre of the Ljubljana Jesuit plays, as well as their literary and dramaturgical qualities, can only be deduced from preserved programme notes (known as *periochae* or *synopses*, these were a kind of theatre leaflet with a summary of the play and list of performers). These notes were prepared for the audience to help them better understand the play and more easily follow the performance.

Jesuits, play, theater, Early Modern Period, periocha (synopsis)

Uvod

V zgodnjem novem veku je jezuitsko gledališče predstavljalo najuspešnejšo in najbolj trdoživo gledališko institucijo na evropskih tleh. V svojih začetkih se je oprlo na humanistično dramo in postalo pomemben pedagoško-didaktični in religiozno-propagandni medij. Tudi v kulturnem razvoju na Slovenskem je jezuitska dramska dejavnost odigrala pomembno vlogo. Gre za prvo gledališče, ki je doseglo določeno kontinuiteto in je zgodovinsko izpričano v zanesljivih virih (Škerlj 1967: 146–147; Koruza 1979: 151). Dramski teksti so navadno nastajali sproti. Ker so največkrat predstavljali zgolj pripomoček za uprizoritev, je večina besedil ostala v rokopisu. V glavnem so tiskali periohe¹ ali sinopse (to so gledališki listi s kratkimi vsebinskimi

¹ Beseda perioha izvira iz grškega glagola *periéhein*. Gre za pasivno obliko aorista in pomeni 'prikaz vsebine'. Pri jezuitih je perioha dobila širši pomen: 'gledališki list', 'program' (Szarota 1979: 11).

povzetki dram in sezname nastopajočih), celotna besedila pa so dali natisniti le izjemoma. Ohranjene periohe ljubljanskih jezuitskih dram so tako pričevalke neohranjene dramske rokopisne tradicije in nadomestek tiskov celotnih dramskih besedil. Pri periohah je zanimivo, da ves čas od začetka do konca jezuitske dramske produkcije na njih manjka ime avtorja ali vodja predstave. To je posledica skromnosti, zahteve po anonimnosti *ad maiorem Dei gloriam*, kar je spadalo k strogemu redovnemu duhu jezuitov (Szarota 1979: 9–10).

Pomen in vloga perioh

Glavni namen perioh je bil gledalcem omogočiti in olajšati ogled dramskih predstav. Namenjene so bile tako plemičem in visoki duhovščini kot meščanom in drugim gledalcem (učencem, njihovim staršem, podeželskim prebivalcem). Ker so navadno vsebovale kratke vsebinske povzetke posameznih dejanj in scen drame, so gledalca uvedle v vsebino in mu tako olajšale razumevanje dogajanja na odru. Brez uvedbe perioh bi verjetno jezuitska dramatika veliko prej izgubila učinek na širše kroge in (p)ostala privilegij elite (Szarota 1979: 11–12).

Ohranjene periohe ljubljanskih dramskih predstav so enojezične (latinske ali nemške) ali dvojezične (latinske in nemške). Predvidevam, da so bile latinske namenjene izobraženim in višjim slojem prebivalstva, nemške pa manj večjim latinščine. Doslej se še ni našla perioha v slovenščini ali vsaj z delčkom slovenskega besedila. Dragoceno je pričevanje, da je bilo leta 1636 za eno izmed Avancinijevih dram natisnjenih 300 perioh, in sicer 100 latinskih in 200 nemških.² To dokazuje, da so bile ljubljanske predstave odprte za širšo javnost in da so, vsaj večje predstave, imele zelo številčno občinstvo (Škerlj 1967: 148). Ker perioh verjetno ni dobilo celotno občinstvo, je mogoče tudi sklepati, da je bilo gledalcev še veliko več kot 300. Periohe lahko razumemo tudi kot materialni dokaz o uspešnosti jezuitskega šolstva in raznolikosti ter naprednosti jezuitskega vzgojnega pristopa. Pogosto so bile namreč kombinacija gledališkega lista in letnega šolskega poročila (vsebinskim povzetkom dram in seznamu nastopajočih je bil včasih dodan seznam najboljših dijakov vseh šestih razredov).³ Izdajanje tiskanih latinskih in nemški perioh, zlasti v času, ko je bil tisk na ozemlju slovenskih zgodovinskih dežel zaradi neobstoja tiskarne težko dosegljiv,⁴ še dodatno priča o ugledu, ki ga je v tistem času uživalo jezuitsko gledališče.

Ohranjene periohe ljubljanskih jezuitskih dram

Porast tiskanih perioh za ljubljanske predstave je opazen šele po prihodu tiskarja Mayrja v Ljubljano leta 1678. Kljub temu se je zaradi nenaklonjenih zgodovinskih okoliščin, in sicer zaradi razpusta jezuitskega reda leta 1773 in požara v ljubljanskem jezuitskem kolegiju leta 1774, v katerem je bil uničen tudi večji del knjižnice

2 ARS, SI AS 1073, I/31r, str. 296v. Omemba je velikega pomena tudi zato, ker dokazuje, da je na začetku svoje dramske ustvarjalnosti v letih 1635/1636 v Ljubljani kot magister deloval eden pozneje najpomembnejših jezuitskih dramatikov Nicolaus Avancini (1612–1686).

3 SK, Dolničar, Miscellanea, npr. III/22, 24.

4 Ljubljana je bila od leta 1582 do 1678 brez tiskarne.

(Dolar 1974: 16), veliko neposrednih virov o jezuitskem gledališču v Ljubljani izgubilo. Posredna pričevanja pa lahko kljub vsemu najdemo v letopisih Avstrijske jezuitske province (t. i. *Litterae annuae Provinciae Austriae*).⁵ Ti prinašajo veliko informacij, a se v glavnem osredotočajo na najvidnejše in izredne dogodke, zato ni nujno, da so zabeležili prav vse dramske uprizoritve v posameznem kolegiju. Na osnovi omenjenih vsakoletnih poročil, ki so jih pristojni pripravljali za jezuitsko vodstvo, je verjetno nastal tudi *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove*.⁶ Pri zbiranju podatkov o ljubljanskih dramskih uprizoritvah si lahko pomagamo tudi z letopisom jezuitskega seminarja.⁷ Najbolj izčrpna pričevalca vsakodnevnega dogajanja (z gledališkim vred) v ljubljanskem kolegiju pa sta dnevnik patra ministra (*Diarium p. Ministri*, 1650–1772)⁸ in dnevnik šolske prefektore (*Diarium praefecturae scholarum*, 1650–1718). Dogodki predhodnih let (1602–1638) so zbrani v dodatku dnevnika šolske prefektore *Collectanea ex annis praeteritis*, ki ga je napisal Janez Ludvik Schönleben.⁹ Iz navedenih virov lahko izluščimo naslove in okvirno tematiko dram, priložnosti, ob katerih so jih igrali, in kje so jih igrali. Nekateri zapisi navajajo tudi avtorja drame, omenjajo glasbenike in plesalce ter posredno omogočajo sklepanje o gledališki opremi. Podrobnejšo sliko o ljubljanskih jezuitskih predstavah pa si lahko ustvarimo le z analizo ohranjenih perioh in celotnih dramskih besedil.

Tematika ljubljanskih jezuitskih dram je segala od bibličnih tem, legend svetnikov (zlasti mučencev), jezuitske redovne zgodovine do krščanske in poganske antike ter svetne in cerkvene zgodovine; pripravljali so tudi moralizirajoče drame z izmišljeno vsebino in posegali po alegoriji. Dramske predstave so uprizarjali ob začetku in koncu šolskega leta ter jih povezali s podelitvijo nagrad najboljšim učencem. Z dramskimi predstavami so se poklonili pomembnim osebnostim, ki so obiskale kolegij, z njimi so počastili dobrotnike kolegija (npr. ob njihovem godovnem dnevu, napredovanju v družbenem življenju ipd.) in še dodatno povzdignili najpomembnejše dogodke v mestu (npr. imenovanje novih škofov, deželnih glavarjev ipd.). Dramske predstave so pospremile in duhovno bogatile njihovo dušnopastirsko dejavnost. Pripravljali so kratke igrane prizore ob praznovanju božiča, binkošti, Marijinega vnebovzetja ter godovnih dni jezuitskih svetnikov, pasijonske in telovske procesije, igrane prizore ob božjem grobu itn. Svoje predstave so označevali kot tragedije, tragikomedije, komedije, dialoge, igre, žive slike ipd.; v njih sta pomembno vlogo igrala tudi glasba in ples. Prizorišča so bila zelo raznovrstna (avla, dvorana, posamezne učilnice, cerkev), igrali so tudi na prostem (na dvorišču).

5 Ohranili so se v Avstrijski narodni knjižnici (Österreichische Nationalbibliothek) in v Jezuitskem arhivu v Rimu (Archivum Romanum Societatis Iesu).

6 Prvi del (Ms 180r: *Historia annua Collegii Societatis Jesu Labacensis*), ki zajema obdobje 1596–1691, hrani Arhiv Republike Slovenije, drugega (Ms 1544: *Annua Collegii Labacensis*), ki vsebuje popis dogodkov v letih 1722–1773, pa Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.

7 NUK, Ms 156: *Historia Seminarii Labacensis in qua origo, progressus, benefactores, eiusdemque alumni continentur*.

8 ARS, Ms I/32r–I/40r.

9 ARS, Ms I/31r, str. 287r–297v.

Od sočasnih gledalcev jezuitskih predstav se je ohranilo le malo pričevanj. Nekaj zapisov o dramskih uprizoritvah ljubljanskih jezuitov se najde v koledarjih ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (Radics 1865: 104).¹⁰ Poleg Valvasorjeve omembe obhodne igre *Hoja za paradižem* (*Raj oz. Paradiž*), ki so jo revni študenti ljubljanskega kolegija igrali v domačem jeziku (Kuret 1958: 3–4),¹¹ zasledimo nekajotic o jezuitskih igrah tudi pri J. G. Dolničarju (*Epitome chronologica*, 1714; *Annales urbis Labacensis*, 1660–1718). Najpomembneje pa je, da se nam je po njegovi zaslugi v t. i. *Miscellanea* (v Semeniški knjižnici v Ljubljani) ohranilo 12 natisnjenih vsebinskih povzetkov pasijonskih procesij (za obdobje od 1680 do 1695),¹² ki so jih jezuiti pripravljali vsako leto na veliki četrtek, in 23 perioh ljubljanskih jezuitskih predstav (Steska 1935: 110).¹³ Ne preseneča, da začetek njegove zbirke perioh (z eno samo izjemo iz leta 1647) sovпада z ustanovitvijo tiskarne v Ljubljani leta 1678, najmlajša perioha pa je iz leta 1713. Najstarejša perioha v *Miscellanea*, ki velja tudi za trenutno najstarejšo ohranjeno pri nas (Škerlj 1967: 194), je za predstavo *Torpes ex impii Neronis aula pius aulicus*, posvečeno Volfgangu Engelbertu Auerspergu ob imenovanju za namestnika deželnega glavarja.¹⁴ Natisnjena je bila leta 1647 v Celovcu. V Dolničarjevi zbirki so se ohranile latinske, nemške in dvojezične latinsko-nemške periohe. Nemška perioha pomeni, da je bila tudi drama napisana in uprizorjena v nemščini, medtem ko imajo latinske predstave bodisi latinsko bodisi dvojezično latinsko-nemško perioho. Če sodimo po njegovi zbirki, so v obdobju 1678–1713 v jezuitskem kolegiju v Ljubljani prevladovalе latinske drame.

Tabela 1: Triindvajset ohranjenih latinskih, nemških in dvojezičnih perioh ljubljanskih jezuitskih predstav v Dolničarjevi zbirki (1647–1713).

Latinske periohe	Nemške periohe	Dvojezične periohe
<i>Lapis angularis seu Basis perfecta episcopatus et principatus Labacensis</i> (1684)	<i>Becrönte Cronen-Flucht oder Eumelius</i> (1678)	<i>Torpes ex impii Neronis aula pius aulicus</i> (1647)
<i>Victoria christianorum adversus Turcas ad castrum Sisseechum</i> (1685)	<i>Kindliche Trey</i> (1693)	<i>David</i> (1689)
<i>Hungaria impetita ab exteris, prodita a suis</i> (1687)	<i>Tugend-Cron der Kindlichen Liebe</i> (1698)	<i>Joseph Austriacus in Josepho Aegyptio adumbratus</i> (1690)
<i>Inviolatus connubii nexus ope divi Juliani conservatus</i> (1699)	<i>Das Alter ein Greuel der Jugendt</i> (1699)	<i>Lusus fortunae Glücks-Spill sive Quiricus Genxae regis filius throno pulsus et receptus</i> (1695)
<i>Libera in vinculis libertas seu Balduinus castitatis victima magna libertate etiam captivus illecebras vincens</i> (1701)	<i>Jungfräuliche Liebe Gottes, das ist: Die heilige Jungfrauen Euphemia und Margaretha</i> (1701)	<i>Caecilia in et cum Valeriano de profano amore triumphans</i> (1713)

10 ARS, Zbirka rokopisov, *Koledarji ljubljanskega škofa Tomaža Hrena*.

11 Valvasor 1689: 351–352.

12 SK, Dolničar, *Miscellanea*, Pars I/23–34.

13 SK, Dolničar, *Miscellanea*, II/7; III/10–12, 14–21, 25–26, 29–30, 32–33; IV/7, 16, 21–23; V/7.

14 SK, Dolničar, *Miscellanea*, Pars IV/21; ARS, SI AS 1073, 180r, str. 237.

<i>Ferdinandus sanctus legionis princeps</i> (1702)	<i>Adelasia und Aleramus oder Sig-Prangende Tugend von der gebrochenen Glücks-Lücke</i> (1703)	
<i>Nova hospes gratissima sive introductio neo-philosophiae ad archiducale gymnasium Labacense</i> (1704)	<i>Vngebrochene Geheims-Treu in heiligen Joannes von Nepomuck</i> (1708)	
<i>Proposita theatraliter a condita Aemona Jasonis gloria</i> , rkp. (1706)		
<i>Amazon Christiana fuga de utroque mundo triumphans seu S. Rosalia virgo Panormitana</i> (1709)		
<i>Magnanimitas belli et pacis arbitra</i> (1710)		
<i>Ericus disertus, Frothonis Daniae regis ex capitali hoste amicus gener</i> (1712)		

Prispevek seznanja z zanimivim odkritjem, da se je v Semeniški knjižnici poleg perioh, ki so našteje v Tabeli 1, ohranil tudi celoten rokopis drame *Lapis angularis seu Basis perfecta episcopatus et principatus Labacensis*, ki so jo jezuiti leta 1684 pripravili v počastitev novoimenovanega ljubljanskega škofa Žige Kristofa Herbersteina.¹⁵ Na podlagi gradiva v Semeniški knjižnici in obstoječega popisa gradiva nekdanjega Kapiteljskega arhiva v Ljubljani (del današnjega Nadškofijskega arhiva)¹⁶ pa je bilo mogoče ugotoviti, da sta se v Semeniški knjižnici ohranili še dve periohi za ljubljanski jezuitski predstavi: za igro *Iosephus adumbrans adumbratus*, ki je bila leta 1664 uprizorjena ob umestitvi novega škofa Jožefa Rabatte, in *Amor parentum sive Lydericus* iz leta 1670, ki je bila posvečena Volfgangu Engelbertu Auerspergu.¹⁷ Skupaj z drugim podobnim gradivom sta iz Kapiteljskega arhiva v last Semeniške knjižnice prešli februarja 1960. Glede na obstoječi popis gradiva Kapiteljskega arhiva bi moralo biti ohranjenih še nekaj starejših primerkov ljubljanske jezuitske dramske ustvarjalnosti, a jih danes tam ni mogoče najti. Med njimi bi morala biti perioha ali celo celotna drama o sv. Nikolaju (*Manus D. Nicolai Myrensis Episcopi zelo fidei in arii haeresim armata*) (Radisc 1865: 104), ki jo je jezuitska mladina leta 1642 pripravila na čast leto poprej imenovanega škofa Otona Friderika Buchheima. V *Letopisu* se ob omembi te drame omenja tudi lep premični oder (»teatro sane eleganti et versabili«).¹⁸ Če bi se našla, bi bil to najstarejši ohranjeni primerek jezuitske drame pri nas. Med dragocene primerke spada tudi perioha drame o Teodoziju mlajšem (*Theodosius junior, princeps sapiens ac felix*), s katero so 15. avgusta 1658 slovesno obeležili

¹⁵ SK, I IV 35.

¹⁶ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 104, 124, 125.

¹⁷ SK, AE 107/4 in AE 107/6; ARS, SI AS 1073, 180r, str. 388.

¹⁸ ARS, SI AS 1073, 180r, str. 185.

odprtje novega jezuitskega gimnazijskega poslopja in novega odra v Ljubljani.¹⁹ V popisu Kapiteljskega arhiva sta navedena še dva rokopisa dram. Prvo gledališko delo je nastalo leta 1654 in je napisano v verzih: *Joas septennis rex inauguratus, divina providentia miraculum*. Za uprizoritev so ga pripravili učenci humanistike. Drugo, *Christus patiens rex dolorum*, je krajše in ni datirano.²⁰ Na podlagi zapisa kronista v *Letopisu Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove* je mogoče sklepati, da je bilo uprizorjeno leta 1655.²¹ Če sklepamo po zgoraj omenjenih dveh primerih prenosa gradiva iz Kapiteljskega arhiva v Semeniško knjižnico, obstaja upanje, da sta tudi danes manjkajoči periohi in omenjeni celotni rokopisni dramski besedili doživeli podobno usodo in jih po srečnem naključju še odkrijemo.

Za zgodovino jezuitskega gledališča na Slovenskem so od ohranjenih najpomembnejši: doslej najstarejša ohranjena perioha za predstavo *Torpes* (1647) in perioha ter novoodkriti rokopis drame *Lapis angularis*.²² Ta je trenutno edini znani primer drame pri nas, pri kateri sta se ohranila tako perioha kot celotno besedilo. Ob bok omenjenih spada tudi rokopis Schönlebnove drame *Haeresis fulminata*, ki je dolgo veljala za izgubljeno, a se je na srečo izkazalo, da se je lepopisni izvod ohranil v družinskem arhivu Auerspergov na Dunaju.²³ Dramo je Schönleben posvetil svojemu prijatelju in zaščitniku Volfgangu Engelbertu Auerspergu ter poskrbel, da je bila z bogato opremo uspešno uprizorjena 2. in 3. maja 1651 v Ljubljani. Tudi za to dramo so bile natisnjene latinske in nemške periohe, a se doslej ni našel še noben primer.²⁴

Pomen perioh za rekonstrukcijo jezuitske dramske ustvarjalnosti na Kranjskem

Jezuitska dramska besedila so večinoma nastajala sproti in so bila največkrat zgolj pripomoček za uprizoritev. Ker je bil glavni poudarek jezuitske šolske dramatike na uprizoritvi, je večina besedil ostala v rokopisu in se po ukinitvi reda leta 1773 izgubila. Samo v nemškem govornem prostoru je bilo v obdobju 1540–1773 uprizorjenih okoli 7000 dram (Valentin 1983–1984), ohranjenih besedil pa je le peščica. Celotna besedila dram so se tiskala le izjemoma (besedila vidnejših jezuitskih dramatikov), če že, pa so dali natisniti le periohe. Število ohranjenih perioh in dramskih besedil se med posameznimi deželami precej razlikuje. V največji meri je bilo to odvisno od pomembnosti posameznih kolegijev (največ perioh je bilo natisnjenih v glavnih kolegijih Avstrijske jezuitske province, npr. na Dunaju in v Gradcu); pomembno vlogo pa je igrala tudi (ne)dostopnost tiska v posameznih deželah. Periohe za dramske predstave ljubljanskih jezuitov so se do leta 1678 tiskale le v izrednih in posebnih primerih. Najstarejše pričevanje o tisku

19 NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 124/17, 23. *Letopis* (ARS, SIAS 1073, 180r, str. 318) opiše nove gledališke pridobitve (oder s petimi spremenljivimi prizorišči, bogata oprema, odrski stroji) in pohvali uspešnost predstave.

20 NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 124/27, 28.

21 ARS, SIAS 1073, 180r, str. 301. V *Letopisu* je pri omembah gledaliških predstav leta 1655 omenjena tudi igra *Christus rex dolorum*, ki so jo igrali na veliki petek.

22 SK, I IV 35.

23 OeStA, HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 25: Tragödie Anastasius Tyrannus Orientis.

24 ARS, SIAS 1073, I/31r, str. 4r–5r; I/32r, str. 3r–v; 180r, str. 265.

periohe v Ljubljani sega v leto 1636, ko naj bi bile natisnjene nemške in latinske periohe za eno izmed Avancinijevih dram.²⁵

Če število ohranjenih perioh in dramskih besedil primerjamo s številom omemb jezuitskih dramskih uprizoritev v ohranjenih virih, ugotovimo, da se je ohranil le skromen delček celotne gledališke dejavnosti jezuitov pri nas. Maloštevilne ohranjene periohe so zato še toliko dragocenejše, saj nadomeščajo tiske celotnih dramskih besedil in predstavljajo povezavo med rokopisno predlogo in uprizoritvijo drame. Kako se v periohi dejansko stikata izvorno dramsko besedilo in odrska uprizoritev, je skoraj nemogoče reči, lahko pa o tem vsaj v grobih obrisih sklepamo na podlagi tistih redkih primerov, ko imamo ohranjeno tako celotno dramsko (rokopisno ali natisnjeno) besedilo kot tudi perioho. Pri ljubljanskih jezuitskih uprizoritvah za zdaj poznamo le en tovrstni primer (*Lapis angularis*).²⁶ Na podlagi jezuitskega letopisa (t. i. *Historia annua, Annua Collegii*) in dnevnikov, ki poročata o vsakodnevnem dogajanju v kolegiju in gimnaziji (*Diarium p. ministri, Diarium praefecturae scholarum*), lahko izluščimo naslove uprizorjenih dram in posredno sklepamo o njihovi zvrstni raznolikosti (tragedija, komedija, tragikomedija, dialog, igra, živa slika itn.) ter o načinu uprizoritve, natančneje zvrstno opredelimo in okvirno vsebinsko določimo pa jih lahko le, če so se ohranile tudi periohe. Te so potemtakem pomembna osnova za literarno in estetsko oceno jezuitskega gledališča, delno pa omogočajo vpogled v teatrološke zakonitosti predstav (režija, oder, scenerija). Iz njih je mogoče sklepati tudi o zunanji zgradbi dram. Sezname nastopajočih prinašajo zanimive podatke. Iz njih denimo izvemo, kdo se je v določenem obdobju šolal na jezuitski gimnaziji. Povedo, kakšna je bila razporeditev vlog glede na družbeno poreklo. Iz njih lahko razberemo, kakšno vlogo sta v jezuitskem gledališču igrala glasba («chorus musicus») in ples («saltatores») itn. Če so dodani sezname najboljših učencev posameznih razredov, lahko ugotovimo, ali so najboljšim učencem pripadle tudi najvidnejše in najobsežnejše vloge. Nekatere periohe omenjajo tudi imena domačih skladateljev, ki so poskrbeli za glasbeno spremljavo drame (npr. Hočevar, Čadež).²⁷

Sklep

Periohe, ki so se nam ohranile po Dolničarjevi zaslugi, in tudi druge, ki so bile odkrite in jih predstavljamo v prispevku, nam skupaj z ohranjenima rokopisoma dram *Haeresis fulminata* (1651) in *Lapis angularis* (1684) odstirajo delček dramske ustvarjalnosti ljubljanskih jezuitov v zgodnjem novem veku ter utirajo pot k nadaljnjemu raziskovanju. Odpirajo celo paletu raziskovalnih vidikov, ki doslej, vsaj za to obdobje, ni bila znana: omogočajo sklepanje o tematiki, vsebini ter načinu njene predstavitve; o (zunanji in notranji) zgradbi dram; o žanrski tipologiji (tragedija, komedija, tragikomedija, dialog, igra, živa slika) ter vlogi glasbe in plesa v ljubljanskem jezuitskem gledališču. Ko bodo sistematično pregledana še druga možna nahajališča ljubljanskih jezuitskih perioh in dram ter bo v raziskavo vključen

²⁵ ARS, SI AS 1073, I/31r, str. 296v.

²⁶ SK, Dolničar, Miscellanea, II/7 (perioha); I IV 35 (rokopisno besedilo in perioha).

²⁷ Npr.: SK, Dolničar, Miscellanea, III/15, 30, 32.

tudi širši kontekst nekdanje Avstrijske jezuitske province, bo mogoče strniti tudi širšo vrednostno sintezo dramatike ljubljanskih jezuitov in določiti njeno soodvisnost od jezuitske dramske ustvarjalnosti v širšem evropskem prostoru.

Viri in literatura

Viri

Arhiv Republike Slovenije [= ARS]:

SI AS 1073: Zbirka rokopisov, 13. stol.–1941:

I/31r: *Diarium praefecturae scholarum* (1650–1718);

I/32r: *Diarium p. Ministri* (1651–1671);

180r: *Historia annua Collegii Societatis Jesu Labacensis* (1596–1691).

Nadškofijski arhiv Ljubljana [= NŠAL]:

NŠAL 100, KAL: Kapiteljski arhiv [= KAL]:

fasc. 104;

fasc. 124;

fasc. 125.

Narodna in univerzitetna knjižnica [= NUK]:

Rokopisna zbirka in zbirka redkih tiskov:

Ms 156: *Historia seminarii Labacensis, in qua origo, progressus, benefactores eiusdemque alumni continentur*, 1600–1739;

Ms 1544: *Annua Collegii Labacensis*, 1722–1773.

Österreichisches Staatsarchiv [= OeStA]:

Haus-, Hof- und Staatsarchiv [= HHStA]:

OeStA, HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 25: Tragödie Anastasius Tyrannus Orientis (*Haeresis fulminata*).

Semeniška knjižnica [= SK]:

AE 107/4: *Josephus adumbrans adumbratus* (1664);

AE 107/6: *Amor parentum sive Lydericus* (1670);

I IV 35: rokopis drame *Lapis angularis seu Basis perfecta episcopatus et principatus Labacensis*;

Ms 11: Joannes Gregorius Thalnitscher: *Annales urbis Labacensis* (1660–1700).

Dolničar, Miscellanea:

I/23–34: vsebinski povzetki jezuitskih pasijonskih procesij;

III/22, 24: *Nomina victorum*, 1704–1705;

II/7; III/10–12, 14–21, 25–26, 29–30, 32–33; IV/7, 16, 21–23; V/7: ohranjene periohe ljubljanskih jezuitskih dram (1647–1713).

Literatura

DOLNIČAR, Janez Gregor, 1714: *Epitome chronologica, continens res memorabiles, nobilis, & antiquissimae urbis Labacensis, Metropolis inclyti Ducatus Carnioliae*. Labaci: J. G. Mayr.

DOLAR, Jaro, 1974: Med koncem in začetkom. Jaro Dolar (ur.): *Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice* 1. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica. 7–16.

KIAUTA, Marija (prevedla), 2003: *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691)*. Ljubljana: Družina, Provincialat Družbe Jezusove.

KIDRIČ, France, 1926: Dramatične predstave v Ljubljani do l. 1790. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 5. 108–120.

KORUZA, Jože, 1979: Začetki slovenske posvetne dramatike in gledališča. *Jezik in slovstvo* 24/5–6. 149–155.

- KURET, Niko, 1958: Ljubljanska igra o Paradižu in njen evropski okvir. *Razprave. Razred za filološke in literarne vede* 4. Ljubljana: SAZU. 203–253.
- RADICS, Peter, 1865: *Der verirrte Soldat oder: Des Glück's Probirstein*. Agram: F. Suppan.
- STESKA, Viktor, 1935: Jezuitske šolske drame v Ljubljani. *Mladika* 16/1–5, 16/7. 29–30, 70–71, 110–111, 147–148, 191–192, 269–271.
- SZAROTA, Elida Maria, 1979: *Das Jesuitendrama in deutschen Sprachgebiet. Eine Periochen-Edition. Texte und Kommentare. Bd. 1: Vita Humana und Transzendenz*. München: Wilhelm Fink.
- ŠKERLJ, Stanko, 1967: O jezuitskem gledališču v Ljubljani. Mirko Mahnič, Dušan Moravec (ur.): *Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja* 10. Ljubljana: Slovenski gledališki muzej. 146–198.
- VALENTIN, Jean-Marie, 1983–1984: *Le théâtre des jésuites dans les pays de langue allemande. Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés (1555–1773)* 2. Stuttgart: Hiersemann.
- VALVASOR, Janez Vajkard, 1689: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*, 3. zv., 11. knj.

PARADOKS JEZIKOVNE POLITIKE V OBDOBJU RAZSVETLJENEGA ABSOLUTIZMA OB PRIMERU PREVAJANJA PATENTOV V SLOVENŠČINO

Theodor Domej

Celovec

theodor@domej.at

DOI:10.4312/Obdobja.37.149-157

Med koroškimi slovenskimi tiski in (izjemoma ohranjenimi) rokopisi 18. stoletja predstavljajo besedila uradnega značaja skupino, ki je po obsegu sicer majhna, a po vsebinski zahtevnosti besedil in glede na proces funkcionalizacije slovenskega jezika v družbenem življenju tako jezikovno kot tudi simbolno pomembna. Gre za tiske in rokopise pravne vsebine, t. i. patente in kurende svetnih oblasti. Najstarejši na Koroškem ohranjeni tiskani slovenski prevod patenta je iz leta 1749.

Koroška, jezikovna politika, uradovna slovenščina, tiskani in rokopisni patenti

The group of official texts among Slovene prints and (exceptionally) manuscripts from 18th century Carinthia is small in volume but complex as regards its content. In the process of functionalisation of the Slovene language in social life, this group is important linguistically and symbolically. The paper discusses the »patents« and circulars, or legal decrees of the authorities. The oldest printed translation from German to Slovene of a decree preserved in Carinthia is dated from 1749.

Carinthia, language policy, Slovene used by the state, legal decrees (in print and manuscript)

V Koroškem deželnem arhivu (Kärntner Landesarchiv) v kartonu s signaturo RLh 75/2 hranijo dva slovenska rokopisna prevoda istega cesarskega patenta iz leta 1752 proti nedovoljeni emigraciji iz avstrijskih dednih dežel (»Falsche Werber«).¹ Zraven je osnutek spremnega pisma koroške reprezentance in komore vodjem koroških okrožnih uradov (v Celovcu, Beljaku in Velikovcu), bamberskemu vicedomu in deželnim stanovom. Osnutek nosi datum 3. november 1752, odredba pa je bila razposlana 2. junija 1753. Komisarjem je zapovedala, da morajo patente večkrat oznaniti ne samo v nemškem jeziku, temveč tam, kjer je to potrebno, tudi v slovenskem, da se nihče ne bo mogel izgovarjati z nevednostjo o tem, kakšne kazni grozijo prestopnikom. Na osnovi spremnega pisma lahko torej sklepamo, da je tedanji najvišji deželnoknežji upravni organ na Koroškem poleg nemške razposlal tudi slovensko verzijo cesarskega patenta.

1 Patent s podobno vsebino je z datumom 7. december 1752 izšel tudi na Kranjskem (www.sistory.si/publikacije/prenos/?target=pdf&um=SISTORY:ID:31176).

Slovenski rokopisni besedili prevoda iz leta 1752 obsegata dvakrat po deset listov (skupno torej 40 strani). Na hrbtni strani zadnjega lista prvega prevoda (fol. 25 v) je predmetna oznaka: »Na novitfch gori poftaulena Straffina Sapoud zhries u'fe ta ifte, kateri miſſio, ali volo jmajo is naſchich Deſchel pobegniti, inu se otzhja dergod Sedeotſchi Sturiti, zhries katere pade ta kratku ſturjena prauda, vulgò Stand-Recht.«

S svinčnikom je uradnik zabeležil »300 St.«, kar se očitno nanaša na načrtovano naklado (300 izvodov). Podoben zaznamek ima tudi drugi prevod. Nemška verzija patenta nosi zaznamek »500 St.« Kot dan izdaje patentov velja 28. september 1752 (na prvem patentu: »S'mo Sapiſſani dali u'Celouzi na leta dan tega ofsem inu dueiſſetiga Meſza Septembra, u letem Sedemnaift Sto, inu dua inu pedefſſetim, naſhiga kraluvajna pak u duanaiftim letu«; na drugem patentu: »Danu u'nalhim meſtu Celouzi na ofsem inu duaifteti dan meſza Septembra u' ſedemnaift ſto dua inu petdefſſetimu leti.«). Ne prvega ne drugega prevoda v tiskani obliki doslej ni v evidenci.

Prevoda in spremno pismo osvetljujejo tedanjo prakso razglaševanja zakonskih predpisov. V obravnavanem obdobju je vladalo načelo t. i. materialnega publiciranja (nem. *materielles Publikationsprinzip*). Njegovo bistvo je, da postanejo predpisi in ukazi pravno obvezni šele, ko tisti, ki se jih predpis tiče, izvejo zanj.²

Spremno pismo vsebuje doslej najstarejši neposredni ukaz, da morajo koroške lokalne oblasti zakone razglašati tudi v slovenščini. Prevoda pa nista najstarejša na Koroškem ohranjena prevoda zakonskega besedila. Pred tem sta izšla že najmanj dva v tiskani obliki: starejši je patent iz leta 1749, drugi pa iz leta 1752. Koliko patentov je bilo v 18. stoletju v celoti prevedenih in natisnjenih na Koroškem v slovenskem prevodu, ne vemo. Po vsej verjetnosti jih je bilo več kot 15, kolikor sem jih doslej evidentiral (večina je bila prvič objavljena v Domej 1986: 178 in nasl., 447, 464–525). Domnevam, da v arhivih zemljiških gospostev in župnijskih ali tržnih in mestnih arhivih leži še nekaj doslej neodkritih primerkov. Bibliografije in regest slovenskih prevodov patentov in drugih besedil zakonskega značaja ni, kaj šele izčrpne jezikoslovne analize.³

Kaj so bili patenti? V nemško-slovensko-italijanskem *Glosarju zgodovinskega domoznanstva* pojem *patent* razlagajo takole: »Prvotno od vladarjev ali vladarskih oblasti izdana javna zapečatená listina splošnega pomena, npr. tolerančni patent« (Klasinc idr. 1995: 201). V nemškem pravnem jeziku so imeli podoben pomen kot *patent* pojmi *Mandat*, *Edikt*, *Generalie*. Patente je izdajal vladar, ki je imel zakonodajno pravico (lat. *potestas legislatoria*), ki je obsegala pravico izdajati zakone, jih spreminjati, ukinjati njihovo veljavo, jih razlagati in v določenih primerih od določenih predpisov izvzemati posameznike ali pa definirane skupine. Nekateri pravni strokovnjaki med zakonodajne pravice štejejo tudi objavljanje zakonov

2 Kronološko naslednja razvojna stopnja je načelo formalnega publiciranja, ko zakoni in odredbe izhajajo v uradnem listu in z izidom postanejo pravnomočni. V habsburški monarhiji se je obdobje formalnega publiciranja uveljavilo šele leta 1849, ko je začel izhajati državni zakonski list.

3 Zlasti za obdobje pred Ilirskimi provincami bi bil zelo koristen seznam vseh v slovenščino prevedenih patentov, ki bi upošteval vse tedanje upravnopolitične enote (dežele, gubernije, okrožne urade), kjer je živel slovensko govoreče prebivalstvo.

(Schennach 2010: 136). Zakonodajna pravica je odločilni sestavni del suverenosti, najvišje, nedeljive in (domala) neomejene državniške oblasti (Schennach 2010: 130). Pojem *patent* je pomensko blizu pojmom *zakon* in *odredba*, kakor ju poznamo danes. Besede *zakon* v pomenu 'splošno veljaven pravni predpis z najvišjo pravno močjo, podrejen ustavi', kot ga razlaga SSKJ, v slovenskem besednem zakladu 18. stoletja še ni bilo. Gutsmanov nemško-slovenski slovar, ki je izšel leta 1789, je ne pozna in omejuje pomen na stalno zvezo med možem in ženo, pridevnik *zakonski* pa na vse, kar se nanaša na to zvezo. Še Murkov slovensko-nemški slovar (1833) pravi: »(eig. und noch bei allen Slawen) das Gesetz; (bei uns Slowenen nur) die Ehe.« Oba, Gutsman in Murko torej, imata nemško slovarsko geslo *Patent*. Murko navaja slovenske ustreznice »vkása, povélje, gem. patént«.

Patenti niso imeli le stalne strukture, temveč so bili opremljeni tudi z oblikovnimi znaki, ki so sporočali pomembnost vsebine. Čeprav je šlo za prevode, so imele tudi slovenske izdaje opazno zunanjo obliko. Po svoji formalni strukturi so patenti listine. Standardni ali najpogostejši vzorec, po katerem so bili sestavljeni, je imel dolgo tradicijo (od 14. stoletja dalje) in je bil značilen za ukaze oz. obvezna navodila deželnih knezov oz. njihovih uradov podrejenim in prebivalstvu ali pa njegovemu delu (Schennach 2010: 140 in nasl.). V nemščini ga po signalnem pojmu strokovno imenujejo tip *Entbieten* (v Gutsmanovem nemško-slovenskem slovarju je slovenska ustreznica *napovedeti*). Ta listinski formular je bil pridržan deželnemu knezu (Schennach 2010: 195). Kot druge listine tega tipa imajo patenti tri obvezne dele: protokol (sestavljen je iz dveh delov: intitutatio in inscriptio), kontekst (narratio, dispositio, pogosto še sanctio in corroboratio) in na koncu eshatokol (tvorita ga datum in podpisi) (Schennach 2010: 195–196). Intitutatio sestavljajo osebni zaimek v 1. osebi množine (mi, *pluralis maiestatis*), ime vladarja, formula legitimacije (»po božji milosti«) in vladarski nazivi, razvrščeni po rangi (cesar/ica, kralj/ica, nadvojvoda/nadvojvodinja itn.), in navedbe teritorijev. Intitutatio se razlikuje po dolžini, saj so bile v rabi dolge, srednje dolge in kratke variante. Patentna formula *Entbieten* v glavnem sestavnem delu besedila (t. i. kontekstu) ohranja komunikacijski vzorec nagovora vladarja, ker je napisana v premem govoru (v 1. osebi množine), povzema torej obliko, ki je značilna za ustno sporočanje.

Patente so na Koroškem do sredine 18. stoletja tiskali izključno v nemščini. Količnik so urejali zadeve, ki so zadevale široke sloje prebivalstva, so jih morali za ustno objavo odgovorni (od nekdaj) razglašati tudi v slovenskem jeziku, ker bi ga slovensko enojezične osebe drugače sploh ne razumele. Tiskani slovenski patenti označujejo torej tudi prehod od ustnega razglaševanja zakonskih predpisov na pisno komuniciranje državnih uradov s podložnim prebivalstvom slovenskega jezika.

Kateri dejavniki so sploh povzročili, da se je sredi 18. stoletja začelo obdobje pisnega prevajanja patentov v slovenščino? Glavni dejavnik so bile gotovo reforme v habsburški monarhiji. Na družbeni položaj jezikov v multijezični habsburški monarhiji je vplivala jezikovna politika, ki so jo oblikovali njeni vladarji s pomočjo najvplivnejših svetovalcev in uradnikov. Do neke mere pa je bila paradoksalna.

Marija Terezija je leta 1765 v zvezi s stanjem v čeških dednih deželah poudarila, naj se »odredi vse, kar je v prid nemščini, da se razširi in postane splošna«. Tobias Philip von Gebler, za časa Marije Terezije in Jožefa II. dolga leta član državnega sveta, je menil, da »mora država stremeti za tem, da sčasoma postane en narod [...] Vem, da so za to potrebna cela stoletja in da ne sme biti najmanjše prisile. Vendar država živi večno, to se pravi dlje kot obdobje ene človeške generacije. To morajo imeti pred očmi knez in državni služabniki in v skladu s tem delati in ravnati« (Fischel 1910: XXIV). Cesar Jožef II. je ob uvedbi nemščine kot uradnega jezika na Ogrskem (dotlej so tam uradovali v latinščini) izjavil: »Koliko več prednosti za splošni blagor, če se bo v celi monarhiji rabil samo en jezik in če se bo poslovalo edinole v njem. Trdneje bodo združeni vsi deli monarhije in prebivalci bodo povezani z močnejšimi vezmi bratske ljubezni. Vsakdo bo to uvidel in se prepričal, če bo upošteval primer Francozov, Angležev in Rusov« (Fischel 1910: XLI). Državni vrh je vnaprej zavrnil kritiko, da je cilj ukrepa germanizacija. V obrazložitvi odredbe beremo, da si »Njegovo veličanstvo tega ukrepa ni izmislilo, ker bi z njim hotelo iztrebiti materinščino in jo vzeti narodnostim« (Winter 1968: 23).

Prevladujoče mnenje raziskovalcev obdobja avstrijske oblike razsvetljenega absolutizma za časa Marije Terezije in Jožefa II. je, da je bila jezikovna politika vladarjev v službi čim večje učinkovitosti države. »Cesarjevih poskusov, da bi dosegel jezikovno poenotenje v prid nemščine, nikakor ni mogoče razlagati že z nacionalnimi motivi, čeprav Jožef II. nemščino imenuje 'nacionalni jezik' habsburške monarhije [National-Sprache], temveč so posledica njegovega absolutističnega razumevanja države in vladavine« (Eder 2006: 145). Kljub temu lahko zlasti nekatere njegove ukrepe označimo kot zgodnje znanilce novega obdobja, ko so jeziki doživeli politizacijo in je država v sobivanje skupin, ki so govorile različne jezike, posegala z ukrepi, ki so enega podpirali, drugega pa zapostavljali. Sodobniki iz vrst izobražencev, ki so se zavzemali za emancipacijo dotlej na številnih področjih družbene komunikacije manj rabljenih jezikov, so ukrepe razumeli kot izrivanje, zapostavljanje ali slabitev svojih jezikov. Oglašali so se s kritičnimi pripombami. Med njimi je bil tudi koroški slovničar Ožbald Gutschmann. V uvodni besedi k slovnici *Windische Sprachlehre* (1777) je zapisal: »Slovenska slovnica! Za ponovno vzpostavitev narečja, ki bi si mogoče prej zaslužilo, da se ga zaradi njegove skromne uporabnosti pozabi ali pa potisne iz dežele, in ga zaradi njegove bornosti in pokvarjenosti ni mogoče spraviti v red? Tako mislijo in govorijo ne tako redko« (Gutschmann 1777: Vorrede). Najprej se je nemščina uveljavila v vojski, vedno bolj pa tudi v sodstvu, upravi in izobraževanju. Jezikovni predpisi Marije Terezije in Jožefa II. niso spremenili dejanskega položaja slovenskega jezika v sodstvu in upravi, otežili pa so uveljavljanje slovenščine na številnih novih področjih rabe.

Kot ni dvoma o tem, da je bilo v ospredju stremljenje po povezovalnem jeziku, kar naj bi bila nemščina, je prav tako res, da so morale oblasti, če so hotele, da jih podložniki količjak razumejo, na večjem delu habsburške monarhije uporabljati nenemške jezike. Tako stanje je vladalo na Slovenskem. Velika večina (predvsem podeželskega)

slovenskega prebivalstva ni bila le enojezična, temveč tudi nevešča branja in pisanja. Živela je v pogojih, ki so značilni za t. i. oralno kulturo. Kljub temu so bili domala vsi prebivalci že vpeti v pisno kulturo, predvsem so bile zapisane njihove dajatve in služnosti (v urbarjih), od 16./17. stoletja naprej so postale običajne tudi matične knjige. Takó v deželni upravi, v trgih in mestih kot tudi v zemljiških gospodstvih so bili vpisi skoraj v celoti v neslovenskih jezikih in so tako prekrili slovenščino kot jezik vsakdana in ustnega sporazumevanja, tudi tistega v uradnih zadevah. Na področju pisne rabe so bili pri izbiri jezika merodajni zunajjezikovni dejavniki, ki pa so vplivali tudi na razvoj jezikov, kajti ne more biti dvoma o tem, da je pisna raba oblikovala zlasti tiste zvrsti jezikov, ki so služili nadregionalni komunikaciji. Tudi slovensko govoreči izobraženci so kot uporabniki in proizvajalci besedil uporabljali jezike, ki so imeli razvito pisno kulturo. Čeprav je že v srednjem veku znalo brati in pisati na stotine oseb, ki jim je bila slovenščina prvi jezik, je niso pisali ali pa le v izredno redkih primerih. Tudi ko je reformacijsko gibanje slovenščini odprlo pot v pisno kulturo, se je slovenska pisna kultura začela uveljavljati predvsem z besedili, ki nosijo na sebi pečat oralne kulture (čeprav gre za normirana in kanonična besedila). Ogromna večina slovenskih rokopisnih in tiskanih besedil je bila še dolgo namenjena predvsem glasnemu branju pred večjo skupino poslušalcev (zlasti v cerkvi) ali pa skupinskemu izvajanju. Obsegala je tipična besedila oralnega značaja (cerkvene pesmi, molitve, narativna besedila za cerkveno rabo, kot so to evangeliji in berila, druga verska in nabožna besedila). Klasičen primer takega besedila je katekizem, ki je sestavljen v dialoški obliki (vprašanja in odgovori). Patenti so nekoliko podobni besedilom cerkvenega značaja. Njihov izdajatelj je bil svetni glavar oz. država, ki je podobno kot Cerkev izdajala obvezna navodila.

Spremembe v jezikovni politiki je zahtevala modernizacija družbe. V drugi polovici 18. stoletja je bilo predpisov, prepovedi itn. vse več in so zajeli vsa bistvena področja življenja. Mnogojezičnost prebivalstva je bila za državo seveda izziv. Čeprav se je del prebivalstva znal sporazumevati v več kot enem jeziku, je kljub temu še prevladovala enojezičnost. Tudi na Koroškem, kjer je živelo nemško in slovensko govoreče prebivalstvo, je bilo tako. Med statusoma nemščine in slovenščine pa so obstajale velike razlike. Medtem ko je bila nemščina od poznega srednjega veka in do leta 1848 poslovalni jezik v vsej notranji upravi, slovenščine razen za (redko ohranjene) zapise prisežnih obrazcev tam niso uporabljali.

Nekateri koroški patenti vsebujejo navodila, kako prebivalstvo seznanjati z njihovo vsebino, v enem primeru pa razkrivajo tudi motive, zakaj so bili prevedeni v slovenščino. V najstarejšem ohranjenem slovenskem tiskanem patentu (1749, patent proti dezertarjem) piše: »Letò nafche povele, inu pifmu pak imai to Pflegarie ali Vervvaltarie ufaki teden temu podlofchnimu folku napreibrat, ofnanit, inu dobru saftopit dati. U meiftah pak imà letò nafche povele, inu pifmu na ozhitne meiftne urata perbitu biti.« Podobno vsebino ima odlomek besedila v patentu o lovskem redu za Koroško (1754): »De pak h'flednimo fe ufaki potem dershati, inu pred scodo fe varuati bo vedal. Tok fmo Mi nikar famu leto Jagfko-Ordningo v' obih Deshellfkih Sprachih ftiskati inu s'tem

snano storiti otteli, temuzh saschaffamo tudi Gnadlivu, de taki Glih Drugim Patentim vezh krat inu šposebnu v'Igred, inu v'Jesen temo Gmein Moschu, inu vsakimu vezh krat imajo osnanjeni biti.« Prav v tem odlomku slovenščino označujejo kot enega izmed dveh deželnih jezikov. Natančna navodila, kako je treba spraviti vsebino patenta med ljudi, lahko preberemo v patentu o odpravi zakupnega prava (1772): »K'fliednemu se ima leta povelja od vseh semliſhneh goſpudou per pervei vezhi vsem podloſhnikam v'njih jesiki, v'katiri Mi jo slaſti ſategavolo vkaſhemo preſtaviti, po ſvojem zieleſ sapopadi pod ſhtrafi petred goldinarjou ſaſtopnu priedbrati. Na enako viſho imajo ti ſodni ali grihtni inu purgfridni oblaſtniki leto poveljo po navadi osnaniti inu publizirati; tudi na vſe miſtne inu tergne vrate, inu per ſvitneſ hſhah gornabiti.« Država je torej od prevodov v slovenščino pričakovala večji učinek zakonskih določil. Prav prevodi v jezik, ki je bil dotlej v uradih in javnem življenju manj ali pa sploh ni bil rabljen v svoji pisni obliki, so vsem, ki so bili na najnižji ravni odgovorni za objavljane zakonov, signalizirali visok pomen njihove vsebine ter višjo stopnjo obveznosti in odgovornosti, da se prebivalstvo seznani z njimi.

Na objavljane patentov v slovenščini je vplivala tudi upravopolitična ureditev. Do leta 1747, torej iz obdobja, ko je bila uprava na Koroškem v rokah deželnih stanov, ni ohranjen noben prevod patenta v slovenščino. Upravni organi koroških deželnih stanov kljub svoji zasidranosti v deželi niso uporabljali pisne in tiskane zvrsti slovenščine. Zaradi očitnih kriznih znakov je Marija Terezija leta 1747 v notranjeavstrijskih deželah začela z upravnimi reformami. Slabo gospodarsko stanje na Kranjskem in Koroškem, za katero so centralni dunajski uradi našli krivca v neučinkoviti in podkupljivi stanovski upravi, je bilo povod, da je leta 1747 prišlo do korenitih sprememb. V interesu državnega vrha je bilo čim bolj neposredno doseči široke sloje prebivalstva. Zato so stanovi izgubili odločilno besedo pri odobritvi davkov, njihovim organom pa je bila odvzeta izvršna oblast. Koroška je leta 1747 dobila novo strukturo uprave v obliki deželnoknežjih organov oblasti. Med letoma 1747 in 1849 predeli, kjer je živelo in imelo večino slovensko govoreče prebivalstvo, niso bili upravno pod enim uradom (Žontar 1988: 76–92). Dežele, ki so bile dotlej eden glavnih dejavnikov, ki so vplivali na identiteto in samoopredeljevanje prebivalstva, je centralizem potisnil v ozadje, pridobili pa sta vladarska hiša in monarhija kot celota. Koroška je z večkratno uvedbo gubernialne ureditve za nekaj časa izgubila celo svojo upravno samostojnost (v tem smislu, da v upravni piramidi ni bilo več urada, ki bi bil v okviru deželnoknežje oblasti pristojen za vso vojvodino in bil neposredno podrejen dunajskim centralnim uradom). Upravopolitična razdelitev pa nam vsaj posredno pove, kdo je bil pristojen za izdajanje slovenskih prevodov. Po eni strani razdrobljenost ni ugodno vplivala na uveljavljanje slovenščine v javnem sektorju, po drugi strani pa so upravne reforme v smislu večje centralizacije gotovo pripomogle k poenotenju slovenskega knjižnega jezika.

Še nekaj pripomb k jezikovnim značilnostim na Koroškem v slovenščino prevedenih patentov. Prvi namen prispevka je, opozoriti na patente kot besedilno vrsto, ki je bila v slovenščini dotlej redka in je to ostala še dolgo po tem. Jezikovna razčlenitev je

drugotnega pomena, vendar bi bila zelo koristna primerjalna analiza vseh ohranjenih slovenskih patentov do Ilirskih provinc. Ker so bili prevedeni iz uradovne nemščine, bi bilo primerno raziskati celotni korpus besedil z zornih kotov prevajalstva ter razvoja slovenske pravne in druge strokovne terminologije. Pomemben kompleks vprašanj se odpira tudi v zvezi z regionalnimi pisnimi variantami slovenskega jezika in procesom poenotenja knjižnega jezika.

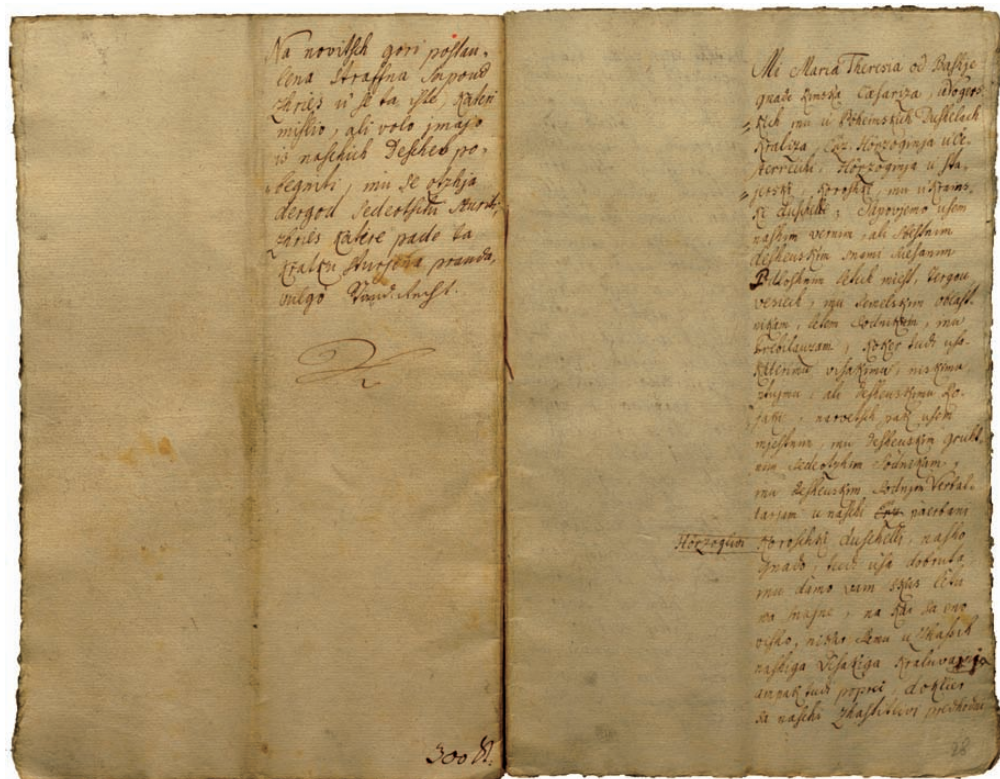
Slovenska pravna besedila, ki so bila napisana ali natisnjena v prvem obdobju (od leta 1749 do 1768), se po zapisu razlikujejo od sočasnih verskih. Skupna jim je sicer latinica, vendar prvi patenti niso natisnjeni v varianti, v kateri so bile natisnjene izdaje *Evangelijev in listov*, ki so skozi dve stoletji veliko prispevale k ohranjanju slovenske knjižnojezikovne tradicije (Breznik 1982). Razkorak med cerkveno in posvetno zvrstjo si lahko razložimo s tem, da je bila slovenska pisna kultura v posvetnem okolju le rahlo zasidrana. To se kaže na različnih ravneh, začenši pri črkopisu, ki le nekoliko spominja na bohoričico, vendar ne manjka vplivov nemških in celo italijanskih pravopisnih navad. Besedila kažejo pokrajinsko obarvanost (na gorenjsko ali kranjsko, kmalu pa na koroško narečno območje). Velik izziv za prevajalce so bili strokovni pojmi. Gutsman je zaradi okoliščine, da so jo v družbenem življenju »uporablja[li] skoraj samo najnižji sloji prebivalstva«, slovenščino imenoval kar »nesrečno vejo slovanskega izvirnega jezika [unglücklicher Zweig von der slavischen Stammsprache]«. Kot posledico takega stanja je navedel, da »se je moral sčasoma izgubiti ves besedni zaklad, ki se ga navadni ljudje ne poslužujejo« (Gutsman 1777: Vorrede).

Med prvimi patenti, ki so bili v slovenščini objavljeni na Koroškem, je nekaj takih, ki jih očitno niso prevedli rojeni Korošci. Rokopisno ohranjena prevoda iz leta 1752 pa že imata znake, da se je prevajalec jezikovno hotel približati koroški regionalni varianti slovenskega jezika.⁴ Prevoda patentov, ki nosita datum 28. september 1752, vsebinsko nista enaka, čeprav urejujeta isti predmet. Pri prvem (od fol. 16 r do fol. 25 v, to je 20 strani) gre za prevod predloge, ki je v nemškem jeziku ohranjena tako v rokopisni kot tudi tiskani verziji. Za drugi prevod (od fol. 28 r naprej, ki tudi obsega 20 strani) v celovškem arhivu ni neposredne nemške predloge. Obeh prevodov ni pisala ista roka, v obeh besedilih pa se pojavlja še tretja s popravki. Popravki, ki jih je vnesla tretja roka, niso bistveno prispevali k poenotenju črkopisa in jezika, je pa najbolj »koroška«. Dejstvo, da so bile leta 1752 na Koroškem najmanj tri osebe vključene v prevajanje patentov, je že samo po sebi omembe vredno.

Slovenski prevodi patentov in drugi drobni tiski, ki so jih izdajali uradi, pričajo o premikih, do katerih je prišlo v obdobju razsvetljenega absolutizma na številnih področjih družbenega življenja. Ne nazadnje gre tudi za nov odnos države do ne-dominantnih jezikov. Patenti so prvi oz. najstarejši slovenski tiski, ki so jih izdajali državni uradi. Prehod od sprotnega ustnega prevajanja nemških patentov v krajevno

4 Nesporo pa je bil Korošec prevajalec patenta, ki nosi datum 22. november 1768 (»na 22. den Miefenza Vñifvetnika v' leti 1768«). V tem patentu se prvič dosledno uveljavi koroška redakcija slovenščine, kakor jo je pisal in normiral Gutsman. Po vsej verjetnosti je bil prevajalec patenta prav Gutsman.

zvrst slovenščine na komunikacijo brez vmesnega posrednika je izraz stremljenja deželnega kneza oz. vladarja po zanesljivem in neposrednem stiku s podaniki in podložniki, ki naj ga jezikovna pregrada ne bi ovirala. Na pomembnem področju družbene komunikacije torej tiskani prevodi patentov zaznamujejo prehod iz skoraj izključno ustne rabe v obdobje pisne rabe slovenščine. Bili pa so izraz, da hoče država prebivalstvo disciplinirati tudi s pomočjo slovenščine. V tedanjem času sta bili država in Cerkev namreč glavni ustanovi za discipliniranje prebivalstva. Na obeh ravneh so procesi modernizacije družbe zahtevali okrepitev pisne kulture tudi pri narodih, kjer še ni bila zelo razvita. Ne gre pa zanemariti dejstva, da je objavljjanje patentov v slovenskem jeziku eno, nekaj drugega pa je slovenščina v položaju uradnega jezika. Na Koroškem slovenščina vse do revolucije leta 1848 ni imela te vloge, tedaj pa jo je začela pridobivati zelo počasi, več kot samo simbolno prav na področju objavljanja državnega lista in deželnih uradnih listov (od leta 1849 naprej).

Slika 1: Na levi zgoraj: predmetna oznaka enega izmed prevodov patenta iz leta 1752; na levi spodaj: predvidena naklada natisa: 300 izvodov (300 St.); na desni: začetek prevoda drugega patenta iz leta 1752 (Kärntner Landesarchiv, Celovec, karton RLh 75/2)

Literatura

- BREZNIK, Anton, 1982: Literarna tradicija v Evangelijih in listih. Jože Toporišič (ur.): *Anton Breznik, Jezikoslovne razprave*. Ljubljana: Slovenska matica. 27–54.
- DOMAJ, Theodor, 1986: *Die Slowenen in Kärnten und ihre Sprache mit besonderer Berücksichtigung des Zeitalters von 1740 bis 1848. Doktorarbeit*. Wien: Universität Wien.
- EDER, Ulrike, 2006: »Auf die mehrere Ausbreitung der teutschen Sprache soll fürgedacht werden«. *Deutsch als Fremd- und Zweitsprache im Unterrichtssystem der Donaumonarchie zur Regierungszeit Maria Theresias und Josephs II.* Innsbruck, Wien, Bozen: Studienverlag.
- FISCHEL, Alfred, 1910: *Das Österreichische Sprachenrecht. Eine Quellensammlung*. Brunn: Friedrich Irrgang.
- GUTSMANN, Oswald, 1777: *Windische Sprachlehre*. Klagenfurt: Kleinmayr.
- KLASINC, Peter Pavel, DORSI, Pierpaolo, MIHELIČ, Darja, SPREITZHOFFER, Karl, 1995: *Glosar zgodovinskega domoznanstva nemško-slovensko-italijanski*. Maribor itn.: Mednarodni institut arhivskih znanosti pri Pokrajinskem arhivu Maribor.
- OROŽEN, Martina, 1979: Uradovalna slovenščina v drugi polovici 18. stoletja. Boris Paternu (ur.): *Obdobje razsvetljenstva v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Obdobja 1*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- SCHENNACH, Martin P., 2010: *Gesetz und Herrschaft. Die Entstehung des Gesetzgebungsstaates am Beispiel Tirols*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.
- ŠTEFANČIČ, Barbara, 2006: *Odvisnost slovenskega prevoda od nemške predloge v dvojezičnih patentih iz 18. in 19. stoletja. Diplomsko delo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- VALENČIČ, Vlado, 1977: Slovenščina v uradih in v uradni publicistiki od sredine 18. do sredine 19. stoletja. *Zgodovinski časopis* 31/3. 329–360.
- WINTER, Eduard, 1968: *Frühliberalismus in der Donaumonarchie. Religiöse, nationale und wissenschaftliche Strömungen von 1790–1868*. Berlin: Akademie-Verlag.
- ŽONTAR, Jože, 1988: Uprava Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorja 1747/48 do 1848. Jože Žontar (ur.): *Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918*. Graz itn.: Steiermärkisches Landesarchiv.

»O POSLUŠAJTE ENO GROZOVITNO ZGODBO«: PESEMSKI LETAKI Z OSUPLJIVIMI NOVICAMI

Marija Klobčar

Glasbenonarodopisni inštitut, ZRC SAZU, Ljubljana
marija.klobcar@zrc-sazu.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.159-168

Zapisovanje slovenskega ljudskega pesemskega izročila ni vključevalo morebitnih tiskanih objav, ki bi lahko služile kot predloge za to ustvarjalnost, saj so povezave s tiskom nasprotovale predstavi o izvirnosti slovenske ljudske kulture. Preučevanje pesemskega izročila o usodnih dogodkih pa je razkrilo, da so imele številne pripovedne pesmi vlogo obveščanja; to obveščanje je v nekaterih primerih vključevalo tudi letake. Osvetlitev nekaterih slovenskih ljudskih pesmi o hudih prestopkih in kaznovanjih je omogočila tudi vnovično presojo najstarejšega letaka, ki vsebuje slovenske besede.¹

pripovedne pesmi, pesemski letaki, prestopki, kaznovanja, sejmarski pevci

The transcribing of Slovene folk songs excluded printed editions which could serve as templates for this, since the links with the press contradicted the notion of the originality of Slovene folk culture. A study of the folksong tradition referring to fatal events reveals that many narratives had an informative role, and in some cases this included leaflets. Consideration of some Slovene folk songs about serious offences and punishments also enabled the re-evaluation of the oldest leaflet containing Slovene words.

narrative songs, leaflets, offences, punishments, fair singers

Odnos do letakov v folklorističnih obravnavah

Iskanje sledi o letakih v pesemskem izročilu ali v povezavi z njim narekuje vpogled v vlogo slovenske folkloristike in v njeno usmerjenost v določenem obdobju. Zbiranje pesemskega izročila je imelo v času vključenosti v avstro-ogrsko monarhijo izrazito narodnoidentifikacijsko vlogo: temeljni korpus pesmi, ki naj bi predstavljale nabor ljudskega, je izražal kulturo podeželja, pesmi, ki so nakazovale vplive mest, tujejezičnega okolja, vplive pisane ali tiskane besede in petje za denar, pa so usmerjevalci zbiranja skrbno izločali. Tak korpus, zaokrožen z veliko zbirko *Slovenske narodne pesmi* (1895–1923), je imel izrazito narodnopromocijski namen, ki se je v najpopolnejši obliki uresničil lahko samo s sledenjem čim bolj izvirnim pesmim, nastalim med preprostimi ljudmi.

Iz ljudskosti, zarisane z anonimnostjo podeželskega okolja, pa niso bile izločene le pesmi, pri katerih je bilo mogoče določiti avtorja, in pesmi s tujejezičnim vplivom,

1 Prispevek je nastal na podlagi podatkov, pridobljenih v okviru projekta Pesemski odsevi medkulturnega sobivanja, št. J6-9369, ki ga sofinancira ARRS.

temveč tudi pesmi s preveč opredeljivimi ozadji dogodkov, na katere so se vsebinsko nanašale: te pesmi so namreč nakazovale obstoj tiskane predloge ali celo letaka, kar pa z načeli tedanje folkloristike ni bilo združljivo. Nekateri zbiralci so bili ob zapisovanju izročila na terenu sicer pozorni tudi na pisne vire, vendar te pesmi tedaj niso veljale za ljudske. Za ljudske pesmi naj bi bilo značilno ustno prenašanje.

Ta selektivnost je v obnebu stroke, ki jo je opredeljevalo Pommerjevo produkcijsko načelo² (Kumer 2002: 9), razvidna iz Štrekljeve opombe k eni od variant pesmi *Turki pred Dunajem*: »Obleganje Dunaja po Turkih v l. 1683 opeva še druga pesem, katera pa se mi ne zdi narodna. Narejena je najbrž po kaki nemški historični pesmi, kakor so se širile po tako zvanih 'fliegende Blätter'«³ (SNP 1: 61). Za to pesem, ki jo je med letoma 1826 in 1828 s pripombo »nekteri tako pojo« zapisal Matevž Ravnikar - Poženčan⁴ (prim. SLP 1: 81), je Ivan Grafenauer skušal dokazati, da ni povezana z letaki (Grafenauer I. 1951), s čimer je utemeljil njeno vnovično uvrstitev med ljudske pesmi. (SLP 1: 81).

Povezanost pesmi z letaki je torej onemogočala njihovo uvrščanje v nabor izročila, hkrati pa zbiralci niso dobili nobenih spodbud za zbiranje morebitnih tiskanih pesemskih besedil – letakov. Takšne najdbe so bile tudi sicer le naključne, čeprav so imeli letaki na Slovenskem nedvomno pomembno vlogo pri širjenju državno pomembnih vesti (Reisp 2001: 26–53), posebno v časih turške nevarnosti, ko je bila Ljubljana pomembno obveščevalsko središče za zahodno Evropo (Mal 1957: 158). Na letake so bili pozorni le dovolj izobraženi posamezniki, npr. študent teologije Jožef Rudl, ki je blizu Pliberka na Koroškem našel tiskani letak s pesmijo iz leta 1809 *Nova brambovska pesem za zveste Gorence* (Kotnik 1906: 87–91).

Tako kot so bile iz zbirke *Slovenske narodne pesmi* izločene vojaške pesmi, ki po urednikovem mnenju niso bile »niti po duhu niti po obliki zares narodne« (SNP 4: 210), vključno z najdbo iz bližine Pliberka, tako v zbirko ni bila uvrščena npr. pesem o lizbonskem potresu, ki jo je pol stoletja pred tem v prvo zbirko slovenskega pesemskega izročila uvrstil Emil Korytko (SPKN 5: 26–28, 29–31): kljub razširjenosti pesmi, dokazane s številnimi zapisi, je namreč Karel Štrekelj kot poznavalec izročila očitno domneval, da gre za vpliv letakov. Ta vpliv je bil dve desetletji po njegovi smrti tudi dokazan: leta 1932 je bil najden letak z izvirmo pesmijo o potresu v Lizboni. Ohranil se je v zasebni knjižnici družine pisatelja Ivana Tavčarja na dvorcu Visoko pri Škofji Loki (Gspan 1978: 171; Klobčar 2015: 64–66).

V folkloristiki, leta 1934 tudi institucionalizirani, najdba omenjenega letaka ni doživela kakega neposrednega odziva. Na letake in njihovo povezovanje s pesemskim izročilom pa je leta 1937 opozorila Razstava slovenskega novinarstva, ki so jo na ljubljanskem velesejmu pripravili ob 140-letnici Vodnikovih *Lublanskih noviz*. Organizatorji so s pomočjo gradiva, hranjenega v tujini (Gaber 1938: 26–27), predstavili razvoj novinarstva na Slovenskem in poskrbeli za živo uprizoritev

2 To načelo je razločevalnost ljudskih pesmi iskalo v avtorstvu, ne pa v recepciji med ljudmi.

3 Nem. *das fliegende Blatt* = letak.

4 NUK, Ms 483.

pesemskega poročanja o dogodkih. Poseben prostor so namreč namenili uprizoritvi »pétih novin« – pripovednih pesmi in moritativ (Gaber 1938: 31), »ki jih je na plošče pel Akademski pevski zbor« (*Slovenski dom* 10. 11. 1937, 3). France Marolt, vodja Folklornega inštituta, se je povezave med novinarstvom in pesmimi, ki so imele obveščevalski namen, zavedal, vendar teh vprašanj v folkloristične raziskave ni vključeval.

Po 2. svetovni vojni se je na Glasbenonarodopisnem inštitutu začelo uveljavljati prizanesljivejše stališče do povezovanja pesemskega izročila z letaki: v uvodu v novo zbirko *Slovenske ljudske pesmi* je bilo pojasnjeno, da »[n]e spadajo [...] med ljudske pesmi umetnega izvira z letakov, če zanje nimamo dokazov, da so se resnično razširile iz tiskane oblike v peto pesem med ljudmi« (Merhar 1970: XIV). Ustrezna odmevnost v izročilu je torej tudi pesmim, objavljenim na letakih, omogočala objavo med ljudskimi pesmimi.

Spremembo v odnosu do letakov v slovenski folkloristiki sta v sedemdesetih letih 20. stoletja sprožili Bausingerjeva teza, da so ljudske pesmi včerajšnje popevke (Brednich 1973: 243), in poziv Rolfa Brednicha za vnovično ovrednotenje te problematike (prav tam: 244). Na navzočnost letakov med Slovenci in na povezavo letakov s petjem je s predstavitvijo slovenskega pesemskega letaka s slovensko verzijo parodije pesmi o sv. Luciji in osebnega spominjanja petja pouličnega pevca opozoril etnolog Niko Kuret (1973: 252). Petje, povezano z letaki, je z opredelitvijo »sejmarskega pesništva« in »novičarstva« (Koruza 1974: 222) in z opozorili na vplive višjih slojev na ljudsko ustvarjalnost (prav tam: 233) pritegnilo tudi literarnovedno pozornost.

Iskanje povezav med pesmimi in letaki je kmalu doživelo še folkloristično obravnavo. Zmaga Kumer je ugotovila povezavo med letakom, izdanim ob padcu Napoleonove Ilirije, in pesmijo *Ena nova pesem od pokončanja te vojske* (Kumer 1976: 121–123). Ob tem je navedla tudi nekatere druge letake (prav tam: 123–124). Ob pesmi o koleri v Ljubljani je nakazala, da obstaja možnost, da je bilo poulično petje navzoče tudi pri Slovencih (prav tam: 125), to domnevo pa je pozneje oprla še na besedilno analizo štajerskih sloves, in sicer z utemeljitvijo, da uvodni in zaključni obrazci ter besedila nekaterih pesmi z grozljivimi zgodbami spominjajo na dejavnost pouličnih pevcev »Bänkelsängerjev« (Kumer 1983: 22–28). Po njenem mnenju so se na Slovenskem pesmi o osupljivih dogodkih širile izključno ustno (prav tam: 22).

To prepričanje je več kot tri desetletja pozneje relativizirala razprava o potujočih pevcih na Slovenskem (Klobčar 2012). Sprožilo jo je pričevanje o nastopu sejmarskega pevca, »moritatlerja«, ki je na sejmu v Kamniku predstavljal »moritat« in po nastopu prodajal letake s predstavljeno pesmijo:

»Moritatlerji« / so se nazivali tisti zagoreli in raztrgani sejmski kričači, ki so na pripravnem prostoru, navadno pred okrajnim sodiščem, razobešali veliko platneno tablo, čezinčez poslikano z različnimi prizori, ki so kazali krvav umor in njegove posledice ter kaznujočo roko pravice. / Kolikor se še spominjam, so bili ti potujoči kričači moravskega porekla. Pred tablo je stalo majhno, suhljato človeče, ki je s palico kazaje na sliko, z vidnim naporom pelo: »Hört, ihr Leute mit Entse-j-tzen von dem gro-j-ssen

Postraumbmord, der sich erst neulich hatte zugetrogen in dem Lond Krobotien!« Potem je povabil še ženo: »Geh, Olte, sing mal mit!« / Hreščavi glas starke je privabil dokaj radovednega in radoglednega ljudstva. Na koncu je po pet krajcarjev delil liste, kjer je bila natanko popisana vsa ta krvava »moritat«. (Suchy 1928: 92–93)

Neposredni dokaz o letaku, ki upoveduje grozljivo novico, moritat, in o uprizoritvi same pesmi torej omogoča zanesljivejše sklepanje o obveščevalni vlogi pesemskih letakov pri nas: tudi na Slovenskem so na sejmi ob slikah na platnu uprizarjali pesmi o grozljivih novicah in ob tem prodajali letake. Zapis se nanaša na uprizoritev nemške pesmi, torej tujejezičnega letaka. Obstoje slovenskih pesemskih letakov poleg vojaških pesmi in pesmi o libonskem potresu dokazuje tudi pesem o koleri v Ljubljani. Ali je ob tem mogoče sklepati, da so se z letaki širila tudi slovenska besedila, ki so vplivala na naše pripovedne pesmi? Ali izraz *pogrošne pesmi*, ohranjen v izročilu, torej pesmi, vredne pet krajcarjev, nakazuje tudi obstoj slovenskih moritativov?

Ob skromnem zanimanju slovenskih zbiralcev za pesemske letake teh pričevanj skoraj ni. Izjemoma se je ohranil podatek o letaku z upodobitvijo motiva pesmi *Vdovec na ženinem grobu*: eden od pevcev se je spomnil »nekakšne razglednice« s »tragičnim motivom vdovca na grobu, v ozadju pa je bila Marija« (SLP 5: 216). Razbiranje povezav med sejmarskim obveščanjem in pripovednimi pesmimi se zato lahko opira predvsem na kontekstualno analizo samih pesmi.

Ljudske pesmi o tragičnih usodah in usmrčitvah – povezava s sejmarskimi pesmimi in letaki

Za prepoznavanje pripovednih pesmi, pri katerih je mogoče sklepati na obstoj sejmarskega petja, so zgovorni uvodni verzi, ki vabijo ljudi k poslušanju novic: »Nekaj novega sem zvedu« (SLP 5: 725–768), »Poslušajte od vbijavca«, »Poslušajte, kristjani«, »Poslušajte, mladi ljudje« (SNP 4: 789), »O poslušajte eno grozovito zgodbo« (SNP 3: 645, št. 85) idr., pri čemer se pojavlja tudi pojasnilo, kot npr. »nove cajtenge sem bral« (SLP 5: 722–768). V nemškem okolju so *novi cajtengi* pomenili »tiskane letake z novicami o pomembnih in zanimivih dogodkih, včasih tudi v vezani besedi«, torej pesemske letake (Kumer 1990: 407).

Po ugotovitvah slovaške folkloristike verzni klišeji z uvodnimi ali zaključnimi formulami kažejo na obstoj sejmarskih pesmi, kar pomeni, da je imel sejmarski tisk pomemben vpliv na ljudsko balado (Droppová, Krekovičová 2010: 13–74). Omenjeni klišeji sodijo med temeljne značilnosti številnih slovenskih pripovednih pesmi. Primerjava s spoznanji slovaške folkloristike in upoštevanje spoznanja o razcvetu tiska letakov na Slovenskem v 18. stoletju, ki naj ne bi vključeval le nabožnih pesmi, temveč tudi nekaj posvetnih (Smolik 1963: 18–19, 30; Kumer 1976: 118), kaže na genezo pripovednih pesmi v tej produkciji (Klobčar 2014: 100).

O *novih cajtengih* poroča tudi pesem o usmrčitvi detomorilke, pri kateri je z raziskovanjem ozadja pesmi, oprtega tudi na računske knjige mestnega sodišča v Ljubljani, izpričana usmrnitev za detomor obsojene Urše Mandlovke, in sicer 22. oktobra leta 1766 (Kumer 1990: 407; Golež Kaučič 2017: 34). Avtorstvo pesmi ni jasno, saj

je pesem lahko nastala v Ljubljani ali v njeni okolici, množica variant pa naj bi dokazovala širjenje v ustnem izročilu (Kumer 1990: 408).

Ustvarjalci pesmi, ki so prinašali novice, so nedvomno pripadali zelo raznoliki družbeni skupini: to je bila vmesna plast med družbeno elito in preprostimi ljudmi in je nastopala v vlogi posrednika, kljub poklicni socializaciji in določeni profesionalizaciji je bila diferencirana in odprta za različne vplive (Klobčar 2014: 103). V kolikšni meri in kje so se pri tem opirali na tiskane objave, danes ni več mogoče ugotoviti, mogoče pa je opazovati vlogo tiska pri zadnjih javnih usmrtitvah v Ljubljani.

Usmrtitve so bile »javni spektakli groze« (Studen 2004: 111), ki so učinkovali »vzgojno in ustrahovalno« (prav tam: 103) ter so privabili veliko gledalcev. Leta 1861 je v Ljubljani odmevala usmrtitev dveh Italijanov (Studen 2004: 106–107), o kateri med drugim priča tudi zapis v *Zgodnji Danici*:

Iz Ljubljane. Včeraj - teden ob 9. uri sta bila na ljubljanskim polju blizu smodnišnice (Pulverthurm) dva hudodelnika obešena. Janez E., mesar iz Verone, in Frančišk M., delavec iz Mantove, ker sta bila lani 19. prosenca v ljubljanski delavnici Jožeta Gobbita, tudi Laha, umorila. Pervi je imel 41, drugi 28 let; oba sta bila iz mladosti zanemarjena, malo podučena v verskih naukih, zlasti drugi, brez ušesa za lepe nauke, zgodnja tatova in pretepavca, ki so ji že davno po ječah vlačili, pa se nikoli nista poboljšala, ampak še le terdovratniši prihajala. [...] Čč. oo. Benvenut in Konrad, frančiškana, sta ju spremljala na morišče. Po obešenji, ki je bilo kar naglo opravljeno, so pater Konrad pričujočo množico, več tavžent ljudi, nagovorili in jih krepko opomnili, kam de človek pride, ako zanemarjen, nepodučen postopa, kakor njih dosti po Ljubljani, ter so budili starše, de naj bolj skerbno za keršansko odrejo otrok si prizadevajo itd. (*Zgodnja Danica* 19. 12. 1861, 208)

Usmrtitev je bila spektakel, ki je pozneje, ob spominjanju s pesmijo, ljudem nudil zabavo, celo obešenjaški humor, posebno zato, ker se s tujcema niso mogli poistovetiti. Zapis iz Puščave na Pohorju to dokazuje v refrenu:

1. Dva nesrečna Italjana
sta bla v smrt obsojena.
Dol so njiju pripeljali
sredi mesta ljubljanskega.
/: Tralala, lalala :/
tralalala.
2. Pater Italjanu pravi:
»Saj se lahko spokoriš.
Bog ti bo tvoj greh odpustil,
ti pa pojdeš v paradiž.«
Tralala ...
3. Italjan pa Patru pravi:
»Kaj ti meni to gučiš!
Pojd mest mene ti na gauge,
pa boš šel tud v paradiž.«
Tralala ... (OSNP 6292)

Obešeni Italijan Oberdank.
10.859
GNI 10.645
(iz št. letnika nad Škofjo Loko)

1. Tri-vel-ja-li so Tal-ja-na Tr-dovratne
2. Pa-ter pa mu pri-ga-va-ja: »Kajda se mi
3. Pa Tal-ja-ja, pa-teru ne-je, ki-li pa-ter
1. ga pri-čaj, Pa-vel-je-ja na-gar-je
2. opo-ko-ni! Če bo-š le-pa spo-ko-ru,
3. Celes-tin! Ne-gi-ma-est me-ne ti na-gar-je,
1. Pod-guglianske-ga pol-ja.
2. Vse dno-vo-je-š v para-ž!-
3. Pa ti-je-š v para-ž!-
4.
Pater pa mu ježno reče:
»Ti kudo-ša satan-ska!
Bo-š ti men-ta-ko go-vo-ru,
če-je hu-die-je v kre-mpli-ka-ima!«

Opomba. Pišite samo na prvo in tretjo stran!

5.
Satan je ie z meh-om i-ko-ru,
Ne-li do-vo-ja do-bir;
Pa Te-fer se je spo-ko-ru,
Je hu-die sam meh do-bir.

6.
Fraj-mar k Oberdanku stopi,
Vse stih-ohol v-ru-
Laz-je v-ru-je so zas-ko-pale,
Oberdank m-ter v-ri-
Zapisal z melodijo v-od Fr. Herman
Pela Franciška šk-
Zapisava 5. febr-ua-ja 1929.

Slika 1: Pesmi o usmrtitvah posameznikov so bile namenjene obeščanju, včasih celo zabavi. Kot predloge so jim lahko služili uradni obvestilni letaki, širile pa so se večinoma ustno. Po potrebi so jih prilagodili novim usmrtitvam, kot na primer pesem o Oberdanku (ZRC SAZU, Arhiv GNI, OSNP 10.859)

Pesmi o usmrtitvah so se s hitrim obeščanjem bolje tržile, včasih pa so jih prilagodili tudi novim usmrtitvam. Pesem o obešenju dveh Italijanov je bila tako uporabljena ob usmrtitvi Wilhelma Oberdanka, italijanskega iredentista slovenskega rodu, ki je bil zaradi poskusa atentata na cesarja Franca Jožefa obsojen velezdaje in 20. decembra 1882 obešen.⁵

Zadnje javne usmrtitve dokazujejo, da so poleg časopisnih objav, ki so nadomestile nekdanje *neue Zeitung*, ob usmrtitvah tiskali tudi letake. O letaku, tiskanem ob usmrtitvi Italijanov, je v svojih spominih poročal Henrik Tuma, ki je o tej usmrtitvi slišal pripovedovati svojo teto: »Ko sem začel čitati, so še krožila med ljudmi tiskana poročila o sodbi in usmrčenju, v katerih so bile naslikane vislice v podobi kljuke, s katerih je obešenec visel prosto v zraku.« (Tuma 1937: 21)

Tiskana poročila so ob usmrtitvah skrbela za boljši in trajnejši vzgojni učinek, pesmi pa za odmevnost dogodkov. Tudi zadnja javna usmrtitev v Ljubljani, ko so obsodili fanta iz Vipave, ki je umoril svojo mater (Studen 2004: 107), je izpričana z ljudsko pesmijo. Iz časopisnega prispevka je razvidno, da je bil leta 1867 za umor

5 Oberdank, Wilhelm; Oberdan Guglielmo (1858–1882), Politiker. Österreichisches Bibliographisches Lexikon, www.biographien.ac.at/oebl/oebl_O/Oberdank_Wilhelm_1858_1882.xml.

matere usmrčen Anton B. iz Šentvida pri Vipavi.⁶ Nemški časopis *Laibacher Zeitung* je o tem takole poročal:

Danes zjutraj 5 minut pred 8. uro je bil na tukajšnjem grajskem hribu na platoju nasproti Grubarjevega kanala morilec Anton B. iz Št. Vida pri Vipavi usmrčen z obešenjem. Zbrala se je velika množica. Zločinec je bil zelo skesan in so ga na mesto usmrtitve morali pripeljati. (*Laibacher Zeitung* 15. 3. 1867, 399; prev. M. K.)

Poročilo je obsojenca v nadaljevanju predstavilo kot brezbožnega in moralno izprijenega človeka, ki se je zaradi razhajanj z materjo odločil, da jo bo ubil (prav tam).

Henrik Tuma je tej o usmrtitvi poročal z občutno prizadetostjo:

To pot sem bil tudi sam med gledalci. Obešali so na grajski planoti. Prišel je bil že v rabo sedanji tip vislic, na katerih se obeša na mehaničen način. Ves Grad je bil poln ljudstva, vse se je gnetlo. Obešali so na robu planote, da se je moglo od daleč videti. Ko so Vipavcu zadrgnili okoli vratu zadrgo, je zagnal oster krik, ki mi je dolgo zvenel po ušesih. [...] Tudi tokrat so izdali tiskano poročilo s sliko. (Tuma 1937: 22)

Pesem, ki je bila leta 1910 zapisana na Beričevem pri Ljubljani in se očitno nanaša na ta dogodek, v uvodu nakaže vzrok za fantovo dejanje:

1. Poslušajte vod vbijavca,
tam z Vipave je doma,
jenga dekleta je von lubu,
voče mu je grd svēt dav.
2. »Pret ti jest ne bom dovolu,
de b ti mojo hčer imov,
če boš mater vod hiše spravu
al pa če jih boš ubov!«

Zaključek pesmi, ki sledi opisu zločina, izraža prikrito sočutje:

8. Zdej pa tam v Gradiški počiva
dvaintrideset že let,
mrtev, vbov, dekleta zgubu,
voh, kak ga serce boli! (OSNP 8058; SLP 5: 482)

Medtem ko je imel letak, ki ga je ob usmrtitvi izdala oblast, strašilno, vzgojno vlogo, pesem izraža večje razumevanje za obsojenčevo stisko in za razloge za to, kar je obsojenca pripeljalo na zločinsko pot. To tudi kaže, da je ni izdala oblast. Povsem drugačen pa je bil v pesmih odnos do usmrtitev obsojenih tujcev: norčevanje, značilno za pesem o usmrtitvi dveh Italijanov, to pesem umešča celo v šaljivo izročilo. Pesemska pričevanja o teh usmrtitvah pa omogočajo vnovično ovrednotenje prvega poznanega letaka, na katerem so navedene slovenske besede.

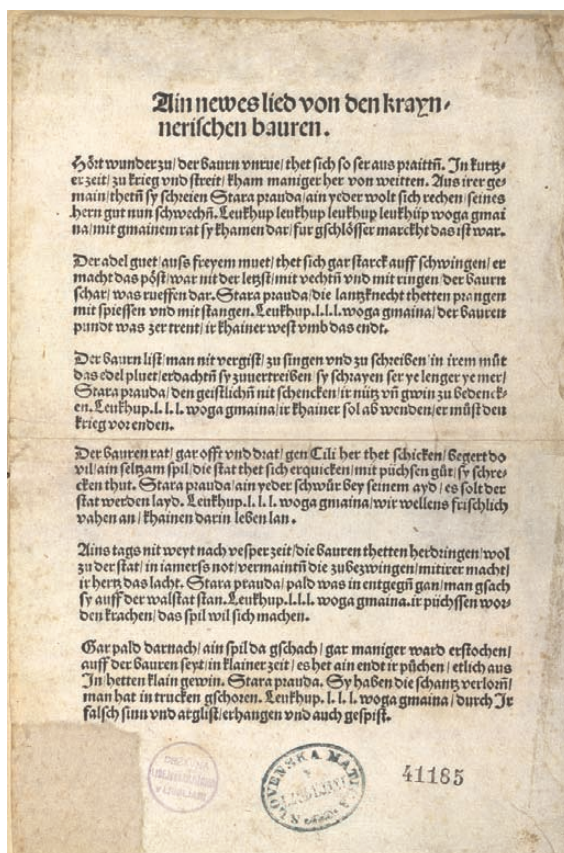
Pesmi o grozodejstvih kot pojasnilo vloge letaka o kmečkem puntu leta 1515

Letak z nemško pesmijo *Ain neues lied von den kraynnerischen bauren* (Nova pesem o kranjskih kmetih), ki se nanaša na veliki slovenski kmečki upor leta 1515 oz. na odločilni poraz upornikov v Celju, je znamenit zaradi objave prvih slovenskih

⁶ Naselje je bilo leta 1952 preimenovano v Podnanos.

tiskanih besed oz. slovenskih puntarskih gesel »Le vkup, le vkup, le vkup, le vkup boga gmajna« in »Stara pravda« (Reisp 2001: 8). Po Radičevem odkritju tega letaka na Dunaju je Janez Bleiweis zapisal, da je letak »natisnen na tak listič, kakor so se tiskale nekdanj 'neue Zeitungen' Turških vojská« in da je »redka bibliografična prikazen, kajti po poročilu Radicsevemu se poleg našega le še dvoje tacih iztiskov nahaja v knjigarnah: en [...] v Berlinu[,] drugi iztis je pred več leti imela neka antikvarska knjigarna [...] v južni Nemčiji« (Bleiweis 1877: 200).⁷

Primerjava s slovenskim pesemskim izročilom pojasnjuje tudi vlogo tega letaka. Uvodni verz pesmi kaže, da to ni bila le »žolnirska pesem« (Grafenauer B. 1974: 11, 35, 89, 101–102) oz. »pesem vojaških najemnikov« (Reisp 2001: 8), temveč je bila pesem, namenjena predvsem obveščanju o uporih, ki ga je oblast pojmovala kot grozodejstvo. To dokazuje že prva od šestih kitic:

Slika 2: Letak s pesmijo *Ain neues lied von den kraynnerischen bauren* je omogočil širjenje pogleda oblasti na veliki upor slovenskih kmetov leta 1515 in ponarodevanje pesmi med Nemci (NUK, Ms 1875)

7 Enega od letakov, natisnjenega leta 1516, hranijo v Državni biblioteki v Berlinu (https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN83511029X&view=overview-info&PHYSID=PHYS_0001&DMDID=DMDLOG_0001)

Poslušajte čudo o kmečkih nemirih / ki so se razširili vseprek. Pred kratkim so od daleč prišle množice v boj in upor. V svojih soseskah / kričijo Stara pravda / vsakdo bi si rad nagrabil dobrin svojega gospoda. Le vkup, le vkup, le vkup, le vkup, boga gmajna / na podlo pobudo so prišli / nad gradove in trge, res je tako. (prev. M. K.)

Nova pesem o kranjskih kmetih je bila torej razširjena kot novica o upor, ki je bil predstavljen kot zločin, citatni navedki upornikov pa zvenijo posmehljivo. Leta 1844 je bila uvrščena v nabor nemškega ljudskega izročila, in sicer v prvi zvezek zbirke *Alte hoch- und niederdeutsche Volkslieder* (Uhland 1844: 511–514): med nemške ljudske pesmi je bilo sprejeto izročilo, ki kranjske kmete prikazuje kot zločinske prestopnike in nasprotnike obstoječega reda in miru. Letak je poskrbel za to, da ljudje, ki so pripadali drugemu narodu, niso bili deležni ne razumevanja za svoje pravice ne sočutja ob kazni, ki jih je doletela.

Viri

Ain neues lied von den kraynnerischen bauren. NUK, Ms 1875.

NUK, Ms 483.

Laibacher Zeitung, 15. 3. 1867.

Slovenski dom, 10. 11. 1937.

Zgodnja Danica, 19. 12. 1861.

ZRC SAZU, Arhiv GNI, OSNP 3680, 6292, 8058, 10.859.

Literatura

BLEIWEIS, Janez, 1877: *Ain neues lied von den kraynerischen bauren*. Janez Bleiweis (ur.): *Letopis Matice Slovenske za leto 1877*. Ljubljana: Matica slovenska. 200–201.

BREDNICH, Rolf Wilhelm, 1973: Pesem kot trgovsko blago. *Traditiones* 2. 243–251.

GABER, Ante, 1938: Razstava slovenskega novinarstva. *Kronika slovenskih mest* 5/1. 26–35.

DROPOVÁ, Ľubica, KREKOVIČOVÁ, Eva, 2010: *Počúvajte panny, aj vy mládenci. Letákové piesne zo slovenských tlačiarň*. Bratislava: Eterna Press, Ústav etnológie SAV.

GOLEŽ KAUČIČ, Marjetka idr. (ur.), 2007: *Slovenske ljudske pesmi* 5 [= SLP 5]. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

GOLEŽ KAUČIČ, Marjetka, 2017: Pomembnost besedila. Detomorilka – iz življenja v pesem in leposlovje. *Traditiones* 46/3. 33–85.

GRAFENAUER, Bogo, 1974: *Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

GRAFENAUER, Ivan, 1951: Turki pred Dunajem. *Slavistična revija* 4. 38–59.

GSPAN, Alfonz, 1978: *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja* 1. Ljubljana: Slovenska matica.

KLOBČAR, Marija, 2012: Itinerant Singers in Slovenia: Views on a Distinct Phenomenon. Thomas A. McKean (ur.): *Songs of People on the Move*. Trier: WVT Wissenschaftlicher Verlag Trier (B.A.S.I.S., 8). 3–15.

KLOBČAR, Marija, 2014: Pesemsko obveščanje in ustvarjanje tradicije. *Traditiones* 43/3. 87–110.

KLOBČAR, Marija, 2015: Songs about the Lisbon earthquake, or the Slovenian response to stories about someone else's misfortune. *Traditiones* 44/3. 53–72.

KORYTKO, Emil (ur.), 1844: *Slovenske pesmi krajnskiga naroda* 5 [= SPKN 5]. Ljubljana: Jožef Blaznik.

KORUZA, Jože, 1974: O doslej neznanem slovenskem pesnjenju v dobi pred pisanicami. *Jezik in slovstvo* 19/6–7. 221–233.

- KOTNIK, France, 1906: »Nova brambovska pesem« iz l. 1809. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 3. 86–91.
- KUMER, Zmaga idr. (ur.), 1970: *Slovenske ljudske pesmi* 1 [= SLP 1]. Ljubljana: Slovenska matica.
- KUMER, Zmaga. 1976: Zur Frage der Flugblattlieder in Slowenien. *Jahrbuch für Volksliedforschung* 21. 114–125.
- KUMER, Zmaga, 1983: Vom bänkelsängerischen Totenlied zur Ballade in Slowenien. *12de internationale Volksballadentagung, Alden Biesen 22–26. juli 1981*. Brussels: Centrum voor vlaamse volkscultuurm. 21–28.
- KUMER, Zmaga, 1990: Odsev resničnosti v baladi o obsojeni detomorilki. *Zbornik občine Slovenska Bistrica* 2. Slovenska Bistrica: Skupščina občine, Kulturna skupnost. 403–409.
- KUMER, Zmaga, 2002: *Slovenska ljudska pesem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- MAL, Josip, 1957: *Stara Ljubljana in njeni ljudje*. Ljubljana: Mestni muzej v Ljubljani.
- MERHAR, Boris, 1970: Predgovor. Zmaga Kumer idr. (ur.): *Slovenske ljudske pesmi* 1. Ljubljana: Slovenska matica. VII–XXIII.
- REISP, Branko, 2001: *Redki stari tiski*. Ljubljana: Slovenska matica.
- SMOLIK, Marijan, 1963: *Odmev verskih resnic v slovenski cerkveni pesmi*. Ljubljana: Teološka fakulteta v Ljubljani.
- STUDEN, Andrej, 2004: *Rabljev zamah*. Ljubljana: Slovenska matica.
- SUCHY, Josip, 1928: *Spomini Krištofovega Pepčka*. Ljubljana: samozaložba.
- ŠTREKELJ, Karel (ur.), 1895–1898: *Slovenske narodne pesmi* 1 [= SNP 1]. Ljubljana: Slovenska matica.
- ŠTREKELJ, Karel (ur.), 1904–1907: *Slovenske narodne pesmi* 3 [= SNP 3]. Ljubljana: Slovenska matica.
- ŠTREKELJ, Karel, GLONAR, Joža (ur.), 1908–1923: *Slovenske narodne pesmi* 4 [= SNP 4]. Ljubljana: Slovenska matica.
- TUMA, Henrik, 1937: *Iz mojega življenja. Spomini, misli in izpovedi*. Ljubljana: Naša založba.
- UHLAND, Ludwig, 1844: *Alte hoch- und niederdeutsche Volkslieder* 1. Stuttgart, Tübingen: J. G. Cottacher Verlag.

LETEČI VERZI: LETAKI V STAREJŠI SLOVENSKI IN ŠPANSKI KNJIŽEVNOSTI

Barbara Pregelj

Fakulteta za humanistiko, Nova Gorica
barbara.pregelj@guest.arnes.si

DOI: 10.4312/Obdobja.37.169-179

Španska literarna veda letakom namenja precejšnjo pozornost, v slovenskem prostoru so bile na njih prvič natisnjene slovenske besede. V prispevku v primerjalni optiki starejše slovenske in španske književnosti letake obravnavam kot začetno obliko književnosti na prehodu med ustnim in pisnim. Predstavim tipologijo slovenskih letakov in osvetljujem kontekst, v katerem so ti v obeh literaturah nastajali.¹

letak, ljudske pesmi, starejša književnost, tipologija letakov

While Spanish researchers have been investigating fliers for some time, in Slovenia they are considered the first printed words. In the context of a comparison of Slovene and Spanish literature, fliers are discussed as transitions from oral to the written literature. Furthermore, the paper offers a typology of Slovenian fliers and highlights the context in which they originated in the two literatures.

flier, popular poetry, ancient literature, typology of fliers

Španska literarna veda letakom že leta namenja precejšnjo pozornost. Z njimi so se ukvarjali filolog Ramón Menéndez Pidal, pisatelj Pío Baroja, antropolog Julio Caro Baroja in literarni zgodovinarji (María Cruz García de Enterría, Victor Infantes) ter zgodovinarji (Ricardo García Cárcel), ki so jih povezovali z elementi ustne kulture, ki je tudi sicer značilna za starejše književnosti (Žvanut 1988: 10; Dular 2000: 55; Pregelj, Olaziregi 2008), in glasnim branjem (Frenk 1982: 105; Pregelj 1999: 85–89). Prvi raziskovalci so z nelagodjem evidentirali in raziskovali *romances vulgares* (vulgarne, ljudske romance) in *romances de ciegos* (romance slepcev) (Caro Baroja 1990: 21); avtorica temeljne monografije o letakih v času baroka María Cruz García de Enterría je njihov odnos opisala kot »zmes uglaženega zaničevanja in pozornosti, ki so jim jo morali nameniti.« (García de Enterría 1973: 43)

Tudi slovenske ljudske pesmi so, kot je ob ljudskih pesmih v Vrazovi zapuščini ugotavljal odbornik Slovenske matice Janez Krek, »naravn[o] duševn[o] zrcal[o, v katerem] na tenko ogledujemo slovenski narod, kakor je bil in je še.« Hkrati pa opozarja, da »naletimo tudi na druge, katerim realizem preloge plastike dosta vrednosti vzame in se slednjič izgubi v nespodobo [...] mnogo četverovrstnih, ki duševno

1 Avtorica se za pomoč pri iskanju gradiva za prispevek zahvaljuje Moniki Kropelj, Mariji Klobčar, Miranu Hladniku, Marjanu Rupertu, Veroniki Potočnik, Urši Pajk in Anji Dular.

vrednost narodovo bolj kratijo, nego pospešujejo. Da slednjim ne bode smelo biti mesta v tiskane izboru, se umeje.« (po Glonar 1923: 8) Zato je urednik *Slovenskih narodnih pesmi* Karel Štrekelj nekatere izmed teh navedel med izločenim gradivom.

Marija Klobčar piše, da so se povezave med ljudsko pesmijo in pesemskimi letaki pokazale tudi slovenski folkloristiki (2014: 95): nanje je opozoril že Karel Štrekelj, npr. ob pesmi *Turki pred Dunajem* (SNP 1: 61). O tem, ali je ta pesem ljudska ali prevedena iz kakšnega nemškega letaka, je razpravljal Ivan Grafenauer (1951); Niko Kuret je odkril pesemski letak in ga povezal s pouličnim petjem v Trstu (po Klobčar 2014: 95); Zmaga Kumer je ob upoštevanju spoznanj Marijana Smolika opozorila na razcvet tiskanja letakov v 18. stoletju (prav tam).

Marija Klobčar je največ pozornosti namenila pesemski produkciji novelističnega značaja (2014, 2015). Z letaki so se poglobljeno ukvarjali tudi bibliotekarji, predvsem Branko Reisp (2001) in Anja Dular (2000), ki sta svojo pozornost namenjala letakom, ki jih hranijo v knjižnici Narodnega muzeja. Letake je v sklopu cerkvene pesmi raziskoval Marijan Smolik (1963, 2011). Literarna zgodovina jim je namenila nekaj pozornosti, a se podrobneje z njimi ni ukvarjala, saj gre večinoma za literarno neambiciozna besedila. Raziskovalci običajno navajajo letak iz leta 1515, na katerem so natisnjene prve besede v slovenščini, pa tudi Linhartova letaka (Janežič 1857: 136; Kidrič 1929–1938: 268) in *Pesem od groze tega potresa inu potopa* (Gspan 1978: 171; Dolenc 1982: 114). Tudi sicer je bil omenjeni letak deležen največje pozornosti raziskovalcev doslej (Gspan 1978: 171; Pogačnik 1980: 141; Klobčar 2015).

Značilnosti letakov

V slovenskem geslu o letaku na Wikipediji, kjer je označen za vrsto drobnega tiska priložnostne narave in razmejen od obširnejše propagandne brošure (z več kot eno stranjo), so popisane tipične lastnosti letakov: preprostost in nizki stroški izdelave, velike naklade, ilustracije, neposredno nagovarjanje občinstva in pristranskost informacij.

Kot piše Veronika Potočnik, vodja Zbirke drobnega tiska in sive literature v NUK, je drobn tisk določen tako po obsegu (do štiri strani ali več strani brez strnjene besedila) kot tudi vsebinsko (besedila s funkcijo aktualnega obveščanja). Gre za efemerni tisk, »ki nastaja iz potreb političnega in kulturnega življenja ter služi propagandi in informaciji. [...] takšni materiali oblikujejo dokumentarne zapise o vidikih družbenega življenja, običajev in popularne kulture, ki jih potrebujejo raziskovalci, ker jim običajni viri v knjižnicah ne zadostujejo, drobn tisk pa nesporno obogatijo védenje in izoblikujejo sliko preteklosti.« (2010: 58)

Španski raziskovalci izpostavljajo dve obliki: *pliegos sueltos* (letake) in *pliegos de cordel* (letake, zvezane z vrvico). Obsegajo do osem strani, večinoma so tiskani v dveh stolpcih, v verzih (obsegajo do 500 verzov), uporabljajo ilustracije, vinjete in tipografske okraske. M. C. García de Enterría ugotavlja, da so raziskovalci glede na zbrano gradivo določitev dolžine letakov postopno podaljševali (1973: 17–18), tudi do 64 strani. Gre za besedila brez literarnih aspiracij in brez ambicije po trajanju,

ki pa razkrivajo pomembne podatke o občinstvu in literarnem okusu 17. stoletja. To je literatura, ki jo je prebiral (ne prepevalo!) revno urbano občinstvo (prav tam: 80); besedila z močno družbeno-ekonomsko, politično noto, uporniška in novičarska besedila (prav tam: 15), ki so jih razpečevali predvsem slepci. Avtorji letakov so bili sprva neznani, počasi so se začela uveljavljati imena posameznih avtorjev (López de Ubeda), pogosto so bili kot avtorji navedeni sloveči avtorji, kot sta Lope de Vega in Calderón de la Barca, ki so svoje avtorstvo zanikali in skušali uporabo svojega imena na letakih preprečiti (Pregelj 1999: 88). Postopno se je torej izoblikovala specifična infrastruktura, ki sta jo narekovala ponudba in povpraševanje: proizvajalci (sprva anonimni avtorji se začnejo pod svoja dela tudi podpisovati), institucija (različne poetike in težnje po vse večji odprtosti in dostopnosti besedil), repertoar (različna besedila v verzih in različnih kitičnih oblikah, stalne besedne zveze), posredniki (založniki, ki jih sprva še enačijo z avtorji, slepi ulični prodajalci), trg (sejmi, knjigarne, stojnice z letaki, ulična prodaja) in sprejemniki (revno urbano občinstvo nastajajočih velikih mest, uveljavljajoči se srednji sloj, tretji stan) (Pregelj 1999).

Španski raziskovalci so uspeli evidentirati 1179 letakov iz 16. stoletja, eden izmed njih (letak Juana López de Ubede) je dosegel naklado 12.000 izvodov (García de Enterría 1973: 34). V 17. stoletju se je število letakov močno povečalo, M. C. García de Enterría jih je evidentirala in analizirala več kot 3000.

Slovensko literarno polje kaže nekaj podobnosti, pa tudi nekaj pomembnih razlik. Temeljna razlika zadeva število evidentiranih in ohranjenih letakov. Ne gre le za dve številčno povsem različni literaturi, v slovenski je opazna razlika med omembami letakov (denimo pri Valvazorju) in številom ohranjenih letakov. Dalmatin v predgovoru k *Bibliji* piše, da je protestantski pesmarici uspelo nadomestiti »druge nepotrebne in pohujšljive zaljubljene pesmi« (po Grafenauer 1973: 127). Nad »hudimi, nevarnimi nesramnimi« pesmimi, ki jih prepeva mladina, se pritožuje tudi Ahacij Stržinar v *Catholish kershanskiga vuka peissmah* (1729: 9). O potujočih pevcih, ki so nastopali s pesmimi moralno vprašujoče vsebine, so poročali časniki (*Illyrisches Blatt* 1822; *Slovenski narod* 1875), prav tako o slovenskih letakih: »Morilec Traupmann v Parizu, letak v slovenskem jeziku izdal znani bavarski sejmarski pevec Puls, ki v času sejmov v Šolskem drevoredu služi z zgodbami o umorih« (*Laibacher Tagblatt* 1871) (Klobčar 2014: 95). A ti tiski vselej niso povzročali le zavračanja: »Letaki izhajajo tedensko in storili bomo vse, da bomo čim hitreje izkoristili vse možnosti in zadovoljili naše cenjene kupce.« (*Intelligenzblatt* 1847) (Klobčar 2014: 96).

Poskus tipologije slovenskih letakov do 1900

Letake, ki sem jih evidentirala, povzemam po Cobissu, kar pomeni, da so v Sloveniji tudi dostopni, kar sem preverjala predvsem v NUK in knjižnici Narodnega muzeja Slovenije. Na seznamu je tudi nekaj letakov, ki jih povzemam po Gspanovem *Cvetniku*. Letaki, ki jih navajam, so bili natisnjeni med letoma 1515 in 1900, in sicer v slovenščini, nemščini, angleščini in latinščini, nekateri so dvojezični. Razlikujejo se tudi po obsegu, vključila sem letake, ki imajo do 12 strani. Letaki so bibliografsko

popisani, kjer je bilo mogoče, sem dodala tudi signaturo.² Letake, ki jih nisem našla, pa jih raziskovalci navajajo, sem navedla v besedilu pod seznamom. Enako navajam tudi letake, ki niso izšli v slovenščini.

Starejši letaki so v knjižničnih katalogih, posledično pa tudi v Cobissu, zavedeni kot knjige, zato je moje delo obsegalo najprej evidentiranje letakov pri (literarnih) zgodovinarjih in drugih raziskovalcih, njihovo iskanje v Cobissu in knjižnicah ter njihovo prebiranje. V Oddelku drobnega tiska in sive literature NUK je namreč še približno 500.000 enot neobdelanega gradiva – računam, da bo tudi digitalizacija knjižnih fondov prinesla nove informacije. Tipologijo, ki jo predstavljam v nadaljevanju, sem priredila po tipologiji, ki so jo izdelali španski raziskovalci (predvsem M. C. García de Enterría). Letaki so v njej navedeni kronološko, če datum izdaje ni znan, letak navajam za tistimi, ki jih je bilo mogoče datirati.

Letaki z nabožno tematiko

- Adam Bohorič, *Otrozhia [tabla]*. [Ljubljana: Janž Mandelc, ok. 1580]. 1 f. Privezano k: Catechismus Ioan. Brentii. NUK R 13548.
- *Od Andohti inu Bratoushine Svetiga Joshta*. [S. l.: s. n., med 1734 in 1751]. [16] str. SK C 1734–2/x.
- *Peissem od divishtva* [S. l.: s. n., 18--]. [4] str. NMS, 2460. Na letaku sta natisnjeni Lavrenčičeva pesem »od divishtva« in Stržinarjeva »od svetiga angela varihax«.
- *Pessem Marie Divize od dobriga Svetvania per PP. Augustinarjih v Lublani pred Spitalskim mostam zhastite*. [Ljubljana: Joann. Georg. Heptner, ok. 1760–1762]. [4] str.; vinjete; 12°. dLib.
- *Pessem od svete Merieth Cortone trekiga ordna s. Francisca. Na predno visho*. Privezano k: Spokorjeine ene imenithne gresknize: katira je skusi resvetlyne boshje ena velika svetniza postalla. NMS 4246 in 4241; NUK 139134.
- *Duhouska pessem Na zhast Jesusu, Marie, inu Svetimo Joshepho* (pred 1781). [4] str. NUK 111426.
- *Pred taboj mi klečimo* (med 1784 in 1787). [4] str. NMS 2466.
- *Te Deum laudamus / is latinskiga prestavleno ino v–pesem spravleno v leti 1795*. Prevedel Leopold Volkmer. V Ptuji: pritiskano pri Franzi Ant. Schützi, [1795]. [4] str. NUK, DS 0 111220. dLib.
- *Uibersetzung eines lateinischen Gedichtes, Piscatores hominum betitelt: aus der theologisch-praktischen Monatschrift Linzer Ausgabe, des 2ten Hefte 1803 = Prestavlanje ene latinske pejsmi imenovane Ribzhi tih ludy / skusi eniga korarja v' Zelovzi*. Prevedel Jurij Japelj. [V' Zelovzi]: vstinenu [!] per Joannesu Leonu v' Zelovzi, 1803. [4] f.; 8°. NUK GS 0 10116.
- *Sdhávanje k'naj sveteshemu Serzi Jesusa*. [S. l.: s. n., po 1807]. 2 str.: ilustr. NUK, DS 68935.
- *Saslishte dushe Kershanske ...* NUK PKG.
- *Shihávanje k'svetemu Serzi Marije*. NUK PKG.

2 Najpogostejše kratice: NUK (Narodna in univerzitetna knjižnica), NMK (Narodni muzej Slovenije), PKG (Zbirka drobnega tiska in sive literature), SK (Semeniška knjižnica), ŠKR (Študijska knjižnica Ravne).

Marijan Smolik (2011) navaja še pesmi: *Nova Peissem od S. Joshta* (po 1734), *Pessem od Svetiga Joshta* (po 1734), *Peissem od svetiga Francisca* (1760–1762), *Pessem Marie Divize od dobriga Svetvania per PP. Augustinarjih v Lublani pred Spitalskim mostam zhastite. Romarska pesem o Devici Mariji sedmerih žalosti* (Ljubljana 1760–1762).

Naravne katastrofe

- *Pesem od groze tega potresa inu potopa, katera se je zgodila v tem lejtü 1765 prviga novembra v Portugali, v tem imenitnem mestu Lisabona.* (Gspan 1978: 171).

Marija Klobčar (2015) opozarja na številne različice te pesmi, ki je bila natisnjena leta 1844 v petem zvezku Korytkove zbirke *Slovenske pesmi kranjskiga naróda*.

Naravni pojavi

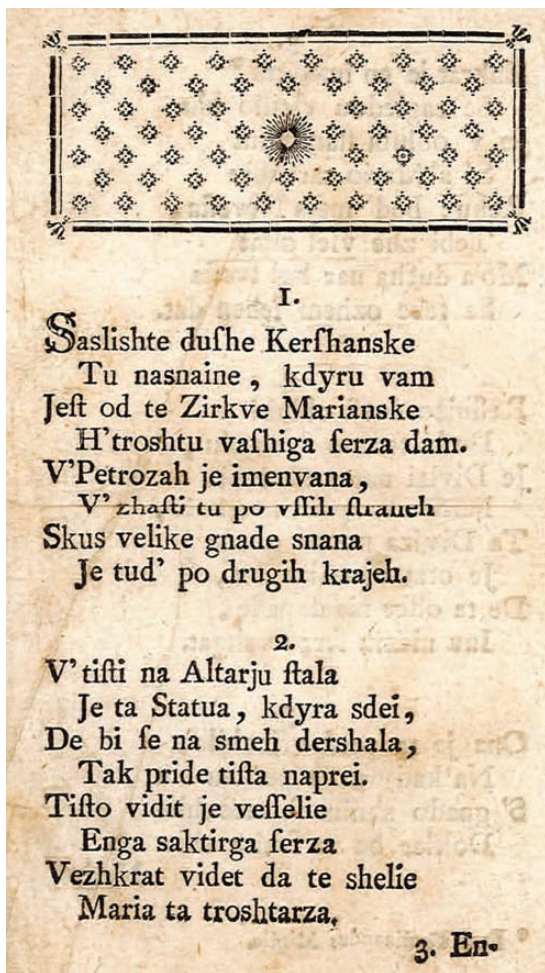
V nemščini je leta 1664 izšel letak Krištofa iz Čedad: *Warhafftige Ausssag, dess wohl-ehrwürdigen P. Fr. Christophori à Civald, ... / auss dem Latein vnd Welschen, in das Teutsche versetzt, vnd gründlich*

beschriben, durch A. S. v. S. in der Haupt-Statt Laybach ... Vest o istem dogodku je bila objavljena tudi v Nürnbergu v obliki enolistnega letaka (Reisp 2001: 53–54).

Knjižni prospekti

- *Bukvze od shivinskih bolesni sa kmeteshke ludy odJannesa Gottlieba Wolstejna, sdravnyika inu ranozelza na Duneju.* V Lublani se najde blizu Shofyje per Mihelnu Prombergerju Bukvarju 1784. NMS.
- Wilhelm Korn. *Nachricht.* 1794. NMS 3991. Oglas za Vodnikovo *Veliko pratiko* v nemščini in slovenščini.
- *Ankündigung – Osnanilo.* Ljubljana, 1806. NMS 5591. Knjigotrški prospekt Vodnikovih *Pesmi za pokušino*.

Knjigarji in knjigotržci so uporabljali tiskana obvestila o izdanih knjigah že v 15. stoletju, slovenski poskusni list za Dalmatinovo *Biblijo* je prvi ljubljanski tiskar

Slika 1: Saslishte dushe Kershanske ...

Janez Mandelc natisnil leta 1580 pod naslovom *Perve buqve Mosessove, Genesis imenovane, Iudovski Breshith* (Reisp 2001: 170). Slovenski protestanti so natisnili 200 letakov za hrvaško izdajo *Svetega pisma* iz leta 1560, za cirilsko izdajo naslednjega leta v Urachu pa 300 (Dular 2000: 22). Anja Dular meni, da bi med knjižne prospekte lahko sodil tudi Trubarjev *Register und summarischer Inhalt, aller der Windischen Bucher, die von Primo Trubero, bifi auffdifi Jar 1561. in Truck gegeben seind.* (prav tam). Letaki z informacijami o knjigah so bili priloženi tudi k *Laibacher Zeitung* (31, 32 iz leta 1784): ljubljanski knjigovez Andrej Klemens je pripravil reklamni listič z vabilom za prednaročilo na zbirko »najboljših nemških del«, Viljem Henrik Korn pa prospekt za novo izdajo *Svetega pisma*, ki jo je pripravljala dunajski teolog Joseph Lauber. K *Laibacher Zeitung* (41 iz leta 1784) je bil priložen tudi letak *Bukuvze od shivinskih bolesni ...* (prav tam)

Letaki s stvarno vsebino

- *Nauk od kose stavlenja Vinzenza Kern, doktorja ranoželenja, uda sdravilske shole na Duneji, zesariskiga uzhenika ronoželnistva v' Lublani.* Lublana: natisnen per Joa. Fridr. Egerju na Polanah, 1799. 16 str.; vinjete: 8°. Prevedel Valentin Vodnik. NUK R 0 21106.
- Valentin Vodnik: *Abezéda ali Asbuka, Das ABC-Buch, L'Abécé.* V' Lublani: na prodaj per Vilhelmu Korn, 1812. 16 str.: vinjete; 8°. Privezano k: Abecedika ali Plateltof. – V' Lublani, 1789: NUK GS 0 10299.
- *Nove pobulshane sainske-bukelze sa na vezh sort svojo srezho v' lottoriskme spillu najdet.* [S. l.: s. n.], 1813. [19] f.: večinoma ilustr.; 8°. NUK DS 50709.

Teme, povezane s podeželjem

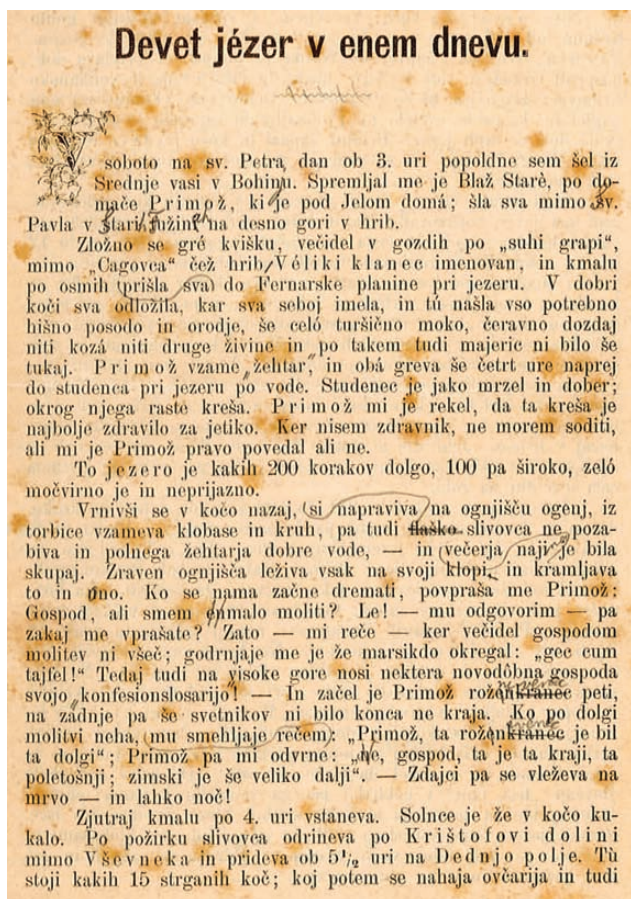
- Leopold Volkmer: *Hvala kmetizhkega stana ino tobazhie trave v– dveh pesmah sapojena v– leti 1807.* V Marburgi: se neide per Josephu Martinu Merzinger bukvarju, [1807]. [18] str. UKM R 1837. Tudi na spletu.
- Urban Jarnik: *Zvezdje.* Tiskana na posebnem listu v osmerki. Zapuščina Fr. Kotnika, ŠKR.
- France Kadilnik: *Devet jezer v enem dnevu.* Založil France Kadilnik – Natisnila Klein in Kovač v Ljubljani. NUK PKG.

Odnosi med spoloma

- Anton Tomaž Linhart: *Fantji! en lep zvet je ta, kar kol lubesen da.* [1] f.; 4°. NUK R II 25927.
- Andrej Šuster Drabosnjak: *Ena lepa zelu nova latania od tah hudah shien?* [S. l.: s. n., pred 1825] 14 str. NMS 5600.

Družbeni upor in družbena kritika

- *Ein neues lied von den kraynnerischen bauern.* NUK 41185. Letak o kmečkem upor pri Celju, na katerem so natisnjene besede v slovenščini: »Le vkup, le vkup, le vkup, le vkup uboga gmajna«, »Stara pravda«.
- *Ena nova pesem od Francozov.* Okoli 1799–1802. Letak brez letnice. NMS 5595.
- *Notervsetje mesta Pariza inu cele francozovske dežele.* (1814) Enolistni tisk. NUK GS I 7693.

Slika 2: Devet jezer v enem dnevu

Pravilniki in prevodi mirovnih sporazumov

- *Artikelní tígá tá 9. dán sedanjígá mesca v Luneville sklenenígá, ínu sa poterjéne pod-písanígá merú.* NMS 5594.

Slavilna in priložnostna besedila

- Valentin Vodnik: *Lied in der Landessprache zum Friedensfeste in Krain am 11. July 1814. gedruckt auf die Schleifen der tanzenden Jünglinge und Mädchen.* 1 f.; 4°. Besedilo pesmi v slov. (boh.) in vzpor. prevod v nem. (got.). NUK GS I 19958, GS I 19959.
- *Cesarju svojemu Slovenija.* Tiskal in založil A. Keiss na Dunaji, 1883. NUK PKG.
- Josip Stritar: *Sloveniji* (na Dunaju dne 4. decembra 1896. l.) Natisnila in založila David & Keiss na Dunaju. NUK PKG.

Letaki v nemščini: Anton Tomaž Linhart: *An Joseph nach dem Tode Marien Theresens* (1781), *Empfindungen eines treuen Desferrichers an Zage des allerhochsten Geburtsfestes Seines Maiestat Kaiser Franz I.* (1823), M. G. Saphir: *Gedicht zur Feier des glorreichen Geburtstages Sr. Majestat kaiser Franz des I.* (1834).

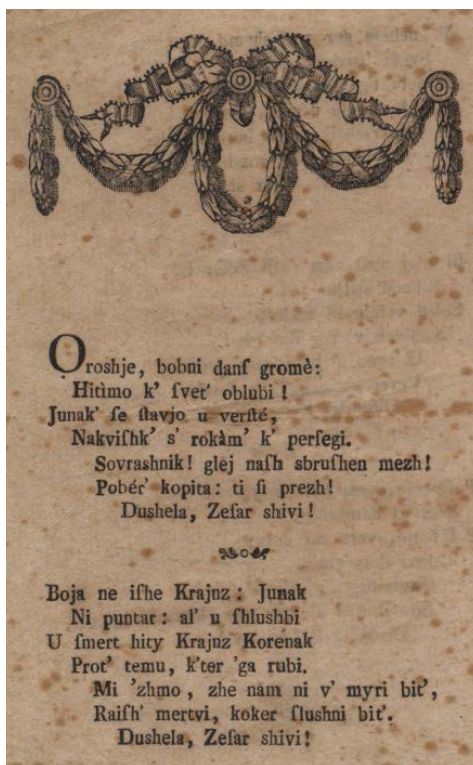
Vojne

- *Pesim Krajnskih brambovzov per banderskimu shegnanji v' Lublani 30. dan maliga trauna 1809.* [V' Lublani]: natisnenu per Leopold Egerju, [1809]. 4 str. dLib.
- F. Zwetko: *Nasledovanje nemshkih pesmi sa obvarnike slavenske / katire je vkupspiso F. Zwetko.* V' Grazu: [s. n.], 1809. [16] str.; NMS K 5573.
- Heinrich Joseph von Collin, Joseph Richter: *Pesmi sa brámbovze.* Prevedel Valentin Vodnik. 1809. 16 str., 8°. NUK, NMS.
- *Ena nova pejssem od pokončejne te vojske.* [S. l.: s. n., med 1750 in 1850]. 1 letak: ilustr.
- *Nova Brambovska pesem sa sveste Gorenze.* [S. l.: s. n.], [1809] [4] str.; 8° ŠKR 1029861.
- Jožef Lipold: *Land-Wehrs Lieder des zusammen gesetzten zillier Bataillons / verfasst vom Feldpater J. L.* [Celje: s. n.], 1810. 24 str.: vinjete; 8°. NMS 5599.
- *Ena nova pejssem od pokonzheine te voiske.* [S. l.: s. n., okoli 1800?]. 1 letak ([3] stolp.). NMS 5596.
- Lujza Pesjak: *Ena nova pejssem od pokonzheine te voiske.* V Ljubljani: Klein in Kovač (Egerjeva tiskarna), [1875]. [3] str. NMS 3158.

Letaki v nemščini: *Das ist ein anschlag eins zugs wider die Türcken. Vnd alle die wider den Christenlichen glauben seind* (1518), *Anschlag wider die grausamen vnd blütdürstigen Tyranny des Türgken, durch wölchen bissher vil Christen bluts vergossen, sampt Land vnd lewten beschädigt vnd verderbet worden* (1541), *Neuwe Zeytung: ein warhafftige vnd erschröckliche Neuwe zeytung, wie der Türck ist den 28. tag Marcij für die Statt Medlinge ... und wie ... von den Windischen vnd Krapadischen Bawren ... geschlagen ist worden, etc.* (1578).

Slavilna in priloznostna besedila

- Valentin Vodnik, *Ilirija oživljena.* [V Ljubljani]: natisnil Jožef Blaznik v Ljubljani, [1811]. [2] str. NUK DS I 124600.
- Valentin Stanič: *Rosh'ze na grob Marjane D***, k'tera je v' jéseni 1820 vmerla / sloshil V. St** k. per Šozhi 1828.* [Per Šozhi: s. n.], 1828. 2 str. Privezano k: Zesar ino prelat / (is njemshkiga prestavil V. St** K.). – [okoli 1828]: NMS 5602.
- Valentin Stanič: *Zesar ino prelat. (Is njemshkiga prestavil V. St** K.).* NMS 5601.

Slika 3: *Pesim Krajnskih brambovzov per banderskimu shegnanji v' Lublani 30. dan maliga trauna 1809*

- Lujiza Pesjakova: *Nagovor pri slavnosti sedemdesetletnice velečastitega gospoda dr. Janeza Bleiweisa v Ljubljanski čitalnici dne 19. novembra 1878*. Založila Lujiza Pesjakova – Tisk Blaznikov v Ljubljani. NUK PKG.
- Josip Cimperman: *V spomin petindvajsetletnice katoliškega društva rokodelskih pomočnikov v Ljubljani dne 8. avgusta 1880*. Natisnila Klein & Kovač (Eger) v Ljubljani. NUK PKG.
- »Brenceljnova« napitnica zlatomašniku prečastitemu gospodu Antonu Jugovicu, župniku Borovniškemu za dan 21. avgusta 1881. Tisk in založba J. Blaznikovih naslednikov v Ljubljani. NUK PKG.
- Anton Funtek: *Slovenskim pevcem zbranim dne 27. junija 1897. leta v Ljubljani*. (Ponatis iz »Slovenskega lista«). Tržaškim Slovencem o prihodu v Ljubljano. NUK PKG.

Letaki v nemščini in latinščini: Anton Tomaž Linhart: *An den Hochwürdigsten, Hochgebohrnen Herrn, Carl, des Heil. Röm.* (1773), Matevž Ravnikar: *Elegia reverendissimo, clarissimo, magnifico Domino, Domino, Matthaeo Raunicher.* (1827).

Novičarska besedila

- Ignaz Franz Castelli: *Le sem Slovenzi! poslušajte, kaj se je une dni v Dunaji (v Wieni) zgodilo! / po nemškem je povedal Casteli, po slovesno pa pove svojim lubim Slovenzam Matia Majer.* [Celovec]: natisnil Janes Leon, [1848]. 8 str.; 8°. NUK DS 0 42490.
- *O roparju in morilcu Tropman-u iz Pantina pri Parizu, glavnem mestu francozkem, leta 1870.* [Založil F.Puls.]. [Ljubljana]: [Pl. Kleinmayr & Bamberg], [1870]. 4°. NUK DS 68244.
- *Popis o grozni morilki otrok, kakor se zgodilo v mestu Montobanu na Francoskem leta 1870.–Žalostna prigoda, ki se je dne 12. malega serpana 1868 na Dunaju prigodila, kjer je vdova, Avgusta Kaiser po imenu, sebi in troje svojim otrokom tudi svoji 70 let stari materi zavdala.* Zal. F. Puls. (Ljubljana): (Pl. Kleinmayr & Bamberg) (1870). 4°. NUK DS 68245.
- Filip Haderlap: *Življenje strašnega nevsmiljenega morilca Janeza Cotarja (rojenega v Felniku pri Marija – Trošt) ki je tri žene in dva otroka strašno nevsmiljeno umoril.* V Ljubljani: Kleinmayr & Bamberg, 1882. 4° NUK GS 31801.
- *Kouplet kot uloga v burki »Brati ne zna« kojega je pel J. Kocelj, v Celju dne 21. decembra 1879.* Natisnil Janez Rakusch v Celju. NUK PKG.
- [Jakob Alešovec]: *Ritter Riesters Hund. Eine tragikomische, traurige, wahr und lehrreiche Geschichte, so sich in Jahren 1871 und 1872 wahrhart zugetragen. (Mit schönen Bilder geziert).* V: Jakob Alešovec: *Ričet iz Žabjeka.* Ljubljana, 1873. NUK PKG. dLib.

Sklep

Kaj tipologija letakov pove o specifikah starejše slovenski književnosti? Med španskimi letaki povsem umanjajo večjezična besedila in prevodi, raziskovalci se z nabožnimi letaki ne ukvarjajo. Slovensko književnost pa še vedno določa dvojezičnost na posameznih letakih in splošna večjezičnost (z jasno zgodnjo preferenco nemščine za uradna in zgodovinska besedila), jezikovno nihanje pri posameznih avtorjih (Linhart) ter prisotnost prevoda (Vodnik, Japelj). Letaki segajo na področje nabožne,

posvetne in stvarne literature ter reflektirajo pomembne zgodovinske dogodke (turški vpadi, Ilirske province), ton je tudi pri teh pogosto novičarski. Čeprav slovenske besede na prvem ohranjenem letaku obetajo družbeno uporništvu, so poznejši letaki spravljlivejši, bolj vdani (slavilne pesmi) in celo konservativni. Precejšen del bi jih lahko označili za popularna besedila.

Za razliko od španskih renomiranih avtorjev, ki letakov niso pisali in so branili svoje avtorske pravice pred plagiatorji in s prepovedjo uporabe njihovega imena (Lope de Vega, Calderón de la Barca, Mateo Alemán, Cervantes), so vodilni slovenski razsvetljenci (Vodnik, Linhart, Japelj) tudi avtorji letakov.

Literatura

- CARO BAROJA, Julio, 1990: *Ensayo sobre la literatura de cordel*. Madrid: ISTMO.
- DOLENC, Jože, 1982: Pregled potresne motivike v slovenski književnosti. *Jezik in slovstvo* 4. 113–118.
- DULAR, Anja, 2000: *Knjigotrška ponudba na Kranjskem od 17. do začetka 19. stoletja. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- FRENK, Margit, 1982: »Lectores y oidores«: la difusión oral de la literatura en el Siglo de Oro. *Actas del séptimo congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*. Roma: Bulzoni. 101–123.
- GARCÍA DE ENTERRÍA, María Cruz, 1973: *Sociedad y la poesía de cordel en el Barroco*. Madrid: Taurus.
- GLONAR, Joža, 1923: Predgovor. Karel Štrekelj: *Slovenske narodne pesmi* 4. Ljubljana: Slovenska matica. 3–66.
- GRAFENAUER, Ivan, 1951: Turki pred Dunajem. *Slovenske narodne pesmi iz leta 1529 in 1683. Slavistična revija* 4/1–2. 34–59.
- GRAFENAUER, Ivan, 1973: *Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva*. Celje: Mohorjeva založba.
- GSPAN, Alfonz, 1978: *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- JANEŽIČ, Anton, 1857. *Kratek pregled slovenskega slovstva z malim cirilskim in glagoliškim berilom za Slovence*. Celovec. dLib.
- KIDRIČ, France, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana: Slovenska matica.
- KLOBČAR, Marija, 2012: Itinerant Singers in Slovenia: Views on a Distinct Phenomenon. Thomas A. McKean (ur.): *Songs of People on the Move*. Trier: WVT Wissenschaftlicher Verlag Trier (B.A.S.I.S., 8). 3–15.
- KLOBČAR, Marija, 2014: Pesemsko obveščanje in ustvarjanje tradicije. *Traditiones* 43/3. 87–110.
- KLOBČAR, Marija, 2015: Songs about the Lisbon earthquake, or the Slovenian response to stories about someone else's misfortune. *Traditiones* 44/3. 53–72.
- Letak. *Wikipedija, prosta enciklopedija*. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Letak>
- PAGLOVEC, Franc Mihael, VIDER, Anton, STRŽINAR, Ahacij, 1729: *Catholish kershanskiga vuka peissme*. Gradec. dLib.
- POGAČNIK, Jože, 1980: *Starejše slovensko slovstvo: od Brižinskih spomenikov do Linhartovega Matička*. Maribor: Obzorja.
- POTOČNIK, Veronika, 2010: Drobni tisk kot obvezni izvod v Narodni in univerzitetni knjižnici. *Knjižnica* 54/3. 53–71.
- PREGELJ, Barbara, 1999: El kitsch en el Barroco castellano. *Verba hispanica* 8. 71–100.
- PREGELJ, Barbara, OLAZIREGI, Marijo, 2008: Reformacija in protireformacija v luči slovenske, baskovske in španske literarne zgodovine. Aleksander Bjelčevič (ur.): *Reformacija na Slovenskem. Obdobja* 27. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 147–157.

- REISP, Branko, 2001: *Redki stari tiski*. Ljubljana: Slovenska matica.
- SMOLIK, Marijan, 2011: *Odmev verskih resnic in kontroverz v slovenski cerkveni pesmi od začetkov do konca 18. stoletja*. Elektronske znanstvene monografije.
- ŠTREKELJ, Karel (ur.), 1895–1923: *Slovenske narodne pesmi* [= SNP] 1–4. Ljubljana: Slovenska matica.
- ŽVANUT, Maja, 1988: *Knjige iz 16. stoletja v knjižnici Narodnega muzeja*. Ljubljana: Narodni muzej.

SLOVENSKA UMETNIŠKA RAZGLEDNICA S PRELOMA 19. STOLETJA IN NJENA LITERARNA INTENCA

Martina Potisk

Ruše

martina.potisk@gmail.com

DOI:10.4312/Obdobja.37.181-190

Članek kontekstualno raziskuje prvi dve najvidnejši seriji slovenskih umetniških razglednic: *Prešernove razglednice* (ok. 1900) in *Vojsko v slikah* (1914–1918). V obeh primerih smo priča domoljubnim razglednicam, nespornim znanilkam slovenstva, ki so jih priznani slovenski slikarji opremljali ne samo z umetniškimi ilustracijami, temveč tudi z izvirnimi slovenskimi besedili (odlomki), s čimer so nanje projicirali literarno intenco.

domoznanstvo, *Prešernove razglednice*, *Vojska v slikah*, literarna intenca, kontekstualna analiza

The article contextually explores the first two most visible series of Slovene artistic postcards, i.e. *Prešernove razglednice* (Prešeren Postcards) (around 1900) and *Vojska v slikah* (The Army in Pictures) (1914–1918). In both cases, we witness »domestic« postcards, undisputed heralds of Sloveneness, which were furnished by renowned Slovene painters not only with artistic illustrations, but also with Slovene literary texts (excerpts) that projected literary intent.

local studies, *Prešernove razglednice* (Prešeren Postcards), *Vojska v slikah* (The Army in Pictures), literary intent, contextual analysis

1 Uvod

Literarna intenca (težnja, naravnost) je razumljena kot konstitutivna lastnost literarnih besedil. Culler (1982) in Japp (1988) jo razlikujeta od avtorjeve namere, pri čemer jo presojata predvsem na ozadju konteksta in interpretacije literarnega besedila. Da lahko relevantno razmišljamo o literarni intenci umetniške razglednice, se mora na njej nahajati ne samo izvirna umetniška risba oz. ilustracija, temveč tudi besedilo, prirejeno po bolj ali manj poznanem literarnem izvirniku. Tako združena medijsko različna diskurza, likovni in literarni, v medsebojni interakciji (so)ustvarjata skupno (novonastajajočo) »pripoved«. Ta za razliko od tiste, ki jo narekujejo klasične (krajinske) razglednice, ni neposredno povezana s sporočevalcem in odposlanim sporočilom (Östman 2004: 424), ampak jo z dodajanjem besedil k ilustracijam inscenirajo avtorji (ilustratorji) razglednic sami. Izposojeno (citirano) besedilo je bodisi »vsajeno« v ilustracijo bodisi postavljeno obnjo, vendar ravno zaradi omenjene interdiskurzivnosti nikakor ne sme biti samo sebi namen, temveč se mora z ilustracijo pomensko povezovati in jo tudi poskušati polnomočno »odkodirati« oz. interpretirati.

Neredki strokovnjaki umetniške razglednice še zmeraj označujejo s t. i. »kič kartami« (gl. Premzl 1997: 392). K temu precej pripomorejo zgodovinarji, saj zatrjujejo, da naj tovrstne razglednice (za razliko od npr. fotorazglednic) ne bi bile merodajni pričevanjski viri (prim. Škrabec 2009: 8). To ni toliko nenavadno, kolikor je skrb vzbujajoče; vemo namreč, da najrazličnejše študije (mdr. Lukan 1985; Premzl 1997; Škrabec 2009), ki svojo pozornost namenjajo razglednicam, pozabljajo na njihovo potencialno literarno intenco. V nadaljevanju se podrobneje posvečamo tej notranjeformalni posebnosti (posameznih) umetniških razglednic; kontekstualno semantiko in medmedijski »sprijem« razglednice raziskujemo na primeru prvih dveh večjih serij slovenskih umetniških razglednic, in sicer na *Prešernovih razglednicah* in *Vojski v slikah*. V nasprotju z drugimi splošno razširjenimi drobnimi tiski s preloma 19. stoletja, ki jih opredeljujejo podobna, tj. domoljubna, vsebinsko-tematska obeležja (gl. Zgonik 2002: 152–153), je omenjeni seriji razglednic ustvarjala usklajena skupina umetnikov, zaradi česar ju preveva še močnejši kolektivni in v tem smislu tudi narodnopovezovalni angažma.

2 O nastanku slovenske umetniške razglednice

K nastanku običajne (klasične) razglednice in njene umetniške (pod)vrste je najbolj pripomogla iznajdba dopisnice. Leta 1869 je dunajska poštna uprava izdala prvo dopisnico, imenovano *Correspondenz-Karte* (v slovenščini do leta 1873 *listnica*, odtlej *dopisnica*). Kmalu zatem so dopisnico (podobno kot že prej pisemske liste) začeli opremljati s sličicami (ilustracijami) pokrajin in pomembnejših mest, ki so se sčasoma večale, dokler niso zavzele celotne zadnje in prej sporočilne strani dopisnice, tj. sedaj sprednja stran razglednice.

Težko bi trdili, da imajo najstarejše slovenske razglednice kaj skupnega z umetniškimi razglednicami. Resda na njih najdemo ročno osnovane motive, vendar so takšne sličice nastajale izključno na osnovi prerisovanja predloženih fotografij. O slovenskih umetniških razglednicah v pravem pomenu besede lahko govorimo šele od konca 19. stoletja, ko na njih opazimo odtisnjene reprodukcije bodisi slikarskih mojstrov in bodisi namensko ustvarjenih risb ali ilustracij (Bogataj 2000: 9). Tudi tovrstne slovenske razglednice so se verjetno zgledovale po tedaj prevladujočih nemških razglednicah.

Že ob koncu 19. stoletja se z izdajanjem razglednic ne ukvarjajo več izključno dunajski (npr. Lesk & Schwidernoch) ali v slovenske kraje preseljeni tiskarji (npr. Kleinmayr & Bamberg), temveč tudi slovenski. Med temi naj posebej izpostavimo kamniškega tiskarja Antona Slatnarja (v navezi z založnikom Jernejem Bahovcem) in ljubljanskega tiskarja ter založnika Lavoslava Schwentnerja, ki sta bila zaslužna za izdajo prvih slovenskih umetniških razglednic, ene izmed teh so *Prešernove*. Kot ena najuspešnejših slovenskih tiskarskih poslovalnic se je tedaj uveljavila Katoliška tiskarna, ki je izdala drugo večjo serijo slovenskih umetniških razglednic – *Vojsko v slikah*.

3 Prešernove razglednice

Leta 1899 je revija *Dom in svet* objavila javno poslanico, s katero je slovenske založnike okrivila za vse večji porast »nepristnih« slovenskih razglednic: »Le to naj bi jim bilo na srcu, da bi slovenski jezik v slovenskih napisih in pozdravih bil zastopan častno, ne pa prav nič ali pa nečastno« (po Globočnik 2005: 121–122). Še odločnejši korak je napravil kranjski liberalni časnik *Gorenjec*, ki se je leta 1900 kot eden redkih novičarskih listov zavzel za izdajanje slovenskih umetniških razglednic, opremljenih s podobami pomembnih narodnih mož:

Kaj veliko zanimanje pa se je vzbudilo v zadnjih letih po vseh slovenskih pokrajinah za razglednice. Skoro v vsaki večji vasi so jih dali napraviti, in kjer jih še nimajo, tam jih hočejo imeti v kratkem. Upati je tedaj, da bi se naše ljudstvo zanimalo tudi za umetniške narodne slike domačih umetnikov ter jih rado kupovalo, ako bi se mu tiste ponudile v ponatisu, seveda po nizkih cenah. Izvirniki pa bi se že kako razpečali med imovitejšim občinstvom in med raznimi narodnimi društvi. V prvi vrsti naj bi se dale napraviti s pomnožecim tiskom doprsne podobe ali portreti naših slavnih ter velezaslužnih narodnih boriteljev in umetnikov, kakor Bleiweisa, Vodnika, Prešerna, Gregorčiča, slikarjev Šubičev in drugih [...] kajti narod, ki takih mož ne pozna in ne časti, vreden ni, da živi! (Selski 1900: 2–3)

Prešernove razglednice začnejo nastajati ob koncu leta 1899, in sicer z namenom počastitve stote obletnice pesnikovega rojstva. Žal ni mogoče povedati, koliko razglednic je sestavljalo omenjeno serijo: nekatere od njih so se namreč sčasoma porazgubile, pa tudi avtorji so neredko ostajali neznani in anonimni (gl. Kidrič 1980: 325–326). To ne velja za Ivana Vavpotiča in Matijo Jamo, ki jima pripisujejo največ ustvarjenih

Slika 1: Ivan Vavpotič, Prešernova umetniška razglednica št. 1, 1900 (Globočnik 2009: 67)

ilustracij za omenjeno serijo, čeprav imajo zlasti ilustracije drugega izrazitejši posnemovalni (»krajinarški«) značaj (gl. Kidrič 1980: 256; Globočnik 2009: 67).

Prva oštevilčena razglednica v tej seriji je bila leta 1900 narejena po živobarvni dekorativno-figuralni ilustraciji Ivana Vavpotiča (Slika 1). Gre za zelo razgibano razglednico (bolje rečeno ilustrirano dopisnico) s secesijsko-simbolističnim zaledjem, izdelano na način knjigotiska (Schwentner). Ilustracija motivno temelji na zadnjih šestih verzih Prešernovega soneta *Velika, Togenburg! bila je mera*, s katerimi je razglednica tudi opremljena: »V nebesih nje oči jaz videt' menim, / Kedar predrznem vanje se ozreti, / Dva jezna keruba z mečem ognjenim. // Da bi ne žalil je, v vednem trepeti, / Bežim jaz revež pred pogledom njenim. / Noben mi žar'k v življenja noč ne sveti.« (gl. tudi Prešeren 1996: 154) Skladno z njimi razglednica prikazuje mladeniča, domnevno Prešerna (Globočnik 2009: 67–68), kako se sunkoma obrača stran od srepečega angela (mlade ženske) z žarečim mečem v rokah.

Prešernove razglednice so stale do 30 vinarjev, medtem ko je bilo za običajne (krajinske) razglednice treba odšteti do deset vinarjev. V času zlate dobe razglednic, tj. na prelomu 19. stoletja, je mesečna plača služkinje znašala najmanj 14 kron oz. 1400 vinarjev, mesečna plača učitelja pa približno 66 kron oz. 6600 vinarjev, iz česar sledi, da so bile oboje razglednice dostopne najrazličnejšim slojem prebivalstva (gl. Gangl 1907: 450; Deržaj 1997: 366). Z izkupičkom od prodaje dražjih jubilejnih razglednic so pospeševali postavljanje Prešernovega spomenika na Marijinem – današnjem Prešernovem – trgu v Ljubljani. Ker pa se je denar nabiral zelo počasi,

se je odkritje spomenika, katerega postavitve se je začela leta 1900, zamaknilo vse do leta 1905. V tem času so nastajale najrazličnejše priložnostne razglednice, ki jih je mogoče pojmovati kot prepričljivo nadaljevanje *Prešernovih razglednic* s konca 19. stoletja. Med avtorji »novejših« *Prešernovih razglednic*, natisnjenih okoli leta 1905, nesporno prednjačijo vesnani.

Saša Šantel (1883–1945), prvi predsedujoči dunajskemu umetniškemu društvu Vesna, je leta 1904 naslikal razglednico z naslovom *Prešeren na Vrbi* (Slika 2), ki je mišljena kot ilustracija soneta *O Vrba! srečna, draga vas domača*. Opremil jo je s prvima verzoma soneta, le da je apostrofični klicaj nadomestil z vejico: »Oj Vrba, srečna, draga vas domača, / kjer hiša mojega stoji očeta ...« (gl. tudi

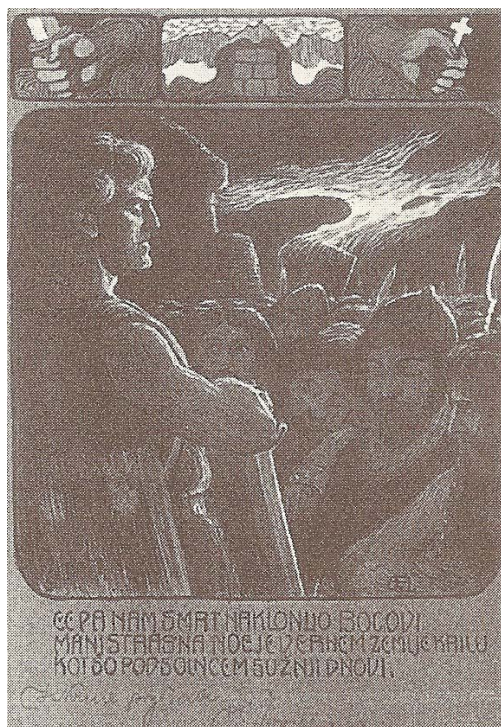
Slika 2: Saša Šantel, *Prešeren na Vrbi*, 1904, razglednica (Šavc 2010)

Prešeren 1996: 165). Na razglednici je celopostavni portret Franceta Prešerna, ki s knjigo pod roko stoji pred rojstno hišo. Tudi Šantlova razglednica spada med tiste, katerih prodaja je pripomogla k izgradnji Prešernovega spomenika, manjši delež dobička od prodaje pa je bil namenjen delovanju društva.

Enak namen je imela razglednica Gvidona Birolle (1881–1963), ki je ravno tako nastala leta 1904. Birolla je na njej upodobil skupino mož, ki se pripravljajo na boj in pozorno poslušajo svojega vodjo (Slika 3). Pod ilustracijo so zapisani nekoliko prirejeni verzi iz *Krsta pri Savici* (Črtomirov nagovor tovarišem, 17. kitica *Uvoda*): »Če pa nam smrt naklonijo bogovi / manj strašna noč je v črnem zemlje krilu / kot so pod solncem sužnji dnovi.« (gl. tudi Prešeren 1996: 177) Birolla je najbrž zaradi želje po večji razumljivosti besedilo modificiral: v prvem verzu je posodobil začetni veznik (izvorno *ak*) in vrstni red besed; v drugem je uporabil besedno zvezo *črnem zemlje krilu* namesto *črne zemlje krili*; v zadnjem pa je izpustil pridevnik *svetlim*, samostalniki *soncam* pisal kot *solncem*, pridevnik *sužni* pa kot *sužnji*.

Vesnani so ostro zavračali nemško umetnost in se zavzemali za snovanje značajne slovenske umetnosti. K temu je precej pripomogel Maksim Gaspari (1883–1980), pomemben ustanovni član društva. Leta 1905 je osnoval razglednico z naslovom *Sonetni venec* (Slika 4), na kateri slovensko dekle v narodni noši mlademu Prešernu zatika nagelj v gumbnico. V *Ljubljanskem zvonu* so pravilno opozorili, da je »nekaj posebnega okvir okrog te slike! Sestavljen je iz štirinajstih src, katerih vsako obsega po eno vrstico iz magistrala k Prešernovemu sonetnemu vencu. Lepše si umetnik stvari ni mogel zamisliti!« (Zbašnik 1905: 512) Gaspari, poznan kot »lirik v slikarstvu, podoben Murnu v literaturi« (po Globočnik 2005: 129), je s svojo razglednico pronicljivo udeležil program vesnanov: priča smo namreč narodnemu »prizoru« v domačem okolju, izpričanem z narodnimi simboli (hrbček s cerkvico v ozadju) in okrasjem, med katerim že na daleč izstopa valoviti venec iz štirinajstih src.

Vesnan Saša Šantel je o slovenskih (umetniških) razglednicah s preloma 19. stoletja povedal naslednje: »Slovenske razglednice so bile takrat še redkost. Zato je bila naša serija sprejeta po večini z velikim zadovoljstvom. Pošiljali smo jih po vseh krajih

Slika 3: Gvidon Birolla, *Krst pri Savici*, 1904, razglednica (Globočnik 2005: 127)

Slika 4: Maksim Gaspari, Sonetni venec, 1905, razglednica (Šavc 2010)

ilustracijami, obnje prislonjenimi odlomki in njim samim je posameznik povezan s konkretno situacijo počastitve pesnika ter od tod izvirajočim gojenjem in ohranjanjem narodnega spomina.

4 *Vojska v slikah*

Leta 1914, ko dopisnice in razglednice postanejo eden od najcenejših načinov komuniciranja (Deržaj 1997: 366), je začela nastajati druga večja serija slovenskih umetniških razglednic, imenovana *Vojska v slikah* (sprva *Vojska v podobah*). Gre za serijo prvih povsem slovenskih vojnih razglednic z izrecnejšim protivojnim nabojem, kakršne ni mogoče najti, kot razlaga Švajncer (2015: 4), pri nobenem drugem evropskem narodu. *Vojsko v slikah* so ustvarjali slikarji Maksim Gaspari (1883–1980), Hinko Smrekar (1883–1942), Anton Koželj (1874–1954), Ivan Vavpotič (1877–1943) in Valentin Hodnik (1896–1935), izdajala pa jo je Katoliška tiskarna, ki je tedaj tiskala tudi časnik *Ilustrirani glasnik*, v katerem so zapisali, da omenjeno serijo sestavljajo »krasne slike na finem papirju [...] ki so v najtesnejši zvezi s sedanjo groze polno vojsko, in vendar tako ljube, domače, da se bodo na mah prikupile vsakomur« (po Švajncer 1985: 43).

Vojsko v slikah uvaja presunljiva razglednica Maksima Gasparija, ki upodablja žalujočo Marijo, ki stoji na bojnem polju in za roko prijema padlega vojaka. Gaspari

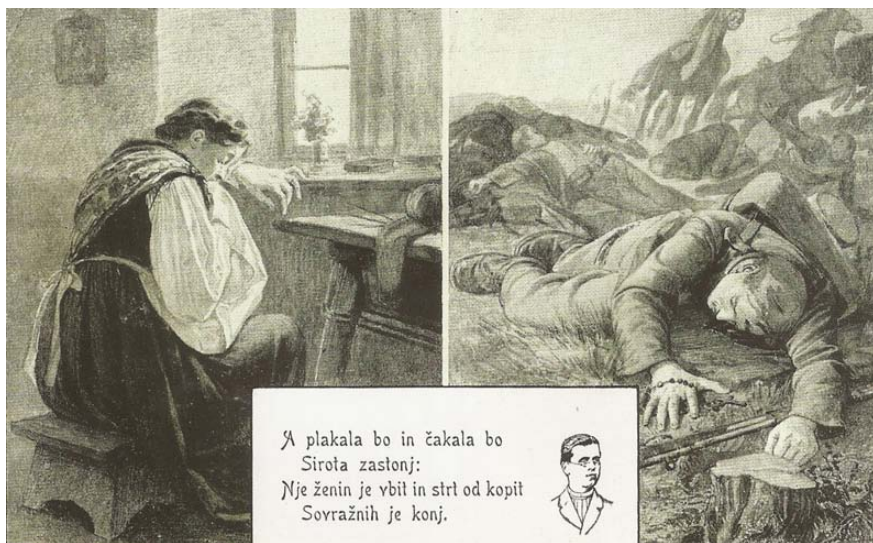
domovine« (1941/1942: 93). Vsekakor je bilo razmnoževanje enojezičnih slovenskih namesto dvojezičnih slovensko-nemških razglednic svojevrsten fenomen. K temu so posebej pripomogli ne samo t. i. vesnani, ki so skladno s svojim programom pove- ličevali »najčistejšo« slovensko besedo, temveč tudi slovenski založniki, ki so z izdajanjem omenjenih razglednic pogumno kljubovali oblastem in si obenem prizadevali za izpodirvanje tujih (zlasti avstrijsko-nemških) razglednic.

Literarna besedila na omenjenih razglednicah učinkujejo v nesporni povezavi z ilustracijami, a šele takrat, ko jih posameznik pogleda in prebere. S tem se uveljavlja vzajemno součinkovanje med posameznikom, prehajajočim v vlogo bralca (tudi opazovalca), in predenaj postavljenim literarnim besedilom (odlomkom), ki s svojo komunikacijsko močjo narekuje in spodbuja njegovo razvozlanje sporočilnega smisla.

Šele na ozadju dialoškega razmerja med

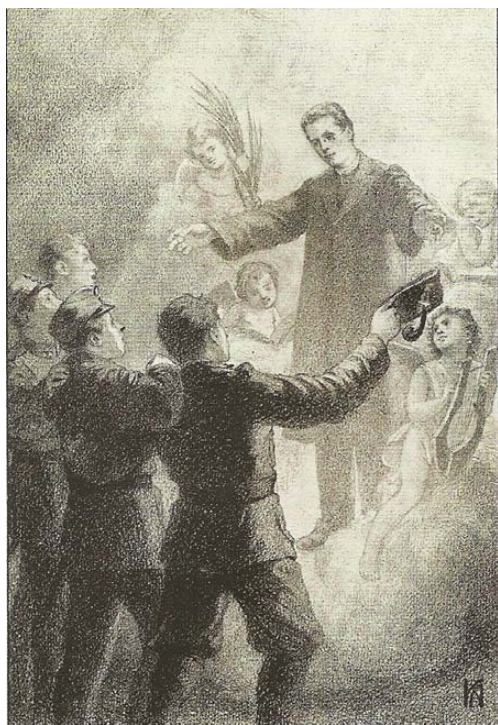
je razglednico opremil z melodičnima (parcialno asoniranima) verzoma iz nekoliko manj znane marijanske pesmi: *Fantič le gori vstan – greva za Jezusam!* (gl. Lovrenčič 1938: 37; Švajncer 2015: 10). Kot kaže, je tukaj zastopana ne samo vzključna intonacija, temveč tudi temu prirejena pogovorna dikcija (prislov *gori* v funkciji samostojee predpone, vokalna redukcija, samostalniška končnica *-am* namesto *-om*), s čimer je Gaspari ilustracijo še bolj približal preprostem slovenskemu človeku.

Za nas je nekoliko zanimivejša tretja skupina *Vojske v slikah* (marec 1915), ki se zdi še posebej prelomna. Zlasti zato, ker se napisi na razglednicah odslej daljšajo. Skoraj polovica razglednic tretje skupine je narejena po ilustracijah Antona Koželja. Ena od teh ima značilnejšo »diftihonsko« izgradnjo (Slika 5): sestavljena je iz dveh enako velikih sličic, ki izrisujeta vzporedno dogajanje, pri čemer leva slička upodablja dogajanje v zaledju (žalujoče dekle), desna pa na fronti (padli vojak). Koželj je ilustracijo posrečeno opremil s sedmo kitico pesmi *Po bitvi* Simona Gregorčiča, ob katero je »postavil« manjši doprsni portret pesnika: »A plakala bo in čakala bo / Sirota zastonj: / Nje ženin je vbit in strtl od kopit / Sovražnih je konj« (gl. tudi Gregorčič 1999: 92). Slikarji pa verzov niso samo prepisovali, marsikdaj so jih tudi po svoje prikrojili. Koželj je k upodobitvi Gregorčiča, ki na pragu nebes z odprtimi rokami pričakuje padle vojake (Slika 6), pripisal reminiscenco na pesnikovo vojaško koračnico *Za dom med bojni grom*: »'Za dom med bojni grom!' / tako si pel, Gregorčič, naš poet. / Iz ognja, glej, prišli smo v rajski dom / nebeške himne s tabo pet.«

Slika 5: Anton Koželj, Po bitvi, 1915, razglednica (Švajncer 2015: 22)

Že v četrti skupini omenjene serije (julij 1915) smo priča štirim zaporednim razglednicam Maksima Gasparija, na katerih so verzi, izposojeni iz narodnoprebudne pesmi *Soči* Simona Gregorčiča. Za verjetno najdaljši navedek, kdajkoli odtisnjen na razglednicah iz *Vojske v slikah*, velja pesem Rudolfa Maistra *Krvalo sonce* s sedmimi kiticami s po štirimi verzi, ki jo najdemo v celoti izpisano na zadnji (sporočilni) strani

„Za dom med bojni grom!“ Jz ognja, glej, prišli smo v rajski dom
tako si pel, Gregorčič, naš poet. nebeške himne s tabo pet.

Slika 6: Anton Koželj, Za dom med bojni grom, 1915, razglednica (Švajncer 2015: 23)

Sem slovenska deklica ...

Slika 7: Anton Koželj, Sem slovenska deklica, 1916, sprednja stran razglednice (Švajncer 2015: 49)

razglednice Antona Koželja, ki sicer sodi v deseto skupino serije (oktober 1916). Iz iste skupine je tudi Koželjeva razglednica, ki ima nesimetričen dvodelni ustroj: manjši (stranski) prizor prikazuje vojskujoče se može, večji (osrednji) pa slovensko dekle v narodni noši, ki se rokuje z mimoidočim vojakom (Slika 7). Koželj je ilustracijo opremil z zanosno izjavo »Sem slovenska deklica ...« in na zadnji strani razglednice dopisal tretjo kitico ljudske pesmi *Slovenska deklica* (Slika 8), ki jo je samovoljno »prepolovil« (gl. Železnikar 1889: 39). To, da se je pesem nahajala v predelu za pisanje sporočil, je bil najbrž eden od skrajnih načinov, da bi jo ljudje sploh prebrali in ne samo občudovali ilustracije.

Še posebej pomenljiva je naslednja razglednica Maksima Gasparija, ki upodablja vojaški pogrebni sprevod in jo najdemo v zadnji, dvanajsti skupini *Vojske v slikah* (februar 1918). Gaspari, sicer tudi sam priložnostni pesnik, jo je opremil s petimi kiticami vojaške ljudske pesmi *Oj ta vojaški boben*, pri čemer je najbrž izhajal iz obče razširjene gorenjske variante (Štrekelj 1908–1923: 164), ki jo je po posluhu dopolnil s tamkaj »neobstoječo« tretjo kitico. Ta razglednica nasploh velja za eno redkih, ki so bile natisnjene bodisi s slovenskim bodisi nemškim besedilom. To je po svoje nenavadno že zato, ker naj bi bila tedaj pri ilustratorjih in slovenskih tiskarjih precej

prisotna skrb za slovensko besedo. Pa vendar jim »občasnih« nemških besedil ne smemo zameriti ali jih dojemati v luči avstropatriotizma, saj vemo, da je na slovenskem ozemlju nemščina svojčas predstavljala osrednji sporazumevalni jezik, torej tudi »okno v svet«.

5 Sklep

Literarna intenca slovenskih umetniških razglednic s preloma 19. stoletja je nedvoumna; njena moč v smislu učinka narašča sorazmerno z obsegom izvirnih slovenskih besedil, ki so bodisi usvojena v poimenovanih predstavljenih razglednic bodisi natisnjena na njihovih sprednjih (ilustriranih) ali zadnjih (sporočilnih) straneh. Avtorji oz. ilustratorji so razglednice najraje opremili z verzi slovenskih ljudskih vojaških in domoljubnih pesmi ter Prešernovih in Gregorčičevih pesmi, pri čemer so upoštevali ne samo namembnost posamezne razglednice ali serije, temveč tudi vsebino izrabljenih verzov. To, da so si načrtno izposojali verze iz slovenskih pesmi in ob njih navajali avtorje, je bil najbrž osrednji razlog, da so omenjene razglednice ostajale pretežno enojezične.

Viri

- GREGORČIČ, Simon, 1999: *Simon Gregorčič*. Ljubljana: DZS.
- LOVRENČIČ, Joža, 1938: Marija je mimo šla: Legenda iz naših dni. *Naša zvezda* 8/5. 36–38.
- PREŠEREN, France, 1996: *Zbrano delo* 2. Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev).
- ŠANTEL, Saša, 1941/1942: Spomini na dunajsko šolanje. *Umetnost* 6/20. 92–100.
- ŠAVC, Urška, 2010: France Prešeren – slikovno gradivo. *DEDI – digitalna enciklopedija naravne in kulturne dediščine na Slovenskem*. www.dedi.si/dediscina/74-france-preseren-slikovno-gradivo
- ŽELEZNIKAR, Ivan, 1889: *Nova pesmarica*. Ljubljana: Narodna tiskarna.

Literatura

- BOGATAJ, Janez, 2000: *Maksim Gaspari: Bogastvo razglednic*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- CULLER, Jonathan D., 1982: *On Deconstruction: Theory and Criticism After Structuralism*. Cornell University Press.

Slika 8: Anton Koželj, Sem slovenska deklica, 1916, zadnja stran razglednice (Švajncer 2015: 49)

- DERŽAJ, Matjaž, 1997: Poštne celine (vrednotnice) in njihova uporaba na ozemlju Slovenije. Andrej Hozjan (ur.): *Pošta na slovenskih tleh*. Maribor: Pošta Slovenije. 364–379.
- GANGL, Engelbert, 1907: Nezdrave razmere v kranjskem šolstvu. *Učiteljski tovariš* 47/40. 449–450.
- GLOBOČNIK, Damir, 2005: *Prešeren in likovna umetnost*. Celje, Celovec, Gorica: Mohorjeva družba.
- GLOBOČNIK, Damir, 2009: *Kulturnozgodovinske študije*. Ljubljana: Slovensko društvo likovnih kritikov.
- JAPP, Uwe, 1988: Der Ort des Autors in der Ordnung des Diskurses. Jürgen Fohrmann, Harro Müller (ur.): *Diskurstheorien und Literaturwissenschaft*. Frankfurt: Suhrkamp. 223–234.
- KIDRIČ, France, 1980: *Prešernov album*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- LUKAN, Walter, 1985: H kulturni zgodovini razglednic. Marjan Krušič (ur.): *Pozdrav iz Ljubljane: Mesto na starih razglednicah*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 6–23.
- ÖSTMAN, Jan-Ola, 2004: The Postcard as Media. *Text* 24/3. 423–442.
- PREMZL, Primož, 1997: Razglednice na Slovenskem. Andrej Hozjan (ur.): *Pošta na slovenskih tleh*. Maribor: Pošta Slovenije. 380–405.
- SELSKI, Fran, 1900: Korak za korakom naprej! Dobrohoten nasvet »Slovenskemu umetniškemu društvu«. *Gorenjec: političen in gospodarski list* 38/1. 2–3.
- ŠKRABEC, Milan, 2009: *Slovenstvo na razglednicah*. Ljubljana: Modrijan.
- ŠTREKELJ, Karel, 1908–1923: *Slovenske narodne pesmi* 4. Ljubljana: Slovenska matica.
- ŠVAJNCER, Janez J., 1985: Slovenske vojne razglednice v prvi svetovni vojni. *Kronika* 33/1. 41–49.
- ŠVAJNCER, Janez J., 2015: *Vojska v slikah: slovenske vojne razglednice v 1. svetovni vojni*. Logatec: Vojni muzej.
- ZBAŠNIK, Fran, 1905: Prešernove razglednice. *Ljubljanski zvon* 25/8. 512.
- ZGONIK, Nadja, 2002: *Podobe slovenstva*. Ljubljana: Nova revija.

MEDIJI IN (ŽANRSKI) ZNAČAJ LITERATURE

SCHREIBEN / LESEN IM CAFÉ (MIT WALTER BENJAMIN): ANMERKUNGEN ZUR »STRASSENTAUGLICHKEIT« DER LITERATUR UM 1900

Gregor Schwering

Germanistisches Institut, Bochum

gregor.schwering@rub.de

DOI:10.4312/Obdobja.37.193-202

Prispevek gradi na spoznanju, da je bilo branje na prehodu iz 19. v 20. stoletje predvsem branje časopisja in revijalnega tiska. Od tod sledi vprašanje, kako je časopisje vplivalo na obliko oz. značaj literature. Avtor prispevka se predvsem sklicuje na teoretika umetnosti Walterja Benjamina. Omenjeno spoznanje pa preverja na primeru kavarniške kulture in z njo povezanih scen branja in pisanja.

Walter Benjamin, kavarniška kultura, množični tisk, ulična umetnost

The article starts from the observation that reading in the period around 1900 mainly took the form of reading newspapers and journals. This raises the question of how newspapers influenced the form or character of literature. By referring to Walter Benjamin, the author would like to emphasise that this issue can be developed particularly concisely by means of reading/writing scenes in the context of coffee house culture around 1900.

Walter Benjamin, coffee house, mass press, literature of the street

Aufriss

1928, d.h. in der Kurzprosa-Sammlung *Einbahnstraße*, stellt Walter Benjamin der Literatur die folgende Diagnose:

Mallarmé [...] hat zum ersten Mal im »Coup de dés« die graphischen Spannungen der Reklame ins Schriftbild verarbeitet. Was danach von Dadaisten an Schriftversuchen unternommen wurde, ging zwar nicht von konstruktiven, sondern dem exakt reagierenden Nerven der Literaten aus und war darum weit weniger bestandhaft als Mallarmés Versuch, der aus dem Inneren des Stils erwuchs. Aber es lässt eben dadurch die Aktualität dessen erkennen, was [...] Mallarmé [...] mit allem dem entscheidenden Geschehen dieser Tage in Wirtschaft, Technik, öffentlichem Leben auffand. Die Schrift, die im gedruckten Buche ein Asyl gefunden hatte, wo sie ihr autonomes Dasein führte, wird unerbittlich von Reklamen auf die Straße hinausgezerrt [...]. Das ist der strenge Schulgang ihrer neuen Form. [...] [B]ereits die Zeitung wird mehr in der Senkrechten als in der Horizontale gelesen, Film und Reklame drängen die Schrift vollends in die diktatorische Vertikale. Und ehe der Zeitgenosse dazu kommt, ein Buch aufzuschlagen, ist über seine Augen ein so dichtes Gestöber von wandelbaren, farbigen, streitenden Lettern niedergegangen, dass die Chancen seines Eindringens in die archaische Stille des Buches gering geworden sind. Heuschreckenschwärme von Schrift, die heute

schon die Sonne des vermeinten Geistes den Großstädtern verfinstern, werden dichter mit jedem folgenden Jahre werden. (Benjamin 1991a: 103).

Die Schrift, so können wir Benjamin jetzt lesen, ist aus dem Häuschen. Sie hat ihren angestammten Platz verlassen, sich buchstäblich erhoben, um auf die Straße zu gehen und sich dort herumzutreiben. Doch schauen wir nur kurz in die Geschichte der Mediendiskurse, d.h. in die Historie der Auseinandersetzungen um das Für und Wider von Medien und deren Dynamiken, zurück, kann man sagen, dass das schon weit früher so konstatiert wurde. Bereits Platons *Phaidros*-Dialog beklagt, dass Schrift die Tendenz habe, sich »allerorts umher[zutreiben]«: »Sie selber weißt nicht, zu wem sie reden soll, zu wem nicht.« (Platon 1957: 86). Hier liegt die Schwierigkeit für Sokrates, der im Gespräch den Fragen des Phaidros Rede und Antwort steht, darin, dass die Buchstaben ihren Autor fliehen: Sie machen sich selbstständig bzw. werden allgemein zugänglich und eröffnen damit einen Interpretationsspielraum, den niemand mehr überschauen oder kontrollieren kann. Das macht sie dem Lehrer und Wortführer des Dialogs verdächtig.

Folglich erscheint Schrift nicht erst bei Benjamin als subversives Element. Allerdings hat sich für diesen – zu Beginn des 20. Jahrhunderts – die Frage nach der und das Problem einer »Werkherrschaft«¹ des Autors über seine Arbeit erledigt: Seit es die, so Benjamin, Massenpresse gibt, muss von einer »Literarisierung aller Lebensverhältnisse« (Benjamin 1991b: 694) ausgegangen und gesprochen werden, in der die Unterscheidung zwischen Urhebern und Publikum kollabiert: »Schauplatz dieser literarischen Verwirrung ist die Zeitung« (ebd.: 688). Beispielsweise kann potentiell jeder und jede als Verfasser und Verfasserin von Leserbriefen in der Massenpresse zu Wort kommen, d.h. Zugang zur Autorschaft erlangen. In der Konsequenz ist es mit der Behauptung einer Autonomie der Dichter und ihrer Kunst sowie dem bürgerlichen Bildungsdenken vorbei, das sich hinter dieser Idee (für Benjamin eher: Ideologie) verschanzt. Denn folgen wir Benjamin weiter, erscheint das Schrifttum nicht nur als straßentauglich, es ist sogar die Schrift selbst, die diesen Weg sucht und auch findet, d.h. die Grenzen in Richtung einer neuen Öffentlichkeit, Betriebsamkeit und Allgegenwart überschreitet. Die Experimente, die Mallarmé und die Dadaisten mit der Schrift durchführen, kommen nur der Dynamik nach, die sich den Schriftstellern auf der Straße ohnehin aufdrängt. Damit einher geht eine Krise des Buches als jener kulturellen Institution, die das Medium Schrift bis dahin sowohl geadelt als es auch zwischen zwei Deckel und in Bibliotheken eingesperrt hatte; angesichts neuer, wirkmächtiger Formen des Schreibens – eben Zeitung und Reklame – ist es auch damit vorbei. Benjamin dazu:

Dies alles, um Sie mit dem Gedanken vertraut zu machen, dass wir in einem gewaltigen Umschmelzungsprozess literarischer Formen mitten innestehen, einem Umschmelzungsprozess, in dem viele Gegensätze, in welchen wir zu denken gewohnt waren, ihre Schlagkraft verlieren könnten. (Ebd.: 687).

1 Vgl. Bosse 2014.

Benjamins Sicht der Dinge kann aus heutiger Perspektive nicht allein als zeitgenössische Trendmeldung gelesen werden, sie scheint noch darüber hinaus in die Gegenwart zu weisen. Das soll jetzt aber nicht mein Thema sein. Vielmehr wird es mir im Folgenden darum gehen, Benjamins Diagnose weniger zu kontextualisieren, als sie vielmehr zunächst an einen Diskurs anzuschließen, in dem man sie vielleicht nicht vermutet, nämlich an den der sog. Kaffeehausliteratur. Warum ist das interessant?

Benjamins literarische Prosa ist als solche bis heute nur teilweise erforscht. Dabei wird sie – vor allem im Gefolge der diesbezüglich wegweisenden Arbeit von Josef Fürnkäs² – oftmals dem Surrealismus zugeordnet: »Die mikrologische Nähe von Benjamins Denkbildern und Miniaturen zu den konkreten Dingen selbst verweist insbesondere auf den frühen französischen Surrealismus.« (Fürnkäs 1988: 2). Das soll hier gar nicht bestritten werden. Vielmehr interessieren mich jene Richtlinien, die Benjamin in seiner Erkundung und Fokussierung einer neuen, grenzüberschreitenden Betriebsamkeit der Schrift als »Ende des Buchs« (ebd.: 223) an den Profi der Schrift, den Schriftsteller ausibt: Dieser soll sich fortan nicht länger als Autor im herkömmlichen Sinne, sondern als »Produzent«, der den »technischen Fortschritt« zur »Grundlage« (alle Zitate: Benjamin 1991b: 693) seines eigenen macht, begreifen. Daran knüpft Benjamin nun keineswegs nur die bekannte politische Forderung einer Ausrichtung der literarischen Produktion an ihrem »revolutionäre[n] Gebrauchswert«. (Ebd.). Er gibt auch ein Beispiel, wie diese neue Praxis als Praxis einer konkreten *Schreibszene* jenseits einsamer Textarbeit im Elfenbeinturm der McLuhan'schen »Gutenberg-Galaxis« aussehen könnte. Dieses Beispiel, in der *Einbahnstraße* als Prosaminiatur unter dem Titel »Poliklinik« veröffentlicht, lautet wie folgt:

Der Autor legt den Gedanken auf den Marmortisch des Cafés. Lange Betrachtung: denn er benutzt die Zeit, da noch das Glas – die Linse, unter der er den Patienten vornimmt – nicht vor ihm steht. Dann packt er sein Besteck allmählich aus: Füllfederhalter, Bleistift und Pfeife. Die Menge der Gäste macht, amphitheatralisch angeordnet, sein klinisches Publikum. Kaffee, vorsorglich eingefüllt und ebenso genossen, setzt den Gedanken unter Chloroform. [...] In den behutsamen Lineamenten der Handschrift wird zugeschnitten, der Operateur verlagert im Inneren Akzente, brennt die Wucherungen der Worte heraus und schiebt als silberne Rippe ein Fremdwort ein. Endlich näht ihm mit feinen Stichen Interpunktion das Ganze zusammen und er entlohnt den Kellner, seinen Assistenten, in bar. (Benjamin 1991a: 131).

Dieses Schrift-Bild zeigt uns den Produzenten nun nicht nur als Operateur in eigener Sache. Es verlagert die Operation des Schriftstellens, die Schreibszene, auch in den öffentlichen Raum des Cafés. Dies, insofern eine zeitgemäße »literarische Aktivität nicht beanspruchen [kann], in literarischem Rahmen sich abzuspielen«. (Ebd.: 85). Vielmehr muss sie sich, so erläutert es Benjamin unter dem Titel »*Die Technik des Schriftstellers in dreizehn Thesen*«, dem »Stimmengewirr« aussetzen (ebd.: 106). Auch in diesem Sinne ist das Café Produktionsraum einer Schrift, die auf die Straße geht.

2 Fürnkäs 1988. Zu Benjamins *Einbahnstraße* vgl. zuletzt auch: Axer 2012.

Wie aber muss man sich diesen *Arbeitsplatz* nun vorstellen? Was macht dessen Attraktivität genau aus? Das soll im Weiteren anhand eines kurzen Exkurses bzw. im Rahmen einer Diskursanalyse einschlägiger Texte geklärt werde. In einem zweiten Schritt ist dieser Befund dann hinsichtlich Benjamins Konzept eines neuartigen Schriftraums und neuer literarischer Produktionsweisen nochmals zu spezifizieren. Ich werde also auf das bisher Gesagte zurückkommen.

Kaffeehaus

Kann das Kaffeehaus oder Café im 17. und 18. Jahrhundert mit Jürgen Habermas noch als ein Ort beschrieben werden, der die »Rahmenbedingungen für das kritische Rasonement aufgeklärter Bürger« (Binczek 2013: 594)³ bereitstellt, wandelt es sich um 1900 zu einem halböffentlichen Schauplatz der intellektuellen und literarischen Bohème. In diesem Sinne verknüpft sich der Begriff zunächst und vor allem mit Wien. Aber auch in Berlin, der Stadt, in der Benjamin vor seiner Flucht in das Pariser Exil mit Unterbrechungen wohnt, entwickelt sich eine rege Kaffeehausszene als Treffpunkt von Literaten, bildenden Künstlern und anderen Kulturschaffenden. Zentren dieser Szene sind das Romanische Café und das Café des Westens, spöttisch auch Café Größenwahn genannt. Um 1900 und bis zur Machtergreifung der Nationalsozialisten verkehren an beiden Orten beispielsweise die Schriftsteller Gottfried Benn, Bertolt Brecht, Alfred Döblin, der *Sturm*-Kreis um Herwarth Walden sowie Kurt Hiller und die Dichter des *Neuen Clubs*. Was aber finden sie vor? Schauen wir zur Klärung des Sachverhalts auf einige schriftliche Zeugnisse aus dieser Zeit.

Beginnen möchte ich diesen Reigen mit drei Wortmeldungen aus Wien, der Kaffeehausstadt der Welt.⁴ Denn dort etabliert sich, was sich dann, als Kaffeehauskultur, auch auf andere europäische Metropolen ausdehnt. 1899 beschreibt Karl Kraus, über dessen Persönlichkeit und Schriften Benjamin einen langen Essay verfasst hat,⁵ diesen besonderen Ort so:

Wer gedenkt nicht der schier erdrückenden Fülle von Zeitungen und Zeitschriften, die den Besuch unseres Kaffeehauses gerade für diejenigen Schriftsteller, welche nach keinem Kaffee verlangen, zu einem wahren Bedürfnisse gemacht hatte? Braucht es den Hinweis auf sämtliche Bände von Meyer's Conversationslexikon, die, an leicht zugänglicher Stelle angebracht, es jedem Literaten ermöglichten, sich Bildung anzueignen? Auf das reiche Schreibmaterial, das für unvorhergesehene Einfälle stets zur Hand war? (Kraus 1979: 269).

Stefan Zweig, selbst ein passionierter Kaffeehausgänger, findet für die gleiche Konstellation die nachstehenden Worte:

Es ist eigentlich eine Art demokratischer, jedem für eine billige Schale Kaffee zugänglicher Klub, wo jeder Gast für diesen kleinen Obolus stundenlang sitzen, diskutieren,

3 Binczek bezieht sich hier auf Jürgen Habermas: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*.

4 Vgl. dazu Riha 1967.

5 Vgl. dazu Fürnkäs 1988: 253ff.

schreiben, Karten spielen, seine Post empfangen und vor allem eine unbegrenzte Zahl von Zeitungen und Zeitschriften konsumieren kann. (Zweig 1944: 23).

Und Edmund Wengraf, Essayist und Lyriker, klärt in der *Wiener Literatur-Zeitung* über die Praxis der Lektüre im Kaffeehaus auf: »Der Kaffeehausleser [...] blättert nur mehr. Zerstreuten Blickes durchfliegt er die Zeitungen – ein Dutzend in einer Viertelstunde – und nur das Unterstrichene, das Großgedruckte, nur gesperrte Lettern vermögen sein Auge noch ein Weilchen zu fesseln.« (Wengraf 1891: 1f.). Reisen wir nun von Wien nach Berlin, ergibt sich ein ganz ähnliches Bild: Else Lasker-Schüler etwa, die einen Großteil ihres damaligen Lebens an der Seite ihres Mannes Herwarth Walden im Café verbringt, beschreibt in ihrer Kurzprosa *S. Lublinski* die Vielzahl der »Journale und Zeitschriften« (Lasker-Schüler 1998: 101), welche die Kellner den Gästen bringen. Dazu kommen intensive Gespräche über Literatur sowie auch die Lesung literarischer Texte. (Vgl. ebd.:102). Gleiches berichtet der Dichter Ernst Blass, der das Berliner Café des Westens als »Treffpunkt unspießiger Menschen« (Blass 2009: 178), als Ort sowohl streitbarer Diskussionen wie auch der informativen Lektüre erlebt: »Ich las Zeitschriften, wusste, was los war.« (Ebd.: 173).

Diese Statements zusammenfassend, können wir jetzt als einen kurzen Zwischenstand das Folgende festhalten: Das Café ist nicht nur ein Ort der Geselligkeit, des lebendigen Austauschs und des Konsums von Genussmitteln. Es ist auch ein Ort der Literatur, d.h. deren Produktion wie Rezeption: Schreibutensilien liegen parat, den plötzlichen Einfall einzufangen, Zeitungen und Zeitschriften stehen zur Verfügung, um sich Informationen – seien es tagesaktuelle, seien es literarische oder allgemeinbildende – zu beschaffen. Damit erweist sich das Kaffeehaus als ein Schmelztiegel, der, indem er die Schriftsteller einerseits zu Diskussion und Gespräch zusammenführt, andererseits Lesestoff in schon »erdrückender Fülle« bereitstellt, der Literatur neue Wege eröffnet. Eine herausragende Rolle dabei spielt, darauf machen alle fünf Autoren aufmerksam, die Presse. Sie ist, so lässt es sich mit Natalie Binczek einschlägigem Handbuchartikel aus heutiger Sicht auf den Begriff bringen, das »Bezugsmedium« (Binczek 2013: 595), mit dem das Café zu einem Zentrum des Umbruchs wird, den Benjamin für die Epoche um 1900 beobachtet. In diesem Sinne bleibt es für die Kaffeehausgäste dann auch nicht bei bloßer Lektüre: Schreibmaterial, betont Kraus, liegt »stets zur Hand.«

Somit kann die Bedeutung des Kaffeehauses als Ort und Ereignis einer neuen Literatur jetzt kurz – und wiederum mit Binczek – zusammengefasst werden: »Zeitschriften/Zeitungen gab[en] den Ausschlag für die rasante Entwicklung der Kaffeehäuser als literarische Institution«, insofern die im Café ausliegenden Presseerzeugnisse »relevante Informationen und literarische Beiträge, aber auch stilistische und formale Muster lieferte[n], an welchen sich Literatur [...] orientieren konnte«. (Ebd.). Dabei gilt letzteres nicht nur für die Texte Peter Altenbergs als wohl bekannteste Beispiele sog. Kaffeehausliteratur. Auch Blass erinnert sich an das Café Größenwahn als »Institution« seiner »Erziehung zum Künstler«, in der »auch der Furchtsame, Schweigsame das Reden und den Ausdruck [lernte]«. (Blass 2009: 175).

Erst im Umfeld des Cafés, also im Austausch mit den dort verkehrenden Kollegen des *Neuen Clubs* und der Lektüre von Zeitschriften findet der junge Lyriker zu dem »Ausdruck«, der seinen 1912 erschienenen Gedichtband *Die Straßen komme ich entlang geweht* schlagartig bekannt machte. Dabei können diese Texte, schon der Titel deutet es an, durchaus exemplarisch für jene Großstadtliteratur stehen, die sich den »Modernisierungsprozessen thematisch und formal zu stellen versucht, sie nachdrücklich in sich aufnimmt« (Anz 1995: 270–271). Ergebnis dieser Neuorientierung im Gefolge »einer rapide modernisierten Lebenswelt« (ebd.: 271) sind dann die literarischen Errungenschaften des Simultanstils, der Montageästhetik, des nicht-linearen Textaufbaus etc. In der Forschung werden diese Innovationen – als filmische Schreibweisen – zumeist dem Einfluss des Films auf die Literatur zugeschrieben.⁶ Doch passen diese Neuerungen auch hervorragend zur Praxis der Lektüre, die Wengraf für das Kaffeehaus akzentuiert: Der zerstreute Blick, das lose, ungerichtete Blättern der Seiten, die Wahrnehmung vor allem der Schlagzeilen und des im Druck Hervorgehobenen sind Merkmale auf Seiten der Rezeption, die sich – nun auch auf Seiten der Produktion – sehr wohl in expressionistischen oder dadaistischen Gedichten sowie der experimentellen Prosa etwa eines Benn oder Döblin nachweisen lassen. Doch ist mir nicht daran gelegen, im Kaffeehaus quasi die »Urszene« der klassischen Avantgarden auszumachen.⁷ Vielmehr möchte ich, bescheidener und wie zuvor versprochen, von dem jetzt erreichten Punkt zu Benjamins Texten zurückkehren und diese vor dem gerade eröffneten Horizont nochmals hinsichtlich der von Benjamin vorgeschlagenen Praxis einer zeitgemäßen Schreibszenen und deren Arbeitsplatz lesen.

Benjamin

Für Benjamin liegen die Kennzeichen einer modernen Literatur in deren Straßentauglichkeit, also jenseits der herkömmlichen literarischen Rahmenbedingungen, die der Autor vor allem in der Kultur des Buchs erblickt: Mit dem Zerfall dieser, so kann man mit Benjamins Begriffen sagen, »Aura« geht auch der »Kultwert«⁸ des Mediums Schrift verloren. Dieses wirft die Fesseln ab, welche ihm von einer bürgerlich-elitären Bildungsordnung angelegt wurden. Treiber dieses Prozesses sind Presse und Reklame, also jene Mediendynamiken, welche die Schrift auf die Straße schicken, d.h. sie von der Tyrannei der Originalität und Werkherrschaft des Autors befreien: »Der Lesende ist dort jederzeit bereit, ein Schreibender [...] zu werden.« (Benjamin 1991b: 688). Doch verfällt Benjamin darüber nicht, wie später Max Horkheimer und Theodor W. Adorno, in ein kulturkritisches Lamento, sondern versucht, die neuen Schriftverhältnisse produktiv zu machen: »Es ist der Schauplatz der hemmungslosen Erniedrigung des Wortes – die Zeitung also – auf welchem seine Rettung sich vorbereitet.« (Ebd.). Wie muss man sich das genau vorstellen? Damit sind wir wieder bei der Schreibszenen in Benjamins *Poliklinik* angelangt.

6 Vgl. beispielsweise Paech 1997, Rusch et al. 2007 und Schnell 2000.

7 Vgl. Binczek 2013: 594: »[I]ndes [bleibt] die zentrale Stellung des Kaffeehauses für die Herausbildung des modernen Literaturbetriebs und, damit einhergehend, des modernen Literaturverständnisses grundsätzlich unbestritten.«

8 Beide zitierten Begriffe finden sich in Benjamin 1991c: 477, 482.

Diese verlegt den Arbeitsplatz des »Autor[s]« in ein »Café«. Warum aber trägt der Kurztext den Titel »Poliklinik« bzw. präsentiert er uns den Schreibenden als Chirurg? Ist das »nur« eine surreale Verfremdung, eine traumähnliche Sequenz? Oder verbergen sich in diesem seltsamen Setting, das Schreibszene und Operation ineinander montiert oder blendet, noch mehr Hinweise auf den Arbeitsplatz im Café? Schauen wir genauer hin.

Der Titel: Benjamins *Einbahnstraße* verzeichnet wiederholt Orte in dieser Straße bzw. gruppiert die Prosaminaturen um Titel, die Orte / Gebäude in der Einbahnstraße bezeichnen könnten: Tankstelle, Frühstücksstube, Fundbüro, Coiffeur, Stehbierhalle usw.⁹ Da fügt sich die Poliklinik gut ein. Doch was ist eigentlich eine Poliklinik? Die erste Poliklinik Europas wurde 1872 in Wien gegründet. Getreu den Statuten des Vereins, auf den diese Gründung zurückgeht, verpflichtet sich die Wiener Poliklinik u.a. »zur unentgeltlichen ambulatorischen ärztlichen Behandlung unbemittelter Kranke[r] und zur Erteilung von Unterricht in der praktischen Heilkunde.« (Skrzeczka und Schönfeld 1894: 470). In diesem Sinne ist die Poliklinik nicht nur ein Ort der Lehre, sondern auch einer der Demokratisierung der Medizin, wenn sie die kostenlose Behandlung »[U]nbemittelter« zum Programm macht.

Der Text: Dieser verlegt zunächst den Arbeitsplatz des Schriftstellers in den öffentlichen Raum des Cafés: Die »Menge der Gäste macht« sein »Publikum.« (Benjamin 1991a: 131). So distanziert sich die Schreibszene vom Kultwert der Schrift, d.h. der Autor horcht nicht still und einsam in sich hinein, wartet auf den besonderen Einfall, den er dann in gewählten Worten zu Papier bringt: »Schöpfungstum und Genialität, Ewigkeitswert und Geheimnis« (Benjamin 1991c: 473) stehen nicht auf der Agenda seiner literarischen Arbeit. An Stelle dessen setzt sich der Schriftsteller dem »Stimmengewirr« aus. Dort beobachtet er den Gedanken nichtsdestoweniger sorgfältig. Doch statt ihn schöpferisch aufzubauschen, narkotisiert er ihn bzw. setzt ihn »unter Chloroform« (Benjamin 1991a: 131; folgende Zitate ebd.). Zudem schneidet der Schriftsteller den Gedanken mithilfe seines Bestecks – »Füllfederhalter, Bleistift und Pfeife« – sowie des Mediums Schrift präzise zu, d.h. er buchstabiert ihn aus. Dabei verfährt er jedoch nicht gemäß einer inneren Notwendigkeit, die ihm den Weg immer schon weist und bahnt, sondern technisch versiert: Er verlagert »Akzente«, brennt »Wucherungen« aus, baut als »silberne Rippe« ein Fremdwort ein. Auf diese Weise fügt sich die Rippe zwar als Ornament in das Ganze, stellt aber innerhalb der Konstruktion auch einen Fremdkörper dar. Zum Schluss näht der Schriftsteller-Operator alles mithilfe der Interpunktion zusammen. Die Narben also werden sichtbar bleiben.

In diesen Hinsichten gibt sich der Text nicht als Resultat eines genialen Einfalls sowie als ästhetisch zugleich makellose und homogene Komposition aus, welche den Schaffensprozess möglichst zu kaschieren trachtet. Vielmehr weist der Text die Spuren seiner operativen Herstellung aus, er verschweigt die Montage aus diversen

9 Ernst Bloch nennt dies ein »Nebeneinander von Häusern und Geschäften, worin Einfälle ausliegen« (zit. nach Fűrnkäs 1988: 117; vgl. weiterhin ebd.: 242f.).

Elementen keineswegs. Zugleich offenbart sich das literarische Schreiben nicht als geheimnisumwitterte, den einsamen Dichter aufzehrende Aktivität, sondern als eine Praxis, die sich zwar der Schrift zuwendet, ihr jedoch nicht verfällt. Denn das Medium ist (ebenso wie der Produzent) nur Teil des Prozesses, der als Montage verschiedener Umstände, Aktionen und Elemente, eben als Operationskette,¹⁰ zu denken ist. Benjamin: »Die bedeutende literarische Wirksamkeit kann nur im strengen Wechsel von Tun und Schreiben zustande kommen«. (Benjamin 1991a: 85).¹¹

Genau das ist dann die »fortschrittliche literarische Technik« des »operierenden Schriftsteller[s]« (ebd.), die sich der Straßentauglichkeit der Schrift aktiv aussetzt, d.h. diese nicht allein auf die Straße begleitet, sondern den Text auch von da aus herbeizitiert bzw. montiert. So gesehen, ist das Café ganz buchstäblich ein Operationssaal, der den Zugriff auf wie den Eingriff in den Text auf fast schon ideale Weise ermöglicht. Denn nicht allein bietet es selbst straßentauglichen Lesestoff in einer schon, so bemerkt es Kraus, »erdrückende[n] Fülle«. Es sind auch die »Riesenfenster des Kaffeehauses« (Lasker-Schüler: 104), die den Blick auf Zeitungskioske, Flugblätter, Reklamen und Litfaßsäulen, d.h. ein »dichtes Gestöber von wandelbaren, farbigen, streitenden Lettern« freigeben. Dazu kommt nicht zuletzt das »Stimmengewirr« sowohl der Gäste als auch der Kollegen, das die Textproduktion, indem es sie akkompagniert, anleitet und beeinflusst.

Oder anders gesagt, d.h. direkter an Benjamins »Schriftbild« sowie dessen Titel – *Poliklinik* – anknüpfend: In Benjamins Konzeption fortschrittlicher literarischer Praxis kann das Kaffeehaus zur Schnittstelle zwischen dem Betrieb der Straße und der ihr zugewandten Schreibszenen werden, weil dieser Arbeitsplatz die Operation am Text von stationär auf ambulant umstellt: Nicht der um Leben und Tod ringende, groß angelegte Eingriff, sondern die kurze und präzise Intervention, die den »Patienten« noch am selben Tag wieder auf die Straße entlässt, ist auf der Höhe literarischer Wirksamkeit. Denn diese Intervention bildet »ihre prompte Sprache« anhand von »Flugblättern, Broschüren, Zeitschriftenartikeln und Plakaten aus«. (Benjamin 1991a: 85). So »entspricht« sie »ihrem Einfluss in tätigen Gemeinschaften besser [...] als die anspruchsvolle universale Geste des Buchs« (ebd.). Exakt dazu lädt nun der öffentliche Raum des Cafés in jeder Hinsicht ein, da er einerseits zum Blick auf die Straße und deren Schrift auffordert, andererseits dem Schriftsteller im Gewühl einen Aufenthalts- und Treffpunkt zur Verfügung stellt. Wiederum analog zur Poliklinik kann das Kaffeehaus darin zum Ausbildungsplatz werden, insofern das Publikum der Operation nicht notwendig in Passivität verharret. Vielmehr führt die Straßentauglichkeit der Literatur zu deren Demokratisierung, in der jeder »Lesende« bereit

10 Vgl. zum Begriff der »Operationskette« Schüttpelz 2008.

11 Wie weit diese Orientierung gehen *kann* (nicht: muss), erläutert Benjamin am Beispiel Sergej Tretjakow: Dessen Buch *Feld-Herrn* ist Teil folgender Operationskette: »Einberufung von Massenmeetings; Sammlung von Geldern für die Anzahlung auf Traktoren; Inspektion von Lesesälen; Schaffung von Wandzeitungen und Leitung der Kolchos-Zeitung; Berichterstattung an Moskauer Zeitungen; Einführung von Radio und Wanderkinos etc.« (Benjamin 1991b: 686f.). In diesem Sinne ist das Buch dann auch keineswegs Gipfelpunkt dieser Aktionen, sondern steht »in ihnen« (ebd.: 686).

ist, ein »Schreibender [...] zu werden.« Auch darauf, meine ich, spielt der Titel von Benjamins Schriftbild an.

Fazit

Für ein kurzes Fazit können diese Anmerkungen nun wie folgt zusammengefasst werden: Um 1900 verändert sich im Gefolge des Medienumbruchs von der »Gutenberg-Galaxis« zu den neuen Medien auch die Literatur: Neue, experimentelle Schreibweisen etablieren sich. Doch ist dieser Umschwung nicht allein auf die damals neuesten Medien Film und Hörfunk zurückzuführen, sondern muss auch im Gefolge der Massenpresse gesehen werden. Auf deren Einfluss als »Literarisierung aller Lebensverhältnisse« hat Benjamin in seinen theoretischen Äußerungen wiederholt aufmerksam gemacht. Doch bleibt es für den Autor nicht dabei, insofern er diese Straßentauglichkeit der Schrift auch literarisch inszeniert. Mit der Schreibszene im Café greift er einen diesbezüglich einschlägigen Ort auf. Dabei erscheint dieser als Raum, in dem der »operierende Schriftsteller« seinem zugleich technisch versierten wie präzisen Handwerk nachgeht. In diesem Sinne denkt Benjamin den Ort des Kaffeehauses weniger als Treffpunkt einer Bohème. Vielmehr skizziert er ihn als Arbeits- und Ausbildungsplatz eines Schriftstellertypus, der sich dem »Schulgang« einer »neuen Form« der Schrift und des Textes öffnet.

Literatur

- ANZ, Thomas, 1995: Der Sturm ist da. Die Modernität des literarischen Expressionismus. Rolf Grimminger, Jurij Murasov, Jörn Stückrath (Hrsg.): *Literarische Moderne. Europäische Literatur im 19. und 20. Jahrhundert*. Reinbek b. Hamburg: Rowohlt. 257–283.
- AXER, Eva, 2012: *Eros und Aura. Denkfiguren zwischen Literatur und Philosophie in Walter Benjamins »Einbahnstraße« und »Berliner Kindheit«*. Paderborn: Wilhelm Fink.
- BENJAMIN, Walter, 1991a: Einbahnstraße. *Gesammelte Schriften* 4/1. Hrsg. von Tilmann Rexroth. Frankfurt/Main: Suhrkamp. 83–148.
- BENJAMIN, Walter, 1991b: Der Autor als Produzent. *Gesammelte Schriften* 2/2. Hrsg. von Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser. Frankfurt/Main: Suhrkamp. 683–701.
- BENJAMIN, Walter, 1991c: Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit. *Gesammelte Schriften* 1/2. Hrsg. von Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser. Frankfurt/Main: Suhrkamp. 471–508.
- BINCZEK, Natalie, 2013: Art. Kaffeehaus/Café. Natalie Binczek, Till Dembeck, Jörgen Schäfer (Hrsg.): *Handbuch Medien der Literatur*. Berlin/Boston: De Gruyter. 594–596.
- BLASS, Ernst, 2009: Das alte Café des Westens. *Werkausgabe in drei Bänden 2: Ferien vom Berliner Pflaster. Erzählungen und Feuilletons*. Hrsg. von Thomas B. Schumann. Köln: Hürth. 172–181.
- BOSSE, Heinrich, 2014: *Autorschaft ist Weltherrschaft*. Paderborn: Wilhelm Fink.
- FÜRNKÄS, Josef, 1988: *Surrealismus als Erkenntnis. Walter Benjamin – Weimarer Einbahnstraße und Pariser Passagen*. Stuttgart: Metzler.
- KRAUS, Karl, 1979: Die demolirte Literatur. *Frühe Schriften 1892-1900* 1. Hrsg. von Johannes J. Braakenburg. München: Kösel. 269–288.
- LASKER-SCHÜLER, Else, 1998: S. Lublinski. *Werke und Briefe. Kritische Ausgabe* 3/1: *Prosa 1903–1920*. Bearbeitet von Ricarda Dick. Frankfurt/Main: Jüdischer Verlag. 101–104.
- PAECH, Joachim, 1997: *Literatur und Film*. Stuttgart/Weimar: Metzler.
- PLATON, 1957: *Phaidros oder Vom Schönen*. Übersetzt und eingeleitet von Kurt Hillebrand. Stuttgart.
- RIHA, Fritz, 1967: *Das alte Wiener Caféhaus*. Salzburg: Festungsverlag.

- RUSCH, Gebhard, SCHANZE, Helmut, SCHWERING, Gregor, 2007: *Theorien der Neuen Medien. Kino – Radio – Fernsehen – Computer*. Paderborn: Wilhelm Fink.
- SCHNELL, Ralf, 2000: *Medienästhetik. Zu Geschichte und Theorie audiovisueller Wahrnehmungsformen*. Stuttgart: Metzler.
- SCHÜTTPELZ, Erhard, 2008: Der Punkt des Archimedes. Einige Schwierigkeiten des Denkens in Operationsketten. Georg Kneer, Markus Schroer, Erhard Schüttpelz (Hrsg.): *Bruno Latours Kollektive*. Frankfurt/Main: Suhrkamp. 234–258.
- SKRZECZKA, C., SCHÖNFELD, G., 1894: Die »Allgemeine Poliklinik« in Wien. Albert Guttstadt (Hrsg.): *Klinisches Jahrbuch* 5. Berlin/Heidelberg: Springer.
- WENGRAF, Edmund, 1891: Kaffeehaus und Literatur. *Wiener Literatur-Zeitung*, 15. Mai 1891. 1f.
- ZWEIG, Stefan, 1944: *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers*. Stockholm: Bermann-Fischer.

KOLPORTAŽNI ROMAN NA SLOVENSKEM

Miran Hladnik

Filozofska fakulteta, Ljubljana
 miran.hladnik@guest.arnes.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.203-209

Na začetku 20. stoletja je z Dunaja na slovenski literarni trg prišla nova oblika romaneskne distribucije – kolportaža. 1000–3200 strani dolgi kolportažni romani, priredbe nemških izvirnikov, so izhajali v tedenskih, 24 ali 32 strani obsegajočih snopičih, v povprečno 100 nadaljevanjih. To so *Beračeve skrivnosti* (1901) Karla Maya, *Grofica beračica* (1902), *Ciganska sirota* [1903], *Tolovajski glavar Črni Jurij in njega divji tovariši* (1903–05), *Strah na Sokolskem gradu* [1905], *Živa pokopana ali tragična usoda mlade matere* [1908], *Giuseppe Musolino ali Krvno maščevanje* (1909) Victorja von Falka, *Ljubezen in maščevanje* (1911). Ohranjen je po en primerek vsakega romana, dva romana poznamo samo po naslovu. Prispevek je po zaslugi Digitalne knjižnice Slovenije evidentiral tri prej neznane romane in spodbudil digitalizacijo *Strahu na Sokolskem gradu*.

kolportažni roman, boj proti šundu, Karl May, Victor von Falk, redke in antikvarne knjige

In the early 20th Century colportage, a new distribution model for novels in Slovene, was introduced from Vienna. Colportage novels of 1000-3200 pages, adaptations of German novels, were published weekly in 24-32 page booklets, 100 sequels on average. Their authors are unknown (with the exception of Karl May and Victor von Falk), and so were the translators. One copy of each novel is preserved, two novels are known just by their titles. This paper has been written along with the entry *kolportaža* for Slovene Wikipedia. Thanks to the Digital Library of Slovenia, three novels have been brought to our attention and the digitisation of one Slovene colportage novel prompted.

colportage novel, battle against Schundliteratur, Karl May, Victor von Falk, rare and antiquarian books

Kolportaža¹ je raznašanje, razpečevanje knjig ali časopisov po ulicah in od hiše do hiše, označuje pa tudi berilo, ki je bilo na ta način distribuirano, zlasti zelo obsežne romane v tedenskih nadaljevanjih.

Kolporterji oz. krošnjarji so raznašali in prodajali tiske od 16. stoletja dalje, v 18. in 19. stoletju je bila kolportaža prevladujoči način razširjanja berila med preprostimi ljudmi, ki niso bili naročniki časopisov ali kupci knjig. Na kolportažo danes spominja knjižno akviziterstvo (prodaja knjig po hišah). Beseda kolporter danes pri nas označuje raznašalca časopisov; tako tudi v Avstriji in Švici.

1 Prispevek je nastal vzporedno s člankom Kolportaža na *Wikipediji* in je skrajšana verzija gesla.

Kolportažni roman

Od srede 19. stoletja dalje je kolportaža zajela romane v nadaljevanjih. Tiskani so bili na slabem papirju v snopičih po 16 do 48 strani, ki so izhajali tedensko ali dvakrat tedensko skozi celo leto ali več let zapored in vezani na koncu obsegali več tisoč strani. Proti koncu 19. stoletja so jih raznašali že naročnikom, ne le slučajnim kupcem. Velika popularnost teh romanov je vzbujala skrb cerkve in učiteljev, ki so jih označili za šund (plažo) oz. trivialno literaturo. Zanje so krivili Žide, ki so bili pogosto njeni založniki, pisci in razpečevalci (kolporterji, kramarji, krošnjarji). Očitati so ji nemoralo, izgubo stika z realnostjo, senzacionalizem, nagovarjanje človekovih najnižjih nagonov, zasvajanje bralcev in spodbujanje kriminala (Hladnik 1983), jo strogo nadzirali (kolporterji niso smeli imeti stalnih stojnic ali prodajaln in niso smeli prodajati obsežnih del) ter kolportiranje (krošnjarenje) ponekod tudi zakonsko preganjali. Po prvi svetovni vojni je izhajanje dolgih romanov v snopičih usahnilo, kolportažo je nadomestila prodaja po kioskih (Škreb 1985; Nalewski 1986 idr.).

Kolportažnemu romanu so z vezavo in ilustrirano naslovnico podobni romani v snopiču (nem. *Hefroman*, ki pa prinašajo precej krajša in zaključena dela) in trafikarski romani (nem. *Kioskliteratur*, ki izhajajo v serijah zaključenih zgodb, vendar niso predmet raznašanja). Feljtonski romani so kolportažnim podobni po dolžini in nadaljevanjih, vendar ne izhajajo samostojno, temveč v dnevnem časopisju.

V nemščini je izšlo vsega okrog 2300 kolportažnih romanov (Kosch in Nagl 1993: 78). Med prvimi je bil *Nena Sahib oder die Empörung in Indien* (1858) Sira Johna Retcliffa. Najpopularnejši je bil *Waldröschchen oder Die Rächerjagd rund um die Erde* Karla Maya. Največ so pisali o senzacionalnem romanu Victorja von Falka *Der Scharfrichter von Berlin* (1890).² Avtorji z večjim opusom so bili Robert Kraft, Adolf Söndermann, Guido von Fels, Gustav Berthold, Franz Lubojatzky, Ernst Pitawall, Alexander Sternberg, Alexandre Dumas, Aldolf Mützelburg in R. March. Izhajali so v Berlinu, Dresdnu, na Dunaju, v Leipzigu, dogajalni prostori pa so bili Nemčija, Pariz, Avstrija, Rusija, Sibirija, Benetke, Trst, Praga, Španija, Balkan (Sarajevo, Beograd), Mehika, Indija, Afrika, Orient in ZDA. V podnaslovih in reklamah so se predstavljali kot senzacijski, romantični, zgodovinski, pustolovski, roparski, detektivski romani in kot romani iz sodobnega življenja.

Popularne teme in motivi, razvidni že iz naslovov, so bili roparji (zlasti roparski poglavarji, najraje označeni s pridevnikom »črni«), skrivnost, ki se razkrije, bogastvo (naslovne osebe so bile knezi in grofi), vojna (balkanske, burska), »lepe hčere« in »neveste«, ki jih preganjajo zlikovci (motiv preganjane nedolžnosti) in so njihova nedolžna žrtev, strah vzbujajo rabelj, Cigani, prostozidarji, janičarji, Uskoki, pirati, Indijanci, grozljivi kraji (norišnica, zapor) in nenavadni senzacionalni dogodki (»živ pokopan«, poskus umora, ugrabitev, zastrupitev, zasledovanje) ter stik skrajnosti (»grof

2 Victor von Falk je bil psevdonim Heinricha Sochaczewskega. V romanu je popisal življenje berlinskega rablja Juliusa Krautza. Falk je romansirar še celo vrsto znamenitih roparskih biografij, zgodovino ruskega dvora, življenje ruskega nihilista, srbske kneginje Drage, cirkuške jahačice, afero Dreyfus in za nameček še življenje hčera prej popisanih znamenitih osebnosti.

in berač«). Z življenjem gospodari nepredvidljiva *usoda*, ki jo skušajo napovedati *prerokbe*, dejanja motivira *maščevanje*. Poznani junaki so bili grof Monte Christo, roparja Rinaldo Rinaldini in Giuseppe Musolino,³ zgodovinske osebnosti Napoleon, Ludvik II. Bavarski itn.

Zaradi neuglednega statusa se kolportажni romani v nacionalnih knjižnicah niso hranili in so še danes njihovo najobetavnejše nahajališče antikvariati (npr. ZVAB). Literarna veda je kolportажni roman obravnavala v okviru trivialne literature kot njen jedrni del (Fetzer 1980; Hladnik 1983). Kolportажa je tu ime za razvrednotenje po vseh treh kriterijih: zaradi množičnosti, po estetski in po sporočilni (idejno-moralni) plati, medtem ko so bili drugi segmenti trivialne literature (kič, šund, popularna književnost, poljudna književnost, uspešnica) razvrednoteni zgolj po enem ali po dveh kriterijih. Angleško govorno področje kolportажnega romana, kot je živel v Evropi, ne pozna, najbližje mu je izraz *sensation novel*.

Slovenski kolportажni roman

Slovenski kolportажni romani so priredbe zelo obsežnih nemških romanov in so izhajali na Dunaju, v Ljubljani in New Yorku na začetku 20. stoletja. Od nekaterih ni evidentiran noben ohranjeni izvod, drugi so, podobno kot pri nemški kolportажi, raritete.

1879 Heinrich Penn: *Hadschi Loja und die schwarze Sultanin von Trebinje, oder Die österreichische Occupation Bosniens: Zeitgeschichtlicher Sensations-Roman*. Brno: Fr. Karafiat. 20 nadaljevanj, 960 str.⁴

1901 Capitain Ramon Diaz de la Escosura [Karl May]: *Beračeve skrivnosti ali Pregarjanje okoli sveta: Velik roman, poln razkritja skrivnostij človeške družbe*, spisal Ramon Diaz de la Escosura; prestavil grof Sokolski. Na Dunaju: J. Rubinstein, tiskano v Brnu: F. Winiker in Schickardt. 101 zvezek, 3227 str.⁵

1902 [Victor von B.]: *Grofica beračica ali Usodni doživljaji grofovske hčere: Roman iz življenja*. V Ljubljani: Oton Fischer, Oddelek za kolportажo, tisk v Kamniku: A. Slatnar. 3 zvezki, 2398 str., 100 nadaljevanj.⁶ Grof zaradi poroke, ki ni po njegovi želji, zavrne svojo hčer, ki po celem svetu z otrokom išče svojega izginulega moža, ga najde v Ameriki kot prevaranta, beži pred preganjalci, se skriva v cirkuški skupini ...

[1903] *Ciganska sirota*. New York. 93 oz. 100 zvezkov, 5\$. Poznan ni noben ohranjeni primerek romana.

3 Giuseppe Musolino (»brigante Musolino«, 1876–1956) je bil kalabrijski ljudski junak, leta 1897 po krivem obtožen umora, zaprt, leta 1899 je pobegnil, ropal bogate in dajal revnim in Cerkvi, nagovarjal kralja Emanuela za socialne reforme. Leta 1901 so ga ujeli in obsodili na dosmrtno ječo, umrl je v norišnici.

4 Prvi slovenski kolportажni roman ni slovenski po jeziku, ampak po avtorjevem rojstnem kraju Skaručni pri Ljubljani.

5 Izvirnik *Waldröschchen oder Die Rächerjagd rund um die Erde: Großer Enthüllungsroman über die Geheimnisse der menschlichen Gesellschaft*. Dresden: H. G. Münchmeyer, 1882–84. 109 nadaljevanj, 2612 str.

6 Izvirnik *Die Bettelgräfin oder die Schicksale einer Grafentochter: Roman nach dem Leben*. Berlin: Verlagshaus für Volksliteratur und Kunst, 1895/96. 100 nadaljevanj, 2392 str.

1903–1905 [Miroslav Malovrh]:⁷ *Tolovajski glavar [Jurij Skopec, imenovan] Črni Jurij in njegovi divji tovariši: Ljudski roman*. Po kronikah, listinah in ustnih sporočilih sestavil Gvido pl. Skalski. V Ljubljani: O. Fischer, 1903, tisk v Kamniku: A. Slatnar. 1968 str.

[1905] *Strah na Sokolskem gradu ali Nedolžna v blaznici: Roman za ljudstvo [s podobami]*. Na Dunaju: Josip Rubinstein, tisk c. k. dvornih tiskarjev Fr. Winiker & Schickardt v Brnu. 2395 str.⁸

[1908] [Dr. med. Keller]: *Živa pokopana ali Tragična usoda mlade matere: Romantična pripoved po lastnih doživljajih*. Spisal Milner. 1845 str.

1909 Victor von Falk: *Giuseppe Musolino ali Krvno maščevanje: Po autentičnih podatkih napisal Viktor von Falk*.⁹ 2654 str.¹⁰

1911 *Ljubezen in maščevanje*. New York. 103 zvezki, 5 \$. Poznan ni noben ohranjeni primerek romana.

[1911] Josip Petrossini, najznamenitejši laško-amerikanski detektiv: *Giovanni Gasapardi*,¹¹ *kralj zločincev ali Živ pokopan: Newyorška povest*. Kranj: Požgaj (prvi zvezek, 94 str., od načrtovanih 10; da ne gre več za pravi kolportažni roman, opozarja napis na prvi strani: »Ta zvezek je končan zase!«).

Beračeve skrivnosti so izhajale tedensko, zvezek je obsegal 32 strani in je stal 15 krajcarjev, naklada je bila na začetku 20.000, na koncu pa vsaj 3000 izvodov. Posamezni zvezek *Grofice beračice* leto pozneje je bil cenejši (10 krajcarjev), vendar tudi tanjši (24 strani). V New Yorku je založba Slovenic Publishing Company leta 1911 prodajala zvezke, vezane v knjigo: *Grofico beračico* za 4 \$, *Beračeve skrivnosti* za 6 \$, *Strah na Sokolovem* (sic!) pa za 5 \$; tanjše knjige so bile precej cenejše.¹²

Romani so bili močno prirejeni za slovenskega bralca: junaki in dogajališča so imeli slovenska imena, vanje so bili vtakani citati slovenskih pesmi in lokalne kulturnozgodovinske informacije. V večji meri je na Slovensko umeščeno dogajanje *Jurija Skopca*. Prevajalci oz. prirejevalci so se po zgledu izvirnih avtorjev skrivali za igrivimi psevdonimi: prevajalec »Gvido pl. Skalski« asociira na avtorja Guida von Felsa, prevajalec »grof Sokolski« pa na avtorja Victorja von Falka, čeprav nista bila avtorja prevedenih romanov. Tudi nemški avtorji so si radi izbrali »sokolski« psevdonim (npr. Ernst Falkenberg, Viktor von Falk) ali naslov.

7 Podatek, da se za psevdonimom Skalski skriva Miroslav Malovrh, je zapisan s svinčnikom na naslovnico ohranjenega romana. Prispeval ga je predhodni lastnik knjige, zbiralec Elko Justin, ki je poznan tudi kot falsifikator literarnih dejstev, zato ga je treba jemati z rezervo.

8 Izvirnik najbrž *Unschuld im Irrenhaus oder Das Gespenst von Schloß Falkenstein: Sensationelle Enthüllungen: Volksroman*. Berlin: Verlagshaus für Volksliteratur und Kunst, 1902. 100 nadaljevanj, 2400 str. Leta 1916 je bil roman prepovedan.

9 Podatek iz SBL, da je roman založil ljubljanski knjigotržec Turk, je verjetno napačen, Turk je založil le 92 strani obsežno povest *Musolino: Glasoviti italijanski ropar*, ki jo je leta 1909 priredil Silvester Košutnik in jo ponatisnil leta 1921.

10 Izvirnik *Giuseppe Musolino der kühnste und verwegenste Räuberhauptmann der Gegenwart*. Berlin: Weichert, 1901/02. 100 nadaljevanj, 2400 str.

11 V Cobissu bo treba popraviti napačen podatek, da je avtor povesti Giovanni Gasapardi; v resnici je to ime naslovnega junaka.

12 *Glas naroda* 9. 12. 1911.

Naslov kolportажnega romana *Strah na Sokolskem gradu* je bil pri nas tako popularen, da je dobil obči pomen grozljivega dogodka. Leta 1927 so pod tem naslovom oglašali ogled filma *Rätsel einer Nacht* o nočnih pustolovščinah na zakletem gradu s popularnim nemškim igralcem Harryjem Pielom v glavni vlogi; plakat zanj je izdelal Peter Kocjančič (Cobiss, dLib).

Boj proti šundu

Izhajanje kolportажnih romanov je spremljala ostra zaskrbljena kritika. Ugotavljala je, da je šund, kot je *Grofica beračica*, edino, kar marsikateri Slovenec sploh bere.

Po ljubljanski okolici vsiljujejo baje agenti takozvane »Povesti za ljudstvo«, naj-novejši čas roman »Strah na sokolskem gradu«, založene po dunajski knjigarni Jožefa Rubinsteina. Poleg opolzle vsebine se kaže židovska duša zlasti v tem, da kot nagrado naročnikom obeta sliki Srca Jezusovega in Marijinega in molitvenik Srca Jezusovega. Če bi ne hoteli protestovati proti vsebini, odločno protestujemo proti židovski nesramnosti, da vlačí najsvetejše v blato nenravnosti. Naj bi se vsestransko ljudstvo opozorilo na to. Ker oblasti ne varujejo verskega čuvstva, varujmo ga sami; tudi tukaj velja: Samopomoč! Kam pridemo po tej poti nesramnega tiska? [...] Proč torej s to umazanostjo! (Židovska nesramnost. *Slovenec* 11. 4. 1905)

Pred kakimi 6 leti začeli so dunajski nemški Židje kolportirati nemške šundromane v slovenskih prevodih med slovenskim ljudstvom. Kakih 8 takih »umotvorov«, vsak po kakih 100 zvezkov, razpečali so po svojih agentih med narodom. Nekatere teh šundromanov, ki so najslabši in najneumnejši svoje baže, tiskali so v 20.000 izvodih zlasti prve zvezke, zadnje zvezke pa v kakih 5000 eksemplarjih. Vsakega šundromana pa se je povprečno prodalo in plačalo 3000–4000 iztisov. Zvezek je stal 20–30 vinarjev, cel šundroman v 100 zveskih torej 20–30 kron. Usiljivi kolporterji imeli so zlasti po mestih med nižjimi sloji, posli in delavci ter delavkami, bogato žetev. [...] Lahko se trdi brez pretiravanja, da je šlo iz žuljavih slovenskih rok za te poneumnevalne šundromane v približno 3 letih 350.000 [...] kron v žepe tujih Židov. [...] S pravo rafiniranostjo izrabljali so ti bedasti šundromani narodni čut našega ljudstva na ta način, da je kak »junak«, ki dela vratolomne neumnosti in neverjetnosti po svetu – rodom Slovenec, Slov. Amerikancem so pošiljali Židje šundromane pod ovitkom, ki je imel debelo tiskan stavek »Pozdrav iz domovine!« [...] ker je na koncu zvezka vedno kak »šlager«, da vstajajo lasje, kupoval je do konca, dokler mu ni žid izvabil iz žepa vseh 20–30 K. Nekaj let so Židje mirovali. Sedaj pa je zopet začela med Slovenci kolportirati dunajska tvrdka Rubinstein to blago. Šundroman ima naslov »Strah na Sokolskem gradu ali Nedolžna v blaznici«; priloženo ima sliko »skrivač napravljene ročne dela nesrečne junakinje našega romana« z napisom: »Jaz nisem blazna, Moj duh je popolnoma zdrav, Kdo me reši iz blaznice, Ime mi je Rožica Kamenska-Jaklič«. [...] Slovenci ne kupujte židovskega »slovstva«, ki se norčuje iz vaše zdrave pameti! (Židovski šundromani preplavljajo zopet slovensko zemljo. *Nova doba* 20. 6. 1908, 3)

Kdo kvari domišljijo narodov s takozvanimi šundromani, ki nimajo prav nobene umetniške vrednosti? [...] Znani so romani: »Beračeve skrivnosti«, »Grofica beračica«, »Strah na Sokolskem gradu«, ki jih je ljudstvo kar požiralo. Proč z njimi! Kdo v Avstro-Ogrski največ kupčuje s človeškim mesom in se ne sramuje z zvijačo in silo loviti večkrat na limanice nedolžnih deklet, kdo največ vzdržuje po mestih nesramne

hiše? Judje. (Židovstvo v Avsto-Ogrski. *Društvenik* (Domoljubova priloga) 3. 6. 1909, 433–436)

Krividno za veliko popularnost kolportaže so pripisovali dejstvu, da ni dovolj izvirne poljudne literature, kakor jo pišejo Anton Koder, Fran Detela, Ivo Trošt ali Josip Stare, in predlagali, naj se tudi domača literatura razpečava na način kolportaže. Kolportaži so očitali vzbujanje nizkih instinktov, namesto da bi bralca povzdigovala, vzgajala in izobraževala, njenim založnikom zaslužkarstvo, bralcem, zlasti ženskam, pa da dajejo prednost nemški literaturi.

Ivan Cankar se je leta 1910 obregnil ob mlade pisatelje, ki prirejajo tuje šundromane:

Pred nekaterimi leti je neki dunajski žid lovil študente, da bi mu prevajali v slovenščino tisti nesramni šund, zoper katerega so prav takrat začeli pošteni časopisi brezobziren boj [...] Nazadnje je vendarle stopila grofica beračica z blatnimi čizmi v hišo slovenske književnosti in dobili smo, česar prej nismo imeli: čist, pristen, razgaljen šund. Nerodno je le bilo, [...] da nismo imeli svojega domačega, samoniklega šunda. Letos smo ga dobili [...] »Žena« je zadelala vrzel v naši literaturi, kakor zamaši pest blata luknjo v zidu. (*Ljubljanski zvon* 1910, 441)

Roman *Žena*, ki ga je pod psevdonimom Artur Sever napisal Vitomir Feodor Jelenc, je prvi slovenski erotični roman in bolj kot na *Grofico beračico* spominja na Cankarjevo *Gospo Judit*; od tod Cankarjeva nejevolja. Motivi in slog kolportažnega romana so vplivali na nekatere druge romane (Pavlina Pajk: *Slučaji usode*, 1897; Fran Zbašnik: *Z viharja v zavetje*, 1900).

Drugi val kolportažnih romanov na Slovenskem

Boj proti šundu je prinesel prepoved kolportažnega romana v tedenskih nadaljevanjih, zato so bila nadaljevanja primorana privzeti formo časopisa. Med letoma 1927 in 1930 so kolportažni romani tako izhajali v obliki (večinoma neohranjenih) časopisov, ki so jih prodajali po trafikah: *Ljudski roman* (Ljubljana 1925, 25 zvezkov), *Romani* (Zagreb 1927), *Lepi romani* (Zagreb 1928, 70 zvezkov), *Zabavni tednik* (Zagreb 1928, 4 serije), *Širom svijeta. Zbirka napetih pustolovskih dogodivščin Percy Stuarta* (Zagreb 1928–30, 3 serije), *Novi romani* (Zagreb 1929–31, 3 serije).

Obseg snopičev, ki so izhajali enkrat do štirikrat tedensko, z obvezno sliko na naslovnici, je bil 16 strani, stali so po en dinar. Tu so izšli *Osvetnik – Življenje in ljubezen ruske carice Katarine* (100 din), *Skrivnosti ruskega carskega dvora ali radi ljubezni nedolžna v prognanstvu* (1320 strani, 80 din), *Giuseppe Garibaldi ali gospodar noči* (80 din), *Feodora, nesrečna ruska velika kneginja* (40 din), *Ljubezen in sovraštvo na Habsburškem cesarskem dvoru* (1100 str., 100 din).¹³ V vezani obliki sta te in druge romane v naslednjih letih po časnikih oglašala Nakladni zavod Slovo iz Zagreba in Pučka Nakladna Knjižara: *Črni kapetan in črni bratje* (40 din), *Rigo Muratti, sovražnik trinogov, maščevalec nedolžnih: Roman Španije* (40 din), *Gitana* (70 din), *Grof Karlo Moor, Zablude ljubavnega življenja, Higijena prve poročne noči, Revolucija krvi, Kraljica greha*.¹⁴

¹³ Najlepši ilustrovani romani. *Jutro* 9. 4. 1932.

¹⁴ Tone Kralj: Kronika. *Sodobnost* 1933.

Ti romani vzbujajo s svojo vsebino in s svojim opisovanjem najnižje instinkte, dražijo njegove čute tako, da otopiš za vse lepo in dobro. Človek, ki se je zastrupil s tem štivom, ne more več čitati niti navadnih časniških vesti. Vse mu je premalo zanimivo, premalo napeto. Življenje si predstavlja kot velik cirkus, kjer se vse povprek kolje, se uničujejo srca, arena je polna vitezov in grbcev s krvavimi bodali, njihovi žepi pa so polni stekleničic strupov. Pa to ni plehek dovtip, temveč živa resnica. Poznam ljudi, ki so že popolnoma prepojeni s tem štivom in menda ne bi mogli živeti brez teh zvezkov. [...] Nalašč sem stopil v neko trafiko in sem trafikantinja vprašal, koliko teh zvezkov dobi na teden. Rekla mi je: »Vsakega romana po 100 zvezkov.« To je mnogo. »Pa prodaste vse?« »Skoro vedno. Včasih moram še celo brzojaviti po nje.« [...] V Ljubljani je pa trafik in trgovinic, ki se bavijo s tem, kakih 200. In koliko jih je še v vsej Sloveniji! Premislite samo, kako težki milijoni gredo za to štivo! Tu ni treba besed, številke govorijo same. In vse to požre židovski kapital v Zagrebu. (I[van] Bučer: O šundu. *Sokolšč* 11/4 (1929))

Berilo so zavračali tudi zaradi jezika, ki je »neka analfabetska rusko-hrvatsko-slovenska žlobudravščina«. ¹⁵

Negativna podobna kolportažnega romana v slovenski publicistiki je v ostrem nasprotju z njegovo bralsko priljubljenostjo in vplivom. Ker nam je bralska dimenzija literature še kako mar, smo veseli vsake nove najdbe.

Literatura

FETZER, Günter, 1980: *Wertungsprobleme in der Trivialliteraturforschung*. München.

HLADNIK, Miran, 1983: *Trivialna literatura*. Ljubljana: DZS (Literarni leksikon, 21).

Kolportaža. *Wikipedija, prosta enciklopedija*. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Kolporta%C5%BEa>

KOSCH, Günther, NAGL, Manfred 1993: *Der Kolportageroman: Bibliographie 1850 bis 1960*. Stuttgart, Weimar: Metzler.

NALEWSKI, H., 1986: Kolportage. *Wörterbuch der Literaturwissenschaft*. Uredil Klaus Träger. Leipzig: Bibliographisches Institut.

SCHENDA, Rudolf, 1970: *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*. Frankfurt am Main.

ŠKREB, Zdenko, 1985: Kolportaža. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit.

UEDING, Gert, 1973: *Glanzvolles Ellend: Versuch über Kitsch und Kolportage*. Frankfurt.

ZELLER, Rosmarie, brez letnice: Kolportageliteratur. Historischen Lexikon der Schweiz. www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D28705.php

ZVAB, brez letnice: Zentrales Verzeichnis antiquarischer Bücher. www.zvab.com

¹⁵ Tone Kralj: Kronika. *Sodobnost* 1933.

BEATIN DNEVNIK LUIZE PESJAK: MEDIALNI VIDIKI*K 190-letnici rojstva Luize Pesjakove***Urška Perenič**Filozofska fakulteta, Ljubljana
urska.perenic@ff.uni-lj.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.211-219

Roman Luize Pesjak zaradi nekonvencionalne odločitve za dnevniško obliko v slovenski književnosti lahko zavzame čisto posebno mesto. Dnevniški roman temelji na dnevniku kot eni od oblik rokopisne kulture in načinov zasebne komunikacije, ki se prek fingirane prvoosebne pripovedovalca in skozi objavo lahko osvobodi praktičnouporabnega in rokopisnega konteksta, se literarizira in postane podlaga za nastanek literarnega žanra dnevniškega romana. V prispevku nas zanimajo doslej spregledani medialni vidiki romana, tj. kako komunikacijska oblika dnevnika, v katerem se umetniško delo izraža in posreduje, vpliva na vsebinsko-pomensko in izrazno-strukturno raven dela.¹

dnevniški roman, žanrska inovacija, medialnost, rokopisna kultura, kultura tiska

The novel by Luiza Pesjak – due to the unconventional decision to present it in the form of a diary – occupies a special place in Slovene literature. The diary novel is based on the diary as a form of manuscript and personal communication, through which, by means of a fictional first-person narrator and through publication, the narrator can free him/herself from the practical and manuscript context and thus literalise her/himself, creating the foundation for the origin of the literary genre of diary novel. The article considers the so far overlooked mediality of the novel, i.e. how the communicational form of the diary, through which the artistic work expresses and mediates itself, influences the content and concept, as well as the formal-structural level of the work.

diary novel, genre innovation, mediality, manuscript culture, print culture

1 Slovenska literarna kritika in literarna zgodovina o *Beatinem dnevniku***1.1 Glavna spoznanja**

Dnevniškemu romanu Luize Pesjak *Beatin dnevnik* (Novo mesto, J. Krajec, 1887) je Anton Slodnjak (1975: 210–11) odrekel tako umetniško prepričljivost kot življenjsko verjetnost. Strinjal se je z Jankom Kersnikom, ki je v kritiki za *Ljubljanski zvon* leta 1888 zapisal, da gre za epigonsko delo po zgledu nemške romanopiske E. Marlitt (1825–1887). Vendar Kersnik o Pesjakovi ni sodil čisto negativno. Prepoznal je, da je s tem romanom »prišlo v slovensko slovstvo **nekaj novega** [poudarila U. P.], česar sicer do sedaj – nismo pogrešali, a tudi ne posebno iskali.« (Kersnik 1888: 379)

¹ Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0239, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

V delu je očitno prepoznal žanrsko inovacijo, čeprav mu v programu nacionalne književnosti ni pripisal relevantne vloge. France Koblar je *Beatin dnevnik* v *Slovenskem biografskem leksikonu* na hitro in pejorativno odpravil z besedami, da je to sicer najboljše delo Luize Pesjak, da pa gre za ženski roman, čigar predhodnico je videl v njeni noveli *Rahela*, ter da »prinaša tipične konflikte in presenečenja tedanjih sentimentalnih družinskih povesti iz višjih slojev in je vse prepleteno s tujo konverzacijo in duhovičenjem.« (Koblar 2013) Miran Hladnik (1981, 2005, 2007), ki se je odmaknil od stališč »moško ekskluzivn[e]« in celo »moško šovinistične« literarne zgodovine, je v romanu Pesjakove prepoznal predvsem značilnosti ženskega (ljubezenskega) romana. Priznal mu je inovativnost, saj si je avtorica izbrala žanr, ki je bil povezan s tujo literaturo. Za razvoj nacionalne književnosti po njegovem ni bil posebej relevanten, ker so izobraženi slovenski bralci take zgodbe že lahko brali v nemščini. Pri *Beatinem dnevniku* je opozoril na pripovedno dolžino, po kateri je pisateljica daleč prekašala sodobnike, avtoričino spretnost v pripovedovanju, pohvalil je duhovito ironijo v romanu. Trideset let pozneje je Katja Mihurko Poniž (2010) na podlagi analize pripovednih strategij in povezav z deli evropskih pisateljic 19. stoletja nasprotovala obravnavi *Beatinega dnevnika* in nekaterih del Pavline Pajk kot (sentimentalne) podvrste trivialne književnosti. Bližje ji je umeščanje ženskega romana k psihološkemu oz. socialnemu romanu, kakor je to skozi motivno analizo predlagala Katarina Bogataj Gradišnik (Mihurko Poniž 2010: 50). Med spregledanimi povezavami z drugimi književnostmi je videla roman *Jane Eyre* (1847) Charlotte Brontë in Byronovo dramo *Manfred*, nakazala je povezave s predstavnicami francoske književnosti George Sand (prav tam: 52–54).

1.2 Spregled literarne zgodovine in novi vidiki za obravnavo

Beatin dnevnik je bil v domači literarni zgodovini torej obravnavan predvsem kot podvrsta trivialne književnosti oz. žanr ženskega romana, skoraj nobene pozornosti pa niso posvetili obliki dnevnika s specifičnimi snovnimi, motivno-tematskimi lastnostmi in izraznimi oblikovnimi možnostmi. Taki spregledi kažejo na to, da je imela slovenska literarna zgodovina skozi čas različne predstave o svojem predmetu raziskovanja. V prispevku nas zanimajo *medialni vidiki* romana,² s čimer mislimo na to, kako komunikacijska oblika dnevnika, v katerem se umetniško delo izraža in posreduje, vpliva na vsebinsko-pomensko (npr. intimnost komunikacije) in izrazno-strukturno raven dela (npr. členitev po dnevih). (Okvirni) medij naj bi v tem pogledu sooblikoval tako pomen literarnega sporočila kakor tudi vplival na njegove formalno-strukturne poteze. (Perenič 2017: 8–10)

V medijski znanosti lahko zasebni dnevnik postavimo v bližino komunikacijske oblike pisma³ (prim. Faulstich 2004). Izvorno je ena od komunikacijskih oblik rokopisne

- 2 S tem povezan pojem medialnosti ima vsaj še tri pomenske ravni: lahko se nanaša na štiri vrste medijsko posredovane komunikacije (ustnost, pisnost, avdiovizualnost, tudi teatralnost), lahko pomeni nabor lastnosti, ki zajemajo »bistvo« nekega medija (npr. filma, knjigotiska). Lahko se nanaša na učinke, ki jih imajo uporabljene medijske tehnologije na ravni človeškega zaznavanja in spoznavanja. (Perenič 2017)
- 3 Medijski teoretik Werner Faulstich govori o tradicionalnih [roko]pisnih in tiskanih medijih, kamor uvršča

kulture in načinov zasebne komunikacije, ki se skozi tiskano objavo (v primeru, da je bila pisana z namenom objave) in prek fingiranega prvoosebnega pripovedovalca nujno osvobodi praktičnouporabnega in rokopisnega konteksta (Kellner 2015: 16–18), se literarizira in s svojo formo dnevnika postane podlaga za nastanek literarnega žanra dnevniškega romana (angl. *diary novel*, nem. *Tagebuchroman*).

Če žanr dnevniškega romana obravnavamo v odnosu do medija, ki si ga jemlje za podlago, je *Beatin dnevnik* gotovo smiselno postaviti v bližino žanra pisemskega romana,⁴ ki podobno sloni na eni od oblik rokopisne komunikacije, pisma, oba pa zaradi svoje oblike dajeta vtis faktičnosti oz. avtentičnosti te komunikacije. Razlikovanje med faktično in fiktivno pripovedjo je temelj tako za razlikovanje med pismom in pisemskim romanom kakor med dnevnikom in dnevniškim romanom. Dnevnik in pismo sta bodisi dokumentarnega bodisi literarnega značaja,⁵ pri čemer gre v literaturi za posnemanje (roko)pisne komunikacije iz vsakdanjega življenja. (Kellner 2015: 18–20)

Z dokumentarnim oz. faktičnim značajem se dnevnik približuje spominom, reportažam in potopisom,⁶ ki so vrste literarnega pisanja v primeru, da se faktičnost podredi fiktivnosti, kar pomeni, da je njihov pripovedovalec tudi fiktivni, prav tako pa so bili pisani z namenom objave. Po nastanku se ponuja vsaj še primerjava dnevniškega romana z žanrom feljtonskega romana,⁷ samo da je ta povezan s tiskanim medijem časopisa oz. objavami v nadaljevanjih v njegovem podlistku. V obeh primerih medialni okvir pomembno kroji zgradbo, strukturo in/ali idejnost, sporočilnost dela.⁸

2 Dnevniški roman: Glavne značilnosti

Ko iščemo primerno teoretsko zaledje, ugotovimo, da podobno kakor v slovenski tudi v nemški literarni vedi dnevniški roman za razliko od avtobiografske proze ni bil predmet samostojnega oz. obširnejšega preučevanja; v nemškem jezikovnem prostoru manjka primernih leksikonskih in enciklopedičnih gesel na to temo.⁹ V anglosaškem

tudi medije zvezka, letaka in knjige. Zanje je značilno, da so skozi medijsko zgodovino ohranili svojo vlogo medija, na prehodu iz rokopisne v pretežno tiskano kulturo pa doživeli različne transformacije v tiskane medije in se diferencirali. Tako kot je pismo na papir napisano sporočilo, ki danes obstaja v elektronski obliki ali kot SMS-sporočilo (2004: 51 in nasl.), tako ima dnevnik svoje mlajše oblike v spletnem dnevniku (blogu) in vlogu.

4 Za prvi slovenski pisemski/epistolarni roman velja *Zorin* (1870) Josipa Stritarja, ki je izhajal v njegovi reviji *Zvon*.

5 Z dnevnikom kot obliko literarnega pisanja se je pri nas v diplomskem delu ukvarjal Igor Škamperle (1990).

6 V COBISS-u imamo pri izbirnem iskanju skupni ukaz LC=11 za spomine in dnevnik (Koda za literarno vrsto).

7 V angl. *journal novel* (Martens 1985), na angleški Wikipediji *serial novel/literature*. V slovenščini tudi podlistkarski ali časnikarski roman. Na Slovenskem na začetku zgodovine tega žanra stoji Jurčičev sicer zgodovinski roman *Ivan Erazem Tattenbah* (*Slovenski narod*, 1873), med bolj plodovitimi avtorji žanra je Miroslav Malovrh (Hladnik 2014).

8 Hladnik (2014) omenja, kako lahko nazorska orientacija periodične publikacije (npr. konservativne publikacije nasproti naprednim publikacijam) vpliva na sporočilnost objavljenega dela.

9 V spletni enciklopediji ni gesla *Tagebuchroman*, geslo *Tagebuchliteratur* je škrbina; naštetih je nekaj dnevniških romanov iz različnih književnosti. Slovensko geslo na Wikipediji je iz leta 2012 in je dokaj izčrpno; poleg kratke definicije žanra so nanizane njegove glavne značilnosti, podan je historiat žanra, na

prostoru se je s tem ukvarjala Lorna Martens.¹⁰ Nemška raziskovalka Renate Kellner se ne strinja z njenim umeščanjem dnevniškega romana v kontekst avtobiografskega pisanja, saj se na ta način znajde med t. i. faktičnim pisanjem (2015: 3). Kakor že Martensovi pa tudi njej razmejitve med avtobiografijo in avtobiografskim romanom po Lejeunu (1975)¹¹ služi pri poskusu razmejevanja dnevniškega romana od avtobiografske proze in dnevnika; taka razmejitev se ji zdi smiselna pri obravnavi žanrov, razpetih med faktičnim in fiksijskim pisanjem.¹² Podobno kakor v avtobiografskem tudi v dnevniškem romanu subjekt, ki se konstituira v procesu pisanja in je v vlogi pripovedovalca, iznajdeva fiksijsko zgodbo. Obe vrsti pripovedi sta (po G. Genettu) avtodiegetski; pripovedovalec je protagonist, je del namišljenega sveta pripovedi, pri čemer je razmerje med doživljajočim in pripovedujočim subjektom v dnevniškem in avtobiografskem romanu različno. Pripovedujoči in doživljajoči se med seboj različno zbližata oz. oddaljita drug od drugega. V avtobiografski pripovedi pripovedovalec običajno »dokumentira« tisto, kar se je v njegovem življenju že zgodilo, torej sta pišoči oz. pripovedujoči in doživljajoči subjekt bolj oddaljena drug od drugega, čeprav lahko pripoved preide v sedanost. Pripoved se v tem primeru tako kakor v dnevniškem romanu zaključi s sedanjim aktom pisanja. Za dnevniški roman pa je bolj značilno, da pripovedujoči in doživljajoči subjekt sovpadata oz. da pogosteje pride do ujemanja med ravnimi doživljanja, spominjanja in pisanja.

Ko primerja dnevniški in avtobiografski roman, se osredotoči tudi na čas kot narativno kategorijo (po Genettu in Lejeunu); zanimajo jo organizacija časa (reda), trajanje in frekvenca, ki pomenijo različne odnose med časom zgodbe in diskurza. Za dnevniški roman je značilno, da ne vsebuje anahronij oz. so te redke (datum kaže na red, kronologijo dogodkov), saj se pripoved suče okrog zelo bližnjih dogodkov; v nasprotju z avtobiografskim romanom, ki je bolj nagnjen k časovnim strnitvam, je dnevniški roman bolj dovzeten za obširnejše popisovanje dogajanja, opisovanje (čas diskurza je zato daljši od trajanja popisanih dogodkov v zgodbi); dogodek, ki se je zgodil enkrat, pa se v dnevniškem romanu praviloma poda enkrat (možnih je tudi več reprezentacij istega dogodka v različnih funkcijah). Kratko rečeno, sta si čas dogajanja in pripovedovanja v dnevniškem žanru zelo blizu oz. se prekrivata, saj dogajanje v času pisanja še ni zaključeno. (Kellner 2015: 10–15)

Dnevniški roman kot *per se* literarno pisanje ista raziskovalka opredeli v odnosu z (neliterarnim) dnevnikom. Splošna in za oba veljavna definicija pravi, da gre za vrsti, za kateri je značilno takojšnje zapisovanje doživetega in izkušenega, kar pomeni, da do teh doživetij in dogodkov ni večje distance. (prav tam: 15) Povzema definicijo Petra Boernerja (1969: 11 v Kellner 2015: 15), ki se osredotoča na formalne značilnosti

začetku katerega stoji s svojim delom Luiza Pesjak, od drugih jezikov ga pozna samo še švedščina.

10 V knjigi *The Diary Novel* (1985) je prva izčrpno prikazala zgodovino žanra od 18. stoletja do sodobnosti. Lotila se je njegovih primerov v angleški, nemški, francoski književnosti in segla celo v skandinavske književnosti ter k Rusom (npr. Gide, Butor, Rilke, Frisch).

11 Philippe Lejeune, *Le pacte autobiographique*, Pariz, 1975.

12 Na ta način premošča obe skrajni stališči, da gre v primeru tovrstne proze bodisi samo za samonanašalne fiksijske žanre bodisi da imamo opraviti zgolj s faktičnim pisanjem.

dnevniškega pisanja, veljavne tudi za dnevniški roman, ter izpostavlja rednost zapisovanja oz. poročanja (po dnevih) in jasno razporeditev oz. ločitev posameznih zapisov oz. dogodkov. Po Sybille Schönborn (2003: 577 v Kellner 2015: 16–17), ki loči med fiksijskimi in nefiksijskimi dnevniki, pa je za dnevniški žanr poleg glavne formalne značilnosti kronološke navedbe dogodkov, označenih z datumom in na ta način razmejenih med seboj, značilno, da gre za zasebno pisanje. S. Schönborn navaja, da vpisovalec v dnevniku lahko »dokumentira« ustvarjalni proces pisanja. Matias Martinez in Michael Scheffel (2012 in 2003: 89 in nasl.; tudi v Kellner 2015: 268) strukturirano členitev dnevnika po datumih oz. dnevih povezujeta z zavestno namero vzbuditi iluzijo stvarne pripovedi in dati zgodbi navidezno dokumentarni značaj. Z drugimi besedami se v dnevniškem romanu meja med nefikcijo in fikcijo oz. med stvarno in imaginarno komunikacijsko situacijo, v kateri [fiktivni] pripovedovalec-protagonist [dnevno] beleži dogodke iz svojega življenja, zabriše (prim. tudi Kellner 2015: 17).

Na posebno zgradbo dnevniškega romana, ki kaže na značilnosti rokopisno-tiskanega medija dnevnika, v katerem se izraža, je pred tem opozorila Lorna Martens: poročanje, opisovanje po dnevih vzbuja občutek dejanskosti dogajanja. Navedla je tudi podatek, da je dnevniški roman, začenši z *Robinsonom Crusoejem* (1817) Daniela Defoeja, po pogostnosti in priljubljenost vendarle žanr 20. stoletja. To pomeni, da imamo pri *Beatinem dnevniku* v slovenski književnosti opraviti z žanrsko inovacijo in njenim zgodnjim pojavom v 19. stoletju. Med značilnostmi tega novega žanra, ki so pogojene z rokopisno-tiskanim medijem dnevnika, v katerem se posreduje, ne moremo niti mimo še ene značilnosti, na katero Martens (1985: 21) izrecno opozarja, in sicer avtodiegetskega pripovedovalca, ki se ne le konstituira kot subjekt skozi ustvarjalni proces pisanja, ampak je hkrati sam svoj bralec.

3 *Beatin dnevnik*: medialni vidiki

Nadrobneje bomo pogledali, kako se prvi slovenski dnevniški roman, ki se tako samoopredeljuje v naslovu (v paratekstu pa kot roman), samorefleksivno loteva medialnih vidikov dnevnika: zlasti kako se v odnosu do svojega medijskega okvira dnevnika konstituira njegov doživljajoči, pišoči in beroči pripovedovalec oz. pripovedovalka, kako je avtorica v delu izrabila in reflektirala formalno-strukturne in nekatere vsebinske vidike dnevnika (npr. zunanja členitev po dnevih, časovna ureditev vpisanih dogodkov, zasebnost oz. zaupnost komunikacijske situacije).

Pripovedovalka in protagonistka Beata na skoraj samem koncu romana (vpis z dne 19. julija 1876), in potem ko ji Rihard izpove ljubezen in jo pride zasnuti h grofici, samo sebe označi kot lastno bralko; je tista, ki je skozi roman sama sebi govorila o sami sebi in zase. S temi besedami se tudi za več kot eno leto poslovila od dnevnika, ko nastane še zadnji vpis.¹³

Koliko sladkih mislij bodem vtakala v vsako reč in v bodočih časih bodem tudi v nji
spominaje se čitala kakor v svojem dnevniku [poudarila U. P.]. [...] Z Bogom

13 Epilog dnevnika napiše v Rihardovi vili N. 21. avgusta 1877. leta.

zatorej, ljubi, zvesti prijatelj, prazunj posedaj in počivaj mirno! Jednoč, se vé, kedar bodem srčnejša, prideš zopet na dan, kajti skrivnosti ne sme biti mej možem in ženo, a do tačas zdravstvuj! (Pesjak 1887: 159–60)

Dosti pogostejše in izrazitejše pa so Beatine refleksije svoje vloge kot pripovedovalke in glavne junakinje, kar je gotovo mogoče brati tudi kot refleksijo medialnih značilnosti dnevnika, ki je temelj za nastanek novega romanesknega žanra. Pripovedovalka na več mestih nagovarja in hkrati pooseblja dnevniški medij pisanja, s čimer po eni strani vseskozi uzavešča samo obliko umetniškega dela (dnevnik), po drugi strani pa permanentno oživlja imaginarno komunikacijsko situacijo, v kateri na dialoški način¹⁴ pripoveduje svoje (fiktivno) sedanje življenje. V romanu se sedemkrat obrača na dnevnik z besedami »dnevnik moj« oz. »dnevnik, stari prijatelj«, ¹⁵ s čimer na način navideznega dialoga (ki je pravzaprav monolog) vzpostavlja občutek zaupnosti (prijateljskega) pogovora. Na začetku romana, v katerega vstopimo *in medias res* in se začne s prihodom guvernante na graščino (to je tudi prvi vpis v dnevnik z dne 20. maja 1875), izvemo, kako osirotela Beata zlasti po smrti matere potrebuje sogovornika (predstavlja si celo, da materi na ta način pošilja sporočila), prav tako pa je njeno vpisovanje v dnevnik v socialno-psihološki funkciji. Dnevnik namreč postane navidezni sogovornik, ki mu želi zaupati vse, kar se ji dogaja na graščini, se izpovedati in »olajšati z besedo«. ¹⁶

Dnevnik moj, pomózi mi, anti veš, da žive duše na sveti nimam, kateri bi mogla zaupati, in da se mi čustvo časi mora olajšati z besedo, sicer me zaduši. Zvest si mi prijatelj bil, po tebi sem segla, ko je otrpnilo srcé, katero je do poslednjega udarca le záme bilo, kateremu je slednja mojih mislij bila očita. Vpisujé váte vsako čustvo, dozdevalo se mi je, da preljubi mrtvi materi pošiljam poročila, naj ji torej tudi ta hip povem, da mi je neizrečeno težko pri srci, da zopet prav živo čutim, kakó čisto osamljena sem na širem sveti! Kaj čaka tujke med tujci? (Pesjak 1887: 3–4)

Zlasti po usodni seznanitvi z Rihardom pa vpisovanje v dnevnik postane način, kako se izkopati iz nenavadnega stanja duševne otopelosti, ki mu Beata ne ve vzroka oz. si ga še noče priznati (npr. Pesjak 1887: 34).

Pesjakova je Beati v usta položila celo premislek o svoji drzni, če ne že radikalni izbiri žanra, ki sloni na komunikacijski obliki dnevnika. Preden se z grofico odpelje v Benetke, Beata prispeva naslednji vpis v dnevnik:

Ti, dnevnik moj, ostaneš tukaj [na graščini, namreč]. Ne morem ti pomagati. Bolje je, da te ne vidim, dokler nisem zopet prejšnja. Zapaziti bi te tudi utegnil po poti tuj pogled; védi, junaštvo moje je šlo po vodi! Ko je bil bolan, dozdevalo se mi je vse jedno, če bi ves svet zvedel, da – da – ne, nehčem! a sedaj trepečem o misli, da bi se nekomu vsiljevati utegnila le slutnja o – o ljubezni moji! Kakó zoperno je vendar pisati! Kaj je lažje govoriti! Kar se glasno po nobeni ceni izreči ne more, to se zašepeče, **a tù, tù na listu se ne da prikrivati nijedna besedica** [poudarila U. P.]. – (Pesjak 1887: 129)

14 Janko Kos je *Beatin dnevnik* skupaj s *Trpljenjem mladega Wertherja*, *Zorinom*, *S poti* in nekaterimi drugimi romani, ki spadajo bodisi v pisemski bodisi dnevniški žanr, opredelil kot dialoški roman (1998: 5).

15 Izraz »dnevnik« skozi delo uporabi trinajstkrat.

16 Zlasti po tem, ko je Rihard očitno vanjo vsadil nemir, pove, da ji je »[n]ajvečje veselje [...] pri mojem dnevniku sedeti ter se mu izpovedovati, zlasti v tihi noči in zjutraj« (Pesjak 1887: 33–34).

Luiza Pesjak je komunikacijsko zasebnost dnevnika, ki postane oblika njenega romana, obenem spretno povezala z nekaterimi motivno-tematskimi plastmi, ki jim ustreza zaupna naravna dnevnika. Mislimo zlasti na: motiv in temo incesta med Rihardom in Doro, ki se odzrcali v incestoidnem razmerju iz Byronovega *Manfreda*,¹⁷ skrivnostno in nesrečno razmerje med mlinaričino hčerko Anico in grofom, o katerem Beata izve ob obisku mlina,¹⁸ Beatino prav tako prikrivano ljubezensko hrepenenje po Rihardu, ki se lahko uresniči šele na koncu romana, in sicer z Dorino smrtjo in Rihardovo čudežno ozdravitvijo. Dnevnik je ravno tako pravišnji zaupnik za zgodbo o grofu, Dori in Rihardu,¹⁹ kakor jo je doživela grofica in je dotlej razen Beati ni razkrila nikomur (vpis z dne 3. julija 1875 v Pesjak 1887: 47–59).

V dnevniku kot obliki zasebnega pisanja si revna in navidezno nedolžna Beata privošči norčevanje iz nadute kneginje Pavlovne, zlasti tedaj, ko dvojčici Roza in Vijola pred njo ne izkažeta primerne znanja ob slikah slavnih prednikov. Pavlovna se v očeh Beate izkaže za oholo, prevzetno, nesimpatično aristokratinjo, kar je implicitna kritika socialno-ekonomsko višjega sloja, ki si je guvernanta v tako bogati in pomembni družini drugače ne bi mogla privoščiti (vpisa z dne 4. in 24. julija 1875 v Pesjak 1887: 59–70 in 79–82). Ne nazadnje pa je dnevnik tudi pravišnja »vadnica« za Beatin poizkus prevoda zgoraj omenjenega dialoga iz *Manfreda* v materinščino, kar se ji zdi »predrzno delo«.²⁰

Še bolj »predrzna« in že prefinjeno prevratna pa je avtoričina odločitev, da bo v tako intimno obliko pisanja, kot je dnevnik, vtkala domoljubno idejo, saj je osrednja zgodba ljubezenska. Izrekanje domoljubja je v delu spretno prikrito, vendar ga v tej prikritosti in intimni situaciji dnevniskega izrekanja občutimo kot še bolj odkrito, pristno in nenarejeno.

Domoljubnih pasusov ni položila v usta protagonistke, temveč je to vlogo zaupala *mademoiselle* de Latour. Zoë de Latour pride na graščino skupaj s kneginjo Pavlovno in deklamira domoljubne verze, v katerih prepoznamo pesem Andréja Chéniera (1762, Carigrad–1794, Pariz) *Sans parents, sans amis et sans concitoyens*; Chénier med drugim poje, da bo ime Francije vedno v njegovih ustih. Latour zatem Beati,

17 Ko zvečer Beata grofici prebira iz Byrona in pride do mesta v knjigi, kjer Manfred roti Astarto, strežaj napove prihod Riharda, ki ta del besedila tudi prebere. Beati to ne gre iz glave, saj med njegovim prebiranjem spozna, da Rihard prav tako trpi kakor Manfred; podobi Riharda in Manfreda se začneta pretapljati druga v drugo. V sanjah nato sreča noro mlinarico, Riharda in Doro z mirtinim vencem in smrtno bledo (vpisa z dne 25. in 28. junija 1875 v Pesjak 1887: 36–47), kar je svojevrstna prolepsa v dogajanju.

18 Vpis z dne 12. junija 1875 (Pesjak 1887: 24–30). Zblaznela mlinarica, ki se ji je hči utopila, vso krivdo pripisuje grofu, ki ji je hčer odpeljal v mesto in jo zavedel.

19 Izvemo, da se je grof Doro odločil poslati h kneginji Pavlovni, saj je ni hotel dati v zakon neplemenitemu Rihardu. Pravi razlog pa je bilo njuno incestoidno razmerje, kar je pozneje hčerki v zaupnem pogovoru tudi razkril.

20 »Mislëč, da si glavo najprej streznim pričënši kako težavno dušno delo, da bode vtisek izgubil nekako svojo moč, ako ga iz možjan prenesem na popir, drznila sem se — Manfredovo zarotbo, to visôko pesem strasti preložiti v materini svoj jezik. Blazno, zlobno početje, s slabim svojim peresom tikati se nesmrtnega dela! Bodisi, ne morem inače! — [...] Ti, dnevnik moj, ti, ki si potrpežljivo prenašal uže mnogo, ti, ki me nisi nikoli grajal, ampak mi vsegar vračal zaupanje, vzprejmi moje predrzno delo in daj, da se mi po njem vpokoji razvnetá duša!« (Pesjak 1887: 44–45)

»plavolasemu slovenskemu dekletu«, s katero se pogovarjata po francosko, ponudi prijateljstvo. (Pesjak 1887: 69–70) Francozinja, ki je pridevek »de« v priimku dobila po zaslugi deda, častnika v bitki pri Waterlooju, se Beati sicer ne zdi lepa, vendar jo ta s skoraj fotografsko natančnostjo opiše kot izjemno živahno, koketno, elegantno, bistro. Po očetu je »vneta domorodkinja«, ki »v Franciji ‘vélicege’ naróda ni mogla gledati ponižanega« in je odšla na tuje, medtem ko ji je mati predala ljubezen do umetnosti in posebej poezije; »zvolila si je pôsel bralke in Francijo neprestano molëč sedaj v tujini z Bérangerom²¹ in Hugom hrepeni po nji.« (prav tam: 72–74) Iz poznejšega Beatinega vpisa z dne 5. junija 1876 izvemo, da ji je pisala Zoë, ki je zdaj srečna doma, »v mestu, katero Victor Hugo po pravici imenuje ‘srce vsega sveta’«. Prevratniški potencial imajo tele njene besede, s katerimi se spotika ob nemško barbarstvo, se zavzema za narodovo samostojnost in izraža svojo republikansko miselnost, ki najbolj pride do izraza tam, kjer se nasmiha ob porazu francoske vojske pri Sedanu 1870, ko je bila ustanovljena Tretja republika.

Rešena sem vseh barbarov, zlasti nemških, omika, Beata, stanuje samo pri nas! Civilizacija je le tamkaj, kder je narod nje voditelj, in moj narod je bil od nekdaj veliki. Kako se iz razvalin razcvita moj Pariz! Lepši, ponosnejši, večji je od dne do dne. In razvneti republičanka ne bi bila jaz, ki ga ljubim? Blagoslavljeni na večno nasledki Sedana! *Ainsi soit-il!* — (prav tam: 139)

Francozinja de Latour je kot taka po čisto človeški ter miselni naravnosti pravo nasprotje vzvišene kneginje, zlasti z idejo svobode, domoljubja in narodne zavesti pa tudi tuje oz. nemške »omike«, ki jo v romanu negativno pooseblja naduta kneginja, predstavnica nemškega plemstva na Kranjskem. Ko de Latour omeni svojo novo gospodarico v Parizu, ki je francosko-poljskega rodu,²² ni mogoče spregledati namigov na francosko-slovansko »zaveznitvo« kot alternativo dominantnejši nemški kulturi.

Pesjakova je pripoved umestila v nedavno preteklost, ki je v bližnjem stiku s sedanjostjo in bi bila lahko izkušena preteklost. Velika večina vpisov je iz leta 1875 (od maja do septembra), manjšina iz leta 1876 (od maja do julija), epilog je nastal 21. avgusta 1877. Z vidika organizacije časa izstopa kronološko zaporedje dogodkov, na kar kažejo datumi, pripoved guvernante pa se prav tako nanaša na bližnje dogodke, ki so malo oddaljeni od akta pisanja (zgodili so se denimo sinoči), tako da sta čas pripovedovanja in dogajanja večidel prekrivna. Ker je med fiktivnim dogajalnim časom in dejansko letnico nastanka romana (1882)²³ največ pet let, med letnico izida romana in fiktivnim časom dogajanja pa dobrih deset, to daje dnevniškoromanesknimi pripovedi pridih avtentičnosti (in morda celo avtobiografskosti).

4 Za zaključek

Ne gre namreč pozabiti, da je Luiza Pesjak kot rosno mlado dekle, staro 16 let, začela pisati dnevnik. V NUK-u hranijo tri zvezke z letnicami 1844, 1845 in 1846,

21 Pierre-Jean de Béranger (1780–1857) je bil za časa svojega življenja priljubljen pesnik, ki so ga postavljali ob bok vélikega Victorja Hugoja (1802–1885). Pisal je tudi slavlilne pesmi Napoleonu.

22 Luiza Pesjak je bila po materi poljskega rodu.

23 Urednik *Kresa* Jakob Sket je roman leta 1882 zavrnil (Koblar 2013; Hladnik 2007: 41).

v katerih je popisala tako svoje družabno življenje kot ljubezenske zgoode. (Perenič 2006: 236) Če lahko sklepamo iz rednosti vpisovanja v dnevnik in debeline zvezkov, je bila to nedvomno oblika, ki jo je praktično obvladala.

Komunikacijsko obliko dnevnika si je izbrala tudi za svoje najobsežnejše pripovedno delo in s tem v slovensko književno zakladnico prispevala prvi primerek dnevnškega romana. V njem je obenem zelo dobro reflektirala vse ključne izrazne in vsebinske lastnosti medija, v katerem se roman posreduje. Izmed medialnih vidikov zagotovo izstopa način, kako se v odnosu do okvirnega medija dnevnika konstituira pripovedovalka-bralka. *Beatin dnevnik* zato ni samo »skorajda prvi slovenski ženski roman« (Hladnik 2007: 39), temveč predstavlja v razvijajočem se sistemu slovenske književnosti tudi žanrsko inovativno delo. Z njim je skupaj s Kersnikom v slovensko književnost res prišlo »nekaj novega«.

Viri in literatura

- BOGATAJ GRADIŠNIK, Katarina, 1989: Ženski roman v evropskem sentimentalizmu in v slovenski literaturi 19. stoletja. *Primerjalna književnost* 12/1. 23–41.
- FAULSTICH, Werner, 2004: *Medienwissenschaft*. München: Fink Verlag.
- HLADNIK, Miran, 1981: Slovenski ženski roman v 19. stoletju. *Slavistična revija* 29/3. 259–296.
- HLADNIK, Miran, 2005: Malo po nemško, malo po slovensko. www.ijs.si/lit/luiza.html
- HLADNIK, Miran, 2007: Luiza Pesjak. Alenka Šelih (ur.): *Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Tuma, SAZU. 39–42.
- HLADNIK, Miran, 2014: Začetki slovenskega feljtonskega romana. Norbert Bachleitner: *Začetki evropskega feljtonskega romana*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 125–179.
- KELLNER, Renate, 2015: *Der Tagebuchroman als literarische Gattung: Thematische, poetologische und narratologische Aspekte*. Berlin, Boston: de Gruyter.
- KERSNIK, Janko, 1888: Beatin dnevnik, roman, spisala Lujiza Pesjakova. *Ljubljanski zvon* 8/6. 379–382.
- KOBLAR, France, 2013: Pesjakova, Luiza (1828–1898). *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi417228/
- KOS, Janko, 1998: Novi pogledi na tipologijo pripovedovalca. *Primerjalna književnost* 21/1. 1–20.
- MARTENS, Lorna, 1985: *The Diary Novel*. Cambridge: University Press.
- MIHURKO PONIŽ, Katja, 2010: Prispevki slovenskih pripovednic k žanrski podobi proze 19. stoletja. *Jezik in slovstvo* 55/1–2. 47–59.
- PERENIČ, Urška, 2006: Poetische Versuche 1843–1844 Luize Pesjak – poskus umestitve dela nemške ustvarjalnosti na Slovenskem v okvir slovenske literarne zgodovine. *Slavistična revija* 54/2. 233–243.
- PERENIČ, Urška, 2017: Še k pojmu medialnosti. *Slavistična revija* 65/1. 3–19.
- PESJAK, Luiza, 1887: *Beatin dnevnik: Roman*. Novo mesto: J. Krajec.
- SLODNJAK, Anton, 1975: *Obrazi in dela slovenskega slovstva*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

ZGODOVINSKOJEZIKOSLOVNE OBRAVNAVE IN DRUGI PRISTOPI

JEZIKOVNE SPREMEMBE V IZDAJAH PRVE SLOVENSKE POSVETNE PESNIŠKE ZBIRKE VALENTINA VODNIKA (1806) IN PRVE POVESTI JANEZA CIGLERJA (1836) V 19. STOLETJU

Irena Orel

Filozofska fakulteta, Ljubljana

irena.orel@ff.uni-lj.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.223-235

V prispevku bodo na vzorčni primerjavi avtorskega in uredniškega spreminjanja natisnjenih in rokopisnih pesmi Valentina Vodnika obravnavani uredniški posegi na vseh jezikovnih ravnanah v mlajših izdajah *Pesmi za pokušino* (1806; 1869, 1891) ter v novem natisu Ciglerjeve povesti *Sreča v nesreči* (1836, 1882). Predstavljene bodo jezikovne spremembe med pokrajinsko in splošnoslovensko razvojno stopnjo knjižnega jezika v 19. stoletju in opredeljeni različni pristopi k jezikovnemu posodabljanju v poeziji in prozi.

zgodovina slovenskega knjižnega jezika, začetki slovenske umetne posvete poezije in proze, jezikovne posodobitve

The paper will use a sample comparison of the authorial and editorial changes to the printed and handwritten poems by Valentin Vodnik to address the editorial interventions at all the language levels in the newer editions of *Pesmi za pokušino* (Poems for Sampling) (1806; 1869, 1891) and in the new print of Cigler's tale *Sreča v nesreči* (A Blessing in Disguise) (1836, 1882). It will present the linguistic changes between the provincial and general Slovene literary language in the 19th century and define various approaches to language modernisation in poetry and prose.

history of the Slovene literary language, the beginnings of Slovene secular artistic poetry and prose, language modernisation

1 Uvod

Ob obletnicah dveh začetnikov slovenske posvete poezije in proze, duhovnikov Valentina Vodnika (1858, Ljubljana Zgornja Šiška–1819, Ljubljana) in Janeza Ciglerja (1792, Ljubljana Vodmat–1869, Višnja Gora),¹ bodo obravnavane avtorske in uredniške jezikovne spremembe v izbranih pesmih iz Vodnikove prve pesniške zbirke² *Pesme sa pokušino* (v nadaljevanju PP) (1806)³ glede na njegove starejše

1 France Kidrič (2013) v *Slovenskem biografskem leksikonu* (v nadaljevanju SBL) omeni, da je imel »Vodnika za učitelja ter se za njegove pesmi pač še v času njihove sveže aktualnosti tako navdušil, da jih je znal še v poznejših časih na pamet.«

2 Janko Kos (1990: 101) kljub ugotovitvi, »da ni bila ravno prva zbirka te vrste« (ob Devovem 2. zvezku *Pisanic* in Knoblovi zbirki (1801)), navaja, da je »obveljala za prvo slovensko samostojno pesniško knjigo posvetnih umetnih pesmi«.

3 Vodnik je večkrat spremenil izrazno stran naslova zbirke: 1806 *Pésme sa pokušino*, v popravkih v natis

objave, popravke v izvod PP in glede na kasnejše rokopise, ki jih je do leta 1839 za natis pripravljala Kastelic (t. i. Kasteličev rokopis), ter kasnejše tiskane izdaje (Fran Levstik 1869, Fran Wiesthaler 1891) ter v prvi izvorni poučni povesti Janeza Ciglerja *Šrezha v' Nefrezhi, ali POPI,SVANJE zbudne sgodbe dvéh dvojzhikov* (1836), ki je bila ob izidu s 1500 izvodi prava uspešnica,⁴ za mladino pa jo je leta 1882 jezikovno posodobil Ivan Tomšič (1838, Vinica–1894, Ljubljana). Pričakovano je, da bodo izdaje pesmi manj jezikovno spremenjene, zlasti ne v besedju in skladnji, pripovedno delo pa bo tudi zaradi naslovnikov upoštevalo tedanjo jezikovno normo.

2 Vodnikove pesmi v rokopisih in tisku

2.1 Objave in zapisi Vodnikove poezije v 19. stoletju

Vodnikovo pesništvo⁵ potrjuje razvijajočo se in kritično pesniško osebnost, saj je svoje rokopise in objavljene pesmi vse življenje jezikovno in slogovno popravljala in izpopolnjevala,⁶ v *Zadovoljnem Kranjcu* in *Dramilu* sprva po nasvetih Zoisa in Linhartarja, vnašal popravke v natisnjeni zbirki (NUK, Ms 519, 2. mapa), zbranega dela pa ob izteku življenja ni uspel dokončati in določiti zadnje verzije, zato so se nove objave razlikovale tudi po izboru tiskanih ali rokopisnih verzij pesmi.⁷ Iskanje izraza se povezuje tudi z metrično-ritmičnimi izboljšavami.

V 30. letih 19. stoletja je izdajo Vodnikovih pesmi pripravljala Kastelic,⁸ a ga je prehitel Andrej Smole (*Pésme Valentina Vodnika*, 1840) z izborom 51 pesmi in dveh proznih besedil, ki je ob prečrkovanju soglasnikov *s*, *š*, *z*, *ž*, *c*, *č* dosledno sledil izvirniku, kot opomni na koncu. Levstikova izdaja iz leta 1869 je bolj posegla v Vodnikov jezik, Wiesthalerjeva iz leta 1891 pa je, kot je zapisal v uvodu, ostala

PP in v rokopisu iz leta 1816 pa *Péfne sa pokušhno* in dodal: »(Pél) Sloshil Valentin Vodnik od 1780 do 1806«, kar upoštevajo sodobne izdaje (Grafenauer 1935: 31; Koruza: 1970: [123]), v predlogi za tisk Mihe Kastelice je popravljeno v *Vodnikove Péfni sa pokušhno, sloshène od 1780 do 1806*. Poimenovanje besedilne vrste ima sprva mlajšo nalikovno, nato etimološko glasovno podobo: *pesme* > *pesni* (= 1869, 1891), v rokopisu še *pesne*, in zamenjavo obrazila *-ina* z *-nja* (*pokušino* – *pokušnjo*).

- 4 Prim. *Predgovor urednika* (1882), ki poudari množičnost bralstva, redkost izvirnika in izraženo željo po novi izdaji. Leta 1838 in 1840 naj bi doživela dva dotisa (prim. Janez Cigler, *Wikipedija*).
- 5 Pesniti je začel v času nastanka pesniškega almanaha *Pisanice* leta 1779 (SBL). Legiša (1938: 11–2) ugotavlja vplive razsvetljske miselnosti, ljudskega slovstva, Vodnikovo prednost predstavlja »vedrost, domača preprostost in poljudnost«.
- 6 Zbirka Vodnikovih pesmi, ki jih je Kastelic pripravljala za objavo, vsebuje več verzij istih pesmi: npr. 1. pesem *Moj Spominik* ima najprej čistopis, nato 2. in 3. verzijo s popravki (Grafenauer (1919: 187) poudari, da je Kastelic razvrstil na 1. mesto zadnjo verzijo, sledijo si starejše). Prim. le zadnjo (7.) kitico, ki ima 1. verzijo, kot jo poznamo še danes (razen oblike *pesni*), 2. se najbolj razlikuje in ima v 7/1 *Ne frebra, ne fina*, nato je *srebra* prečrtano in nadpisano *hzhère*, kar je tudi popravljeno v *zhèrke*, znova prečrtano in zgoraj pripisano *hzhère*, kot je tudi v 3. (III.) inačici. V 7/3 je v 2. verziji *Dovolj mi je fpomina* s prečrtanim osebnim zaimkom *mi*, v 3. pa *Ni dobriga fpomina*, s popravkom *boljga*, kar je prečrtano in dopisano *Dovolj je spomina*, kot je tudi v čistopisu. V 3. inačici se razlikuje zapis *péfne* za *pefni*, kot je v Levstikovi, Wiesthalerjevi in sodobnih objavah (1970: 37).
- 7 V NUK (Ms 548) je ohranjen tudi rokopis *Perprava sa Pefme* (prim. SBL) s frazemi ter navedki zvez in povedi.
- 8 Naslovnica nosi letnico 1839. Prim. Grafenauer 1919 in SBL: »Vodnikov rokopis je kupil iz zapuščine licejskega knjižničarja Kalistra in ga potem še izpopolnil s prepisi pesmi, ki jih v kupljenem gradivu ni bilo.«

zvesta izvirniku, Ivan Grafenauer (1919: 189) pa vendar ugotavlja Levstikov vpliv nanjo.⁹ Grafenauer (1938: 171) navaja še dva kasnejša prepisa Vodnikovih pesmi: iz leta 1824 neznanega pisca, morda dijaka, ter Čopov prepis Vodnikovih popravkov v tiskani izvod PP in v izvod *Pesmi za brambovce* in nekaj prepisanih pesmi (NUK, Ms 490, mapa 2, št. 58): po pregledu prepisa je najti le nekaj naključnih odstopanj. Zvežičič, ki ima na ovojnici zapis Josipa Vošnjaka, sestavljen v Slovenski Bistrici leta 1862, v katerem sporoča, da je Prešernov znanec trgovec Viljem Killer »te bukvice od Prešerna, ki je že bolan bil, leta 1848 dobil« v spomin nanj, vsebuje poleg Jarnikovih, Knoblovih pesmi, *Potažve* Jovana Vesela tudi lepopisni prepis Vodnikovih pesmi,¹⁰ pred *Vršcem* je tudi list s sliko Savice iz izdaje PP (1806).

2.2 Primerjava izbranih pesmi iz zbirke *Pesme sa pokušhino* (1806) s predhodnimi objavami oz. rokopisnimi zapisi in popravki ter novejšimi izdajami 19. stoletja

Za primerjavo sta izbrani le dve pesmi¹¹ iz zbirke PP, ki sta bili objavljeni že predhodno v 18. stoletju: *Pesma na moje rojake* in *Predgovor za Lublanske Novice 4. d. Prozimca 1797*, ki sta jezikovno primerjani z novejšimi, tudi rokopisnimi različicami.¹² Spremembe potekajo na poetološki in jezikovni ravni, obravnavana je le slednja.

2.2.1 *Péfma Na moje Rojáke* (1794, PP 7–8)

Prva verzija, znana le iz Zoisovega pisma, je nastala do junija 1794, nato jo je pesnik popravil po navodilih Zoisa in Linharta¹³ in je brez naslova izšla v *Veliki pratiki ali kalendru sa tu lejtu 1795* (v nadaljevanju VP) na strani pred seznamom *Semni Krajnjke deshele*. Pod naslovom *Na moje rojake* jo objavi Smole, Levstik in Wiesthaler pa kot *Dramilo mojih rojakov*, enako kot v Vodnikovem popravku v natisnjeni izvod PP (*Dramilo mojih rojakov*) in v naslovu 2. verzije Vodnikovih rokopisnih pesmi iz t. i. Kasteličevega rokopisa (17), 1. in 3. verzija imata le *Dramilo* (16, 18). V PP je uvrščena na 1. mesto, enako pri Wiesthalerju, Levstik jo postavi na 4. mesto in upošteva Vodnikovo popravljeno verzijo (*Slovén'c! tvoja zemlja je zdrava*).

2.2.1.1 Glede na prvotni rokopis pred objavo, razviden iz omenjenega Zoisovega pisma (Vodnikiana, prevod v Koruza 1970: 133–4), je v VP z upoštevanjem Zoisovih

9 Prim. pri Grafenauerju (1919: 191–2), ki poleg posegov v metriko in jezik (tudi mesto naglasa) za Levstika zapiše, da ponekod uvede besede in kompilira kitice iz različnih inačic, tudi prečrtane (*Ilirija zveličana*, *Vinske mušice* idr.), kar je vplivalo tudi na Wiesthalerjevo izdajo (ne pa pravopisno, oblikovno in besedno).

10 Listi 110–24 manjkajo. Glede na PP v obeh obravnavanih pesmih ni razlik, razen v naslovu: v *Predgovoru* je v naslovu *lublanske* (*Novize*) (20) pridevnik zapisan z malo začetnico, v *Dramilu* pomotoma *Péfme* za *Péfma*, v 1/2 je še popravek *nu > inu* (21).

11 Zaradi omejenega obsega je izpuščena primerjava najstarejše objavljene pesmi *Zadovolni Krajnc*, ki je izšla leta 1781 v *Pisanicah*, kjer prevladuje Pohlina jezikovna norma, in drugih izbranih pesmi iz PP (*Na sebe*, *Vršac*, *Plesar*, *Star pevic ne boj se peti*), ki izkazujejo podobne vrste sprememb.

12 Primerjavo inačic pesmi so napravili npr. Nikolaj Omersa (1912), Grafenauer (1919), Koruza (1970), Kos (1988). Za to analizo je bilo upoštevano gradivo v rokopisih iz NUK (Ms 519) in za 2. pesem iz Narodnega muzeja Slovenije (Vodnikiana 806).

13 Prim. Zoisovo pismo Vodniku z dne 25. junija 1794 iz Narodnega muzeja Slovenije (Vodnikiana 806). O tem prim. Koruza 1970: 133–4; Kos 1988: 377.

in Linhartovih nasvetov spremenjeno: v 1/1¹⁴ glasovno: *dushella* > *deshela*, : 1/2¹⁵ *Nje lega teb' k' pridu* ... > *Sa pridne nje lega* ..., izpuščena sta odsvetovana verza *lepa je trupla tvojiga raft*, / *K'v'fakimu d'elu f' terden ku hraft*, v 1/3 in 1/4 sta med naštetimi dobrinami po nasvetu zamenjana *gojsdi* in *rude*, v 2/1 in 2/2 pa: *Na fhtilu je glava v'fajena* / *Lastnost mo ne manca obena* > *Imafh sa vuk sbrifšano glavo* / *Prov zhedno, in' terdno poftavo*; dodan je še del o najdeni sreči. V 3/2 je zaradi predlagane dovršne oblike (*mudi* > *zamudi*) pomenska zamenjava glagolov *prejemat* z dejavnim *vzeti* in sprememba besednega reda: *Od nje se prejemat ne mudi* > *Le vseti od nje ne samudi*; v PP je spet popravljen: *Li jemat od nje ne samudi*, kar je v dveh kasnejših rokopisih in v Vodnikovih popravkih v tiskani izdaji spremenjeno v sedaj poznano različico: *Is rok ji prejemat ne mudi*; pohvaljeni zadnji del (*Leniga zhaka* [...]) ima le pravopisni popravek -v > -l: *rokav*, *bokav* > *rokal*, *bokal*.

2.2.1.2 Spremembe, ki jih Vodnik vpelje v objavi v PP glede na objavo v VP, so:

- dolžina verzov: tri štirivrstičnice postanejo šestvrstičnice tako, da zadnji dve vrstici z devetimi zlogi nadomestijo štiri vrstice s petimi in štirimi zlogi z zamenjavo 2. zaporedne rime s prestopno rimo v 4. in 6. oz. brez rime v 3. in 5. verzu (aabb > aabdc);
- pisne: *ę* zamenja *é*: npr. *nje* > *njé*; dodan je naglas: *lega* > *léga*, *rede* > *redé*; j med samoglasnikoma je izpuščen: *kupzhija* > *kupzhía*;
- glasovne: *tvoja* > *toja*, *pojle* > *polje*, *vum* > *Um*, *in'* > *nu*;
- oblikovne: *ta prava* > *najprava*; množinske oblike samostalnikov so zamenjane z edninskimi: *rude*, *gore*, *Nogradi* > *Rúda*, *Góra*, *vinograd*; uvedena je določna oblika pridevnika: *prasen* > *Prasni*; uporabljena je naslonska oblika osebnega zaimka: *tebi* > *ti*; > členek *le* > *li*;
- besedne: pomensko različne: *gojsdi* > *morjé*; sopomenske: *deshela* > *semla*, *natura* > *ftvarnica*, *imafh* > *je*, *vséti* > *jemat*; *zhe* > *ak'*; *Prov* > *Pa*; izdeležniški pridevnik se razlikuje po predponi: *Imafh sa vuk sbrifšano glavo* > *Sa vuk fi prebrisane glave*;
- skladenjske: v 2. kitici zamenjani glagol *imeti* z *biti* pogojuje spremembo besednega reda in vezljivosti; v 3. kitici je dodana vzklična poved (*Glej*) s prerazporeditvijo delovalnikov in zamenjavo naglasne z naslonsko osebnozaimensko obliko: *Vje tebi natura ponudi* > *Glej ftvarnica vse ti ponudi*;
- drugačna razporeditev petih naštetih samostalnikov: *Pojle*, *kupzhija*, *rude*, *goré*, / *Nogradi*, *gojsdi* > *Polje*, *vinograd*, / *Góra*, *morjé* / *Rúda*, *kupzhía*.

2.2.1.3 Vodnikovi rokopisni popravki v natisnjeni izdaji PP se deloma usmerjajo k prvotni objavi v VP:

- pisni: 2/6 *Nifi* > *Ni fi*;
- glasovni: 1/1 *toja semla* > *tvoja deshela*; 2/4 *Um* > *Vum*; 3/1 *Glej* > *Lej*;

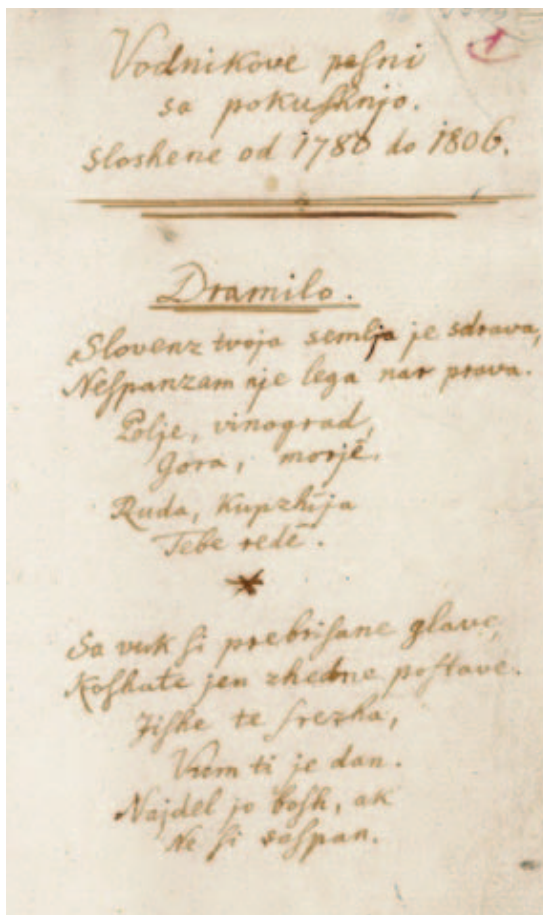
14 Številki zaznamujeta kitico in vrstico po objavi v PP.

15 Zaradi večjih besedilnih sprememb pri tej primerjavi izjemoma ni izbrana tipološka razvrstitev sprememb kot drugod.

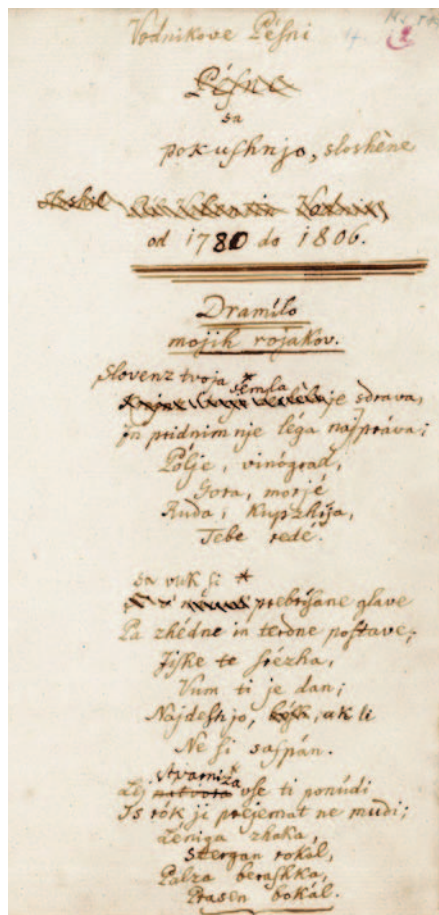
- oblikovni: 3/6 *Prasni* > *Prasen*;
- besedni: 3/1 *Glej štvarnica* > *Lej nátvora*;
- skladenjski: 1/2 *Sa pridne* > *In pridnim*; 3/2 *Li jemat od njé ne samudi* > *Is rók ji prejémat ne mudi* (tudi besedotvorni in vsebinski).

2.2.1.4 V t. i. Kasteličevem rokopisu¹⁶ so trije različni zapisi pesmi (gl. Slike 1–3), ki se razlikujejo:

- glasovno: pri vezalnem vezniku *in*: v 1. različici (2/2) ima narečno podobo *jen* (VP *in* 'za *inu*, PP *nu*), v 2. *in*, v 3. *jen*, s popravkom v *nu* (Vodnik 1970: 12);
- oblikovno: v 2/4 je opisni prihodnjik z nalikovno osnovo deležnika popravljen v dovršni sedanjik: 1. *najdel jo bošh ak ...* – 2. in 3.: *Najdesjh jo, ak li*;

Slika 1: Kasteličev rokopis Vodnikovih pesmi 1

Slika 2: Kasteličev rokopis Vodnikovih pesmi 2

¹⁶ Grafenauer (1919: 188) ugotavlja, da je Kastelic poleg Vodnikove »dognane poprave« z dne 4. marca 1816 sprejemal v besedilo tudi druge inačice ter besedilo spremenil »bodisi po drugih Vodnikovih rokopisih, bodisi svojevoljno«. Za *Dramilo* navaja Kasteličeve spremembe po Vodnikovih rokopisnih popravkih v natisnjeni izvod PP, pa tudi nazaj po PP 1806, *jemat se* pa označi za svojevoljni vnos.

- glasovne: odpravljen je narečni odraz: *tvoja/toja* – L., W. *tvoja*; posodobitev izrazne podobe: *nu* – L., W. *in*;
- oblikovne: odprava določnosti po VP in rokopisu: *Prasni* – L., W. *Prazen*;
- besedne: uporabljen izraz iz PP: *deshela* (VP)/*sémła* (PP) – L., W. *zemlja*; *Krajnz(!)* – L., W. *Slové(e)n'c!*;
- skladenjske: posodobitev po rokopisu: *Sa pridne* – L., W. *In pridnim*; *Li jemat od nje ne samudi*, – L., W. *Iz ro(ó)k ji prejé(e)mat'ne mudi!*

Levstik pogosto opušča starejše glasovne značilnosti, medtem ko jih Wiesthaler ohranja: *léga* – L. *léža* – W. *léga*; *vuk* – *uk* – *vuk*; *terdne* – *trdne* – *terdne*; *ishe* – *išče* – *iše*; *Nifi* – *Né si* – *Nisi*, Kastelic *Ni fi*. Popravlja pa tudi oblike: *najdel* > *našel*, *leniga* > *lenega* idr.

2.2.2 Predgovor sa Lublanske Novíze 4. d. Prosimza 1797 (LN 1797 1, PP 28–9)

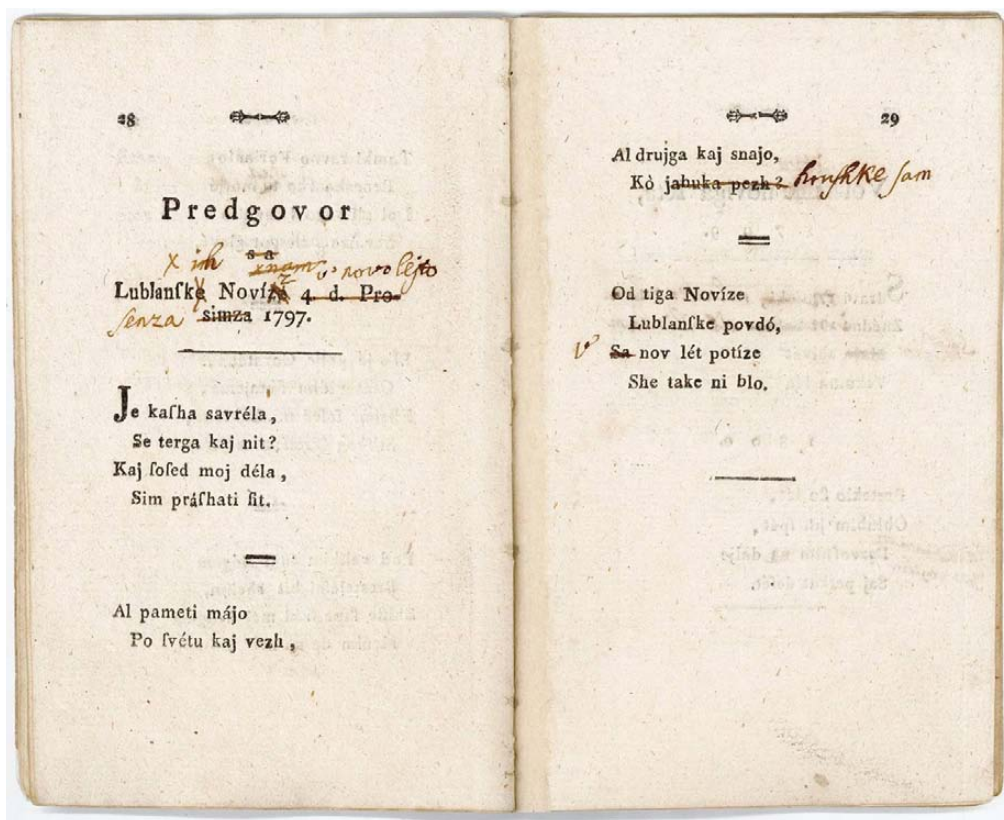
2.2.2.1 Na listku, ki ga hrani Narodni muzej Slovenije in so ga 14. decembra 1931 odkupili od Mihe Presterla iz Radovljice, je Vodnik dan pred objavo v *Lublanskih novicah* (v nadaljevanju LN) tiskarju Eggerju poslal pesem *Predgovor na 'Novice'* s sporočilom v neknjižnem zapisu: »Profem Vas gešpud Eger deb she tole pešemzo kot predgovor na zajtnge 'Novize' nadrukut puftl. Lublana 3. dan profenza 1797« in s svojim podpisom. Pesem na listku je jezikovno podobna pesmi v PP, razen nekaj znamenj, ločil in naglasov (*savreġla*, *nít?*, *májo*, *Ko*), in ne objavi v LN. Kdo bi lahko spremenil besedilo v tako kratkem času? Zaradi večjih sprememb jih lahko pripišemo prej avtorju kot pa tiskarju ali korektorju, kar je še dodatno potrdilo o Vodnikovem nenehnem iskanju dovršenega pesniškega izraza.

2.2.2.2 Zapis v LN se od objave v PP precej razlikuje:

- v naslovu po izvoru poimenovanje meseca januarja: LN *Profenza*, PP *Prosimza*;
- pisno: opust *ġ*, *S(h)* za *S*, *Š* (*Sim*, *She*, toda *Se*), naglasa: 3/4 *bló* – *blo* idr.,
- glasovno: odprava dolenjskega dvoglasnika: 2/2 *Po fvejtí* – *po fvétu*, 3/3 *Sa nov lejtí* – *lét*; uvedba odraza *i* iz nenaglašenega *ě* v kazalnem zaimku: 3/1 *Od tēga* – *Od tīga*; odprava preglasa: 1/2, 2/2, 2/3 *kej* – *kaj*; uvedba ali odprava samoglasniškega upada: 1/4 *barat* – *práfhati*, 2/1 *jmajo* – *májo*;
- besedno: zamenjava leksema s sopomenko (izpust členka): 1/4 *Sim barat she sit*. – *Sim práfhati fit*; 2/1 *Al vumnofti* – *Al pameti*; 2/4 *Kò hrušhke sam' pezh?* (= L., W. *Ko hruške zgoľ' peč* po Kasteličevem rokopisu) – *Kò jabuka pezh?*
- skladenjsko: besednoredno: 1/3 *Moj fofed kaj dēla?* – *Kaj fofed moj dēla*.

2.2.2.3 V tiskani izvod PP je Vodnik uvedel le malo popravkov: spremenil je naslov v *Predgovor Lublanskih Noviz v' novo lejto (Pro)fenza 1797*; v 2/4 *jabuka pezh* > *hrušhke sam (pezh?)* (pomotoma je prečrtal še *pezh?*); v 3/3 je zamenjal predlog *Sa* (*nov lét*) z *V'*.

2.2.2.4 Različica v Kasteličevem rokopisu (26) upošteva zgoraj navedene Vodnikove ročno vnesene popravke v PP, v naslovu izpusti le ime meseca, razlike so še v dodanih naglasnih znamenjih (npr. *pámeti*, *vězh*), vprašajih tudi v 1/1 in 1/3, v 2/4 je *sam*

Slika 5: Vodnikovi popravki v izvod PP

nadomeščen z *sgol*, kot ima tudi W. Ponovno uvede glasovno dvojnico *jmájo* (2/1) in *tega* (3/1).

2.2.2.5 Levstik (*Predgovor ljubljanskih »Novic« v novo leto. 1797, 1869: 36–37*) vpelje glede na PP naslednje spremembe:

- pisne: brez *a* ob r: *trga*;
- glasovne: uvede opuščaje pri reduciranih samoglasnikih: *Al'*, *pov'do*, *'majo*, *nov' leto*, *b'lo!*;
- popravi narečni zapis polglasnika z *i*: *sim* > *sem*, *l* > *lj*: *Ljubljanske*; toda uvede narečno premeno v predponi *za* > *ze*: *zevréla*;
- oblikovne: opusti maskulinizacijo: 3/3 *nov lét* > *V nov' leto* (= W.);
- skladenjske: upošteva vprašalne povedi na koncu verza (1/1 *zevréla?*, 1/3 *dela?*); uvede vzklično poved s klicajem namesto pike na koncu 1. in 3. vrstice: 1/4 *sit!*; 3/4 *b'lo!*.

2.2.2.6 Wiesthaler (1882: 35) ima enak naslov kot Levstik in tudi doda opuščaje, ne vnaša pa glasovnih sprememb (*terga*, *tiga*, *lublanske*) ne ločil – ujema se z zapisom v PP, razen v 2/4: *Ko hruške zgol' peč'*?, kjer sledi popravku v Kasteličevem rokopisu.

2.2.3 Vodnik (tudi v drugih pesmih) išče ustrezno glasovno podobo, zamenjuje prevzete besede (*roža – cvetka* (*Star pevic*), *rož – zelj* (*Vršac*)). V novih izdajah 19. stoletja je samo Levstik vpeljal glasovne in oblikovne spremembe glede na etimološki zapis (npr. *per-* > *pri*, *š* > *šč*).

3 Primerjava dveh izdaj Ciglerjeve povesti *Sreča v nesreči* (1836, 1882)

3.1 Nova izdaja prve izvirne slovenske povesti (Kidrič 2013),¹⁸ ki jo je pripravil urednik *Vrtca* Ivan Tomšič, v skoraj petdesetletnem razmiku (1882) ob posodobitvi črkopisa uvaja jezikovne spremembe, nastale na prehodu iz pokrajinskega v reformirani skupni slovenski knjižni jezik, ki je vseboval še nekatere danes neohranjene etimološko in ilirsko utemeljene prvine.

3.2 Razlikujeta se v **črkopisu**. Prva izdaja z naslovom *Šrezha v' Nefrezhi, ali POPI,SVANJE zhudne sgodbe dvéh dvojzhikov* je natisnjena v bohoričici, ki ločuje zvenečnostne dvojice tudi pri veliki začetnici z dvema vrstama označevanja za *s* in *š*: *Švetinka*, *Švetín*, *Šhkof*.¹⁹ V drugi izdaji so opazne spremembe na vseh jezikovnih ravneh.

3.3 V pravopisu

- je opuščen nestični opuščaj pri nezložnih predlogih: *s' fabo – s seboj*;
- pisavo *u* pri tujih lastnih imenih nadomesti v: *Paul*, *Paule* : *Avguſhtin* > *Pavel*, *Pavle*;
- *j* v izglasju in med dvema *i* se zapisuje: *Basili – Bazilij*; *v' fuknarii – v suknariji*;
- v 1. izdaji so besede pogostejše onaglašene: z ostrivcem ozki *e*: *gré, Nésħa, povém, dél, té, saméri* ipd., redko ozki *o*: *prófi, bódi*, z ostrivcem in s krativcem je občasno zaznamovan končniški naglas: *ferzà, domá, sazhnè, rezhí, sgodi, kupoval; Švetín, rasdál, bojím*, redko druga mesta (homonimi): *velíko*; v 2. izdaji redkeje: *povém, zaméri; domá, začnè, rečí, zgodi; Svetín*, tudi razlikovalno: npr. *méħta – mesta, déla – dela, ktéra – katera*; *v' vafi – v vási*;
- opuščen je zapis polglasnika ob zložnem *r*: *zherke – črke, vert – vrt*, toda *kakeršen -šna -o*;
- ločila se večinsko ujemajo, pri dobesednem navedku so v mlajši izdaji vpeljani narekovaji, podpičje je pogostejše v 2. izdaji namesto vejice, ki jo večkrat zamenjuje končno ločilo;
- pisava skupaj in narazen ni vedno v smeri poenobesedenja prislovne zveze: *Po tem – Potem; nar vezhi – največji, sa me – zame, fħe-le – šele*, toda *dopoldne – do póludne, popoldne – po póludne*, tudi enako pri obeh: *po dnevi*; presežniška

18 Levstik v *Popotovanju iz Litije do Čateža* (1858) in Jarc jo poimenujeta prvi slovenski narodni roman, slednji (1882: 570–1) jo označi kot redkost, zlato knjigo, ki so jo na Kranjskem vsi prebirali in znali na pamet.

19 Levstik v *Slovenskem glasniku* (1858: 56) pozitivno oceni jezik: »Kar se pa tiče jezika, moramo reči, da je za 1836. leto dovolj pravilen, prijazen, domač, lahko umeven, ponaturen, še celo blagoglasen. V lepem redu se versti misel za mislijo; pisava ni skrotovičena, kakor je dan danes navada med nami, ki nacepimo časi toliko stavkov v stavek, da se dostikrat naposled še ne vé, kaj pripovedujemo«.

predpona, pisana narazen, je združena s primernikom: *nar manj – najmanj : nar bolj/narbolj* (enkrat) – *najbolj*.

3.4 Glasoslovne posodobitve so pogoste pri nenaglašanih samoglasnikih. Odpravljeni so:

- odraz *i* za *e* iz kratkega in nenaglašanege jata: *vŕih – vseh; vidila – videla, viditi – videti, dijala – dejala, preshivila – preshivela*;
- zapis polglasnika *z* i, tudi neobstojnega: *kakšhin – kakšen, fim – sem, finika – sinka, ponishin – ponižen; dvojzhika – dvojčka*;
- preglas: *jeŕt – jaz; de – da, delezh – daleč, sdej/sdaj – zdaj, komej – komaj, Sgodej – Zgodaj*;
- samoglasniški upad: *snamnje : snamenja, perpovedvala – pripovedovala, sdihval/sdihoval – vzdihoval; dnarje – denarje; danf – denes, kuharza – kuharica, per – pri* (predlog in predpona), toda *prijasen* že v 1. izdaji; *slo – zelo; kŕal – kesal, djal – dejal, konz – konec*, tudi v osebni lastnem imenu: *Terpinz – Trpinec*; toda obratno: *is dobre* – *z dobre*;
- prilikovanje: *domu – domóv*; sklopa *šč > š*: *kerŕhanŕki – krščanski, sapuŕhèn – zapuŕšen*, toda *duhovŕnico*; *vz- > z-*: *sredila – vzredila, sdihne – vzdihne*; toda *zdihujem* (*vzdih-* (16), *zdih-* (6));²⁰
- dodani *j*: *ojŕter – oster, grajŕhinzo – graščinico*;
- neprvotni sklop *pt* v *ptuj-*: *ptujz – tujec* (3), toda *ptujec* (1) (*pt-* (5), *t-* (16));
- *lj* in *nj* sta sicer upoštevana že v 1. izdaji (*dobrotljiviga – dobrotljivega*), kjer palatalnost ni zapisana, je uvedena: *prijatel – prijatelj; dopadljivo – dopadljivo; pomankanja – pomanjkanja*.

Izrazna stran glavnega števnik in nedoločnega zaimka je slavizirana: *en – jeden, eniga – jednega*.

3.5 V oblikoslovju so:

- upoštevane nove oblike: *de – da; navadniga – navadnega; Per fvetim kerŕtu – Pri svetem krŕtu; s' Franzetam – s Franom; domazhe dèla – domača opravila; Nar teshji in nar hujŕhi rajtengo – najteŕji in najbolj zapleteni račun, Boljŕhi se mi sdi – Boljše se mi zdi; na levi ŕtrani perŕ – ob levej ŕtrani persi, jej 'ji'*;
- naglasna razlika pri povratnem zaimku v orodniku: *s'fabo – s seboj*;
- opuščen je nedoločni zaimek: *Ob enim lepim [...] dnevi – Ob lepem*.

Dvojina se pri osebni zaimku ohranja (*naji – naju*), razen v 1. izdaji v 3. osebi (*jih – ju*). Pri glagolu je v pomožniku za ženski spol redko rabljena množina, sicer prihaja do uporabe ženske dvojinske oblike, v 1. izdaji je *-e* po množini, v 2. *-i* po dvojini: *ste – sti, bove – bodevi*, enako pri deležniku: *Vkup bove shivele* (1836: 16) – *Vkupe bodevi živeli* (1882: 21); *ŕo ŕe perpeljale goŕpa Kordula in Nesha* (1836: 17) – *sti se pripeljali goŕpe Kordula in Neŕa* (1882: 21). V 1. izdaji je ob dvojinskem količinskem osebku uporabljena glagolska oblika v brezosebni ednini, v 2. pa je v 3. osebi dvojinska oblika srednjega spola *ste* za *sta*: *Dve leti je minilo – Dve leti ste minili*.

²⁰ Številka v oklepaju označuje število pojavitev.

Prihodnjiška oblika pomožnika ima v 1. izdaji krajšo, v 2. pa daljšo obliko: *bom – bodem, bo – bode*. Deležniške oblike glagola *moči* ne vplivajo več na *morati*: **fo mogli iti na vojsko – morali so iti na vojsko**.

Nepregibne vrste se tvorbeno razlikujejo: *spet – zopet, vkup – skupaj, kmalo – kmalu, tako slo – preveč, deširavno – da-si*, uvedeni so tudi slavizmi: *kakor – nego, zavoljo – zavoljo/zaradi*.

3.6 Skladenjske spremembe so predvsem besednoredne: posodobljena je razvrstitev stavčnih členov, zlasti (ne)osebni glagolski oblik s končnega mesta: *nikoli ni molitve opustil – nikoli ni opustil molitve; je domazhe dela opravljala – je opravljala domača opravila; de se je Svetin brati in pisati navadil – da se je Svetin navadil brati in pisati; de boš vsaj nad otrozi veselje imela – da bodeš vsaj nad otroci imela veselje*.

Ponekod so še opazne razlike v desni vezljivosti: *varovati pred čim – česa: varvali pred sapeljivimi tovarshijami – varovati zapeljivih družb; greha varoval*. Kalkirana vezljivost pa pri glagolskem morfemu čez tudi ostaja: *hude nadloge zhes naji prišhle – hude nadloge bodo čez naju prišle; zhes nafhe deshele nekaj let gospodarili – čez naše dežele nekaj let gospodarili*.

3.7 Med besednimi spremembami izstopa zamenjava prevzetih ter kalkiranih besed in osnov z izvirno slovanskimi: germanizmov: *fabrika – tovarna, brumen, andohtljiv – pobožen, shlahtno – lepo (sukno), botra – krstna kuma, trošht – tolažba, farba – barva, shlahten – plemenit, zemlje ali grunta – zemljišča*; redki ostajajo v slabšalni rabi: *fajmošter* (1) ob župnik; iz romanskih osnov: *fantizha – sinka/otroka, ofhtarijo – krčmo, foldat – vojak, soldafhki – vojašk; kofarni – vojašnici* idr. Nekatera lastna imena tujega izvora so glasovno podomačena ali slavizirana: *Franze – Fran, Paul – Pavel, Ludvik – Ljudevit*.

Celo današnji knjižni leksemi so zamenjani s takrat rabljenimi: *nevošhlivi – zavidljivi; šklenil – ukrenil*; ali pa je izbran so- ali blizupomenski leksem: *prave reŋnizhne frezhe – prave stanovite sreče, tovarshijami – družb*. Posamično se neprevzeti glagoli zamenjujejo z južnoslovanskimi: *Bog ve – zna; sicer ve; klizhete – zovete, sicer (po)klicati*.

Nekatere stalne glagolske zveze so spremenjene: *fi per volji – si voljan; grefta k' pokoju – gresta počivat*; ali poenobesedene: *Veŋela ŋta bila – Veselila sta se; nasaj pridem – vrnem/povrnem*.

Besedotvorno so izrazite razlike v rabi predpon: npr. *dovoliti – privoliti, bogaŋh – ubogaš, ŋpomladanŋkim – vzpomladnem*.

4 Sklep

Podmena glede besedilnozvrstno različne stopnje jezikovnega posodabljanja se je potrdila ob odvisnosti od urednikovega jezikovnega nazora. Vodnikovo vidno jezikovno in slogovno spreminjanje pesmi pri pripravi nove zbirke v rokopisu, njegovi ročni popravki v natisnjeni zbirki, ohranjeni v rokopisni zapuščini, in v objavah različic istih pesmi v različnih publikacijah (*Pisanice od lepeh umetnost*, VP, LN, PP) izkazuje iskanje zlasti glasovno ustrežnejšega izraza in slogovno učinkovitejšega ubesedenja pomena s težnjo po zamenjavi prevzetih besed s slovanskimi vzporednicami. Večkratno

vračanje v popravkih k predhodno zapisanemu razodeva njegovo omahovanje med različnimi verzijami in težavno odločanje o dokončni obliki pesmi. Levstik se je kot normodajalec čutil poklicanega tudi za jezikovno posodabljanje, vpeljal je glasovne in oblikovne posodobitve glede na etimološki zapis, včasih pod vplivom slaviziranja in arhaiziranja, medtem ko se je Wiesthaler zavezal slediti izvirnemu zapisu.

Ciglerjevo pripovedno delo je bilo v izdaji 1882 namerno jezikovno približano mladini in za razliko od Vodnikovih pesmi izkazuje celostno prilagoditev tedanji knjižni normi. Poleg pričakovane odprave narečnih glasovnih prvin kranjske deželne različice knjižnega jezika prve polovice in vpeljave novih oblik od sredine 19. stoletja sta posodobljeni tudi leksika, tudi z nekaterimi etimološko in južnoslovansko utemeljenimi prvinami, in skladenjska zgradba, s čimer se izgubljata tudi avtorjev slog in duh dobe.

Viri in literatura

- CIGLER, Janez, 1836: *Šrezha v' nesrezhi, ali POPI,SVANJE zhudne sgodbe dvéh dvojčikov: poduzhenje starim in mladim, révnim in bogatim*. Ljubljana: Jožef Blaznik.
- CIGLER, Janez, 1882: *Sreča v Nesreči, ali popisovanje čudne zgodbe dveh dvojčkov: Poučenje starim in mladim, ubožnim in bogatim*. Uredil Ivan Tomšič. Ljubljana: Klein in Kovač (Eger) (Knjižnica slovenske mladine).
- ČOP, Matija: *Zapuščina*. NUK, Ms 490, Mapa 2, št. 58.
- GRAFENAUER, Ivan, 1919: O Vodnikovi pesniški zapuščini in o dosedanjih izdajah njegovih pesmi. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 1/3–4. 179–192.
- GRAFENAUER, Ivan, 1938: Prepisi Vodnikovih pesmi izpred čbelične dobe. *Slovenski jezik* 1. 171–172.
- Janez Cigler. *Wikipedija, prosta enciklopedija*. https://sl.wikipedia.org/wiki/Janez_Cigler (dostop 21. 3. 2018)
- JARC, Miran, 1882: Prvi slovenski narodni roman. *Ljubljanski zvon* 2/9. 170–171.
- KIDRIČ, France, 2013: Cigler, Janez (1792–1869). *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi158832/#slovenski-biografski-leksikon
- LEGIŠA, Lino, 1938: *Slovenska poezija od Vodnikovih Pesmi za pokušino do priprav za Krajnsko Čbelico (1806–1828). Disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- LEVSTIK, Fran, 1858: Glasnik literarni: Sreča v nesreči ali popisovanje čudne zgodbe dveh dvojčkov. Na svitlobo dal Janez Cigler, fajmošter pri sv. Tilnu v Višnji gori 1836. (V bohoričici.) *Slovenski glasnik* 3 (2. zv., 1. 8. 1858). 54–56.
- Lublanfke novize Jann. Fridr. Egerja* [= LN] 1/1 (4. 1. 1797). www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-DSWOZJ4I
- OMERSA, Nikolaj, 1912: Vodnikove pesmi. III. (XI.) *Izvestje c. kr. državne višje realke v Idriji za šolsko leto 1911–12*. 5–31.
- VODNIK, Valentin, 1806: *Péfme sa pokušhino*. Ljubljana: Joanes Rezer.
- VODNIK, Valentin, 1840, 1997 (faksimile): *Pésme Valentina Vodnika*. Celovec: Založba Wieser.
- VODNIK, Valentin, 1869: *Vodnikove Pesni*. Uredil France Levstik. Ljubljana: Matica slovenska.
- VODNIK, Valentin, 1891: *Pesni Valentina Vodnika*. Uredil Fran Wiesthaler. Ljubljana: Družba sv. Cirila in Metoda (Knjižnica Družbe sv. Cirila in Metoda, 6).
- VODNIK, Valentin, 1935: *Izbrano delo*. Uredil Ivan Grafenauer. Celje: Družba sv. Mohorja (Cvetje iz domačih in tujih logov, 5).
- VODNIK, Valentin, 1970: *Izbrano delo*. Uredil Jože Koruza. Ljubljana: Mladinska knjiga (Knjižnica Kondor, 116).

VODNIK, Valentin, 1988: *Zbrano delo*. Uredil Janko Kos. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

VODNIK, Valentin, 1996: *Vodnikova velika pratika za leta 1795, 1796 in 1797*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

VODNIK, Valentin: *Perprava sa Pefme*. NUK, Ms 548.

VODNIK, Valentin: *Pesmi*. NUK, Ms 519. [Kastelčeva priprava za izdajo Vodnikovih pesmi. Vmes zapisi Matije Čopa (?), Mihe Kastelica in neugotovljenega zapisovalca.]

VODNIK, Valentin: *Vodnikiana*. Narodni muzej Slovenije, 806.

Besedilo je bilo pripravljeno z vnašalnim sistemom ZRCola (<http://zrcola.zrc-sazu.si>), ki ga je na Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU v Ljubljani (<http://www.zrc-sazu.si>) razvil Peter Weiss.

SKLANJATEV SAMOSTALNIKOV V DELU ADAMA BOHORIČA OTROZHIA TABLA IZ LETA 1580

Metod Čepar

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana
metod.cepar@zrc-sazu.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.237-245

Otrozhia tabla iz leta 1580 je fragmentarno ohranjeno delo Adama Bohoriča, ki kot kratek katekizem na osnovi razlage desetih božjih zapovedi uči osnovne verske resnice. Na ohranjenem fragmentu je izpričanih 15 samostalnikov: *beseda*, *Bog*, *gospod*, *ime*, *nadloga*, *nebesa*, *oča*, *odgovor*, *pild*, *praznik*, *prediga*, *reč*, *voda*, *zemlja* in *znamenje*, katerih sklanjatev je predstavljena primerjalno z Bohoričevo slovnico iz leta 1584 in splošnimi težnjami v sklanjavi samostalnikov slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. Gre za primerjavo dveh tiskov istega avtorja, ki imata različno sporočilnost.

Adam Bohorič, samostalniška sklanjatev, slovenski knjižni jezik 16. stoletja, slovenski protestantski tiski, zgodovinsko jezikoslovje

Otrozhia tabla (Child's blackboard) from 1580, by Adam Bohorič, is a fragmentarily preserved short catechism, which on the basis of the ten commandments presents the elementary truths of religion. In the preserved fragment there are 15 nouns: *beseda* (word), *Bog* (God), *gospod* (Lord, sir), *ime* (name), *nadloga* (trouble), *nebesa* (heaven), *oča* (father), *odgovor* (response), *pild* (image), *praznik* (holiday), *prediga* (sermon), *reč* (thing), *voda* (water), *zemlja* (earth), and *znamenje* (sign). Their declension is presented in comparison with Bohorič's grammar from 1584 and the general tendencies in declension of nouns in the Slovene literary language of the 16th century. These are publications by the same writer with different messages.

Adam Bohorič, noun declension, 16th century Slovene literary language, Slovene Protestant prints, historical linguistics

1 Predstavitev obravnavanih del

Otrozhia tabla iz leta 1580 je kratek katekizem,¹ ki na podlagi desetih božjih zapovedi uči osnovne verske resnice z vidika (luteranske) veroizpovedi. Ohranjen je le kratek fragment.²

Struktura besedila je jasno razvidna. Najprej je posamezna božja zapoved citatno prepisana iz *Svetega pisma*. Sledi vprašanje: »Kaj tu pomeni?« in za njim: »Odgovor.« Začetek odgovora v ohranjenem fragmentu je vedno enak, in sicer: »Mi se imamo Boga (čez vse reči) bati inu lubiti ...«, sledi pa razlaga božje zapovedi. Delno je

1 »Vsebinski listič je začetek prvega poglavja v Luthrovem malem katekizmu.« (Kidrič 1924: 126)

2 Fragment je v celoti naveden v Kidrič 1924: 125.

ohranjena navedba prve božje zapovedi,³ ki ji sledi kratka razlaga: Boga moramo ljubiti in mu zaupati nadvse. Sledi druga božja zapoved.⁴ Skrunjenje božjega imena je razloženo kot preklinjanje božjega imena, priseganje v božjem imenu, čaranje v božjem imenu, laganje v božjem imenu in goljufanje v božjem imenu. Tretja božja zapoved⁵ je od ohranjenih na fragmentu najbolj razložena v luteranskem duhu. Gre za poudarek na poslušanju in učenju prave božje besede in pravih pridig. Če obstajajo prava božja beseda in prave pridige, verjetno obstajajo tudi napačna božja beseda in napačne pridige, s čimer je mišljeno katoliško tolmačenje božje besede. Na formalni ravni v tem fragmentu s stališča sodobnega nauka Cerkev ne najdem znakov, ki bi nakazovali na razlikovanje med katoliškim in luteranskim tolmačenjem božjih zapovedi. Gotovo pa prav razlaga tretje božje zapovedi s stališča časa, v katerem je bila napisana, lahko pomeni prikrito kritiko takratnega katoliškega tolmačenja le-te. Pri četrti božji zapovedi razlaga ni ohranjena.

Avtor⁶ želi s pomočjo jedrnate razlage in jasne strukture doseči najprej izobražene ljudi, ki znajo brati. Izobraženci imajo tako v tem besedilu dobrodošel pripomoček, kako na nezapleten način preprosto ljudstvo naučiti osnovnih verskih resnic. To je prvi korak na poti k izobraževanju neukih ljudi, ki bi jih nato naučili pisati, brati (abecednik, slovnica), samostojno prebirati *Sveto pismo* in jih pravzaprav naučili razmišljati s svojo glavo.

Bohoričeva slovnica *Arcticae horulae succisivae* iz leta 1584, spisana v latinščini, nam je poznana kot prva slovnica slovenskega jezika. Po besedah avtorja je njen namen predvsem usvajanje pravopisnih pravil. Delo je namenjeno kranjskim, štajerskim in koroškim veljakom, ki naj bi, ko bi pravila usvojili, ta naučili tudi svoje podložnike. Tako bi mogli tudi oni sami brati *Sveto pismo*. Prav to je bil glavni namen avtorja.⁷ S svojim delom je Adam Bohorič želel dokazati, da je slovenščina kultiviran jezik, ki se ga da opisati z enakimi slovničnimi kategorijami kot latinščino. To je bila v tistih časih ustaljena praksa. Kljub temu pa Bohorič piše, da se zaveda odstopanj, ki obstajajo med kranjskim in latinskim jezikom. Če bi nanje pokazal, bi bralce razočaral, saj bi bilo videti, da slovenščina nima prave slovnice (Ahačič 2007: 71).

3 Veruj v enega Boga.

4 Ne skruni božjega imena.

5 Posvečuj Gospodov dan.

6 Kdo je dejanski avtor tega dela, ni popolnoma znano: »Otročje table ne moremo z gotovostjo pripisati nobenemu znanemu piscu: Dalmatinova in Tulščakova gotovo ni, morda Bohoričeva, toda v tem primeru bi moral Bohorič precej uporabljati podoben tekst iz Kreljeve Otročje biblije.« (Rigler 1968: 194)

7 »Mladi veljaki in bodoči izobraženci slovenskega rodu, ki jim je delo v posvetilu namenjeno, se bodo z njeno pomočjo izurili v omikanem in pravilnem pisanju ter branju slovenščine. Ko bodo enkrat prevzeli funkcije svojih očetov, pa bodo s svojim jezikovnim znanjem skrbeli tudi za širjenje elementarnega jezikovnega znanja med svojimi podložniki in drugimi neplemenitimi ljudmi.« (Ahačič 2015)

2 Analiza samostalnikov v BTa 1580⁸

Ker je delo BTa 1580 ohranjeno le fragmentarno, ni ohranjenih veliko samostalnikov. Vseh skupaj je 15: *beseda*, *Bog*,⁹ *gospod*,¹⁰ *ime*, *nadloga*, *nebesa*, *oča*, *odgovor*, *pild*, *praznik*, *prediga*, *reč*, *voda*, *zemlja* in *znamenje*. Obravnavam jih razvrščene glede na ženski, moški in srednji spol v primerjavi z BH 1584 in splošnim stanjem v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja (v nadaljevanju SKJ 16).

2.1 Samostalniki ženskega spola

2.1.1 *Beseda*

Samostalnik *beseda* je izpričan v obeh delih, skupaj 5-krat.

BTa 1580 **Mn**¹¹ **T**: *besede*.

BH 1584 [4]¹² **Ed I**: *beseda* [3]. R: *Befeda*, *de* (55).

Sklanjatev samostalnika *beseda* v Bohoričevih delih ne kaže nobenih posebnosti. Ied *beseda* se v SKJ 16 pojavi 1178-krat in je močno prevladujoč (sledi *beséda* [230]). Red *besede* je izpričan v BH 1584 in to samo s končajem *-de*, ki nakazuje, po kateri sklanjavi naj se sklanja. Taka oblika se v SKJ 16 pojavi 715-krat in je najobičajnejša (sledi *beséde* [173]). V BTa 1580 je izpričan Tmn *besede*, ki je pričakovan odraz tudi v SKJ 16.

2.1.2 *Nadloga*

Samostalnik *nadloga* je v BTa 1580 izpričan 1-krat.

BTa 1580 **Mn** **M**: *nadlugah*.

Ta pojavitev Mmn je pričakovan odraz ajevske sklanjatve. Takih pojavitev je skupno 748, oblika *nadlogah* z odrazom *o* za *ô* se pojavi 23-krat.

2.1.3 *Prediga*

Samostalnik *prediga* je v BTa 1580 izpričan 1-krat.

BTa 1580 **Ed R**: *predige*.

Ta pojavitev Red odraža enako sklanjatev, kot je splošna sklanjatev tega samostalnika v SKJ 16. Samostalnik *prediga* je izposojen iz srednje visoko nemškega *predige* (Striedter-Temps 1963: 201). Že v SKJ 16 je pogostejša različica *pridiga*.

⁸ Kratice so pojasnjene v seznamu literature.

⁹ Samostalnik *Bog* pišem z veliko začetnico, saj v Bohoričevih delih vedno označuje krščanskega boga; gre torej za osebno lastno ime. Primera, kjer gre za nekrščanskega boga, sta v BH 1584, S57: »Ut illum dij deaeque perdient – da ga bog inu Bogijnje konzahjte,« in Rmn *bogov* iz istega dela.

¹⁰ Samostalnik *gospod* pišem z malo začetnico, saj prevladuje pomen, ki ni vezan na Boga. V BTa 1580 sicer gre za pomen 'Bog', vendar je v BH 1584 pomen v vseh primerih (lahko) splošen.

¹¹ Ed = ednina, Dv = dvojina, Mn = množina, I = imenovalnik, R = rodilnik, D = dajalnik, T = tožilnik, M = mestnik, O = orodnik. Ied = imenovalnik ednine itn.

¹² Številka v oglatem oklepaju pomeni število pojavitev.

2.1.4 Reč

Samostalni *reč* je izpričan v obeh delih, skupaj 19-krat.

BTa 1580 **Mn** **T**: *reči*.

BH 1584 [18] **Ed** [8] **I**: *reč* [3]. **R**: *riči*, *Rezh*, *zhi* (58). **D**: *reči*. **T**: *reč* [2]. **Mn** [10] **I**: *reči* [2]. **T**: *reči* [7]. **M**: *rečéh*.

V BTa 1580 je izpričan Tmn, ki je enak kot v BH 1584 in ne predstavlja nobene posebnosti. Ker je v prvem zlogu *i* kot odraz nenaglašene jata, sklepam, da je bil naglašen zadnji zlog. V splošnem v SKJ 16 v Tmn prevladujejo oblike *riči* [719] in *ričy* [418]. V BH 1584 je izpričanih več oblik. V Ied je pričakovana oblika *reč*. V Red je poleg oblike *riči*, ki je pričakovana in odraža naglas na koncu (SKJ 16: *ričy* [54], *riči* [47]), izpričan tudi zapis, kjer je paradigma samo nakazana preko končaja *-či*. V tem primeru ni jasno, ali *e* v prvem zlogu ostane ali se, če je kot odraz jata v nenaglašeni poziciji, spremenil v *i*. Oblike *z e* v prvem zlogu so v SKJ 16 v Red izpričane (*reči* [4], *rečy* [3] (Dalmatin), *réči* [2] (KB 1566), *rèči* [2] (KPo 1567) in celo *rejči* (TPo 1595)). V Ded je izpričana oblika *reči*, ki je tudi splošno najpogostejša. Enako je z obliko Ted *reč*. V Imn je izpričana oblika *reči*, ki je v SKJ 16 obrobna (*riči* [324] – *reči* [5]). V Mmn oblika *rečéh* odraža naglas na koncu. Tak zapis je izpričan samo v tem delu (sicer *ričéh* [392]).

2.1.5 Voda

Samostalni *voda* je izpričan v obeh delih, skupaj 9-krat.

BTa 1580 **Mn** **M**: *vodah*.

BH 1584 [8] **Ed** [6] **I**: *voda*. **R**: *vodé* [2], *vode*. **M**: *vodi*. **O**: *vodo*. **Mn** [2] **I**: *vodé*.

V BH 1584 je izpričan Ied *voda*, ki je skupaj z zapisom *vodá* v DB 1584 edina izpričana oblika Ied samostalnika *voda* v SKJ 16. Red *vodé* odraža naglas na zadnjem zlogu. Sicer je pogostejši zapis *vode* ([265]), ki se v BH 1584 pojavi enkrat (SKJ 16: *vodé* [170]). Med *vodi* ne odraža nobenih posebnosti. Pojavitev Oed *vodo* je najobičajnejši odraz, v DB 1584 je izpričan še zapis *vodó*, ki odraža naglašen zadnji zlog. V Imn pojavitev *vodé* odraža splošno stanje. Mmn *vodah* v BTa 1580 odraža v SKJ 16 edino možno obliko samostalnika *voda* v tem sklonu.

2.1.6 Zemlja

Samostalni *zemlja* je izpričan v obeh delih, skupaj 23-krat.

BTa 1580 [3] **Ed** **M**: *zemli* [2]. **O**: *zemlo*.

BH 1584 [20] **Ed** **I**: *zemlja* [3], *zemla*, *zemlà*. **R**: *zemle*, *zemlé*, *zemlje*, *zemljé*. **T**: *zemljo* [2]. **M**: *zemlji* [7]. **O**: *zemljo* [2].

V Ied so izpričani predvsem različni odrazi jotiranega *l'*. Zapis *zemlà* verjetno poleg otrdelega *l* odraža tudi naglas na zadnjem zlogu, kar ni izpričano v nobenem drugem delu. Odrazi *z l* so v SKJ 16 v vseh sklonih pogostejši od odrazov *z lj*. V Red imamo prav tako različne kombinacije odraza *l'* in označenega naglasa na koncu. Ted *zemljo* ne kaže posebnosti. Odrazi Med so zastopani v obeh delih: v BTa 1580 *zemli*, v BH 1584 pa *zemlji*. Že glede na nihanja med *lj* in *l* znotraj BH 1584 ni nič čudnega, da prihaja do razlik tudi med obema deloma. V Oed je v BTa 1580 *zemlo* in v BH 1584 *zemljo*.

2.2 Samostalniki moškega spola

2.2.1 *Bog*

Samostalnik *Bog* je izpričan v obeh delih, skupaj 18-krat.

BTa 1580 [3] **Ed R:** *Boga*.

BH 1584 [15] **Ed** [14] **I:** *Bog* [3], *Bug* [2], *Búg*. **R:** *Buga* [2]. **D:** *Bogu* [2]. **T:** *Boga*, *Buga*. **O:** *Bugom* [2]. **Mn R:** *bogov*.

V Ied so v BH 1584 izpričani različni odrazi cirkumfektiranega *o*. V polovici primerov je zapis z *o* – *Bog*, v polovici pa z *u* – *Bug*. V enem primeru je zapis z ostrivcem na *u* – *búg*, kar kaže na dolžino; to je edini tak zapis v SKJ 16. Zapis z *u* je prevladujoč – 11.992-krat, zapis z *o* ima bistveno manj pojavitev – 1039. V Red je izpričana oblika *Boga* v BTa 1580, v BH 1584 pa oblika *Buga*, ki je v predložni zvezi, zato se naglas umakne na prvi zlog. Ti obliki sta tudi v splošnem najpogostejši, oblika *Boga* je skoraj vedno v nepredložnih zvezah in se pojavi 1690-krat, *Buga* pa skoraj vedno v predložnih zvezah in se pojavi 1367-krat. Ostale oblike so izpričane samo v BH 1584. V Ded je oblika *Bogu*, ki je daleč najpogostejša tudi v splošnem. V Ted imamo obliko *Boga* v nepredložni zvezi in obliko *Buga* v predložni zvezi. V SKJ 16 je več pojavitev v nepredložni zvezi (*Boga* [2837], *Buga* [565]). V Oed je v predložni zvezi izpričan *Bugom* z naglasom na začetku. Ker gre za predložni sklon, so tudi v splošnem pojavitve večinoma naglašene na začetku (*Bugom* [1341], *Bogum* [130]). V Rmn je oblika *bogov*, ki je tudi sicer v SKJ 16 močno prevladujoča (127 pojavitev). Poleg nje obstaja samo še oblika *boguv* [2] iz *P 1563, kjer končni dolgi naglašeni *o* preide v *u*.

2.2.2 *Gospod*

Samostalnik *gospod* je izpričan v obeh delih, skupaj 6-krat.

BTa 1580 [2] **Ed I:** *gospod*. **R:** *gospoda*.

BH 1584 [4] **Ed I:** *gospud* [2]. **R:** *gospuda*. **D:** *gospudu*.

V celotni paradigmi se kažejo razlike v odrazu za naglašeni cirkumfektirani *o*, ki je v BTa 1580 *o*, v BH 1584 pa *u*. V Ied je tako v BTa 1580 oblika *gospod*, v BH 1584 pa *gospud*. Oblika *gospud* je sicer močno prevladujoča – 10.737 pojavitev, oblika *gospod* se pojavi 388-krat. V Red je v BTa 1580 oblika *gospoda*, v BH 1584 pa *gospuda*. Oblika *gospuda* je sicer najpogostejša – 2019 pojavitev, oblika *gospoda* je z 81 pojavitvami glede na število pojavitev uvrščena za ijevsko obliko *gospudi* [1037]. V BH 1584 je izpričan še Ded *gospudu*, kar je tudi najpogostejša oblika v SKJ 16 (1482 pojavitev, sledi *gospudi* [364]).

2.2.3 *Oča*

Samostalnik *oča* je izpričan v obeh delih, skupaj 54-krat.

BTa 1580 **Ed T:** *očeta*.

BH 1584 [53] **Ed** [30] **I:** *oča* [10]. **R:** *očéta* [2], *očeta* [2]. **D:** *očetu* [7]. **T:** *očeta* [4], *očéta*. **M:** *očetu*. **O:** *očetom* [2], *očetem*. **Dv** [10] **I:** *očeta*. **R:** *očetov* [2], *očov* [2], *očet*. **D:** *očetoma*, *očetama*, *očetma*. **O:** *očetma*. **Mn** [13] **I:** *očeti* [2], *očovi* [2]. **R:** *očetov* [2], *očov* [2], *očet* [2], *očetih* [2]. **O:** *očetmi*.

V BTa 1580 je izpričan Ted *očeta*, ki je enak kot v BH 1584. Tudi v splošnem je Ted *očeta* z 862 pojavitvami prevladujoč. Ostale oblike: *oča* [16], *očo* [9] so precej manj pogoste. V BH 1584 je samostalnik *oča* vzorčni primer sklanjanja in ima zato izpričanih več oblik. V Ied obstaja samo oblika *oča*. V Red je oblika *očeta*, dvakrat zapisana z ostrivcem – *očéta*, kar kaže na naglašeni drugi zlog. Oblika *očeta* s podaljšano osnovo je tudi sicer najpogostejša – 1407 pojavitev.¹³ Na splošno v stranskih sklonih prevladujejo oblike s podaljšano osnovo. Brez podaljšane osnove je v Red oblika *oča* [29] in po ajevski sklanjatvi *oče* [6]. V Ded je izpričana oblika *očetu* (skupno 707 pojavitev, sledi oblika *oču* [78]). Ted sem obravnaval že na začetku. Med *očetu* je tudi sicer najpogostejši. V Oed je oblika *očetom*, ki je tudi splošno prevladujoča (197 pojavitev, sledi oblika *očom* [51]), in *očetem*, ki je izpričana samo tukaj. V dvojini imamo v Idv, Rdv, Ddv *očeta*, *očetov*, *očetoma* in *očetama*. V Rdv je lahko tudi ničta končnica – *očet*. V Ddv in Odv se pritika samo končnica *-ma* – *očetma*. V Rdv je izpričana tudi oblika *očov*. V Imn se po dvakrat pojavita obliki *očeti* in *očovi*. Oblika *očeti* je najpogostejša tudi v splošnem (247 pojavitev). Oblika z *-ovi* obstaja samo v BH 1584.¹⁴ Različice z *-uvi/-evi* so v Trubarjevih delih (*očuvi* [2] in *očevi* [2]). Oblika z ujevsko končnico *-uve* je iz TL 1561 – *očuve*. V Rmn se vsaka po dvakrat pojavijo oblike *očetov*, *očov*, *očet*, ki so razložene že pri Rdv. Dvakrat se pojavi še oblika *očetih*, ki odraža vpliv zaimenske sklanjatve. Oblika *očetov* je splošna (343 pojavitev), oblika *očet* se poleg BH 1584 pojavi še enkrat v JPo 1578, v DB 1584 se trikrat pojavi še oblika z dvojinsko končnico *-u* – *očetu* in enkrat zapis z ostrivcem – *očétov*. V Omn se pojavi oblika *očetmi*, ki je izpričana samo v BH 1584. V ostalih delih je izpričana samo oblika *očeti*.

2.2.4 Odgovor

Samostalnik *odgovor* je v BTa 1580 izpričan 3-krat.

BTa 1580 [3] **Ed I**: *odgovor*.

Zaradi nepovednega sobesedila ne vemo, ali je moškega ali ženskega spola. V SKJ 16 je namreč iz sobesedila razvidnih več primerov, kjer je samostalnik *odgovor* ženskega spola (108) kot moškega spola (32). V 528 primerih ni jasno, katerega spola je. V Ied je največkrat izpričana oblika *odguvor*, z *u* kot odrazom cirkumfektiranega o.

2.2.5 Pild

Samostalnik *pild* je izpričan v obeh delih, skupaj 5-krat.

BTa 1580 **Ed R**: *pilda*.

BH 1584 [4] **Ed** [3] **I**: *pild* [2]. **R**: Pild, a (51). **Mn T**: *pilde*.

V Ied je oblika *pild*, ki je razen v MTh 1603, kjer obstaja oblika *bild*, edina oblika

13 »Sklanjatvenemu vzorcu sodobnega samostalnika *oče očeta* ustreza v protestantskih besedilih 16. stoletja vzorec *oča očeta*.« (Furlan 2016: 29)

14 Ramovš (1997: 307) sicer izvaja take oblike kot posledico edninske sklanjatve po ženskem *-a* deblu, kar v tem primeru ne drži. V ednini namreč v Bohoričevih delih ni izpričane nobene oblike, ki bi se sklanjala po ženski sklanjatvi. Vse stranskosklonske oblike v ednini imajo podaljšano osnovo *očet-*.

Ied tega samostalnika v SKJ 16. V Red je v obeh delih izpričana oblika *pilda*, ki je skupaj z zapisom *pylda* v TC 1550 edina oblika Red tega samostalnika v SKJ 16. V BH 1584 je še Tmn *pilde*, ki je – razen v Megiserjevih delih, kjer je izpričana napaka *pilda*, in v MTh 1603, II, 555 še oblika *bilde* – edina oblika Tmn tega samostalnika v SKJ 16. Samostalnik *pild* 'podoba' je izposojen iz bavarskega *pilde* (Jazbec 2007: 64).

2.2.6 Praznik

Samostalnik *praznik* je v BTa 1580 izpričan 1-krat.

BTa 1580 **Ed T**: *praznik*.

Oblika *praznik* v Ted je razen v Trubarjevih delih, kjer obstaja tudi zapis *pražnik*, edina oblika tega samostalnika v SKJ 16.

2.3 Samostalniki srednjega spola

2.3.1 Ime

Samostalnik *ime* je izpričan v obeh delih, skupaj 14-krat.

BTa 1580 [3] **Ed R**: *imena*. **T**: *ime*. **O**: *imenom*.

BH 1584 [11] **Ed I**: *jime* [8], *jimé* [2]. **R**: *jimé*, *na* (61).

V Ied je oblika *jime*, dvakrat z napisanim naglasom na zadnjem zlogu. Proteza v vzglasju verjetno označuje dejanski izgovor. V SKJ 16 je sicer močno prevladujoča oblika Ied *ime* (933 od skupno 980 pojavitev). Oblik z vzglasnim *ji* je tako 47. V Red je kot celotna oblika izpričana *imena* iz BTa 1580, v BH 1584 je oblika *le* nakazana s končnico, zato vzglasje ni relevantno. Oblike z vzglasnim *i* so v SKJ 16 močno prevladujoče tudi v Red (386 od 390 pojavitev). V BTa 1580 sta izpričani še Ted *ime* in Oed *imenom*. Gre za pričakovana odraza, ki se ne razlikujeta od splošne slike v SKJ 16.

2.3.2 Nebesa

Samostalnik *nebesa* je izpričan v obeh delih, skupaj 6-krat.

BTa 1580 **Mn M**: *nebesih*.

BH 1584 [5] **Mn I**: *nebésa*. **D**: *nebesam*. **M**: *nebesih* [2], *nebésih*.

V BH 1584 je izpričana oblika *nebésa* z naglašnim drugim zlogom. V vseh ostalih primerih Imn v SKJ 16 je izpričana oblika *nebesa* brez diakritičnih znamenj. V Dmn se oblika *nebesam* s končnico *-am* kot vplivom ajevske sklanjatve pojavi skupno 23-krat. Oblika *nebesom* se pojavi 25-krat. Oblike z *-am* so značilne predvsem za Dalmatinova dela. V Mmn je v BTa 1580 in BH 1584 izpričana oblika *nebesih*, ki je v BH 1584 enkrat zapisana *nebésih*, kar odraža naglašni drugi zlog; to je edini tak zapis v SKJ 16. Oblika *nebesih* se sicer pojavi 721-krat od skupno 730 pojavitev Mmn.

2.3.3 Znamenje

Samostalnik *znamenje* je izpričan v obeh delih, skupaj 5-krat.

BTa 1580 **Ed R:** *znaminja*.

BH 1584 [4] **Ed I:** *znaminje, znamjnje*. **R:** *snaminje, nja* (63) [2].

V Ied je oblika *znaminje*, zapisana tudi kot *Snamjnje*. V obeh primerih gre za odraz nenaglašenege jata v drugem zlogu, kar verjetno kaže na naglašen prvi zlog. V Red je celotna oblika, *znaminja*, izpričana v BTa 1580. V BH 1584 je le nakazana sklanjatev, predvidevam pa, da bi bila celotna oblika v BH 1584 enaka kot v BTa 1580, če bi bila izpisana v celoti. Na splošno so v SKJ 16 odrazi podobni.

3 Sklep

BTa 1580 je kot fragmentarno ohranjeno delo Adama Bohoriča zanimivo, če ga primerjamo z njegovo slovnico iz leta 1584. Gre namreč za tiska istega avtorja, ki pa imata vsak svoje sporočilo. Oba tiska imata izobraževalni namen. BTa 1580 kot kratek katekizem oz. razlaga desetih božjih zapovedi uči osnovne verske resnice z vidika luteranske veroizpovedi, slovnica pa kot prva obravnava slovenski jezik kot jezikovni sistem. Namenjena sta najprej izobraženim ljudem in posredno vsakemu posamezniku, željnemu verskega (luteranskega) in jezikovnega znanja. V prispevku sem predstavil vseh 15 samostalnikov, ki so izpričani v tem delu (*beseda, Bog, gospod, ime, nadloga, nebesa, oča, odgovor, pild, praznik, prediga, reč, voda, zemlja, znamenje*), in njihovo sklanjatev. V primerjavi z BH 1584 in splošnimi težnjami sklanjatve samostalnikov v SKJ 16 pomembnejših odstopanj v sklanjatvi ni. Pogostejše kot v splošnem so v BH 1584 izpričana diakritična znamenja, ki jih v BTa 1580 ni: Ied *Búg, jímé, zemlà*, Red *očéta, vodé, zemlé, zemljé*, Ted *očéta*, Imn *nebésa, vodé*, Mmn *nebésih, rečéh*. Pomembne so tudi dvojsinske oblike samostalnika *oča*, prav tako iz BH 1584, saj v drugih delih SKJ 16 dvojsinske oblike niso izpričane.

Viri in literatura

- AHAČIČ, Kozma, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- AHAČIČ, Kozma idr., 2011: *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- AHAČIČ, Kozma, 2015: Adam Bohorič. *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura*. Kozma Ahačič (ur.): *Slovenske slovnice in pravopisi: spletišče slovenskih slovnice in pravopisov od 1584 do danes*. <https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/1/1584-bohoric> (dostop 5. 6. 2018)
- BOHORIČ, Adam, 1580 [= BTa 1580]: *Otrozhia tabla*. Ljubljana.
- BOHORIČ, Adam, 1584: *Arcticae horulae succisivae* [= BH 1584]. Wittenberg.
- DALMATIN, Jurij, 1584: *Biblia* [= DB 1584]. Wittenberg.
- Ene dvhovne peisni* [= *P 1563]. Tübingen.
- FURLAN, Metka, 2016: *Prispevki k slovenski in slovanski etimologiji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- JAZBEC, Helena, 2007: *Nemške izposojenke pri Trubarju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- JURIČIČ, Jurij, 1578: *Postilla* [= JPo 1578]. Ljubljana.
- KIDRIČ, Fran, 1924: *Otrozhja Tabla (ali Biblia) o. 1580. Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 4/1–4. 125–128.

- KRELJ, Sebastijan, 1566: *Otrozhia Biblia* [= KB 1566]. Regensburg.
- KRELJ, Sebastijan, 1567: *Postilla slovenska* [= KPo 1567]. Regensburg.
- MEGISER, Hieronymus, 1603: *Thefaurus Polyglottus* [= MTh 1603]. Frankfurt.
- RAMOVŠ, Fran, (1923) 1997: Deklinacija slovenskega imena očā-ōče < отъць. Fran Ramovš: *Zbrano delo* 2. Uredil Jože Toporišič. Ljubljana: SAZU. 305–313.
- RIGLER, Jakob, 1968: *Začetki slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: SAZU.
- STRIEDTER-TEMPS, Hildegard, 1963: *Deutsche Lehnwörter im Slovenischen*. Berlin: Osteuropa-Institut; Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- TRUBAR, Primož, 1550: *Catechismus* [= TC 1550]. Tübingen.
- TRUBAR, Primož, 1561: *Svetiga Pavla ta dva listy* [= TL 1561]. Tübingen.
- TRUBAR, Primož, 1595: *Hishna postilla* [= TPo 1595]. Tübingen.

Besedilo je bilo pripravljeno z vnašalnim sistemom ZRCola (<http://zrcola.zrc-sazu.si>), ki ga je na Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU v Ljubljani (<http://www.zrc-sazu.si>) razvil Peter Weiss.

NOVE ČRKE ZA NOVO DOBO: UNIVERZALNA ABECEDA JOŽEFA POKLUKARJA

Petra Černe Oven

Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, Ljubljana
Petra.CerneOven@aluo.uni-lj.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.247-258

Članek obravnava projekt Jožefa Poklukarja (1791–1866), v katerem je poskušal vzpostaviti univerzalno abecedo za slovanske jezike. Poklukar je o projektu začel razmišljati že v dvajsetih letih 19. stoletja, a je do prve javne objave prišlo šele leta 1851. Naslednjih deset let je intenzivno razvijal svojo abecedo ter v časopisih in samozaložbi objavljal posodobljene verzije litografskih tabel, ki so osnovno gradivo te raziskave. Čeprav je njegov projekt zanimiv tako z jezikoslovnega kot s tipografskega stališča, ni imel nobenega vpliva na notacijo in ostaja primer utopičnega projekta.

tipografija, univerzalna abeceda, diakritični znaki, slovenski jezik, slovanski jeziki

The article describes the project of Jožef Poklukar (1791-1866), in which he tried to establish a universal alphabet for the notation of the Slavic languages. Poklukar began working on the project in the 1820s, but published the first article only in 1851. After that he intensively developed his alphabet and published numerous updated versions of lithographic tables in daily newspapers and as a publisher. Printed material sources were used as the core material of the research. Although his project was interesting from the linguistic and typographic point of view, it had no influence on the notation and remains an example of a utopian project.

typography, universal alphabet, diacritical signs, Slovene language, Slavic languages

Kljub uvedbi gajice v poznih štiridesetih letih 19. stoletja na našem jezikovnem področju obstaja še en, kasnejši poskus reševanja problema zapisovanja posebnih slovanskih glasov.¹ To je bil projekt teologa in jezikoslovca Jožefa Poklukarja (1791–1866), ki je univerzalno abecedo razvijal iz prepričanja, da morajo slovanski narodi enkrat za vselej rešiti problem posebnih znakov. Njegov projekt je zanimiv iz več razlogov: prvič, časopisni članki, ki komentirajo njegovo razpravo, nam kažejo stališče o sprejetju gajice, in drugič, njegova razprava in spremljevalno gradivo sta zelo temeljita.²

1 Gre za glasove, ki so bili v slovanskih jezikih v preteklosti pisani z raznimi kombinacijami črk (sedaj: č, dž, š, ž itn.), Poklukar pa omenja tudi odprti in zaprti *e* ter odprti in zaprti *o* in mnoge druge glasove v poljskem, češkem in drugih slovanskih jezikih (prim. *Ankündigung*).

2 Poglobljeno ukvarjanje s tematiko je primerljivo s podobnimi projekti v tujini; nekateri od njih so omenjeni ob koncu članka.

O Poklukarju ni veliko sekundarnih virov, primarni viri pa so njegova brošura (Poklukar 1851–1858) in priloge, ki jih je dal natisniti. Kronologijo dogodkov se je dalo rekonstruirati s preučevanjem časopisnih člankov, povezanih z izdajanjem njegovega gradiva, in iz njegovega dopisovanja s sodobniki. Poklukar si je prizadeval za združitev Slovanov v enotnem jeziku in abecedi, v čemer lahko vidimo vplive panslovanske politike. Čeprav je bilo njegovo stališče zanimivo, je bilo oddaljeno od treznega, zmerno nacionalnega pogleda takratne politike.

Poklukar se kaže kot osamljen in utopičen reformator, ki se ni zanimal samo za kulturo in jezik, ampak tudi za področja, ki bi mu omogočala izpeljavo idej – npr. za tipografijo. Njegove razprave so polne podrobnih pojasnil o oblikah črk, o čitljivosti, vidi se njegovo poznavanje drugih sistemov pisav, obravnava pa tudi povezavo med zvoki in oblikami.³

Poklukar se je rodil 16. aprila 1791 v Gorjah in umrl 7. marca 1866 v Ljubljani. Študiral je filozofijo in teologijo, leta 1823 pa je postal učitelj v Celovcu, kjer je vzpostavil tesne stike s slovensko inteligenco. Tam se je srečal z Antonom Martinom Slomškom, kar je mogoče prispevalo k njegovemu zanimanju za slovanske abecedne sisteme. Iz Poklukarjeve brošure⁴ je mogoče zaključiti, da se je s to temo začel ukvarjati že, ko je bil v Celovcu. Leta 1831 se je preselil v Ljubljano in postal profesor pastoralne teologije, leta 1848 pa je bil imenovan za stolnega kanonika v Ljubljani (Lukman 1933–1952: 427–429).

Časopisni članki o pravopisu

Poklukar se je javni razpravi o jeziku pridružil pozno, saj je šele leta 1849 objavil serijo člankov z naslovom Kako dolgo še ne bomo lažnivosti sojega pravopisa slovo dali? (Poklukar 1849). V njih je že prisotna glavna ideja: poenotenje vseh slovanskih narodov na podlagi abecede, ki bi združevala več kot 80 milijonov ljudi. Eno od temeljnih vprašanj je bila seveda izbira jezika za skupno osnovo:

[K]tero slovansko slovilo (Dialect) bo v občeji pismovinski jezik izvolila? – Gotovo ne drugo, kakor katero je nar mečji, nar lepši, nar plemenitniši, in to je brez dvoma – Serbsko, katero je v lepoglasji Laškimu ali Talijanskimu enako (Poklukar 1849/2: 8–9).

Jasno je, da je bila zamisel o prevzemu srbskega jezika na celotnem slovanskem območju drzna, in ni presenetljivo, da je urednik *Novic* dodal dolg komentar, v katerem se je zavzel za podporo individualnim slovanskim jezikom, ki da so – v nasprotju z nemško politiko – sposobni visoke kakovosti izražanja na vseh literarnih področjih.

Poklukarjeve ideje niso ostale neopažene. Odzivi so bili negativni, češ da je to vprašanje zaključeno in da naj s tem ne izgubljam več časa. Izražena sta bila želja, da naj bi »v prihodnje ne bilo več govorjenja od pravopisa ali abecede v očitnih listih«, in mnenje, da se nasprotniki samo smejejo, »da nam je abecedna vojska nekako načarana« (Podliski 1849: 82–83).

3 Za več informacij o povezavi med obliko in zvokom glej razdelek Brošura *Ankündigung*.

4 V njej trdi, da je to tematiko raziskoval že 25 let (Poklukar 1851–1858: 41).

Objave v *Novicah* in *Zgodnji Danici*

Kljub kritikam je Poklukar kmalu začel objavljati svoje znanstvene osnove za reformo. Za boljše razumevanje obsega njegovega projekta je pomembno razumeti kronologijo objavljenih del. Prva natančnejša objava je članek Naznanilo v *Novicah* in *Zgodnji Danici* (Poklukar 1851a, 1851b), ki mu je takoj sledilo še nekaj drugih:

- brošura *Ankündigung* z dodatno tabelo z naslovom *Brevi Manu-Vorschlag* (pred avgustom 1851),
- dodatna tabela *Supplement-Blatt* (avgust 1851),
- nato *Schluss-Probeblatt* (februar 1853)
- in letak *Universal-Alphabet* (ki ni datiran).

Potem je prišlo do velike vrzeli, ki so ji sledile dodatne tabele:

- *Nachträgliches Probeblatt* (30. november 1857),
- *Siebenter letzt-rectificirter Vorschlag* (20. maj 1858),
- *Poskušnja* (avgust 1860, januar 1861),
- *Poskušnja* (november 1860, januar 1861) in *Poskušnja* (januar 1861).

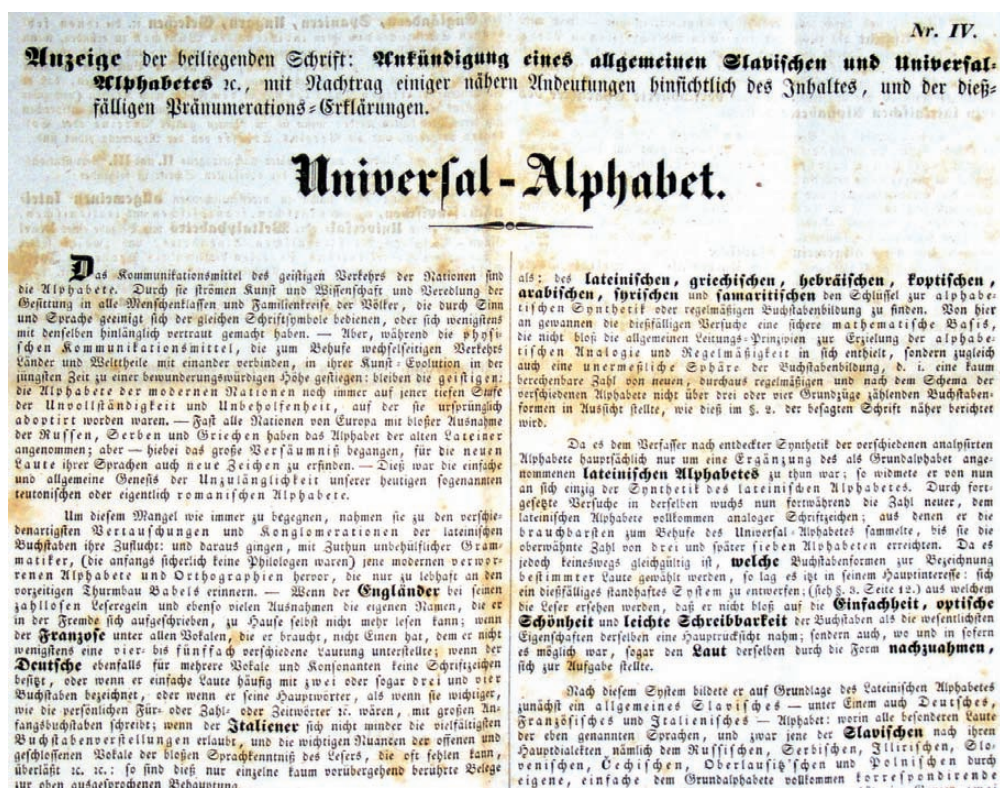
V Naznanilu v *Novicah* je Poklukar napovedal »prihodnjo izdajo noviga, občno-slovanskiga, zraven tudi nemškiga, francoskiga in laškiga, in po dopustljivosti okoljšin tudi vesolniga ali celosvetskiga alfabeta s priloženo kratko predlogo samiga slovenskiga v poskušnjo«. Majhno število bralcev je videl kot enega največjih problemov, sploh za razvoj znanosti, literature in umetnosti, govoril pa je tudi o visokih stroških majhnih naklad in pridigal: »Čas je tedaj, da se [...] pred vsim v alfabetu in pisanji zedinimo, če nočemo, da bi vsim drugim narodom na večno zadej hodili, in le drobtinice pobirali, ki od njih miz padejo.« (Poklukar 1851a: 132–133)

Letak *Universal-Alphabet*

Poklukar je *Universal-Alphabet* (Poklukar b. l.) (Slika 1) najbrž izdal po brošuri in po prvi dodatni tabeli, vendar ga moramo predstaviti na tej točki, saj vsebuje informacije, ki so pomembne za razumevanje celote. V nasprotju s prejšnjimi objavami tu načne širšo temo:

Abeceda je sredstvo komunikacije med narodi [...]. Abecede sodobnih narodov so še vedno na isti ravni nepopolnosti in šibkosti, kot so bile že na samem začetku, ko so jih narodi začeli uporabljati. Skoraj vsi evropski narodi, razen Rusov, Srbov in Grkov, so sprejeli abecedo starih Latincev in so zamudili priložnost, da v njej pripravijo nove znake za zvoke jezikov. (Poklukar b. l.)

Vidimo, da o drugem sistemu pisanja v uporabi pri slovanskih jezikih – cirilici – Poklukar ravno tako nima visokega mnenja. Čeprav je osnovana na grški unciali, je »neprijetna, okorna in kvadratasta« in po njegovem mnenju ne preveč berljiva. Zato je kot osnova za dodajanje črk v latinični alfabet neprimerna. Poklukar tukaj že daje prednost latinici: zaradi svoje preprostosti in lepote je najboljša osnova za univerzalno abecedo. Nove črke bi morale imeti takšno obliko in razmerja kot latinica, na podlagi zgodovinskih informacij pa bi bilo po njegovem mnenju mogoče uskladiti zvoke vseh znanih jezikov vseh celin, ne da bi dodali veliko novih črk: po njegovem mnenju bi lahko vse te zajeli v treh ali največ treh abecedah in pol.

Slika 1: Letak *Universal-Alphabet*

Poklukar v svojem letaku analizira latinsko, grško, hebrejsko, koptsko abecedo, arabske, sirse in samaritske abecede ter trdi, da je našel ključ za vzpostavitev »načel sinteze abecede« oz. pravilne oblike črk.⁵ Kot razlaga, je odkril določeno matematično podlago, ki vsebuje ne samo skupna načela za doseganje analogije in pravilnosti, temveč tudi neskončen prostor možnosti za oblikovanje črk. S tem misli »težko predstavljivo in nepredvidljivo število povsem novih, povsem regularnih oblik črk, ki so narejene z ne več kot tremi ali štirimi potezami«. (Poklukar b. l.) Zanimiva je tudi njegova razlaga, da glavna merila za izbiro črk niso le preprostost, optična lepota in nezahtevnost pisanja, temveč tudi to, do katere mere oblika vizualno ponazarja zvok.

Brošura *Ankündigung*

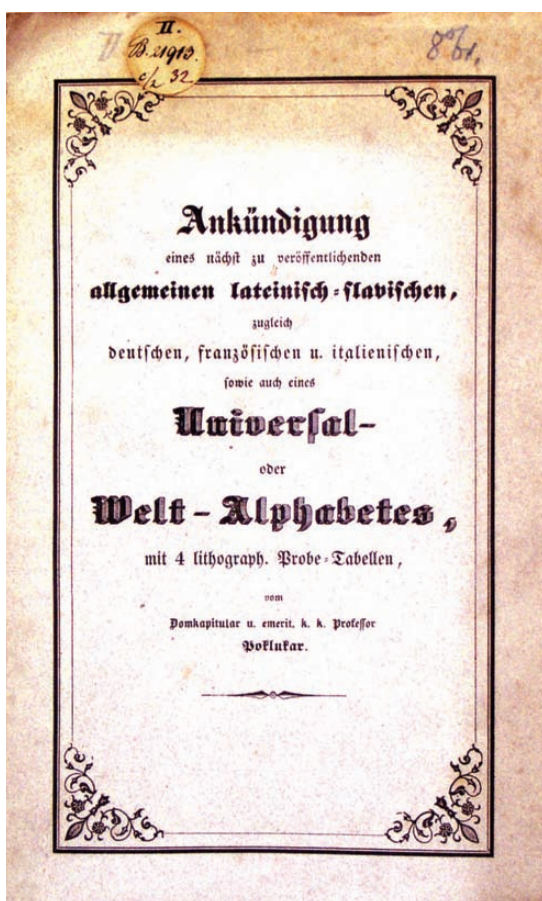
Naslednja stopnja projekta je brošura *Ankündigung* (Poklukar 1851–1858), ki obsega 42 strani, vzporedno z njo pa je izšla tudi dodatna litografija z naslovom *Brevi Manu-Vorschlag* (Slika 2). Publikacija ima pet delov: v prvem Poklukar predstavi svoja stališča o pomanjkljivosti čeških diakritičnih znakov; v drugem pojasni razloge za svojo analizo latinice in predstavi njene rezultate; v tretjem opiše svoj sistem za univerzalno slovansko abecedo; v četrtem podrobno pojasni vse detajle abecede; v zadnji, peti del pa že vključi tudi izboljšave.

5 »Den Schlüssel zur alphabetischen Synthetik oder regelmäßigen Buchstabenbildung.«

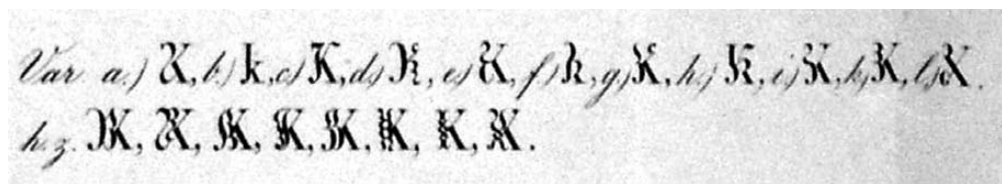
Poklukar razlaga, da bi morale biti črke oblikovane v skladu z optičnimi pravili, privlačnostjo in lepoto (Poklukar 1851–1858: 6). Po njegovem so strešice estetsko »pohabljene«, diakritični znaki pa utrujajo oko zaradi svoje pogostosti in nefunkcionalnosti: tiskana abeceda je neudobna za branje, ko pišemo, pa dodajanje diakritičnih znakov ustavlja potek peresa, kar je popolnoma neekonomično. Omenja celo stroške tiskarjev, ki so morali prilagajati svinčene črke.

Poklukar analizira, katere črke v abecedi manjkajo, če bi želeli zajeti vse slovanske glasove.⁶ V analizi latinice pride do zaključka, da bi bile lahko vse nove črke oblikovane iz treh primarnih potez in da je lahko vsaka črka latinične abecede zapisana na različne načine, ne da bi izgubila primarni značaj. Nekatere njegove trditve imajo trhlo osnovo. Ves čas se npr. sklicuje na »principe sinteze«, ki pa jih nikoli ne razloži. Za primer lahko podamo njegovo »računanje

točnega števila načinov«, s katerimi lahko definiramo in zapišemo črko *k*. Za obe verziji (minuskulo in majuskulo) matematično naračuna od 2197 do 950.881.373 možnosti vizualizacije. Nekaj teh variant je ilustriranih v njegovi tabeli *Brevi Manu-Vorschlag* (Slika 3).

Slika 2: Brošura *Ankündigung*

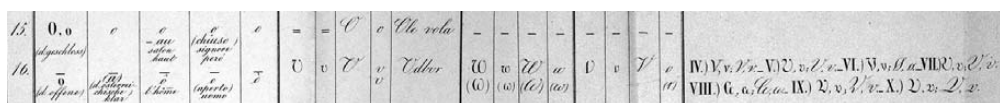

Slika 3: *Brevi Manu-Vorschlag*, črka *k*

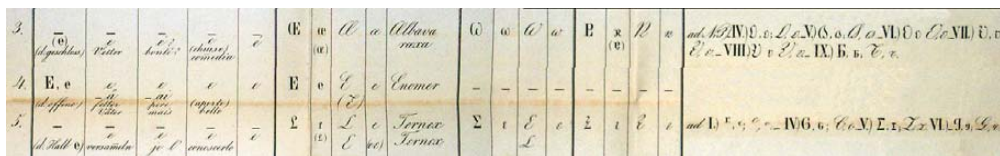
6 Njegova univerzalna abeceda naj bi zajela vse posebne glasove ruskega, srbskega, ilirskega, slovenskega, češkega, zgornjelужиškega in poljskega jezika ter bi bila primerna tudi za nemščino, francoščino in italijanščino. Navaja, da latinici manjkajo trije samoglasniki za slovenščino in še dva za druge slovanske jezike, pa tudi 19 soglasnikov za slovanske jezike.

Po njegovem morajo biti črke v oblikah in potezah preproste: manj potez ko imajo in preprostejše ko so, lažje se berejo in pišejo. Za Poklukarja je najpomembnejši del lepote črke regularnost,⁷ ki vpliva na branje. Če je ni, oko črko zazna prehitro in to moti ritem. Poklukar pravi, da nobena črka ne more imeti obeh podaljškov iz črkovnega pasu, navzgor in navzdol, saj to moti lepoto pisanja in tipografije. Na drugi strani pa je zelo koristno, če določene črke presegajo srednji črkovni pas, saj to omogoča razlikovanje med njimi. Poklukar ni iskal rešitev samo za tipografsko (kovinsko) črko, temveč tudi za pisane oblike črk. To je pomenilo popolnoma drugačen problem, in kot se vidi iz litografskih tabel, je oblikoval številne različice, preden je bil zadovoljen z rezultatom.

Pri Poklukarju je presenetljivo njegovo globoko analitično ukvarjanje s tipografijo. Povezava med vizualnim in slušnim je bila zanj izredno pomembna in eno od pravil, ki jih je postavil, je bilo, da mora oblika črke odsevati glas, ki ga črka ponazarja. Pri oblikovanju črke je predlagal navadni latinični *o* za zaprti zvok in odprto obliko *o* za odprti zvok (Slika 4). Za črko *e* je predlagal tri različne oblike (Slika 5). Prav tako je pri vizualnih rešitvah poskušal upoštevati povezave med nepalataliziranimi in palataliziranimi fonemi. To je pri določenih črkah naredil tako, da je glavno potezo ali element nepalatalizirane osnovne črke opremil z okroglim ali ukrivljenim elementom.

Slika 4: *Brevi Manu-Vorschlag*, zaprti in odprti *o*

Slika 5: *Brevi Manu-Vorschlag*, črka *e*

Njegov pristop k oblikovanju sičnikov in šumnikov je bil takle: najprej jih je razdelil v štiri skupine (preprosta in sestavljena oblika ter njuni palatalizirani različici) in uporabil zgornje razmišljanje:

- nepalatalizirani sičniki (*c*, *s*, *z*) imajo bolj ravne linije in zasedajo srednji črkovni pas,
- palatalizirani sičniki imajo bolj okrogle elemente in zasedajo srednji črkovni pas,
- nepalatalizirani šumniki (*č*, *š*, *ž*) imajo bolj ravne linije in se raztezajo onkraj srednjega črkovnega pasu,
- palatalizirani šumniki imajo bolj okrogle elemente in se raztezajo onkraj srednjega črkovnega pasu.

7 »Regelmäßigkeit.«

BREVI MANU-VORSCHLAG											
No.	notacije v drugih jezikih				predlog I.		predlog II.		predlog III.		dodatne varianete
	latinica	nemški jezik	francoski jezik	italjanski jezik	češki jezik	majuskule minuskule	tiskarska črka	majuskule minuskule	tiskarska črka	majuskule minuskule	tiskarska črka
[ts]											
[tʃ]											
[e]											
[ɛ]											
[ə]											
[f]											
[h]											
[x]											
[k]											
[l]											
[ʎ]											
[n]											
[ɲ]											
[o]											
[ɔ]											
[z]											
[ʒ]											
[s]											
[ʃ]											
[v]											
primer molitve Očenaš 1. v slovenščini / gajici 2. v Poklukarjevih črkah 1. variante (tiskarska črka) 3. v Poklukarjevih črkah 1. variante (pisana črka)											

Slika 7: *Brevi Manu-Vorschlag*, shematični prikaz

Poklukar v četrtem poglavju brošure natančno razloži razloge za izbor in oblikovanje črk, pa tudi vsako individualno črko oz. glas, s katerim se je ukvarjal. Obseg tega članka žal ne dopušča podrobnejše razlage, iz tabele pa je razvidno, da je praktični del raziskovanja zagotovo prešel več različnih stopenj. Poklukar namreč poskuša z več različicami, a se potem v razlagi včasih vrne k začetni verziji in jo razglasi za najprimernejšo. Prav tako vidimo, da njegove ideje občasno niso bile vizualizirane, kot bi si želel:

Tukaj moram tudi omeniti, da se mnoge posamezne črke, še posebej v III. predlogu in v rubriki z variantami, litografu bolj ali manj niso posrečile; kar pa ne sme biti preveliko presenečenje, raje naj bo razlog za občudovanje, da mu je, ne glede na velike težave, ki so bile nujno povezane s tem prvim poskusom, delo v celoti tako čudovito uspelo. (Poklukar 1851–1858: 31)

Projekt vizualizacije tolikšne količine glasov na podlagi obstoječe latinice še zdaleč ni bil preprost. Rešitve so se tu in tam preveč približale že obstoječim črkam latinice in so torej kršile pravilo o razlikovalnosti. Spet druge niso zadostile Poklukarjevim estetskim kriterijem ali preprostosti pisanja v rokopisni verziji. Obsežnost naloge in sprotna nova spoznanja so bili izziv, na podlagi katerega je Poklukar do leta 1861

izdal še naslednjih devet litografskih tabel. Vanje so vedno vključeni primeri besedil v slovenskem jeziku, ki so litografirani že v novih verzijah abecede (Slika 8).

Beletrina Ljubljanskih Novic meseca Januarja 1861. No. 5.

Poskušnja

novih domestivnih čerk za Slovenski alfabet.
Tretjiga z mnogimi novimi čerkami pomnoženiga natisa.

<i>Hirske.</i>	c	č	z	ž	s	š	é	k	lj	nj	é. ó. h. t
<i>I. Nove, preedim.</i>	z (z)	g. g (n)	s	j. j (j)	c (c c)	ch. c (to. to. č. š)	e	k	l	n	e - r
<i>II. preedim.</i>	z (z)	g. n (g. n. n)	o	g. s (b)		y (y) u. y	z (z)	x	l	n	ó - v
<i>III. preedim.</i>	z (z, z)	g. z (g)	o	y. y (y. y)		g. a. g. a. g	s (z)	u. f	l	n	h. t - fi

A. Oče naš s čerkami Hirskega alfabeta.

Oče (otce) naš, kteri si v nebesih! posvečeno bodi tvoje ime, doidi nam tvoje kraljestvo, zgodi se tvoja volja, kakor na nebu, takó na zemlji. Daj nam dans naš vsakdanji kruh in odpusti nam naše dolge, kakor tudi mi odpuščamo svojim dolžnikom, in ne vpelji nas v skušnjavo, temuč reši nas od hudiča. Amen.

B. Oče naš z novimi čerkami I. II. in III. preedmena. (Vorschlag.)

I. Oče (otce) naš, kteri si v nebesih! posvečeno bodi tvoje ime, doidi nam tvoje kraljestvo, zgodi se tvoja volja, kakor na nebu, tako na zemlji. Daj nam dans naš vsakdanji kruh in odpusti nam naše dolge, kakor tudi mi odpuščamo svojim dolžnikom, in ne vpelji nas v skušnjavo, temuč

Slika 8: *Poskušnja novih domestivnih čerk za Slovenski alfabet* (Poklukar 1861)

Univerzalne abecede po svetu

Če pogledamo širši kontekst, vidimo, da so ideje univerzalnega jezika obstajale že v 17. stoletju, a so temeljile na filozofsko-teoretičnih vprašanjih. V nasprotju s tem se razprave v 19. stoletju osredotočajo na praktičnost in uporabnost, saj so na to vplivali povečanje trgovine, potovanja in potrebe verskih misijonov.

Med avtorji, ki so delali na tem področju,¹⁰ sta bila npr. William Jones (1764–1794) in grof de Volney (1757–1820). Slednji je v oporoki namenil denar za natečaj za univerzalno abecedo in v okviru projekta sta bili razviti dve rešitvi (Lepsius 1981: 21). Veliko dela na tem področju je opravil tudi Isaac Pitman (1813–1897), ki je razvijal fonografske sisteme in stenografijo. Izumitelji so se zavedali, da dokler njihovi znaki ne bodo na voljo v tiskarnah, velikega vpliva ne bodo mogli imeti. Pitman je zato za fonetično abecedo, ki sta jo izdala skupaj z Alexandrom Johnom Ellisom leta 1847, naročil tiskarske črke (Slika 9) in projekt je kasneje vplival na razvoj mednarodne fonetične abecede (IPA). Še dva zelo podobna projekta sta Bellova univerzalna abeceda (Bell 1867) in Lepsiusova standardna abeceda (Lepsius 1855).

¹⁰ Za širši kontekst in mnogo bolj poglobljene analize priporočam knjigo Umberto Eco, *Iskanje popolnega jezika v evropski kulturi* (Ljubljana: Založba / *cf., 2003).

THE ENGLISH PHONOTYPIC ALPHABET.

VOWELS.				CONSONANTS.			
No.	Type.	Example of its sound.		No.	Type.	Example of its sound.	
LONG.				20	P p	rope	rop
1	E e	eel	el	21	B b	robe	rob
2	A a	ale	al	22	T t	fate	fat
3	Ā ā	alms	qmz	23	D d	fade	fad
4	Θ θ	all	el	24	Ɔ ɔ	etch	eg
5	Ō ō	ope	op	25	J j	edge	ej
6	U u	food	fud	26	C c	leek	lec
SHORT.				27	G g	league	leg
7	I i	ill	il	28	F f	safe	saf
8	E e	ell	el	29	V v	save	sav
9	A a	am	am	30	ʼ t	wreath	ret
10	O o	olive	oliv	31	Ɔ d	wreathe	red
11	U u	up	up	32	S s	hiss	his
12	U u	foot	fut	33	Z z	his	hiz
DIPHTHONGS.				34	Σ f	vicious	vifus
13	ʼ i	isle	il	35	Ɔ ʒ	vision	vizun
14	Ɔ σ	oil	el	36	R r	for	fer
15	Ɔ ɔ	owl	el	37	L l	fall	fel
16	U u	mule	mul	38	M m	seem	sem
COALESCENTS.				39	N n	seen	sen
17	Y y	yea	ya	40	Ɔ ŋ	sing	sin
18	W w	way	wa				
ASPIRATE.							
19	H h	hay	ha				

Slika 9: Pitmanova in Ellisova fonetična abeceda

V teh projektih obstaja veliko vzporednic s Poklukarjevimi rešitvami: obsegali so veliko verzij, zajeti so želeli vse jezike sveta, vsebovali so tako tiskarske kot rokopisne

čerke, vsak glas je imel svoj simbol, znaki so bili osnovani na latiničnih oblikah itn. Žal pa najzanimivejši vidik te primerjave – ali je Poklukar vedel za te razprave in kako bi lahko vplivale nanj – ostaja neznan, saj nobenega od teh projektov nikjer ne omenja.

Sklep

Kljub vsem prizadevanjem Poklukarjeve rešitve niso niti malo navdušile javnosti, določeni članki so bili do njega izjemno kritični. Urednik je poskušal situacijo na več načinov omiliti z opombami na koncu člankov, vseeno pa je Poklukarju predlagal:

Naj nam verjamejo čast. gosp., ki nas hočejo osrečiti z novimi čerkami, [...] da vsi veliki stroški, ki jih darujejo blagi rodoljub abecednim »poskušnjam«, bi bili velika, velika dobrota domovini, ako bi ta dnar obernili po kaki drugi poti slov. slovstvu v prid, ki bi njih ime zapisalo v zlate bukve domorodcev naših na veke! (Abecedar 1860: 417, op. ur.)

Poklukarjev projekt je bil utopično obarvan. Količina in kompleksnost gradiva sta bili sicer obratno sorazmerni z vplivom, ki ga je imel projekt na slovensko notacijo, a je vseeno zanimivo, da je Poklukar pridobil toliko znanja o tipografiji: uporabljal je tipografske izraze, razpravljal je o oblikah črk, njihovi povezavi z zvoki, o berljivosti in ekonomičnosti pisanja in tiska. V gradivu vseh metod ni razložil in samo predvidevamo lahko, da je razlog v tem, da je želel projekt tržiti v mednarodnem prostoru. Kljub vsemu pa njegov poglobljeni in temeljiti pristop, njegova podrobna analiza obstoječih sistemov, pisne razlage predlaganih črk in čerke same niso samo zelo impresivni, temveč pomenijo tudi zanimiv dokument svojega časa.

Literatura

- ABECEDAR, 1860: Ozir na dozdanje slovenske alfabete – dovezte in ponujene. *Novice* 18/52. 415–417.
- BELL, Alexander Melville, 1867: *Visible speech: the science of universal alphabetics; or selfinterpreting physiological letters, for the writing of all languages in one alphabet*. London, New York: Simpkin, Marshall & Co.
- LEPSIUS, Carl Richard, 1855: *Standard alphabet for reducing unwritten languages and foreign graphic systems to a uniform orthography in European letters*. London: Seeleys.
- LEPSIUS, Carl Richard, 1981: *Standard alphabet for reducing unwritten languages and foreign graphic systems to a uniform orthography in European letters*. Amsterdam: John Benjamins.
- LUKMAN, Franc Ksaver, 1933–1952: Poklukar, Jožef. France Kidrič, Franc K. Lukman (ur.): *Slovenski biografski leksikon II*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka. 427–429.
- PODLIPSKI, 1849: Pišimo kakor smo pisali. *Novice* 20/7. 82–83.
- POKLUKAR, Joseph, brez letnice: *Universal-Alphabet. Anzeige der beiliegenden Schrift: Ankündigung eines allgemeinen Slavischen und Universal-Alphabetes [...], mit Nachtrag einiger nähern Andeutungen hinsichtlich des Inhaltes, und der diessfälligen Pränumerations-Erklärungen*. Laibach: Josef Blasnik.
- POKLUKAR, Joseph, 1849: Kako dolgo še ne bomo lažnivosti sojega pravopisa slovo dali? *Novice* 2, 4, 5, 7, 9, 11, 13, 14, 17, 18.
- POKLUKAR, Joseph, 1851a: Naznanilo. *Novice* 27/9. 132–133.
- POKLUKAR, Joseph, 1851b: Naznanilo. *Zgodnja Danica* 29. 120–121.
- POKLUKAR, Joseph, 1851c: *Brevi Manu-Vorschlag*. Laibach: Josef Blasnik.
- POKLUKAR, Joseph, 1851d: *Supplementblatt*. Laibach: Josef Blasnik.

- POKLUKAR, Joseph, 1851–1858: *Ankündigung eines nächst zu veröffentlichenden allgemeinen lateinisch-slavischen, zugleich deutschen, französischen, italienischen und eventuell auch eines Universal oder Welt-Alphabetes, mit Beigabe eines Brevi manu-Vorschlages des slovenischen Alphabetes als Probe*. Laibach: Druck von Ign. v. Kleinmayr et Fedor Bamberg.
- POKLUKAR, Joseph, 1853: *Schluss-Probeblatt*. Laibach: Josef Blasnik.
- POKLUKAR, Joseph, 1857: *Nachträgliches Probeblatt*. Laibach: A. Leykam's Erben Graz.
- POKLUKAR, Joseph, 1858: *Siebenter letzt-rectificirter Vorschlag [...]*. Laibach: Josef Blasnik.
- POKLUKAR, Joseph, 1860: Poskušnja [I.] novih domestivnih čerk za Slovenski alfabet. *Novice* 18/34 (avgust). 268–269.
- POKLUKAR, Joseph, 1860: Poskušnja [II.] novih domestivnih čerk za Slovenski alfabet (Druziga mnogo spremenjeniga natisa.). *Novice* 18/48 (november). 383–384.
- POKLUKAR, Joseph, 1861: Poskušnja [III.] novih domestivnih čerk za Slovenski alfabet. Tretjiga z mnogimi novimi čerkami pomnoženiga natisa. *Novice* 19/5 (januar).
- REISP, Branko, 2001: *Redki stari tiski*. Ljubljana: Slovenska matica.

STARIJI MEDIJI U SUVREMENOJ NASTAVI MATERINSKOGA JEZIKA

Marko Ljubešić

Filozofski fakultet, Pulj
mljubestic@unipu.hr

DOI:10.4312/Obdobja.37.259-265

Poučevanje maternega jezika je eden od najkompleksnejših procesov v izobraževanju. Struktura predmeta – njegove jezikovne, literarne in medijske vsebine – sodobnim učiteljem predstavlja velike izzive, ki jih je v metodološkem smislu najlažje obravnavati z uporabo sodobnih učnih pripomočkov (najpogosteje računalnika). Na ta način pa se vsi mediji, ki so se uporabljali pred prihodom multimedijskih pripomočkov, vse bolj zanemarjajo. Pokazali bomo, kako je stare medije mogoče revitalizirati in jih vključiti v poučevanje maternega jezika s poudarkom na posodabljanju pristopa pri obravnavanju lokalnih in medkulturnih tem.

stari mediji, načelo posodabljanja, poučevanje maternega jezika, medkulturnost, regionalne študije

Teaching the mother tongue is one of the most complex process in education. The multidisciplinary complexity of the mother tongue as a school subject poses great challenges to contemporary teachers, which methodologically are most easily solved by the use of modern teaching aids (mainly personal computers). In the meantime, the media that were used in teaching the mother tongue until the emergence of multimedia devices are increasingly being neglected. The aim of the paper is to show how it is possible to revitalise the old media and incorporate them in the teaching of the mother tongue with an emphasis on the principle of updating the approach to the local and intercultural topics.

old media, updating, mother tongue teaching, interculturalism, regional studies

1 Uvod (problem rada, suvremeni mediji vs. stariji mediji)

Suvremeni odgojno-obrazovni sustav pred učitelje i nastavnike svakim danom postavlja sve zahtjevnije didaktičke i metodičke izazove. S jedne strane zastarjele koncepcije hrvatskih nastavnih programa (op. a. posebno onog gimnazijskog) kao i društveno-politička sporost/nesposobnost u uspostavljanju nove kurikularne reforme, a s druge sve zahtjevniji učenici koji u izvanškolskim okolnostima 21. stoljeća do novih spoznaja i sadržaja dolaze svakodnevno, iziskuju od učitelja i nastavnika primjenu strategija koje će od nastavnog procesa napraviti odgojno-obrazovno ozračje primjereno učeniku suvremenog doba. Pritom, učitelji i nastavnici, sve više posežu za primjenom suvremene tehnologije što u drugi plan stavlja one medije na kojima je dugi niz stoljeća bio zasnovan odgojno-obrazovni sustav, ali i društveni život uopće. U bogatoj didaktičkoj ponudi nastavnih sredstava i pomagala prosvjetnim će djelatnicima zasigurno stariji medij predstavljati složeniju metodičku primjenu,

no upravo se u nastavi materinskog jezika brojni potencijali za realizaciju kvalitetne nastave kriju u primjeni medija koji su zbog svoje zastarjelosti učenicima privlačniji od suvremenih medija koje redovito koriste i koji s vremenom stvaraju svojevrsnu medijsku (pre)zasićenost. Kao drugi problem današnjeg školskog sustava, a na tragu programskih odrednica, javlja se pitanje aktualizacije nastavnih sadržaja koji su vrlo često tematski i sadržajno udaljeni od interesa učenika osnovnoškolske i srednjoškolske dobi. Metodički problem aktualizacije nametnuo se u središte interesa više hrvatskih metodičara (D. Rosandić, M. Benjak, M. Ljubešić), posebno po pitanju pristupa tekstovima starije književnosti (Benjak, Ljubešić 2013). Na tragu principa aktualizacije i primjene starijih medija u nastavi materinskog jezika, javlja se mogućnost metodičkog uključivanja starih novina u nastavni proces, prvenstveno s namjerom izbjegavanja stereotipnih medijskih pomagala i poticanja interesa za upoznavanje početaka medijske pismenosti određene regije.

2 Mogućnosti implementacije starih medija u zavičajnoj i interkulturalnoj nastavi

Suvremena nastava pruža učiteljima i nastavnicima iznimni didaktički i metodički potencijal primjene medija u nastavnome procesu. Veliki napredak informatike koji se zbao u posljednjih 30-ak godina »u znatnoj je mjeri izmijenio naš posao, naše slobodno vrijeme pa tako svakim danom sve više mijenja i ulogu nastavnika, ali je nipošto ne zamjenjuje niti je stavlja u manje vrijedan položaj« (Ljubešić 2009: 46), odnosno, prosvjetni djelatnici danas već postaju svjesni tehnološke (pre)zasićenosti mladog čovjeka kojeg se rijetko može vidjeti bez nekog suvremenog medija u rukama/ušima. Upravo na tom tragu javlja nam se mogućnost implementacije starih medija kao »svojevrsnih novina« u nastavnome procesu. Prvenstveno pod pretpostavkom da će nesvakidašnji medij pridonijeti boljem razvoju kognitivnog, afektivnog i psihomotoričkog područja kod učenika. Pritom moramo voditi računa da »izbor nastavnih medija ovisi o ciljevima odgoja i obrazovanja, o iskustvu i psihofizičkim karakteristikama učenika, o karakteristikama sadržaja učenja, o sposobnostima učitelja i njegovim stavovima te o prednostima i nedostacima raspoložive nastavne opreme« (Bognar, Matijević 2005: 348). Kada govorimo o medijima koji su bili prisutni do početka 20. stoljeća, a to su prvenstveno tiskani mediji, i njihovoj primjeni u nastavnome sustavu, moramo voditi računa i o pristupu takvim medijima jer je nerijetko riječ o teško dostupnim medijima koji predstavljaju građu muzeja, knjižnica i sličnih ustanova. Upravo iz razloga kako ne bi došlo do oštećenja te kako bi građa postala dostupna svima, mnoge su ustanove digitalizirale određeni dio svoje građe. U tom slučaju, suvremeni su mediji ti koji poprimaju ulogu posrednika između korisnika medija i starog, teško dostupnog medija (sada u digitalnom obliku). Tako su i prve novine tiskane na hrvatskome jeziku u Istri – *Naša sloga* 2007. godine digitalizirane i dostupne na mrežnim stranicama Sveučilišne knjižnice u Puli što omogućuje lakši pristup ovom mediju posredstvom drugog medija – nekog od suvremenih elektroničkih uređaja s dostupnim internetom.

3 *Naša sloga* – časopis iznimnog značaja za istarskog čovjeka (Hrvata, Slovenca i Talijana)

Nakon prvih novina u sklopu ilirskog pokreta Gajevih *Novina horvatzkih* objavljenih 1835. godine, kasnije *Zore dalmatinske* koja je izlazila od 1844. do 1849. godine u Dalmaciji, a čiji su brojevi dolazili sve do istarskih mjesta o čemu svjedoči podatak da je 1844. na ovim prostorima bilo 63 pretplatnika (Šetić 2005: 29), na istarskom se području snažno počinje javljati potreba za glasilom koje će objedinjavati tadašnju društveno-kulturno i političku zbilju, ujedno budeći svijest malog istarskog čovjeka o njegovu identitetu i jeziku. Tako se u Trstu 1. lipnja 1870. godine pojavljuje prvi list na hrvatskom jeziku na ovim prostorima *Naša sloga*. U podnaslovu *Poučni, gospodarski i politički list* uredništvo naglašava koncepciju lista, dok se motom preuzetim iz narodne polovice »Slogom rastu male stvari, a nesloga sve pokvari« usmjerava buduće djelovanje lista koje treba biti usmjereno na zajedništvo hrvatskog i slovenskog pučanstva u tadašnjoj Istri (Trogrić 2005: 526–527). List je do 1899. godine izlazio u Trstu, a od 1899. do 1915. godine njegovo je uredništvo preseljeno u Pulu. U samom pokretanju novina veliku je ulogu odigrao biskup Juraj Dobrila, a kao prvi urednik lista imenovan je svećenik Antun Karabaić, dok su kasniji urednici Andrija Novak, Lovro Testen, Karlo Kiršjak i Matko Mandić. Od prvoga izdanja pa do 1884. izlazi kao dvotjednik da bi kasnije prerastao u tjednik što pokazuje veliki čitateljski interes za list. Da je *Naša sloga* bila uz hrvatsko čitateljstvo istovremeno i novina za slovenske žitelje istarskog prostora potvrđuje i članak objavljen već u prvom broju o pozivu svim Slovencima na Tabor koji se održao 29. svibnja 1870. godine i na kojem se raspravljalo o položaju i jeziku Slovenaca u tadašnjoj državi. Sam stav uredništva prema slozi dvaju slavenskih naroda u Istri vidljiv je i u članku objavljenom povodom otvaranja prvog slovenskog društva u Puli krajem 19. stoljeća:

Šaka braće Slovenacah zasnovala je to društvo, nek se vidi, da i oni uz ostala društva ljube svoju domovinu, čeznu za društvenim životom kao svi ini izobraženi narodi. Zasnovaše oni to društvo, da pokažu svijetu, da se znadu ponosit svojim dičnim imenom, svojim milim jezikom. Da su oni u toj namjeri zasnovali svoje društvo, da i da braću Hrvate u svoje gnjezdo primu, to je očevidno, pošto društvo među svojim članovi broji takodjer prilično Hrvatah. (*Naša sloga* 1886: 21/1, 27. 5. 1886)

Također su i ostala zbivanja iz slovenskih društava, prvenstveno iz Pule, redovito nailazila na medijsku podršku *Naše sloge* (Riman 2013: 143–165). Kako u vrijeme izlaženja *Naše sloge* vlada intenzivna zajednička borba Hrvata i Slovenaca za ravnopravnost u pokrajinskom saboru u odnosu na tada zastupljenije Talijane, samim time i većim pravima slavenskog žiteljstva, upravo su ove novine bile najbolji medij koji je pozivao na zajedničke nastupe. Željko Klaić u članku Matko Laginja i političko-gospodarski problemi Istre u XX. stoljeću pretpostavlja kako upravo Matko Laginja potpisujući se inicijalom »L« poziva u *Našoj slozi* od 3. rujna 1903. na zajedničku akciju Hrvata, Slovenaca i talijanskih kmetova protiv talijanskog »camore« (Klaić 2006: 200). U suvremenoj medijskoj (pre)natrpanosti upravo nam ove novine omogućuju upoznavanje samih početaka medijske pismenosti na istarskom prostoru, ujedno i dajući nam uvid u zavičajnu problematiku u vrijeme njihova izlaženja.

4 Metodički model – stari medij u suvremenoj interkulturalnoj i zavičajnoj nastavi (na primjeru *Naše sloge* iz 1870. godine)

Projektom Istarske županije pod nazivom Institucionalizacija zavičajne nastave u Istarskoj županiji nastojalo se omogućiti učenicima »življenje Istre kroz sve osjećaje, a poglavito gledanje Istre kroz ono što ona jest i sve što predstavlja a kako bi se sačuvale njezine vrednote i u budućim generacijama« (*Institucionalizacija zavičajne nastave Istarske županije*). Istra je u ovome citatu predstavljena ne kao županija, već kao geografska jedinica – poluotok na kojemu danas imamo prisutne dijelove triju samostalnih država: Hrvatske, Slovenije i Italije sa sustavnom dvojezičnošću i interkulturalnošću u duhu istarskoga čovjeka. Suvremeno doba bogato tehnologijom omogućuje danas mladom čovjeku da u najudaljenijem istarskom zaseoku dobije najnovije informacije u realnom vremenu i u nijednom segmentu informiranja ne bude zakinut u odnosu na bilo koje urbano mjesto. Pod hipotezom da je danas vrlo teško proniknuti u vrijeme kada su masovni mediji na ovim prostorima bili tek u svojim začecima te nastojati shvatiti njihov ondašnji značaj, osmišljen je metodički model kojim se pristupa prvim novinama na hrvatskom jeziku na ovim prostorima – *Našoj slozi*. Osnovni zadatak ovog pristupa je u komunikacijskom metodičkom sustavu, vodeći računa o načelu aktualizacije pojedinih tema, pristupiti prvome broju *Naše sloge*, tiskanom 1. lipnja 1870. godine u Trstu te:

- utvrditi koncepcijsku strukturu prvog broja *Naše sloge* i usporediti je sa strukturama suvremenih medija namijenjenih informiranju šireg pučanstva (različite internetske stranice, stručni tiskani časopisi...)
- istražiti tematska područja u *Našoj slozi*, sadržajnu razinu informacija koje su se prenosile te usporediti s današnjim novinama i časopisima koji prenose slične informacije
- analizirati jezične i stilske karakteristike pisanja novinskih članaka onda i danas
- istražiti zavičajnu i interkulturalnu komponentu prisutnu u tekstovima prvog broja.

Komunikacijski metodički sustav zamišljen je »kao lanac komunikacijskih situacija u kojima se pojavljuju različiti didaktički oblici nastave (pojedinačni, u parovima, skupni), različite nastavne situacije te različita nastavna sredstva« (Rosandić 2005: 206) te se zadani nastavni zadaci mogu razvrstati u određenu komunikacijsku strukturu

Grafikon 1: Shematski prikaz metodičkog modela

(v. Grafikon 1). Metodički model predviđen je za 4. razred gimnazije, no ne isključuje mogućnost pristupa i u nižim razredima srednje i višim razredima osnovne škole, uz sadržajnu prilagodbu recepcijskim sposobnostima učenika.

4.1 Konceptijska struktura lista

Učenici se nakon uvodnog dijela sata upoznaju s prvim brojem *Naše sloge*, pronalazeći na internetskim stranicama mrežno izdanje. Preporuka je da učenici prođu više godišta *Naše sloge* kako bi uvidjeli razlike u kvantiteti sadržaja, mjestu izlaženja, uredništvu i slično. U prvoj komunikacijskoj situaciji dominira samostalni istraživački rad na starom mediju pomoću suvremenog medija – osobnog računala u ulozi posrednika između starog medija i učenika. Učenici rade u individualnom nastavnom obliku, s naglaskom na metodama zaključivanja i uspoređivanja.

Nakon što su izvršili prvi zadatak i upoznali se s listom *Naša sloga*, učenici se usmjeravaju na prvi broj koji je tiskan u Trstu 1. lipnja 1870. te rješavaju ova pitanja i zadatke:

- Pažljivo pročitajte uvodni tekst uredništva te odgovorite na sljedeća pitanja: Kome je prvenstveno namijenjen list *Naša sloga*? Kolika je učestalost izlaženja? Protumačite podnaslov: *poučni, gospodarski i politički list*. Povežite naslov lista s motom ispod podnaslova: »Slogom rastu male stvari, a nesloga sve pokvari«.
- Usporedite ondašnji i današnji način informiranja. Povežite koncepciju virtualnog druženja i širenja informacija na nekoj od suvremenih aplikacija (Facebook, Instagram, Twitter) s ondašnjim druženjima u čitaonicama, na zajedničkim okupljanjima u ruralnim i urbanim sredinama.
- Pronađite u rečenici iz uvodnika: »Ali čovjek nemože svega sam ni da vidi, ni da čuje, ni da skusi, nego mora da se od drugih ljudi uči.« (*Naša sloga* 1870: 1), poveznicu s osobnim načinom informiranja, odnosno, kako danas dolazite do novih informacija i uopće vršite selekciju bitnih od manje bitnih informacija?
- Istražite u uvodniku kome je *Naša sloga* prvenstveno namijenjena? Objedinjuju li današnji časopisi sve što je objedinjavala *Naša sloga*?
- Postoji li dvosmjerna komunikacija lista s njegovim čitateljima? Usporedite suvremeni način informiranja i mogućnosti komentiranja s pozivom uredništva čitateljima da im se obrate sa svojim problemima i mišljenjima.

4.2 Tematika

Druga komunikacijska situacija predviđa pristup tematici *Naše sloge*. Učenici dobivaju pitanja i zadatke koji ih usmjeravaju kroz samostalno istraživanje. U ovoj su komunikacijskoj situaciji dominantne metoda samostalnog istraživanja i metoda rada na tekstu, dok je od oblika prisutan rad u parovima. Također, i u ovome dijelu pristupa naglasak je na principu aktualizacije.

- Istražite tematiku prvog broja *Naše sloge*. Utvrdite uolikoj su mjeri pojedine teme zastupljene. Koliko su teme koje su prisutne u *Našoj slozi* aktualne i danas?
- Napravite shematski prikaz tematskih cjelina zastupljenih u *Našoj slozi* te povežite sa suvremenim medijima u kojima pronalazite istu tematiku.

- Analizirajte pristup političkoj tematici u *Našoj slozi* te usporedite s današnjim načinom pristupanja istoj tematici.
- Na koji je način obrađena gospodarska tematika? Kako se ona danas obrađuje?

4.3 Jezik i stil

U trećoj komunikacijskoj situaciji učenici istražuju jezik i stil *Naše sloge* te uspoređuju s jezikom i stilom suvremenih medija. Najučestalija je metoda uspoređivanja, a preporučeni je oblik rada individualni. Pitanja i zadaci kojima se pristupa navedenoj problematici su:

- Istražite osnovne karakteristike jezika *Naše sloge*.
- Kakav je stil lista? Usporedite ondašnji stil pisanja sa suvremenim publicističkim stilom tiskanih i elektroničkih medija.
- Pročitajte humoristični članak Svašta po nješto. Pronalazimo li danas u medijima slične članke? (Ako da, navedite gdje.)

4.4 Interkulturalnost i zavičajnost

Četvrta komunikacijska situacija namijenjena je istraživanju interkulturalnosti i zavičajnosti u *Našoj slozi*. Najučestalija je metoda samostalnog istraživanja, uz mogućnost individualnog i grupnog oblika rada. Učenici u ovoj komunikacijskoj situaciji dobivaju zadatke:

- Pročitajte uvodni dio kolumne Dopisi te utvrdite kakav je stav autora dopisa prema potrebi za pokretanje časopisa na hrvatskom jeziku. S kojim narodom autor uspoređuje hrvatski narod?
- Je li *Naša sloga* namijenjena isključivo čitateljima hrvatskoga naroda ili se pronalaze informacije i sadržaji važni i drugim narodima na području gdje je list bio dostupan? Potkrijepite citatom iz teksta.
- Kakav je kulturalni stav teksta koji opisuje položaj kršćana u Bosni? Protumačite citat: »Mili bože, do kada će trpjeti izobraženi svijet ova proganjanja Turaka? Vrieme bi već bilo da se taj varvar jednoč u Aziju njegovu pravu domovinu odtjera, od kud je i došao.«
- Pretražite nekoliko brojeva *Naše sloge* na mrežnim stranicama Sveučilišne knjižnice u Puli i zabilježite članke u kojima se nailazi na obavijesti prvenstveno namijenjene Slovincima u Istri. Kakav je stav autora i uredništva u tim člancima?
- Pronađite na karti adresu uredništva u Trstu te istražite društveno-političku situaciju u Istri u trenutku izlaženja prvog broja *Naše sloge*.

5 Zaključak

U okolnostima 21. stoljeća sa sveprisutnom multimedijском tehnologijom koja svakodnevno pomiče granice inovativnosti, ali i dostupnosti korisnicima od najniže generacijske dobi, nameće se problem višedesetljetnih nastavnih programa koji u prvi plan postavljaju učenje (prvenstveno misleći na teme i pristupe) koje suvremenom učeniku nije nimalo blisko, a još manje zanimljivo. S druge strane, regionalni politički pristupi na postojeću programsku koncepciju nastoje implementirati zavičajne sadržaje

što u konačnici učiteljima i nastavnicima stvara (pre)kompleksnu izvedbenu nastavnu strukturu koja se vrlo rijetko uopće uspijeva i ostvariti. Naravno, nepoznavatelji didaktičke i metodičke znanosti vrlo često ovakvu situaciju znaju opisati nedovoljnim uključivanjem suvremene tehnologije u nastavni proces (čime bi se, valjda, sve znatno brže i jednostavnije obradilo). Posebno zanimljivo područje ove problematike čini nastava materinskoga jezika koja u svojoj strukturi jedina obuhvaća i medijsku kulturu. Na tom tragu, upoznavanja medija uopće i stvaranja medijske pismenosti koja pretpostavlja i poznavanje razvoja medija, nudi se mogućnost pristupa starijim medijima u nastavi. Da takvo učenje ne bude daleko suvremenom načinu života učenika, nužno je posegnuti za aktualizacijom nastavnih sadržaja koji, ukoliko za to postoje tematski preduvjeti, mogu biti povezani i sa suvremenim tendencijama u nastavnom procesu kao što je primjena načela zavičajnosti i interkulturalnosti. Ovim je radom prikazan metodički model pristupa starim medijima, u ovom slučaju novinama *Naša sloga* u okvirima zavičajne nastave. Takvi i slični modeli trebali bi poslužiti kako učiteljima i nastavnicima u izvedbi nastavnoga procesa tako i kreatorima budućih nastavnih programa/kurikula u osmišljavanju raznovrsnih mogućnosti pristupa sadržajima nastave materinskoga jezika.

Literatura

- BENJAK, Mirjana, LJUBEŠIĆ, Marko, 2013: *Od Peruška do otvorenog sustava*. Zagreb: Školska knjiga.
- BOGNAR, Ladislav, MATIJEVIĆ, Milan 2005: *Didaktika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Institucionalizacija zavičajne nastave Istarske županije. O projektu.* www.za-nas.hr
- KLAJČIĆ, Željko, 2006: Matko Laginja i političko-gospodarski problemi Istre u XX. st. Marino Manin, Ljiljana Dobrovšak, Gordan Črpić, Robert Blagoni (ur.): *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. 171–207.
- LJUBEŠIĆ, Marko, 2009: Računalom kroz nastavu hrvatskoga jezika i književnosti. *Život i škola* 55/22. 23–49.
- TROGRLIĆ, Stipan, 2005: Naša sloga. Miroslav Bertoša, Robert Matijašić (ur.): *Istarska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 526–527.
- RIMAN, Barbara, 2013: Čitaonicu je osnovala »šaka braće Slovenacah« u želji »da pokažu svietu, da se znadu ponosit svojim dičnim imenom, svojim milim jezikom«: slovenska društva u Puli od 1886. do 2011. godine. *Histria* 3. 143–165.
- ROSANDIĆ, Dragutin, 2005: *Metodika književnoga odgoja*. Zagreb: Školska knjiga.
- ŠETIĆ, Nevio, 2005: *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama (Naša sloga 1870. – 1915)*. Zagreb: Dom i svijet.

PREGLED TISKANEGA GRADIVA FRANČIŠKANSKE KNJIŽNICE V NOVEM MESTU V 19. STOLETJU

Katarina Jaklitsch Jakše

Srednja vzgojiteljska šola in gimnazija Ljubljana, Ljubljana
katarina.jaklitsch@svsgl.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.267-275

Prispevek želi predstaviti bogato zbirko predvsem tiskanega gradiva frančiškanskega samostana v Novem mestu in se omejiti na 19. stoletje, ko je bil samostan s frančiškanskimi brati najbolj vpet v šolstvo in kulturo širšega okoliša. Novo mesto brez svoje »frančiškanske« gimnazije nikoli ne bi bilo to, kar je (bilo). Predstavlja fond učbenikov, knjig, revij, ki kažejo tudi na odnos do slovenske besede. Ustavi se ob nekaterih predgovorih in spremnih besedah, ki poudarjajo pomen slovenske besede in izobraževanja.

19. stoletje, slovenščina, šolstvo, revije, frančiškani

The paper investigates a rich collection of what are mostly printed materials of the Franciscan Monastery in Novo mesto. The research is limited to the 19th century texts, when the Franciscan monastery played an important role in education and culture in the region, and their fund of materials (textbooks, books, magazines) offers us a special insight into the Slovene language. Another interesting field of research was the prefaces and forewords through which the authors reiterated the importance of the Slovene language and education.

19th century, Slovene language, education, magazines, Franciscan

1 Uvod

Znanje, ki si ga je človeštvo pridobilo do danes, je v veliki meri dobilo iz življenjskih spoznanj in najrazličnejših knjig. Knjiga je po izumu tiska sčasoma postala vsesplošna dobrina. V 19. stoletju, ko se je slovenščina v Novem mestu ob prizadevanju frančiškanov ob nemščini, latinščini in grščini že uveljavila, se je oblikoval tudi fond knjig predvsem v slovenskem jeziku. Tisti, ki so šli skozi novomeško gimnazijo (Kopitar, Cigler, Prešeren, Baraga, Kosler, Slomšek, Miklošič, Janežič, Jenko, Erjavec, Levstik idr.), so vplivali na mentaliteto in duhovno širino tistih, ki so s pisano besedo na področju tiskane kulture slovenske književnosti neizbrisno zaznamovali slovenski narod. Želeli smo pregledati del gradiva 19. stoletja, ki je moglo dobro služiti profesorjem in dijakom novomeške gimnazije.

2 Frančiškanska knjižnica v Novem mestu

Novomeška frančiškanska knjižnica sodi med bolj raziskane samostanske knjižnice; ohranjenih je več katalogov, ki dokazujejo, da so se redovniki resno ukvarjali s knjižnico

in njenim urejanjem. Najstarejši je rokopisni katalog v knjižni obliki z začetka 18. stoletja z naslovom *Catalogus Librorum Bibliothecae conventus Rudolfswerthensis LL. Franciscanorum*. V njem je gradivo razdeljeno na 15 strokovnih skupin, in sicer z abecedno ureditvijo znotraj strok in s signaturo. Ohranjen je tudi abecedni imenski katalog iz leta 1853 z naslovom *Repertorium Librorum Prefectorum Bibliothecae P. P. Franciscanorum reform. Conventus Neostadiensis in Ordinem redactum Anno 1583*. Ta ni urejen po abecedi, tudi letnice niso navedene, pri avtorjih je naveden priimek in začetnica imena, naslovi pa so lahko okrajšani. Prvi poznani knjižničar v novomeški frančiškanski knjižnici je bil v letih 1735–1736 Anton Khallan. Sledili so Hugolin Sattner (1875–1878), Alfonz Furlan (1919–1924), Ciprijan Napast (1931–1942) in Tarzicij Toš (1942–1945) (Pevce 1991: 406). V letih 1942–1944 je pater Tarzicij Toš oblikoval stvarni katalog v listkovni obliki. Razdeljen je na strokovne skupine z naslednjimi podatki: razred, signatura, avtor, naslov, obseg, kraj in leto izdaje. Listki so shranjeni v predalih omare, uvezani so v mape. Znotraj strokovnih skupin, ki jih imenuje razredi (*class[is]*), so listki urejeni po priimkih avtorjev oz. naslovih, če so dela anonimna. Strokovnih skupin je 12. (Bahor 2009: 164) Od leta 1984 do 2012 je knjižnico prizadevno vodil pater Felicijan Pevce. Od takrat do danes knjižnično gradivo na premajhnem prostoru v sobi znotraj samostana sameva, bratje frančiškani pa odprejo vrata le v novi del knjižnice, ki je zanimiv za šolske skupine, medtem ko velik del fonda ostaja javnosti zaprt.

Posebna spodbuda za razvoj knjižnice je bila ustanovitev novomeške gimnazije leta 1746. Pred tem je bil samostan povečan prav z namenom, da bi lahko služil gimnaziji in profesorjem. Vodenje šole in poučevanje so prevzeli frančiškani, ki so gimnazijo vodili in bili profesorji do leta 1870, poleg tega so od leta 1778 dalje vodili tudi ljudsko šolo. Med letoma 1723 in 1783 je bila v samostanu modroslovna šola, pouk filozofije za frančiškanske redovnike, med dijaki je bil tudi Valentin Vodnik. Knjižnični fond se je obogatil z deli s področja zgodovine, zemljepisa, matematike, fizike, filozofije ter klasične literature grških in rimskih avtorjev, slovniciami, leksikoni, priročniki v grškem in latinskem jeziku ter gradivom s področja cerkvene in splošne zgodovine (Pevce 1998: 146). Posebno skrb so v samostanski knjižnici namenjali knjigam slovenskih avtorjev. Poleg Vodnikovih *Pesmi za pokušino* (novomeški frančiškani hranijo prvo izdajo njegove zbirke iz leta 1806) je treba med slovenskimi avtorji omeniti M. Pohlina, J. Japlja, *Bratovske bukvice* S. Roshenkranza M. Kastelca iz leta 1682, pridigarški priročnik F. Župančiča iz leta 1748, prvo izdajo Prešernovih *Poezij* (1847) ter dela J. Ciglerja, P. Kozlerja, F. Miklošiča, A. Janežiča, S. Jenka, p. L. Hrovata, F. Erjavca, F. Levstika, F. Barage in A. M. Slomška (Bahor 2009: 167).

Knjižnica je v samostanu že ves čas od ustanovitve in se je ohranila v celoti. Danes si obiskovalci lahko ogledajo obnovljeni prostor knjižnice v prvem nadstropju samostana. Narejena je po zgledu knjižnice ljubljanskih frančiškanov, le da je manjša. V novem muzejskem delu knjižnice je postavljen del gradiva, ki šteje približno 7000 enot z letnico izida do leta 1800, in na ogled je gradivo, povezano z novomeško gimnazijo. Ocenjujejo, da je v stari knjižnici še približno 6000 enot starejšega gradiva in da celoten fond obsega približno 20.000 enot (Bahor 2009: 163).

Gradivo v novem muzejskem delu knjižnice je trenutno postavljeno po formatih, ne glede na vsebino. Knjige so opremljene z oznako omare (A, B, C, Č, D ...), police (a, b, c, č, d ...) in zaporedno številko knjige na polici (npr. B-č-18).

3 Gradivo frančiškanske knjižnice

Gradivo, obravnavano v prispevku, se nahaja na policah zaprtega dela knjižnice in ga lahko razdelimo v več skupin: berila in literarni teksti, slovnice, naravoslovni priročniki, zgodovinske in zemljepisne knjige, glasbeni in teološki prispevki ter revijalni tisk.

Za obravnavo smo se osredotočili na gradivo, ki je moglo biti »uporabno« za profesorje in učence pri pouku. Iz 19. stoletja najdemo v knjižnici predvsem učbenike, nekaj strokovnih priročnikov in verskih besedil ter literarne revije. V katalogu je gradivo označeno kot 2 Dramatizacije, Poezije, Klasiki, Šolske knjige in kot 3 Slovarji in slovnice, Lingvistika, Revije in časopisi, Koledarji. Pri nekaterih besedilih so izpostavljeni tudi uvodni nagovori oz. njihovi deli, saj poudarjajo pomen izobraževanja v slovenščini.

Žal je nekaj gradiva tudi založenega (morda izgubljenega), saj je kataložni listek ohranjen, dela pa ni najti. Večina besedil je pisana v gajici, nekaj starejših prispevkov je v bohoričici.

Vrsta gradiva	Avtor/urednik	Letnica izdaje	Vsebina/citat
3.1 Berila in literarni teksti			
<i>Slovensko berilo za tretji gimnazijalni razred</i>	J. Bleiweis	1846	72 pesmi, basni, pravljic, zgodovinskih in poučnih zgodb, ki so jih prispevali J. V. Koseski, L. Svetec, F. Metelko, J. Trdina, F. Prešeren, M. Valjavec, M. Kastelec, J. Navratil, F. Svetličič, J. Turnograjska, A. M. Slomšek, M. Vilhar
<i>Nauka polne pripovedi sa slovensko mladost</i>	J. Sabukoľhek	1846	Bratje ino seštre slovenľkiga rodu, vedno Źelite veliko pripovedi imeti, da se iz njih lepiga zadrŹanja inu brumniga Źivjenja nauĹite. (str. 3)
<i>Ilirska Ĺitanka za gornje gimnazije</i>	o. Franjo	1856	
<i>Slovensko berilo za VII. gimnazijski razred</i>	F. Miklošić	1858	
<i>Slovensko berilo za osmi gimnazijski razred</i>	F. Miklošić (J. Navratil)	1865 (1881)	
<i>Cvetnik slovenske slovesnosti: Berilo za više gimnazije in realce</i>	A. JaneŹić	1865	Antologija obsega bogato nabiro zabavno-poduĹnih izdelkov v vezani in nevezani besedi in je namenjena v duševno zabavo vsem prijateljem lepoznavskega berila, posebno naj ogreva mladini srce za mило domovino in sladko materino besedo. (predgovor)
<i>Ĺitavnica, poduĹivni listi za slovenski narod</i>	I. Geršak	1866	

<i>Berilo za slovenske šole</i>		1870	Lepo miglja večerni žar, smehlja skoz drevje se zeleno; to božji je prezlati dar – prelepo solnčice rumeno. Lepo je, če večernica na jasnem nebu se otrinja ... Kdor hudega nič storil ni, mu zvezdica migljaje reče: »Le spavaj sladko, bratec ti, vsa noč naj mirno ti izteče.« (str. 7)
<i>Keršanska izreja slovenske mladine, vedrilno in poučno berilo za slovenski narod</i>	J. Ažman	1873	In tako tebe mala knjižica pošljem po slovenskem svetu in ti naročim; pojdi od hiše do hiše, budi zanikarne starše, svari nerodne očete, uči slepe matere, opominjaj učitelje. (str. 1)
<i>Ljudska knjižnica</i>	L. Kordeš	1884–1886	Branje dobrega berila od nekdaj blagodejno vpliva na naše duševno življenje! Potrebno je torej, da se goji koliko le mogoče. Ljudska knjižica bode po dvakrat ne mesec dragim slovenskim rojakom prinašala kaj po ceni pripovednega berila v poduk in kratek čas. (str. 1, 1. zvezek 1884)
<i>Slovensko berilo za V. in VI. razred srednjih šol</i>	J. Sket	1886	
<i>Četrto berilo za občne ljudske šole in nadaljevalne šole s podobo presvetlega cesarja</i>	P. Končnik	1890	
<i>Drugo berilo in slovnica za občne ljudske šole</i>		1893	
<i>Tretje berilo za občne ljudske šole</i>		1896, 1897	
<i>Venec cerkvenih bratovščin</i>	V. Ušeničnik	1897–	Pesmi, razprave in premišljevanja, kratke povesti in drobtinice
<i>Hoja sa Kristusam</i>	T. Kempčan	1820	Lubi bravzi! V Tomashovi hoji ša Kriftufam najde vľaki dober zhlovek vľe. V'vľih okoliľhinaľ, fofebno v'boľefni, ali fzer v terplenju najdete v'njemu lepe navuke, vesele tolashbe ino mir fvojim fercam. (str. 1)
<i>Pesni</i>	V. Vodnik	1809	
<i>Krst pri Savici</i>	F. Prešeren	1836	
<i>Blaže in Nežica v nedelski šoli</i>	A. M. Slomšek		
<i>Pesmi cerkvene in druge</i>	A. Praprotnik	1856	
<i>Slomšekove pesmi</i>	Slomšek/ M. Lendovšek	1876	
<i>Raznim delom pesniškim in igrokaznim J. Vesela - Koseskega dodatek</i>		1879	
<i>V. Vodnika izbrani spisi</i>	F. Wiesthaler	1890	
<i>Novi svet: Šaloigra v treh dejanjih</i>	A. Klodič	1868	
<i>Poezije</i>	M. Valjavec (ur. F. Levec)	1900	

3.2 Slovnice			
<i>Jezičnik ali pomenki o slovenskem pisanji</i>	J. Marn	1863	
<i>Slovnica ruska za Slovence</i>	M. Majar	1867	Velika trgovina zahteva znanja raznih jezikov (italijanski, francozki, nemški, španski in angleški) in se sprašuje, zakaj jezika, ki vlada nad polovico Evrope in ravno toliko Azije – jezika ruskega se je dozdej v zapadnej Evropi malokdo učil. (str. 1)
<i>Slovenska slovnica za pervence</i>	A. Praprotnik	1870	Naš materni jezik slovenski ima 25 pglavitnih glasov, nekateri so samoglasniki, drugi so soglasniki. Iz glasnikov se zlagajo zlogi in besede. Zlog je glas, ki še nič ne pomenja, beseda je glas, ki že nekaj pomenja. Besede so korenike ali rastlike. Korenike so take, iz katerih se druge zlagajo. Rastlike ali izpeljane besede imajo koren, deblo in obrazilo. (str. 1)
<i>Stari rokopis Kranjskega mesta</i>	J. Pajk	1870	
<i>Jezičnik ali Metelko v slovenskem slovstvu</i>	J. Marn	1873	
<i>Latinsko-slovenske vaje za I. gimnazijski razred</i>	Žepič	1875	
<i>Slovenska slovnica po Miklošičevi primerjalni</i>	J. Šuman	1881	
<i>Abecednik za ljudske šole</i>	K. Glaser	1890	
<i>Zgodovina slovenskega slovstva</i>	K. Glaser	1894, 1895	
<i>Prvi slovenski pravopis</i>	F. Levec	1899	
3.3 Naravoslovni priročniki			
<i>Krajnski Zhbelaarzhik</i>	J. Jonke	1836	Kratko poduzhenje zhbele rediti in s'njimi prav ravnati
<i>Rudninoslovje ali mineralogija za nižje gimnazije in realke</i>	F. Erjavec (S. Fellocker)	1867	
<i>Štirje letni časi</i>	I. Tušek	1867	
<i>Domače in tuje živali v podobah slovenske mladini v poduk in kratek čas</i>	F. Erjavec	1868	
<i>Knjiga prirode</i> <i>Fizika</i> <i>Astronomija</i> <i>Kemija</i> <i>Mineralogija</i>	Schoedler (prevajalci: - I. Tušek - V. Ogrinec - F. Erjavec - J. Zajec)	1869	
<i>Prirodopis živalstva s podobami za spodnje razrede srednjih šol</i>	F. Erjavec	1872	
<i>Geometrija za nižje gimnazije</i>	B. Matek	1896	
<i>Aritmetika za nižje gimnazije</i>	B. Matek	1898	

<i>Navod k prvi in drugi računici za slovenske ljudske šole</i>	F. Močnik	1876	Nauk v računanju ima dvojni namen: formalen in materialen. Po prvem se dušne moči otrok po naravnem potu razvijajo, vadijo in ostre. To nam uže kaže, kako imenitno mesto treba da ima računski nauk med drugimi učnimi predmeti (str. 1)
<i>Računica za obče ljudske šole</i>	F. Močnik	1897, 1899	
3.4 Zgodovinske in zemljepisne knjige			
<i>Domovinoznanstvo za 4. razred srednjih šol – Avstrijsko-Ogerska monarhija</i>	J. Jesenko	1855	
<i>Zemljepisna začetnica za gimnazije in realke</i>	J. Jesenko	1865	
<i>Slovinci, kaj čemo?</i>	J. Vošnjak	1867	V uvodu je zapisal hvalno pesem domovini: Kje dom je moj? / Goratan, Primorje? Krajna? / Z njimi Štajar, - zemlja sjajna – / dom rodu so slavskega, / dom rodu junaškega. In to je Slovenja mila, na Slovenskem dom je moj. (str. V) Tudi nam Slovencem žugajo marsikateri nevarnosti, treba nam je torej največje složnosti, največjega poguma. Složnosti in poguma pa ne more biti brez jasnih, odločnih mislih o vseh skupnih narodnih zadevah. (str. 3)
<i>Občna zgodovina za slovensko ljudstvo</i>	J. Stare	1875– 1881	
<i>Zemljepis za prvi razred srednjih šol</i>	J. Jesenko	1882	snov razdeli v več poglavij (zvezdoznanski, prirodoznanski, državoznanski in primerjajoči zemljepis)
<i>Jeruzalemski romar: Opisovanje Svete dežele in svetih krajev</i>	F. Lampe	1892 in 1893	
<i>Slovenski Štajar, Dežela in ljudstva</i>	»Rodoljubi«	1868– 1871	Na začetku beremo zelo lep predgovor o domovini. Eden izmed virov o ljubezni do domovine je poznanje domovine. Domovino poznovati vzbuja novo in živejšo ljubezen, jena lepota nas povzdiga, jene rane nas opominjajo, naj jih celimo. Poznanje domovine je koristno glede na podobo, rodovitnost, glede na zgodovino in državni razvitek, koristno za kmetovalca in trgovca, za mestjana in deželana, za vojaka in učenjaka. (str. 1)

			A. M. Slomšek pa nadaljuje v uvodu prvega snopiča: Kakor ljubo sonce zemljo oživlja, tako naj vsak učitel šolo oveseljuje, v katero pride. Učenik mertev ko les in merzel ko led – učenci pa živi ko ogenj, se slabo stikajo [...] Iskreni šolski prijatelj, kar vsak učitel naj bo, ima [...] svoje učence za nauk vnemati in oživljati, zaspane dramiti, pridne podperati [...] Ne zamudi, Prijatelj šole in domovine, učenik in odgojitelj mladine knjižico blagovoljno soditi, dobro posneti slabo popravljati, da ne bom jaz, ne ti na zgubi.
<i>Obrambni govori – Slovincem v premislek in prid</i>	F. Lampe	1890	Vključeni so govori za različne priložnosti: slovenskemu narodu, slovenski duhovščini, slovenskim rodoljubom ipd. Misli teh govorov so se rodile v onem času, ko smo Slovenci – ni še dolgo tega – imeli hude notranje boje. Namen teh govorov je, da bi se obrazje razjasnili in da bi se vzbudila na vseh straneh močna želja po miru. Pač treba vedeti, kako moremo skleniti mir in na kakšni podlagi utrdimo narodu stalno edinost. (str. 2)
<i>Izvestja muzejskega društva za Kranjsko</i>	A. Koblar	1890–	V enem od člankov »izvestij« (<i>Slovenica</i>) v uvodu Koblar piše: Redke so po arhivih slovenske uradne listine iz prejšnjih stoletij kakor bele vrane. Jezik v njih ni lep, včasih je naravnost grozen. Vendar treba pobirati tudi te drobtinice, ker tiči v njih marsikatera jezikovna znamenitost, in ker so sploh dokaz, s kakimi težavami se je borila slovenščina pri svojem prvem vstopu v urade. (str. 12, 5. zvezek)
<i>Zgodovinske črtice iz poknežene grofije goriške in gradiške</i>	S. Rutar	1895	
3.5 Glasbena dela			
<i>Cerkveni glasbenik (mesečnik)</i>	J. Gnjezda (ur.), A. Foerster, J. Aljaž, F. Govekar, J. Tavčar	1877–	J. Aljaž napiše o pevovodji: Pevci morajo biti postavljeni v polukrogu, amfiteatralno, tako, da imajo vsi glavo proti dirigentu obrnjeno [...] le takrat, če pevci ne ubogajo, naj kapelnik s paličico ob pult vdari, da jih v takt spravi. (str. 2–3, letnik 1886)
<i>Teoretično praktična pevska šola</i>	A. Foerster	1880	
3.6 Teološke knjige			
<i>Pridige ob posebnih perloshnoftih</i>	Juri Voljz	1848	
<i>Shodni ogovor</i>	o. M. Šmajdek	1854	
<i>Večne resnice v pogovorih za ljudske misione</i>	F. J. Kaffol	1862	

<i>Dušna hrana za katoliške deržine</i>	A. Zamejic	1864	
<i>Domači ogovori po nedeljskih evangelijih</i>	F. J. Kaffol	1878	
<i>Svete listne bukve katoliške cerkve</i>	L. Klofutar	1878	
<i>Duhovni pastir</i>	A. Kržič	1885–	
<i>Kratki katekizem v vprašanjih in odgovorih za ljudske šole ljubljanske škofije</i>		1886	
<i>Zgodbe sv. pisma za nižje razrede ljudskih šol</i>	K. J. Knecht (prevod I. Skuhala)	1899	
<i>A. M. Slomška Zbrani spisi – pridige, nabrane iz Drobtinice</i>	M. Lendovšek	1899	
3.7 Revije in časopisi			
<i>Kmetijske in rokodelske novice</i>	J. Bleiweis	1848–	
<i>Zgodnja Danica: katoliški cerkven list</i>	L. Jeran	1849– 1902	
<i>Drobtinice: časopis učiteljem in učencem, staršem in otrokom v poduk in kratek čas</i>	A. M. Slomšek	1846– 1901	
<i>Učiteljski tovarš: list za šolo in dom</i>	A. Žumer, A. Praprotnik	1861– 1941	
<i>Novice gospodarske, obrtniške in narodne</i>		1842–	glasilo Slovenskega učiteljskega društva v Ljubljani
<i>Ljubljanski zvon: leposloven in znanstven list</i>	F. Levec	1881–	
<i>Cvetje z vertov sv. Frančiška: Mesečni list za verno slovensko ljudstvo, zlasti za ude tretjega reda sv. Frančiška</i>	p. E. Ozimek, p. S. Škrabec	1880– 1944	
<i>Angeljček, otrokom učitelj in prijatelj</i>			priloga <i>Vrtca</i>
<i>Zora: glasilo slovenskega katoliškega dijaštva</i>	F. Pavletič	1895– 1921	
<i>Venec cerkvenih bratovščin</i>		1896– 1902	
<i>Dom in svet: ilustrovan list za leposlovje in znanstvo</i>		1888– 1944	
<i>Kres: poučen in znanstven list</i>	J. Sket	1886	
<i>Naprej, Zvon, Slovenija, Vedež, Šolski prijatelj</i>			

5 Sklep

Ob koncu lahko potrdimo, kar smo opazovali ves čas, da je večina pregledanega gradiva temeljila na veliki ljubezni do slovenske besede, na neprecenljivem zavedanju lepote in vrednosti slovenske dežele in da je gradivo visoko kvalitetno in tudi likovno opremljeno. Frančiškani so se kot gimnazijski profesorji zavedali pomena knjig in so se leta 1848 odločili, da uvedejo slovenščino kot učni predmet (Granda 1995: 24), takrat je pouk potekal v prostorih frančiškanskega samostana. Ob reformi leta 1848, ko so gimnazije iz šest- postale osemrazredne, je imela frančiškanska knjižnica pomembno vrednost za Dolenjsko in šolstvo, ki ga v takem obsegu brez frančiškanov zagotovo ne bi bilo. Patri so načrtno kupovali in zbirali knjige ter jih tudi dobivali v dar, kar je pripomoglo k temu, da je bila v 19. stoletju gimnazija najbolj mednarodna ustanova v Novem mestu. Dijaki in učitelji so prihajali z vseh koncev habsburške monarhije (med njimi so bili Slovenci, Hrvati, Avstrijci, Nemci, Italijani, Čehi in drugi).

Za ves narodnozavedni duh, ki je povezan z izobraževanjem in ljubeznijo do maternega jezika, smo lahko globoko hvaležni vsem in vsakemu posebej.

Viri in literatura

- BAHOR, Stanislav, 2009: *Skriti knjižni zakladi. Pisna dediščina samostanskih in cerkvenih knjižnic v Sloveniji*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, Tuma.
- GRANDA, Stane, 1995: Družbena in družabna vloga novomeške gimnazije do 1. svetovne vojne. Natalija Petakovič (ur.): *250 let Gimnazije Novo mesto: 1746–1996*. Novo mesto: Gimnazija Novo mesto. 15–29.
- Memoria Scripta Sloveniae. <https://memoriascripta.nuk.uni-lj.si/zbirke/index.php?id=90> (dostop 3. 5. 2018)
- PEVEC, Felicijan, 1991: Nova samostanska knjižnica pri frančiškanih v Novem mestu. *Rast* 4. 406–408.
- PEVEC, Felicijan, 1998: Rokopisna knjiga pri frančiškanih v Novem mestu. *Acta historiae artis Slovenica* 3. 145–155.
- SIMONIČ, Albina, 1995: Knjižnica. Natalija Petakovič (ur.): *250 let Gimnazije Novo mesto: 1746–1996*. Novo mesto: Gimnazija Novo mesto. 115–117.

OB CANKARJEVI STOLETNICI

CANKARJEVA PISMA V KONTEKSTU NJEGOVEGA CELOTNEGA OPUSA: NOVE OBLIKE IN MOŽNOSTI ELEKTRONSKIH EDICIJ PISEM

Peter Scherber

Institut für Slawistik, Dunaj
scherbp7@univie.ac.at

DOI:10.4312/Obdobja.37.279-284

Poleg splošnih opazk o problematiki izdaje pisem in korespondence v sklopu zbranih del piscev, še posebej če upoštevamo ogromno Cankarjevo pisemsko zapuščino, razmišljamo o prednosti prihodnje pisemske edicije na osnovi smernic TEI in računalniško podprte, spletno dostopne podatkovne zbirke.

Ivan Cankar, korespondenca, pismo, smernice TEI, edicija

Next to general remarks on the issues of volumes of letters as part of the complete works of writers, and especially when considering Ivan Cankar's huge volume of letters written in the two decades from 1898 to 1918, the benefit of future letter collections based on the TEI guidelines and computer-aided, web-based databases will be considered.

Ivan Cankar, correspondence, letter, TEI guidelines, edition

Uvod

Literarna zvrst pisma, ki je povečini mešanica literarnih in predvsem neliterarnih izjav pisatelja, namenjenih različnim naslovnikom, je praviloma integralni del celotnega pisateljskega opusa (npr. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev). Literarno vrednost imajo v Cankarjevi pisemski korespondenci npr. posamezne pesmi, ki jih prilaga izbranim pismom.¹ Vendar se to zgodi redko. Z znanstvenega vidika gre pri pismih za zasebno-javno komunikacijo, kar pomeni, da je njen namen zasebni, vendar s tem, ko se obračamo na nekoga drugega, ta komunikacija dobi javni značaj, čeprav za omejen krog. Javni značaj pridobivajo tudi dopisnice in razglednice, ki jih najdemo med Cankarjevimi pismi, saj je zanje značilno, da se večinoma pošiljajo brez kuverte in so tako vsaj virtualno javno berljive. Prav poseben primer pa so Cankarjeve razglednice, ki jih je odpošiljal skupaj z drugimi podpisanimi osebami, tako da se javnost v tem primeru vzpostavlja že med samim postopkom pisanja.²

Korpus pisem je pomemben predvsem za literarnoznanstveno ovrednotenje avtorja: pisma so bogat vir podatkov o življenju in delu ter o prijateljskih idr. stikih avtorja. Omogočajo vpogled v literarne zglede oz. vplive, bralne navade in tudi

1 Npr. ZD 28: 29–30 (Regaliju), ZD 28: 9–11 (Župančiču), ZD 29: 231 (Ani Kesslerjevi), ZD 30: 67 (Jožici Budinkovi).

2 Ta posebna različica pošte bi lahko pomenila zanimiv izziv za raziskovalca, ker nam posreduje podatke, katere osebe so v določenem trenutku sedele z avtorjem tako rekoč za isto mizo.

medbesedilne navezave. Ne nazadnje lahko pisma zaradi svojih estetskih razsežnosti postanejo literarna zvrst. Podobno kot dnevniški zapiski so tudi pisma pisana z osebne perspektive avtorja in niso v prvi vrsti namenjena objavi, temveč so pomembna za kasnejšo znanstveno obravnavo, praviloma po avtorjevi smrti, tako da so integralni del celotnega avtorskega opusa. Danes pogosta praksa, da pisatelji že za časa življenja del svojega gradiva, ki je predvideno za zapuščino, kot »predpuščino« (nem. *Vorlass*) prepustijo oz. prodajo arhivom, dokazuje, da obstaja soglasje o uporabi tega gradiva za znanstveno ali dokumentarno obdelavo.

V celotnem opusu najdemo zelo različne vrste besedil:

- literarna besedila, ki so bila nedvomno namenjena objavi;
- eseje, recenzije, polemike, govore ipd., torej bolj ali manj nefikcijska besedila, ki se nanašajo na literarno, politično in družbenokulturno dogajanje in so bila prav tako namenjena objavi;
- prevode fikcijskih in nefikcijskih besedil, npr. strokovnih besedil;
- druga polliterarna besedila, npr. potopise;
- pisma kot obliko zasebno-javne komunikacije;
- odprta pisma ter kot pisma »sformatirana« literarna dela;³
- dnevniške zapiske, ki prvotno niso bili namenjeni objavi in s tem širši javnosti.

Načelna razmišljanja o korespondenci kot del izdaj tipa Zbrana dela

Že zaradi tega, ker je korespondenca po svoji naravi zasebna vrsta komunikacije, je treba pri kasnejši ediciji pisem v kontekstu celotnega avtorskega opusa postopati premišljeno. Pojavljajo se naslednja vprašanja:

- Ali naj se objavijo vsa obstoječa pisma?⁴
- Ali naj se pisma predstavijo v originalni in nes krajšani obliki?
- Ali naj se vključijo tudi pisma vseh naslovnikov avtorju?
- Kako naj se sploh komentira pisemsko gradivo?
- Kako naj se obravnavajo posebnosti pisem, ki bi bile razvidne le v obliki faksimila?
- Ali se dajo rešiti vprašanja o avtorstvu korespondentov?
- Naj se pisma predstavijo po kronološkem redu ali po naslovnikih?
- Kako postopati v primeru nejasnega datiranja ali nejasnih krajevnih navedb v pismih?

Pogledali bomo, kako je pisemska korespondenca Ivana Cankarja obravnavana v znanstvenokritični izdaji Zbranih del slovenskih pesnikov in pisateljev, ki je izšla ob stoti obletnici pisateljevega rojstva v obsegu 30 knjig. Pogledali bomo prednosti in šibkosti takih izdaj, ki so zaradi papirnate oblike v marsičem omejene. Nato pa nas

3 Npr. *Na pomoč!* (satira v preobleki pisma bralca) v ZD 25: 7–13; *Dunajsko pismo* v ZD 25: 52–54; pismo kot odgovor kritiku v ZD 25: 147 in nasl.; *Literarno pismo* v ZD 24: 82–89; *Izjava* v ZD 24: 188–193; Literarna polemika v ZD 24: 228; ne nazadnje se tudi *Bela krizantema* začne na način »pisemske formule«: »Pozdravljeni v Kristu!«

4 Mejni primeri bi bile npr. dopisnice brez pomembnejše vsebine, ki npr. vsebujejo le pozdrave (»Lep pozdrav« ali »pozdrav« Župančiču v ZD 28: 19 in nasl.; »Mit herzlichen Grüßen« Albini Löfflerjevi v ZD 28: 163; »Veselo novo leto!« Ani Kesslerjevi v ZD 29: 229).

bo zanimalo, kaj nam v nasprotju s to obliko izdaje ponujajo modernejše elektronske izdaje. Na tem področju je zanimiv pilotni projekt Slovenske akademije znanosti in umetnosti, in sicer elektronska izdaja dela Zoisove korespondence. Seveda obstajajo tudi pri elektronskih izdajah nekatere omejitve.

Cankarjeva korespondenca

Ivan Cankar je zapustil korpus skoraj 1500 pisem različnega obsega.⁵ Gre za pisma z ovojnico ali brez nje, sem sodijo dopisnice in razglednice, najkrajša besedila so pozdravi ob praznikih in raznih priložnostih. Še redkejša so sporočila, ki niso bila poslana po pošti, temveč osebno vročena po tretji osebi.

Pri vseh korespondencah obstaja problem, da zbirka praviloma ni popolna, s čimer mislimo na neohranjena, izgubljena ali še nenajdena pisma (če je naslovnik pisma npr. uničil).

Za Cankarja vemo, da je v letih, ko je živel na Dunaju, komuniciral predvsem prek pisem. Takih »pisnih dokumentov« je iz poznejšega časa, ko je živel v Ljubljani, manj, nadomestila jih je očitno neposredna, ustna komunikacija.

Ker ima pisemska komunikacija navadno dva udeleženca, najdemo v obsežnih znanstvenokritičnih opombah k Cankarjevim pismom, ki jih je uredil Jože Munda, tudi številna pisma, naslovljena na Cankarja; lahko so v celoti ali deloma navedena, povzeta, lahko je podana informacija o tem, kje jih najdemo.

Cankar je pisma pošiljal 104 naslovníkom (med njimi je 39 žensk in 62 moških),⁶ po katerih je korespondenca tudi urejena.⁷ To so:

- založniki, izdajatelji, uredniki (npr. Aškerc, Bamberg, Funtek, Govekar, Lampe, Levec, Plavšič, Schwentner, Tavčar, Zbašnik);
- (literarni) avtorji (npr. Oton Župančič, Anton Aškerc, Etbin Kristan);
- ženske: ljubice (Ana Lušinova, Steffi Löffler), prijateljice, znanke, mecenke in kolegice Zofka Kvedrova;
- sorodniki (npr. brat Karel, bratranec Izidor Cankar, sestra Francka);
- institucije (Slovenska matica, Mohorjeva družba);
- upodabljajoči umetniki (Jakopič, Smrekar, Zorman) ter
- drugi (prijatelji, sošolci, znanci).

Z Ottomarjem Bambergom, Štefko, Albino in Alfredom Löfflerjem ter deloma z Marijo Kesslerjevo si je Cankar dopisoval v dokaj spretni nemščini.

Pisemska komunikacija skozi 25 let trajajočo ustvarjalno dobo (1893–1918) ima svoje težišče v t. i. dunajskih letih, njen očiten upad pa opazimo v poznejših letih, ko je Cankar prišel v Ljubljano. Vendar »vrnitev« na Slovensko ni bila edini razlog za upad dopisovanja, nezanemarljiva je bila prav tako njegova napredujoča odvisnost od alkohola, kar se da mestoma razbrati tudi iz pisem.

⁵ O propadlih pismih (Vladimirju Levstiku, Franji Opeka, Bežku in Mici Pfeiferjevi) je poročal Jože Munda (ZD 30: 437).

⁶ Dve pismi sta naslovljeni na ustanovi, eno na družino Kessler.

⁷ V 30. knjigi *Zbranih del* je naveden seznam, v katerem so vsa pisma urejena izključno kronološko (ZD 30: 306–342).

O odnosih, ki jih je Cankar gojil do naslovnikov svojih pisem, je mogoče sklepati iz nagovorov in zaključnih, pozdravnih formul, zgovorna sta vikanje in tikanje, s katerima vzpostavlja distanco oz. jo zmanjšuje ali ukinja. Iz pisem je razvidna Cankarjeva vljudnost, spoštljivost do naslovnika, v njih lahko kaže veliko pripravljenost spopadati se s konfliktnimi oz. problematičnimi situacijami.⁸ Posebno razmerje je gojil do svojega mlajšega brata Karla, na katerega pa se v pismih obrača nekoliko grobo in vzvišeno.⁹

Korespondenca daje dragocene informacije o Cankarjevih življenjskih, eksistenčnih razmerah, saj vemo, da je bil pogosto brez denarja in je živel iz rok v usta; izvemo o njegovih dolgovih, pokaže se kot nespreten v ravnanju z denarjem. Vsebinsko njegovih pisem je mogoče na kratko povzeti kot beračenje za honorarje, predujme oz. prošnje za kredit.¹⁰ To je verjetno tudi razlog, da ima Cankar v slovenski literarni zgodovini (in danes tudi v širši javnosti) status prvega poklicnega pisatelja. Za analizo njegove stvarne socialne situacije bi bilo gotovo zanimivo primerjati njegove denarne zahteve, njihovo izpolnitev s predujmi in plačili, njegove dohodke na eni strani ter na drugi strani takrat običajne življenjske stroške na Dunaju (stroški za najemnino, hrano, potovanje itn.). V pismu Zofki Kveder z dne 8. maja 1900 (ZD 1973: 138) beremo, da se da na Dunaju prav dobro shajati z dvema kronama na dan ter desetimi guldni (= 20 kron) za mesečno najemnino.

Pisemska korespondenca Ivana Cankarja je prav tako dragocen vir informacij za vrednotenje njegovega dela, datiranje posameznih besedil, iz nje se seznanimo z njegovim odnosom do pisateljskih kolegov, ki lahko odvisno od naslovnika izpade celo kontroveržno.¹¹ Posebnega pomena so informacije o neuresničenih literarnih načrtih, saj takih informacij drugje ni mogoče najti.¹² Izvemo podrobnosti o njegovem življenju na Dunaju, ki so hvaležen vir za biografijo; Cankar več kot očitno ni ne iskal ne našel stikov z avstrijsko-nemškim kulturno-literarnim življenjem, čeprav je bil na Dunaju skoraj celo desetletje. Temu ni mogoče iskati vzroka v pomanjkljivem obvladovanju nemškega jezika, saj korespondenca izpričuje prav nasprotno (npr. nemška pisma z Löfflerjevimi, pisma založniku Bambergu idr.) in je tudi stilno izjemna. Poseben projekt bi bilo treba nameniti obdelavi informacij o takratnem dunajskem življenju.

8 Samo en primer iz pisma Aškercu: »Jaz imam o Vaših najnovejših delih svoje nazore, ki se jako strinjajo z nazeri mnogih drugih ne baš nespametnih ljudij. Ali stvar je taka: Vam se ne smé reči ni besedice; kdor ne kleči brezpogojno tudi pred Vašimi slabejšimi in čisto slabimi proizvodi, ga smatrate svojim preganjavcem in grobokopom [...]«

9 Npr. v pismih št. 28, 81 in 93 (ZD 27: 52 in nasl., 109 in nasl., 117 in nasl.).

10 Že Cankarjevi izdatki za poštino in telegrame so morali biti ogromni.

11 Npr. v pismu Zofki Kvedrovi piše: »Kar mi poročate v svojem pismu o Aškercu, me ni iznenadilo. Vsa ljubljanska literarna družba je moralno tako pokvarjena, da bi se samo čudil, če mi bi bili poročali o nji kaj poštenega. S svojim otročje-zlobnim molčanjem o mojih delih, s svojim prikritim zbadanjem in ostudnim zahrbtnim rovanjem bi mi ti ljudje radi škodovali – in za moment mi lahko resnično škodujejo – ali kadar pride čas, bodo želi za svoje početje sadove, kakoršnih niso pričakovali.« (ZD 28: 128 in nasl.)

12 Npr. bratu Karlu 16. decembra 1913 poroča, da trenutno pripravlja tragedijo *Starec* (ZD 26: 118).

Pogled v prihodnost

Tehnični razvoj na področju digitalne humanistike zlasti v zadnjih treh desetletjih omogoča, da se tudi na področju korespondenčnih izdaj lahko uberejo nove in inovativne poti, ki rešujejo omejitve, značilne za tiskane izdaje. Med prednostmi elektronskih edicij so zlasti: istočasen ter integriran dostop do pisem avtorja in tudi naslovnika ter razpoložljivost ustreznih pisemskih nizov, sočasna predstavitev faksimilov pisem, kasnejše oz. sprotno vključevanje na novo najdenih pisem.

To se da doseči v sodobnih elektronskih informacijskih sistemih, ki so oprti na podatkovne baze in imajo spletne povezave. Vendar ni mogoče gojiti nerealnih pričakovanj, da bi se načrtovanje, oblika in tudi celotna postavitev takšnih sistemov dali uresničiti samo s preprostim pritiskom na gumb ali vsaj z manj truda, kot ga zahteva tiskana objava. Trenutno obstoječe elektronske izdaje pisem na spletu so vse-kakor razodele enormne razsežnosti inicialnega dela.¹³

Leta 2015 je iniciativa Text Encoding Initiative (TEI) po izčrpnih diskusijah v svoja navodila uvedla nov element <correspDesk>. Na osnovi tega so razvili format za izmenjavo različnih elektronskih pisemskih edicij (Correspondence Metadata Interchange Format, CMIF).

Na platformi eZISS Slovenske akademije znanosti in umetnosti je na razpolago datoteka elektronske izdaje korespondence Žiga Zoisa, ki je bila že zgrajena po pravilniku TEI-Guidelines (Vidmar 2005). Tu se lahko vsak prepriča o zmogljivosti elektronske edicije korespondence, čeprav takrat še ni bilo na razpolago takšnih razširitev TEI za metapodatke pisem.

Primer za eno najnovejših elektronskih izdaj korespondence je projekt s pismi Franka Wedekinda, ki je v rabi od marca 2015 v Darmstadtu (Steierwald 2010). Projekt je po obsegu (približno 1600 njegovih pisem in prav toliko pisem, naslovljenih nanj) primerljiv s Cankarjevim korespondenčnim korpusom. Pri omenjenem projektu so doslej uspeli vključiti približno 10 odstotkov vseh Wedekindovih pisem. Postavitev takšne podatkovne baze pisem tudi po zaključku konceptualne in oblikovalne faze še zdaleč ne pomeni konca projekta, ki terja velike finančne vloške in ustrezno usposobljene strokovnjake. To pomeni ogromno razhajanje tehničnih možnosti in trenutno obstoječih realnih izsledkov. Toda primer *Wikipedije* nam kaže, kaj je že danes mogoče na spletu.

Literatura

- BOHNENKAMP, Anne, 2012: *Medienwandel/Medienwechsel in der Editionswissenschaft*. Berlin, Boston: De Gruyter.
- BOHNENKAMP, Anne, RICHTER, Elke (ur.), 2013: *Brief-Edition im digitalen Zeitalter*. Berlin, Boston: De Gruyter.
- BRUNKMANN, Marlies, SUSEN, Gerd-Hermann, 2004: Erschließungsaspekte elektronischer Briefeditionen. Jörg Meier, Arne Ziegler (ur.): *Edition und Internet*. Berlin: Weidler. 79–95.
- CANKAR, Ivan, 1970–1976: Pisma. *Zbrano delo* [= ZD] 26–30. Uredil Jože Munda. Ljubljana: Državna založba Slovenije (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev).

¹³ Zoisova korespondenca na spletu trenutno obsega samo 25 pisem, *Wedekind Briefdatenbank* pa vsebuje še 161 od 3200 obstoječih pisemskih dokumentov.

- JENSTERLE-DOLEŽAL, Alenka, 2012: Večjezičnost slovenske moderne – razlog ustvarjalnega duha. Petra Stankovska, Maria Wtorkowska, Jozef Pallay (ur.): *Individualna in kolektivna dvojezičnost*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 450–458.
- MUNDA, Jože, 1976: Ob novi izdaji Cankarjevih pisem. *Sodobnost* 24. 436–441.
- STEIERWALD, Ulrike, STÖRL, Uta, VINÇON, Hartmut, GRÜNDLING, Stefan, 2010: Die elektronische Edition der Briefe von und an Frank Wedekind. Ein innovatives Projekt in den E-Humanities. *Querschnitt. Beiträge aus Forschung und Entwicklung* 24. 116–121.
- STROBEL, Jochen, 2014: Digitale Briefedition und semantische Erschließung. *Editio* 28/1. 151–174.
- VIDMAR, Luka, 2005: Elektronska izdaja dela korespondence Žige Zoisa. Matija Ogrin (ur.): *Znanstvene izdaje in elektronski medij. Razprave*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 83–90.

Spletni viri

- correspSearch*. Über diesen Webservice. Datengrundlage und Hintergründe von correspSearch. <https://correspsearch.net/index.xql?id=about&l=de#overview> (dostop 23. 8. 2018)
- DHdBlog*. Digital Humanities im deutschsprachigen Raum. Archiv nach Schlagworten: 'Briefedition'. <https://dhd-blog.org/?tag=briefedition> (dostop 23. 8. 2018)
- eZISS*. Elektronske znanstvene izdaje slovenskega slovstva. Korespondenca Žige Zoisa. <http://nl.ijs.si/e-zrc/zois/index-sl.html> (dostop 23. 8. 2018)
- Frank Wedekind Gesellschaft Darmstadt*. Briefdatenbank online. www.frankwedekind-gesellschaft.de/index.php/briefdatenbank.html (dostop 23. 8. 2018)
- TEI-Correspondence-SIG/CMIF*. CMIF – Correspondence Metadata Interchange Format. <https://github.com/TEI-Correspondence-SIG/CMIF> (dostop 10. 6. 2018)
- Text Encoding Initiative*. *Journal of the Text Encoding Initiative* 10 (Selected Papers from the 2015 TEI Conference). <https://journals.openedition.org/jtei/1742> (dostop 23. 8. 2018)
- Text Encoding Initiative*. *P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange*. Version 3.3.0 (31. 11. 2018). www.tei-c.org/Vault/P5/3.3.0/doc/tei-p5-doc/en/html/ref-correspDesc.html (dostop 23. 8. 2018)
- Text Encoding Initiative*. *TEI: Correspondence SIG*. www.tei-c.org/Activities/SIG/Correspondence/ (dostop 23. 8. 2018)
- STÖRL, Uta, VINÇON, Hartmut: *Kooperatives Forschungsprojekt. Online-Brief-Datenbank. Ein Beispiel für disziplinspezifische Anwendungen*. http://dig-hum.de/sites/dig-hum.de/files/St%C3%B6rl_Briefdatenbank.pdf (dostop 23. 8. 2018)

ZAPUŠČINA ANE LUŠIN IN NJENA KORESPONDENCA S CANKARJEM

Zarja Franciška Gošnik

Velenje

zarja.gosnik@gmail.com

DOI:10.4312/Obdobja.37.285-293

Ana Lušin, Cankarjeva velika ljubezen, je pomembno vplivala na njegovo literarno ustvarjanje: posvetil ji je nekaj pesmi v *Erotiki*, snoval zanjo *Sentimentalni album* ter jo uporabil za model Ane v *Jakobu Rudi* in *Tujcih*. Med Cankarjem in Ano Lušin se je razvila obsežna korespondenca, Lušinova pa je imela tudi sama pisateljske aspiracije. V prispevku bom orisala njeno življenjsko pot in predstavila gradivo, ki ga je o njej zbral pravnik Marjan Marinšek, med drugim Anino črtico *Umreti na božični večer*. Prispevek je nastal na podlagi diplomskega dela *Zapuščina Ane Lušin, Cankarjeve ljubezni*.

Ana Lušin, Ivan Cankar, rokopis, fotografija, korespondenca, črtica

Ana Lušin is of most interest to literary history as Cankar's great love. She heavily influenced his literary works: he dedicated to her poems from his collection *Erotika* (Eroticism), created an album of poems dedicated entirely to her, and used her as an inspiration for the role of Ana in *Jakob Ruda* and *Tujci* (Strangers). An extensive correspondence developed between Lušin and Cankar, while Lušin also had writing aspirations of her own. This piece presents the material gathered about Lušin by Marjan Marinšek, including Lušin's short story *Umreti na božični večer* (To Die on Christmas Eve). The material has previously been presented in a degree dissertation entitled »The Legacy of Ana Lušin, Cankar's Love«.

Ana Lušin, Ivan Cankar, manuscript, photography, correspondence, short story

O Ani Lušin

Ana Lušin se je rodila 30. maja 1881 v Ljubljani. S Cankarjem sta se spoznala leta 1898, ko je obiskovala meščansko šolo pri uršulinkah v Ljubljani. Takrat je bila stara 17 let. (Kraigher 1954: 67) Živela je s sestro Minko in polsestro Hermino pri očimu in skrbniku Alfonzu Pellanu – z Minko sta bili namreč siroti. Oče Janez Lušin, deželni uradnik, je umrl za jetiko kmalu po Aninem rojstvu, mati pa se je leta 1884 poročila s trgovskim uradnikom Pellanom in se s hčerama preselila k svoji družini v Kolizej, vendar je tudi ona kmalu umrla. (Marinšek 1993: 38)

Ana in Cankar sta se srečevala v nekdanjem parku pri Kolizeju, kjer je Anina družina stanovala. Ana je imela lep obraz, podobna je bila očetu. Po značaju je veljala za mirno, zadržano, ponosno in zelo delavno. (Marinšek 1993: 38) Cankar je Župančiču nekoč pripovedoval, da je »zaljubljen v pravega angela – otroško, naivno dušico, ki ima predražesten obrazek in pa to čudovito, izredno lastnost, da me obožuje«. (Cankarjevo pismo Župančiču z dne 21. avgusta 1898)

Leta 1903, po maturi, je Ana dobila službo učiteljice pri Sv. Benediktu v Slovenskih goricah. Iz mestnega okolja se je preselila na štajersko podeželje. Tam je spoznala Hinka Breganta, ki je bil tudi učitelj na šoli pri Sv. Benediktu, in se z njim poročila. (Roš 1972: 299, 303) Marinšek je med raziskovanjem v zapuščini učitelja Lojza Hofbauerja v Hrastniku odkril fotografijo učiteljskega zbora pri Sv. Benediktu v Slovenskih goricah (Slika 1). Na hrbtni strani je zapisano, da je učiteljica, ki sedi na levi, Ana Lušinova, Cankarjevo dekle, pokopano v Plešivcu pri Velenju (Slika 2).

Ana je kmalu zbolela za jetiko in bolezen je bila glavni razlog, da se je učiteljski par, Ana in Hinko Bregant, prijavil na razpisano učiteljsko mesto v hribovskem Plešivcu pri Velenju, sredi smrekovih gozdov. Upala sta, da se bo Ani v takem okolju zdravje izboljšalo. Ko sta se leta 1905 nastanila tam, je k njima prišla Anina sestra Minka, že poročena, da bi se v mirni vasi sredi gozdov tudi sama spopadla z boleznijo. (Roš 1917–1972: 305)

Minka je bila po naravi živahnejša od sestre, trša in do življenja zahtevnejša. S Cankarjem se je Minka seznanila, ko sta se z Ano peljali na Dunaj k stricu. Cankar je bil na ljubljanskem kolodvoru v njuni družbi in se je na prvi pogled zaljubil v Minko. Alojz Kraigher je kritično menil, da je bila ona željna le njegovega občudovanja, njegovih navdušenih pisem, da je bila v približevanju Cankarju le preračunljiva igralka. Pred prijatelji se je Cankar hvalil in jo že predstavljal kot svojo nevesto. (Kraigher 1954: 143) Končno pa je bratu Karlu priznal:

Jaz sem bil v Ano res zaljubljen in še zdaj mi je čisto sentimentalno pri srcu, kadar se spomnim nanjo. Vrag vedi, kako se je zgodilo, toda ravnal sem precej umazano z njo, ko sem pričel tisti neumni flirt z njeno sestro ... Po Anici mi je zelo žal. (Cankarjevo pismo bratu Karlu z dne 22. marca 1900)

Čeprav je bilo razmerje med Minko in Cankarjem kratkotrajno, je Ana ob tem gotovo trpela, vendar jo je Minka uspela pomiriti. Ana ji je želela verjeti, da med njima ni bilo pretesnih stikov, in je tako lažje zvesto vztrajala v svoji vdani ljubezni do Cankarja. Prijateljstvo med sestrama je do konca ostalo trdno. (Roš 1972: 298)

Alojz Kraigher je menil, da je Minka svojo smrt morda sama pospešila. (Kraigher 1954: 154) Ana je Cankarju pisala, da ji je Minka očitala strahopetnost, ker se tako zelo oklepa življenja. Že Ana je najverjetneje uživala arzen in morfij (Kraigher 1954: 156), kar omenja tudi v pismu Cankarju z dne 20. februarja 1905. Minka je Cankarjeva pisma njej uničila že zato, da ne bi z njimi žalila sestre še po svoji smrti. (Kraigher 1954: 158)

Minka je umrla 1. januarja 1906, stara 26 let. Pokopali so jo v Plešivcu. (Roš 1972: 305–306) Ani se je zdravje v novem okolju začasno izboljšalo. Oskrbovala je Minkin grob, ki je bil v bližini šolskega zidu. Cankarju Ana po prihodu v Plešivec ni več pisala, o njuni mladostni ljubezni pa so še vedno pričala njegova pisma, ki jih je skrbno hranila in rada prebirala. Nikoli ni izvedela, da je Cankar večino njenih pisem uničil; v njegovi zapuščini so se našla le tri Anina pisma. (Marinšek 1993: 39)

Umrla je 3. februarja 1910, stara 28 let. Pokopali so jo poleg sestre Minke za cerkvijo sv. Miklavža v Plešivcu. Bregant je dal na nagrobnik vklesati verz iz *Erotike*:

Slika 1: Učiteljski zbor pri Sv. Benediktu v Slovenskih goricah, 1904

Učiteljski zbor od Sv. Benedikta v Slov. goricah - okrog leta 1904.
 Od leve na desno: Anica (Anša) Lušincova: učiteljica pri Benediktu
 od 1903 do 1905 je bila najstarejša privatna Boana Lankarja, katere
 omenje v svojih spiskih, - pranje posilna a učiteljica Anka Bre-
 gantova (tudi na sliki) in ste službovala na Pliševem nad Belcem.
 Anša je spetaj umrla - stara komaj 29 let. - Lankar piše v knjigi, kako
 je škola njen grob pri Benediktu, torej mi vedel, da je pokopana na
 Pliševem. - Druga na sliki Katarina Vojgrin, učiteljica tam. poimih
 del, nato učiteljica Horvat, čepnik Franc Bencak, soustan Franc
 Gmizel - pranje čepnik in delavci pri Benediktu, ki so se leta 1943
 kot pravniki. Vojgrinova je bila Nemci na Ljubljano, - nadučitelj
 Benk, učitelj Anka Bregant je bil pranje zelo napredni nadučitelj
 v Rmrah. - in učiteljica Podlisnikova

Sestavil Lopo Hoffmann
 1982

Slika 2: Zapis na hrbtni strani fotografije

Tiho zdaj v grobu spi
tvoja in moja
vesela mladost
Ivan Cankar

Alojz Kraigher meni, da je bila Ana edina, ki jo je Cankar resnično ljubil, »edina, ki bi bil z njo lahko zaživel v vedri, zdravi, morda celo kar najobjestnejši ljubezni – ko bi ne imel sam pri sebi kot telesni človek tako obupno malo vere vase«. (1954: 100) Meni, da si je Cankar želel nazaj k Anici: »Prepričan sem, da je v vsem svojem življenju užil samo pri Anici v letu 1898 svojo najčistejšo in najslajšo življenjsko radost, ljubezen, ki je ni našel prej in ne več poslej, čeprav je vse življenje taval in hrepenel za njo.« (Kraigher 1954: 141–142)

Korespondenca

Med Cankarjem in Lušinovo se je razvila obsežna korespondenca, del teh pisem pa lahko uvrstimo med verjetno najlepše slovenske ljubezenske izpovedi. Ana je vse življenje hranila 44 Cankarjevih pisem, po njeni smrti pa Anin mož Hinko Bregant. Po 15 letih jih je pokazal profesorju in pesniku Janku Glazerju. Ta je posamezna mesta iz 37 pisem objavil v 5. in 6. številki *Ljubljanskega zvona* leta 1926, v 12. številki leta 1928 pa še naknadno odkrita tri pisma in štiri razglednice. (Roš 1972: 313)

Dopisovanje med Cankarjem in Ano je trajalo slabih deset let, od 4. julija 1898 do 18. aprila 1907. Anina pisma so se ohranila samo tri, dve iz leta 1904, eno iz leta 1905. Prvi, večji del Cankarjevih pisem je iz leta 1898, iz obdobja, ko je Cankar živel v Pulju, razen zadnjega iz leta 1898, ki ga je pisal novembra z Dunaja. Gre za 24, v primerjavi s kasnejšimi razmeroma obsežnih, skoraj izključno ljubezenskih pisem. Njegova ljubezenska čustva najbolj pridejo do izraza v zgodnejših pismih:

Ostani mi zvesta, Anica moja; nihče drug bi Te ne mogel ljubiti tako vroče in odkrito, kakor Te ljubim jaz; vsak utripljaj mojega srca bije samo zate, in s svojo ljubeznijo Ti napravim raj življenja ... Vse, kar je bilo prej, predno sem se seznanil s tabo, Anica moja, – zdi se mi, da leži za mano temno in dolgočasno. (Cankarjevo pismo Lušinovi z dne 9. julija 1898)

Oktobra ali novembra 1898 je prišlo med njima do ohladitve, takrat se je namreč Cankar začel zanimati za Minko. (Roš 1972: 297) Jeseni leta 1899 je živel v dunajskem delavskem predmestju Ottakring in je že prej v pismih Ani naročal pozdrave za Minko. (Roš 1972: 297) Sledil je molk do jeseni 1901, ko sta dopisovanje obnovila. Cankar je leta 1901 spet pisal v Ljubljano njej, ki je bila zdaj dijakinja učiteljišča. Dve pesmi, ki ju je nekoč poklonil njej (V parku in Večerni koncert), je želel vključiti v novo izdajo *Erotike*, a ju ni imel v prepisu. Ana mu je ustregla in mu pesmi poslala. (Roš 1917–1972: 299) Na novo oživljena pisemska zveza je trajala slabo leto (od 19. novembra 1901 do 25. septembra). (Glazer 1976: 333) Pisma so napisana v prijateljskem tonu, vendar vseskozi z bolj ali manj prikritim otožnim spominom na nekdanjo ljubezen.

Tudi naslednja njegova pisma (odposlana v obdobju od 3. februarja do 29. novembra 1904) so zgolj prijateljska. Sočutno se zanima za njeno šibko zdravje, razkriva ji svoje

nezadovoljstvo s svetom, dotika pa se tudi tegob pisateljavanja. Piše, da mu je zoprno že, če se le domisli izbe in peresa in papirja:

Prej sem delal z resničnim veseljem, užival sem in ni mi bilo občinstva in njegove hvale. Plačilo je bilo v meni samem. Takrat sem še ljubil svoje misli in sanje ... Tako pride še drama in pride roman, zmirom dalje, dokler ne bo siloma izžeta poslednja kaplja te zastrupljene krvi. Ali kadar boš brala, kar sem napisal, si nikar ne misli, da sem pisal uživaje in z ljubeznijo. Več grenkobe in trpljenja je v eni sami delavni uri, nego v vsem dolgem živalskem življenju. (Cankarjevo pismo Lušinovi z dne 7. marca 1904)

V ta čas sodijo tudi tri ohranjena Anina pisma Cankarju. Ko se je preselila v Slovenske gorice, je to v prvem ohranjenem pismu z dne 15. julija 1904 hitro sporočila Cankarju. Ta jo je v odgovoru pomiloval, češ da je »vesela in življenja vredna obsojena v dolgočasno štajersko vas.« (Cankarjevo pismo Lušinovi z dne 3. februarja 1904)

Njeno dopisovanje s Cankarjem je postajalo vse manj pogosto (iz leta 1904 je ohranjenih pet Cankarjevih pisem v primerjavi s 24 iz leta 1898), čeprav ni bila njena ljubezen do njega očitno nič manj intenzivna. Večkrat ga je vabila k sebi:

Oh, Ivan, kako bi bila srečna, ko bi enkrat pozvonilo pri nas, tu, kjer sem jaz sedaj. Same sva v celi hiši z mojo prijateljico, od katere je bila hiša, samo deklo imamo, pa bi šla jaz duri odpret in pred menoj bi stal ti ... (pismo Lušinove Cankarju z dne 15. julija 1904)

Vse do zadnjega je upala, da bo le prišel, in tik preden se je poročila, je Cankarju v istem pismu še napisala:

Zakaj nič ne pišeš? Saj veš, kako mislim nate in glej, Ivan, če bi te zapustilo tudi vse, vse, jaz Te ne zapustim nikdar. Pridi k meni! Položila bom svoje hladne roke na Tvoje razgreto čelo in misli se Ti bodo zjasnile ... (Anino pismo Cankarju z dne 15. julija 1904)

Cankar pa je bil že preveč vpet v življenje na Dunaju, da bi razmišljal o resni zvezi z dekletom iz zakotne štajerske vasi. Ana je zaman upala na vnovično srečanje. Ko mu je to željo omenila, ji je svetoval, naj se že poroči, ima otroke in naj bo srečna v tisti vasi. (Cankarjevo pismo Lušinovi z dne 7. marca 1904) Še ji je pisal, a se ni več podpisoval »Tvoj Ivan«, temveč samo še z »Ivan Cankar«. Vseeno pa ji je poslal vsako svojo knjigo, ki je izšla. (Kraigher 1954: 155)

Ohranjena Anina pisma kažejo na njeno predanost pisatelju, kar dokazuje ne nazadnje tudi dejstvo, da je hranila vsa njegova pisma in se z njimi zatekala v preteklost. Prvo je poslala iz Kamnika, kamor je po zdravnikovem nasvetu prišla pred koncem prvega šolskega leta pri Sv. Benediktu, da bi si pozdravila bolehnja pljuča. Cankar se na pismo ni odzval, a mu je oktobra 1904 še enkrat pisala. (Roš 1972: 301) Pismo je v primerjavi s prvim v tonu bolj zadržano in napisano bolj v prijateljskem tonu. Prej ga je ogovorila »moj dragi Ivan«, zdaj le še »dragi Ivan«. Pravi, da mu piše »ravno toliko, da ako bi se Ti slučajno zopet enkrat zljubilo meni pisati, da veš kam adresirati!« (Anino pismo Cankarju z dne 12. oktobra 1904)

V tretjem, zadnjem ohranjenem pismu Cankarju, Ana piše predvsem o hudi prestani bolezn:

Moj oče Henrik Bregant je bil rojen 12. 7. 1878 v Zdoblah pri Bregantah, umrl pa je 20. 7. 1955 v Mariboru, kjer je tudi pokopan na magdalenskem pokopališču na Bregantah. Bil je doma iz Ljubljane. Bil je operni pevec. Nastopal je v plavnem o tujini. (Viljemun Kunt je izdelal foto presliko.)

Odpovori na Anke vprašanja

- 1) Franz Saval (mrt) je bil njegov posrednik, ki bil je promemijer je bila njegova pravna tovarnica. Bil je doma iz Ljubljane. Bil je operni pevec. Nastopal je v plavnem o tujini. (Viljemun Kunt je izdelal foto presliko.)
- 2) Moj oče Henrik Bregant je bil rojen 12. 7. 1878 v Zdoblah pri Bregantah, umrl pa je 20. 7. 1955 v Mariboru, kjer je tudi pokopan na magdalenskem pokopališču na Bregantah.
- 3) Testarila sem sam posrednik Bregantovih, ki bil je je bil bil mrt.
- 4) Na fotografiji, ki je pisana med 1. svetovno vojno in je moj oče v vojaški uniformi je njegov brat Jure. Bil je akto pa me poznam.
- 5) Grob mojega Bregant je nahaja na magdalenskem pokopališču, kjer je bil majhna kapelica. Grob najde, ako preide po svoji poti po pokopališču ali 11. vrsti črte. 11. grob oz. 11. grob. Na grobu naj bi komentirali spomenika s kamnitim

Slika 3: Pismo Anke Komovec z dne 4. decembra 1994

Obhajali so me in me v sv. olje dejali. Čudno mi je bilo pač tedaj pri srcu. Hudo mi je bilo, ker prave pobožnosti ni bilo v mojem srcu. Tako sem Boga prosila, da bi mi jo vliv v srce. (Anino pismo Cankarju z dne 20. februarja 1905)

V enem zadnjih pisem se je Cankar Ani najbolj neposredno izpovedal: »Zakaj resnica je, da si Ti edina ženska, ki sem jo ljubil.« (Cankarjevo pismo Lušinovi z dne 7. marca 1904)

Ureditev gradiva

Ko mi je bilo zaupano gradivo, ki ga je o Lušinovi zbral Marinšek,¹ je bil glavni cilj to gradivo smiselno urediti in na enem mestu prvič objaviti vse tri ohranjene Anine črtice. Gradivo vsebuje med drugim prepis Anine črtice Umreti na božični večer, izvirnika dveh fotografij Breganta, izvirnik fotografije Bregantovega razreda pri sv. Benediktu, izvirnik fotografije družine Bregant, razglednico, ki jo je Lušinovi poslal njen stric, izvirnik fotografije razreda na Sladkem Vrhu ter izvirnik fotografije

¹ Marinšek je gradivo dal v uporabo Muzeju Velenje, ta pa ga je z namenom ureditve zaupal meni. Gradivo je urejeno in predstavljeno v diplomski nalogi *Zapuščina Ane Lušin, Cankarjeve ljubezni*.

PREPIŠ! -1- Moja Bregant roj. Lušin
Anin predgovorji Božič l. 1908!

Komaj da je začelo listje na drugo pumenato
in to se tako poloporna priklovala sive ravnole
v tistem, že kumpacela veseliti na Božič. Se ka
sem bil en otok, mi je bil Božič izmed vseh praz-
nikov najgubši in tudi tedaj, ko se najhja moje
čepav mladi zvočaje prvi komea, tudi tedaj mi je
najgubši.

Zadnji, seveda ta zadnji Božič sem praznovala
pa drugo, kol sem si pa ustikala prave v
sanjah, bi sem jih sanjala o polnopravni zadržani
oceni. Kako krasno bi jo sem božični večer, četrti
to, kar jih praznovala skupaj s mamo in oči, se ne bi
o vedno večji zadržani in praznovanju.

Ta praznovanje je prazno, ne se bi kar vtililo in lo-
stalo. Tako naposled mame, mame. Taki narave
da z mojim zeli rada jem, pravi arhiv. Dala je pi-
sanje na lipo, za druge to že navede na maket, včasih,
laneti in na drug. In ko bi bili lučice že odprale, potem pa bi
mojem malo kadila, pa bi pakadila na otro, kuhinjo,
klot in se, se postalo in med poton biva morda z mi-
žem za glasov božji. Tako se dobro spominjam, je delala
tudi moja stara mamiša, pri kateri sem praznovala božji
prazna obnova leta.

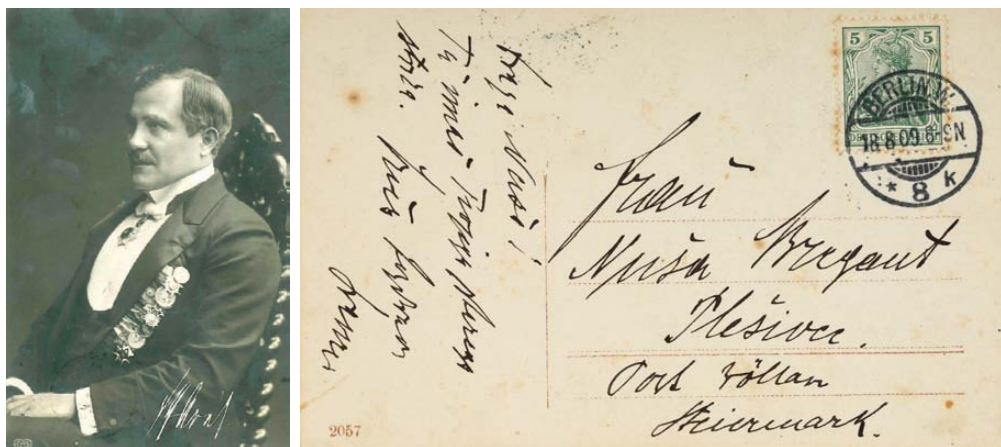
In praznat sem v sanjah se uvelila, pravo tako
se je zvelila, do muke glavo ločila. Protili in ležalo

Slika 4: Črtica Umreti na božični večer (v prepisu Anke Komovec)

tamburaškega zbora v Rušah. Poleg tega sta tu še dve obsežni pismi Anke Komovec, hčere Hinka Breganta.² S pomočjo informacij v teh pismih in na podlagi intervjuja, ki ga je s Komovčevo opravil Marjan Marinšek, si lahko ustvarimo podobo o Aninem življenju in o Bregantu, ki je bil zaveden slovenski učitelj. V enem od pisem je A. Komovec orisala življenjsko pot svojega očeta ter sestavila rodovnik Bregantovih – Bregantovi so bili namreč ena najštevilnejših učiteljskih družin na Slovenskem.

Komovčeva v pismih poroča, da je njen oče Lušinovo, ki jo je spoznal star 25 let, takoj vzljubil in zasnubil, čeprav je poznal njeno nevarno bolezen; zato je tudi ni želel obremenjevati z otroki. Zaradi Anine bolezni je tudi sam zaprosil za premestitev. Bil je rahločuten in obziren in ji je v vsem skušal ustreči. Ana pa se je počutila varno ob možu, ob katerem si je lahko ustvarila topel dom v sicer samotnem kraju. Anka je povedala, da je za grob Ane Lušin Bregant skrbel do svoje smrti (plačeval je kmetom Arličem, da so ga urejali). Tudi z Anko sta enkrat, okrog 2. svetovne vojne, obiskala Plešivec.

2 Bregant se je po Anini smrti ponovno poročil in imel z drugo ženo dva otroka, Anko in Draga.

Slika 5: Razglednica, ki jo je Lušinovi skupaj s svojo fotografijo iz Berlina poslal njen stric, 1909

Ana je v Plešivcu preživela zadnja leta svojega življenja. Takrat se je posvetila pisanju, ohranjene so tri njene črtice.³ Vse so snovno zanimive. Fran Roš je zapisal, da sta ohranjeni dve Anini črtici (tretjo je torej kasneje odkril Marinšek).

Leta 1907 je dve črtici poslala Zofki Kveder. Ta je v Zagrebu urejala slovenski mesečnik *Domači prijatelj*. V pismu ji je Ana omenila tudi svojo povezavo s Cankarjem, za katero je Kvedrova vedela že prej. Iz njegovega pisma z Dunaja je citirala Cankarjevo laskavo mnenje o Zofki. Ta je v odgovor najprej duhovito zavrnila Cankarjevo hvalo, nato pa se je potrudila literarni začetnici dati nekaj nasvetov za pisanje.

Črtice so zanimive prav zaradi avtobiografskosti. Snovno vse črpajo iz Plešivca. S pomočjo črtic si lahko ustvarimo predstavo o življenju in značaju Lušinove. Pokaže se kot izredno sočutna ženska z globokim čutom za pravičnost. Naslovi črtic so: Moja svakinja Krista, Mežnarjev Jak in Umreti na božični večer.

Moja svakinja Krista je osredotočena na obisk Bregantove sestre v Plešivcu poleti 1907, pri Mežnarjevem Jaku pa gre za motiv umiranja in smrti mladega človeka zaradi bolezni. Ana se je sama spopadala s tegobami jetike, zaradi česar je verjetno tako sočutno opisala bedo vaškega fanta. Smrt je osrednji motiv tudi v črtici, ki jo je Marinšku predala Anka Komovec. Umreti na božični večer je črtica o tem, kako sta Hinko in Ana preživljala božični večer leta 1908. Ana je umrla dobro leto po tistem božiču. Iz te črtice je najbolj razvidno, kako ljubeč odnos sta imela zakonca Bregant: »Kako krasen bo že sam božični večer! Četrta bo, kar jih preživiva skupaj v vedno isti, če ne še v vedno večji ljubezni in razumevanju.« V črtici smo spet priča Anini prisrčni naravi in otroški radosti ob bližajočem se božiču: »Nato sem vstopila v sobo vsa srečna, kot nekoč, ko sem bila še otrok. Ima pač v sebi nekaj blaženega, mehkega,

3 Z vrstno oznako črtica so Anini literarni poskusi opredeljeni zaradi osnovnih značilnosti te kratke pripovedne oblike, in sicer obsega, osredotočenosti na en dogodek, sintetične gradnje ter majhnega števila nastopajočih.

nekaj veličastnega to božično drevesce s svojim svetlim nakitom, z nebrojnim številom gorečih lučic.« Črtica je preplet topline božičnega večera in ljubezni do bližnjih s slutnjo smrti. Čeprav je skorajda pomirjena z dejstvom, da bo kmalu umrla, je hkrati očitna njena ljubezen do življenja in želja, da bi ji bilo danega še nekaj časa. »Mehko mi je bilo pri srcu, da bi od veselja in bridkosti zaihtela,« opiše Ana božični večer v Plešivcu.

Sklep

Prispevek prinaša kratek pregled življenja Ane Lušin ter korespondence, ki se je razvila med njo in Cankarjem, predvsem pa gre za predstavitev gradiva, ki ga je o Lušinovi zbral Marjan Marinšek, in sicer fotografij, pisem in razglednic. Osrednjega pomena je Anina črtica Umreti na božični večer, ki dopolnjuje ostali ohranjeni dve (Moja svakinja Krista in Mežnarjev Jak) in zaokroži predstavo o Lušinovi kot učiteljici s pisateljskimi ambicijami ter o ženski, ki je pomembno vplivala na Cankarjevo literarno ustvarjanje. Pisma Anke Komovec nudijo vpogled v razmerje med Ano in možem Hinkom Bregantom, ki se je zavedal pomena zveze med Lušinovo in Cankarjem, hkrati pa so bogat vir informacij o eni najštevilčnejših učiteljskih družin na Slovenskem.

Viri in literatura

- CANKAR, Ivan, 1948: *Pisma Ivana Cankarja* 1. Uredil Izidor Cankar. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- GLAZER, Janko, 1926: Iz pisem Ivana Cankarja Anici Lušinovi. *Ljubljanski zvon* 46/5. 343–372.
- GLAZER, Janko, 1928: H korespondenci Cankar–Lušinova. *Ljubljanski zvon* 48/12. 723–728.
- GOŠNIK, Zarja, 2017: *Zapuščina Ane Lušin, Cankarjeve ljubezni. Diplomaska naloga*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- MARINŠEK, Marjan, 1993: Pisma Ani, lepi Cankarjevi ljubici. *Naša žena* 9/90. 38–40.
- MARINŠEK, Marjan: Intervju z Anko Komovec. 26. 11. 1993, Maribor.
- ROŠ, Fran, 1972: Grob na Plešivcu. *Celjski zbornik (1971–1972)* 15/1. Celje: Kulturna skupnost občine. 295–317.
- Pismi Anke Komovec z dne 4. 12. 1994, Maribor.

OD ROKOPISA DO ZBRANIH DEL: KOMPOZICIJA ODSTAVKOV PRI IVANU CANKARJU

Mojca Smolej

Filozofska fakulteta, Ljubljana
mojca.smolej@ff.uni-lj.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.295-302

Cankarjev jezik je bil predmet preučevanja številnih kritikov, ki so njegova dela nemalokrat označevali za delno nerazumljiva. Menili so, da je zgradba Cankarjevih proznih besedil razbita, pomenska logika med zaporednimi stavki pa zakrita. Prispevek skuša osvetliti nekatere Cankarjeve skladenjske gradnike besedilnega sveta, predvsem kompozicijo odstavkov, in odgovoriti na vprašanje, zakaj Cankarjeva besedila na makroravni zahtevajo ohranitev izvirne oblikovanosti.

Ivan Cankar, jezikovna stilistika, odstavki, proza, rokopis

The language of Ivan Cankar was the subject of study of a number of critics who often labelled his works as partially incomprehensible. Many believed that the structure of his prose texts was broken and the semantic logic between the successive phrases hidden. This article attempts to highlight some of the more prominent syntactic building blocks of Cankar's textual world, the paragraph composition in particular, and to answer the question why at a macro level Cankar's texts require the preservation of the original form.

Ivan Cankar, linguostylistics, paragraph, prose, manuscript

1 Uvod

Prozna dela Ivana Cankarja so prenekateri kritiki opredelili kot »razbita«, saj naj bi bila smiselna povezanost med deli besedil zakrita. Danes bi temu rekli, da so jih ocenili za nekoherentna.

Oton Župančič je 29. maja 1904 Ivanu Prijatelju tako napisal:

Ali si čital »Marijo Pomočnico?« Kaj praviš? Jaz sem čital v rokopisu ... Od kraja sem se moral siliti, ker mi njegov slog že preseda. A po kakšni 20–30 strani me je imel. In ostalo mi je od nje samo par nejasnih slik, ideje nobene. (Pirjevec 1964: 283)

Iz kritik je razvidno, da so si njihovi pisci želeli jasnih in koherentno povezanih besedil, ki upoštevajo klasična pravila pisanja. Oblika naj bi bila posoda vsebine oz. zgradba, tako makro kot mikro, imela naj bi jasno in smiselno vzpostavljena pomenska razmerja. Parenteze ali disgresije niso bile zaželeno.

Fran Kobal je v kritiki romana *Hiša Marije Pomočnice* kot očitno hibo Cankarjevega sloga izpostavil prav razblinjenost in nejasnost:

Največja Cankarjeva hiba je njegova nejasnost. To je velik nedostatek, ki pa se mu da odpomoči, samo da najdemo njegov izvor. In mislimo, da smo ga našli. Cankarjeva

nejasnost ne izvira morda iz tega, da bi on tuintam ne znal izraziti svojih misli odnosno svojih čustev. To ne, kajti malokomu je dana ravno ta prednost v izraževanju tudi najfinejšega valovanja v našem čutenju, kot je dana Cankarju. Vzrok nejasnosti je iskati nekje drugje. Cankar namreč riše psihološko valovanje posameznih oseb, dejali bi – realistiški. Cankar napiše misli in čustva, kakor se porajajo v istini, nekako kaotično. [...] Druga velika Cankarjeva hiba je razblinjenost. Včasih, sosebno v delih, ki se jim pozna, da jih piše za kruh, stran za stranjo, razprede malenkost tako na dolgo in široko, da izgubi iz vidika centralno točko. (Kobal 1904)

Razblinjenost in nejasnost naj bi bili torej posledici »prehitrega skakanja« iz enega doživljanja v drugo, iz realnega v metaforično in nasprotno. Prehajanje iz teme v temo brez eksplicitnega kohezivnega napovedovalca preobrata je v Cankarjevih delih pogosto opaziti tako na širših kot ožjih oz. krajših enotah. Nosilci simetričnega valovanja različnih, a vseeno smiselno povezanih tem so prav odstavki. Da so odstavki med temeljnimi gradniki Cankarjevih proznih besedil, je opozoril že Franc Zdravec oz. pred njim Ivan Prijatelj.

Ivan Prijatelj je leta 1905 (Knez Pavel Trubeckoj, LZ) zapisal, da je sodobna pripovedna literatura »umetnost občutij«, da poet ne učinkuje več s posameznimi besedami in stavki, ampak z odstavki. »Pri Cankarju moraš prečitati cel odstavek in ga pustiti delovati na svoje čustvo.« (Zdravec 1980: 73)

Igra prepletanja odstavkov, ki so nosilci različnih tem, je bila, kot je razbrati iz kritik in analiz nekaterih literarnih kritikov in teoretikov, eden izmed vidnejših vzrokov za »raztrgano in razbito« zgradbo, ki vnaša nerazumljivost, nelogičnost in nejasnost.

V prispevku se bomo osredotočili prav na simetrijo odstavkov, na njihovo tematsko prepletanje. Preverili bomo, v kolikšni meri je bila zgradba oz. oblikovanost odstavkov, kakršno lahko vidimo v Cankarjevih rokopisih, ohranjena v tiskanih izdajah.

Osredotočili se bomo na pet del, in sicer na *Krčmarja Elijo*, *Na klancu*, *Hišo Marije Pomočnice*, vinjeto *Signor Antonio* in delo *Hlapec Jernej in njegova pravica*. Pregledali bomo rokopise, prvotiske, Zbrane spise, ki jih je uredil Izidor Cankar, in Zbrana dela.

Osredotočeni bomo le na izseke posameznih del, saj nas zanima predvsem, ali je razvidnost prehajanja iz teme v temo s pomočjo oblikovanosti odstavkov ohranjena. Predhodno se bomo na kratko ustavili še pri Cankarjevem razumevanju jezika.

2 Ivan Cankar in jezikovni »program«

Pri poskusu razumevanja Cankarjevega jezikovnega nazora oz. umetnostnega jezika lahko izpostavimo štiri vidike, ki so med seboj povezani oz. tvorijo celoto (Pogorelec 1976/77: 33): Cankar je prisegal na slovenski značaj umetnostnega jezika, zagovarjal naravno poetiko, zavračal izumetničeno prisiljenost meščanskega izraza in prav tako zavračal poskus vnašanja prvin folklorne surovosti,¹ za zgled pa je dal spise Janeza Trdine:

1 Enako ugotavlja tudi Franc Zdravec (1980: 14): »Pri svojem nazoru o jeziku v umetniški literaturi je vztrajal do konca, še leta 1918 je trdil, da se umetnikova knjiga ne sme 'bahavo ponižati k ljudstvu', resnični umetnik ne 'ponikniti' in pisati za 'preprosti narod' ali pa fotografirati njegovo govorico, ko pa se narod hoče in tudi mora sam vzdigniti do umetnosti (Slovenska kultura, vojna in delavstvo, 1918).«

V teh žalostnih časih nam bodi Janez Trdina tolažba in zavetišče. Njegovo pripovedovanje je popolnoma naravno, odkritosrčno in jasno. [...] Zadnjič sem celo bral, da »Prešerna in Cankarja ljudstvo ne umeje«. Taka družba me je silno razveselila, ali vendar mi je bilo ob nji hudo. Kajti bila mi je znamenje, da je v slovenskih deželah še zmerom mnogo ljudi, ki smatrajo naše ljudstvo za kmetavzarsko, zabito in neumno, za prav tako neumno, kakor ga sodijo Pommer, Malik in Wastian. (Cankar 1975: 152–153)

Še natančneje pa je svoj nazor glede pomembnosti oblikovanja umetnostne besede opisal v pismu, ki ga je marca 1918 pisal Henrikumu Tumi. Pismo še dodatno govori v prid temu, da Cankarju oblika ni le posoda vsebine ali estetski okras, temveč gradnik pomena in smisla:

Za slovnico se res nisem zanimal nikdar v svojem življenju. Kadar pišem mi je edina skrb, da jasno povem, kar mislim, in pa, da natanko do najtišje nijanse čuti z mano tisti, za kogar pišem. Tako se zgodi, da včasih vedoma zagrešim nepravilno slovniško obliko. Kajti, če mi je treba kdaj izbirati med slovniško čednostjo na eni strani ter med jasnostjo in lepoto sloga na drugi, se odločim takoj za slovniško nepravilnost. Še druge važne stvari so, ki bi jih po pravici moral na široko razpresti. N. pr. 1. Ritem v slogu je važnejši od slovnice. 2. Ritem je odvisen od vsebine. 3. Beseda je odvisna od ritma. 4. Treba je čistega soglasja med samoglasniki in soglasniki. Takih pravil je še veliko število; človek jih nosi sam v sebi, zapisana niso nikjer. Treba je, kakor Vam je znano, brati vsako stvar naglas. In tedaj sodi o jeziku edino poklicani sodnik: uho. (Cankar 1976: 64–65)

Vsebina narekuje obliko, oblika pa nasprotno razkriva pomen oz. vsebino. Oboje je nerazdružljivo, saj vsebina načrtuje obliko, ta pa sooblikuje pomen. Oblika je gradnik besedilnega sveta in jo je zato kot tako nujno brati.

Če povežemo napisano s ciljem tega prispevka, izpostaviti pomen oblikovanosti odstavkov v proznih delih Ivana Cankarja, lahko zaključimo, da oblikovanost njegovih besedil ni le odraz umetnostnega obdobja, v katerem je deloval, prav tako ni naključna, pač pa skrbno premišljena in skrajno pomenonosna, zato jo je nujno ohraniti v vseh izdajah.

2.1 Simetrija in odstavek

V Cankarjevih proznih delih je prisotnih veliko skladenjskih in širše besedilnih stilemov: simetrija, inverzija na ravni besednega reda, posebnosti na ravni členitve po aktualnosti, paralelizmi, nominalni slog, prepletanje razvejanih stavčnih struktur z bogato epitetonezo in kratkih, prostih stavkov brez vsakršnega epiteta itn. Zelo opazni sta prav simetrija in na ravni širšega besedilnega stilema zgradba odstavkov, ki je sogradnik besedilnega sveta. Simetrija in zgradba odstavkov sta največkrat prepleteni. Gre za pripovedni besedilni vzorec, pri katerem je v odstavkih zaznati izredno prefinjeno jezikovno oblikovanost.

Na pomembnost oblikovanja odstavkov je opozoril Tomaž Sajovic pri razčlembi črtice *Edina beseda*:

Pri branju nas najprej preseneti, da je črtica sestavljena iz petih odstavkov s popolnoma enako besedilno temo: o edini besedi, ki bi osmisllila celotno življenje, ki pa jo človek

ne more izreči, ker ga prehití smrt. [...] Črtica *Edina beseda* je sestavljena iz petih odstavkov, ki so nekako besedila in zgodbe zase [...], pa vendar so si med seboj po »smislu« – če je to sploh prava beseda – popolnoma enaka in enake. (Sajovic 2003: 167, 170)

Sajovic opozarja na tematsko samostojnost odstavkov, ki so lahko brani kot mikrobesečila znotraj besedilne celote. Poleg tematske prepletenosti oz. samostojnosti lahko v črtici *Edina beseda* opazimo tudi podobnost pri zgradbi odstavkov. Začenjajo se namreč z uvajalcem oz. napovedovalcem besedilnega sveta,² ki poleg tematske usmeritve nakazuje tudi samostojnost posameznega odstavka. Vsi uvajalci so prvoosebni.

Poleg besedilnega vzorca, kjer so odstavki zaokrožene osamosvojene tematske enote, je pri zgradbi odstavkov in njihove vpletenosti v makrostrukturo besedila opaziti tudi poudarjeno simetrijo.³ Ta je izražena ali na ravni stavka, odstavka ali širšega dela besedila. Zanima nas predvsem simetrija na ravni odstavkov oz. širšega dela besedila, vendar se bomo vsaj na kratko, predvsem zaradi prikaza razsežnosti rabe tovrstnega vzorca, ustavili še pri stavčni simetriji. Tipičen primer stavčne simetrije predstavlja stavek »Da, – ‘velik je najin svet, in krasen ...’« O njem so bile napisane številne razprave,⁴ ki so se ustavljale predvsem pri besednem redu in analizi ritma v stavku, malo manj pa so izpostavljale simetrijo. Obravnavana figura je namreč simetrična z izpostavljenima pridevnikoma v vlogi predikativa na začetku in koncu stavka. Med njima stoji poudarjena osebkovalna zveza »najin svet«. Tovrstne simetrije so v Cankarjevih proznih delih pogoste tudi na ravni zgradbe odstavkov in širših besedil, kar bo prikazano v naslednjem podpoglavju.

2.1.1 Krčmar Elija

Povest *Krčmar Elija* je kot del zbirke *Troje povesti* prvič izšla leta 1911. Izdala jo je Družba sv. Mohorja v Celovcu. Poleg prvotiska bomo pregledali tudi rokopis, ki ga hrani arhiv Narodne in univerzitetne knjižnice pod signaturo Ms 1153, št. 1, objavo v Zbranih spisih, ki so izšli leta 1933, uredil pa jih je Izidor Cankar, ter objavo v Zbranih delih, ki so izšla leta 1974.

Analizirali bomo prolog povesti, saj so v njem prisotne vse oblike simetrije, ki so vezane na kompozicijo odstavkov. Predvidevamo, da je v vseh tiskanih izdajah v rokopisu postavljena kompozicija popolnoma ohranjena. Na pravopisne ali druge slovnične popravke v prvotisku, Zbranih spisih in Zbranih delih se ne bomo osredotočali.⁵

2 Napovedovalec besedilnega sveta je stavčna ali nestavčna zveza besed, s katero se začenja posamezni odstavek. Na pomenski ravni razkriva temo odstavka, hkrati pa je kazalec tematskega preskoka.

3 Simetrijo razumemo kot tematsko in/ali strukturno skladnost ali na ravni širšega dela besedila, na ravni posameznih odstavkov ali znotraj stavčne strukture.

4 Pirjevec (1964: 279): »Še globlje je posegel ritem v gramatikalni red pri stavku *Velik je najin svet, in krasen*. Glavni iktus stavka je najin svet – in to je gotovo v nasprotju z logično racionalno vsebino sporočila, ki nam hoče povedati pač samo to, da je najin svet velik in krasen, kar pomeni, da bi moral biti glavni poudarek na obeh pridevnikih, ne pa na samostalniku. Cankar je tedaj ustvaril nov vrstni red. S tem je v določeni meri prizadel vsebino in ravnal proti pravilom logike in slovničnosti.« Gl. tudi Pogorelec 2011: 147.

5 Vse spremembe, tako pravopisne, leksikalne kot slovnične, so natančno popisane v Opombah Zbranega dela 19, 327–331.

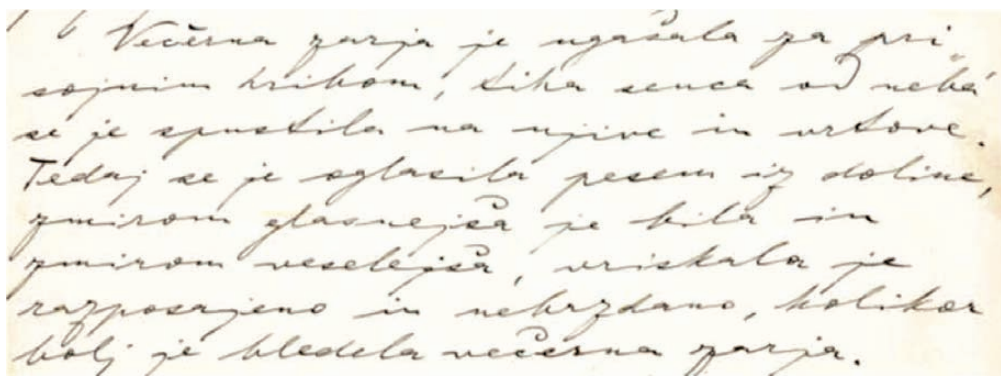
Na izrazito simetrijo v povesti Krčmar Elija je prvi opozoril Izidor Cankar, čeprav se njegova opažanja vežejo predvsem na vsebino, ne pa toliko na samo kompozicijo odstavkov oz. jezikovno kompozicijo:

Kar se tiče dogodkov, je snov povesti razdeljena tako, da se skladata prvo in šesto, drugo in peto, tretje in četrto poglavje. [...] Kompozicija je zgrajena absolutno pravilno okrog svoje srede, urejena je po načelu stroge simetrije. (Cankar 1933: XIV–XV)

V rokopisu je v prologu razvidnih sedem odstavkov, ki so grajeni simetrično oz. tematsko prepletajoče, zato je nujno, da je kompozicija odstavkov natančno ohranjena tudi v vseh tiskanih različicah. Pregled le-teh pokaže, da so se uredniki (Izidor Cankar v Zbranih spisih, Dušan Moravec v Zbranih delih) zavedali pomenonosti simetričnega prepletanja odstavkov, zato je v tiskanih izdajah način postavitve odstavkov ohranjen, in sicer ne le s prehodom v novo vrstico, pač pa tudi z zamikom, kar je bila sicer splošna navada na prelomu iz 19. v 20. stoletje.

Simetrija je tako izražena (v rokopisu) in ohranjena (v pregledanih tiskanih izdajah) na ravni celotnega prologa: tematsko se posebej skladajo neparni odstavki (1., 3., 5. in 7.) in posebej parni (2., 4. in 6). Neparni odstavki tematsko izpostavljajo pomen *tujca*, parni pa pomen *narave* oz. *doline*. Grozeče, nevarno in zlohotno stoji v neparnih odstavkih, idilično, a obenem tudi delno naivno, v parnih.

Simetrija je razvidna tudi na ravni samih odstavkov, npr. v 4. odstavku, ki se začne in zaključuje z isto besedno zvezo: »večerna zarja«.

Slika 1: Ivan Cankar, *Krčmar Elija*, rokopis (Ms 1153, št. 1, str. 1)⁶

Oklepajoča formula je zunanji gradnik in pokazatelj odstavčne celote, ki mora stati samostojno, kar še dodatno potrjuje nujnost ohranitve prvotne postavitve odstavkov.

Simetrija pa ni razvidna le na ravni odstavkov in večjih delov besedil, pač pa tudi na ravni mikrozagradbe, in sicer stavka,⁷ za kar pa ohranitev kompozicije odstavkov ni pogoj, saj temelji predvsem na igri ritma. Kot primer navajamo stavek iz 4. odstavka prologa:

⁶ Večerna zarja je ugašala za prisojnim hribom, tiha senca od neba se je spustila na njive in vrtove. Tedaj se je oglašila pesem iz doline, zmerom glasnejša je bila in zmerom veselejša, vriskala je razposajeno in nebrzdano, kolikor bolj je bleдела večerna zarja.

⁷ Gl. podpoglavje 2.1 in opombo 4.

Tedaj se je oglasila pesem iz doline, zmerom glasnejša je bila in zmerom veselejša.
(Cankar 1911: 1)

Stavek »zmerom glasnejša je bila in zmerom veselejša« ima v svojem središču kopulo, ki jo obdaja oklepajoči predikativ. S tem je vzpostavljen poseben ritem, ki navidezno krši pričakovani besedni red. Ustvarja (slušni) vtis ritardanda,⁸ obenem pa je obravnavana struktura tipična tudi za govorni jezik, kar kaže na to, da je Cankar večje prepletal umetnostno poetiko z naravno.

Pomembnost ohranitve kompozicije odstavkov se kaže tudi na ravni besednoredne igre omembe protagonista, kar je eden najpogostejših Cankarjevih stilemov.

Protagonist, torej *tujec*, je omenjen v prvih, uvodnih stavkih 1., 3., 5. in 7. odstavka:

1. odstavek (Cankar 1911: 1): »Na hrib je stopil tujec.«

3. odstavek (Cankar 1911: 2): »Tujec je gledal in je štel.«

5. odstavek (Cankar 1911: 2): »Tujec se je nasmehnil.«

7. odstavek (Cankar 1911: 3): »Prešteval je, meril z očmi.«

Vsi neparni odstavki se začenjajo z omembo protagonista oz. se začenjajo z dvodelnimi stavki, v katerih *tujec* opravlja vlogo agensa. Navedeni stavki torej niso le uvajalci posameznega odstavka, temveč so hkrati tudi tematski napovedovalci vsebine odstavka, obenem pa so vezni elementi med stavki, katerih deli so. S tem pa se kompleksnost kompozicije odstavkov ne zaključí. Besednoredno beseda *tujec* od odstavka do odstavka zavzema nov položaj. V 1. odstavku je postavljena v remo, torej v samo žarišče, v 3. in 5. v temo oz. izhodišče, v zadnjem odstavku pa je pojem *tujca* izražen le še morfemsko. Obravnavano besednoredno prehajanje protagonista je za Cankarja eden najznačilnejših stilemov, ki je močno pogojen prav s kompozicijo odstavkov. Menjavanje besednoredne postavitve protagonistov nas zanima tudi v nadaljevanju.

2.1.2 *Na klancu, Signor Antonio, Hlapec Jernej*

Rokopis dela *Na klancu* se ni ohranil. Kljub temu lahko, izhajajoč iz drugih ohranjenih rokopisov ter primerjave le-teh s prvotiski in drugimi tiski, domnevamo, da glede kompozicije odstavkov ni bilo odstopanj oz. da je urednik prvotiska romana *Na klancu* ohranil izvirno zgradbo in postavitev odstavkov. Prvotisk je izšel leta 1902 v Zbirki zabavnih in poučnih spisov Knezova knjižnica, katere urednik je bil Fran Levec. Pod uredništvom Izidorja Cankarja je izšel v 5. zvezku Cankarjevih Zbranih spisov leta 1927, 1971 pa pod uredništvom Janka Kosa še v 10. knjigi Cankarjevih Zbranih del.

Pri pregledu se bomo osredotočili le na prve tri odstavke 1. poglavja, saj zadostno potrjujejo, da je kompozicija odstavkov in besednoredna postavitve protagonistov skrbno preiščljena in pomenonosna stilistična prvina. Uredniki so to prepoznali in jo v polnosti ohranili.

⁸ Vedno znova se potrjuje Cankarjev jezikovni program, ki ga je med drugim zapisal v pismu Henrikumu leta 1918. Gl. 2. poglavje pričujočega prispevka.

Tako kot v povesti *Krčmar Elija* tudi tu protagonistka zavzema različna mesta znotraj uvajalnih stavkov posameznih odstavkov.

1. odstavek (Cankar 1902: 1): »Francka ni zaspala dolgo v noč.«
2. odstavek (Cankar 1902: 1): »Odeta je bila Francka samo z rjuho.«
3. odstavek (Cankar 1902: 1): »Zadremala je že skoro.«

Iz mesta v temi v 1. stavku 1. odstavka preide v remo v 2. odstavku in nato v morfemsko izraženo obliko v 3. odstavku. Besednoredno prehajanje je tesno povezano prav s postavitvijo in osamosvojitvijo odstavkov.

Popolnoma enako povezanost kompozicije odstavkov in besednoredne postavitve protagonista vidimo tudi v vinjeti *Signor Antonio* in noveli *Hlapc Jernej in njegova pravica*.

Pri *Hlapcu Jerneju* smo pregledali rokopis novele, ki ga hrani Narodna in univerzitetna knjižnica, prvotisk, ki je izšel leta 1907 v založbi Lavoslava Schwentnerja, objavo v Zbranih spisih ter Zbranih delih. Rokopis izbrane vinjete žal ni ohranjen, tako da smo lahko pregledali le prvotisk, ki je izšel leta 1898 v Slovincu, in objavo v Zbranih spisih ter Zbranih delih. V vseh izdajah je kompozicija odstavkov v polnosti ohranjena. V obeh delih je kompozicijo odstavkov nujno povezati tudi z besednoredno igro postavitve protagonista.

V vinjeti so zopet ključni predvsem prvi trije odstavki.

1. odstavek (Cankar 1925: 263): »Prišel je v Borovje.«
2. odstavek (Cankar 1925: 263): »Imel je signor Antonio dve lepi hčeri.«
3. odstavek (Cankar 1925: 263): »Antonio je bil človek velike, vitke postave.«

Tu je protagonist nasprotno kot npr. v *Krčmarju Eliji* najprej izražen morfemsko, nato preide v lego reme, v 3. odstavku pa je postavljen v temo.

Enako postavitve lahko opazujemo tudi v *Hlapcu Jerneju*. Kot primer navajamo prve tri odstavke 2. poglavja.

1. odstavek (Cankar 1907: 5): »Šel je naravnost po stezi čez polje.«
2. odstavek (Cankar 1907: 5): »Ko je ugledal Jernej od daleč, tam pod klancem, belo hišo z zelenimi okni.«
3. odstavek (Cankar 1907: 5): »Jerneju se je zazdelo, da ga tista zelena okna ne pozdravljajo več tako prijazno.«

Kot je bilo že uvodoma izpostavljeno, je oblikovanost odstavkov v povezavi z besednoredno postavitvijo protagonistov pomenonosna. Ker je cilj prispevka le površinski pregled kompozicije odstavkov oz. pregled upoštevanja prvotne, izvirne oblikovanosti, se pomenske in interpretacijske ravni nismo dotikali, čeprav bi v mnogočem dopolnila pregled.

3 Sklep

Na oblikovanost odstavkov in njihovo jezikovnostilistično vrednost v proznih delih Ivana Cankarja je opozarjalo že več avtorjev, malo manj pa se je izpostavljalo odvisnostno razmerje med kompozicijo odstavkov in besednoredno postavitvijo prota-

gonistov. Slednje je posledica tako ritmiziranja kot pomenskospiselnega poudarka, kar zahteva, kot je zapisal že sam Cankar, branje oblike.

Pri pregledu izbranih besedil v prvotiskih, Zbranih spisih in Zbranih delih se je potrdila domneva, da je makrostruktura besedil, kakršna je razvidna v rokopisih, v polnosti ohranjena.

Kompozicija odstavkov in besednoredna umestitev protagonistov sta v vseh delih enaki, kar pomeni, da je pomenonosnost oblike neokrnjena. Prisotni so le manjši popravki, natančno popisani v opombah Zbranih del, ki pa ne vplivajo na oblikovanost in pomen analiziranih del.

Viri in literatura

CANKAR, Ivan, 1898: Signor Antonio. *Slovenec* 26/174–175.

CANKAR, Ivan, 1902: *Na klancu*. Ljubljana: Slovenska matica (Knezova knjižnica: Zbirka zabavnih in poučnih spisov, 9).

CANKAR, Ivan, 1902–1903: *Hiša Marije Pomočnice*. Rokopis. dLib.

CANKAR, Ivan, 1907: *Hlapec Jernej in njegova pravica*. Rokopis. dLib.

CANKAR, Ivan, 1907: *Hlapec Jernej in njegova pravica*. Ljubljana: L. Schwentner.

CANKAR, Ivan, 1911: *Krčmar Elija*. NUK, Ms 1153.

CANKAR, Ivan, 1925: Signor Antonio. *Zbrani spisi* 1. Ljubljana: Nova založba.

CANKAR, Ivan, 1927: *Na klancu*. *Zbrani spisi* 5. Ljubljana: Nova založba.

CANKAR, Ivan, 1927: *Hiša Marije Pomočnice*. *Zbrani spisi* 6. Ljubljana: Nova založba.

CANKAR, Ivan, 1930: *Hlapec Jernej in njegova pravica*. *Zbrani spisi* 11. Ljubljana: Nova založba.

CANKAR, Ivan, 1933: *Krčmar Elija*. *Zbrani spisi* 15. Ljubljana: Nova založba.

CANKAR, Ivan, 1969: Signor Antonio. *Zbrano delo* 7. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

CANKAR, Ivan, 1971: *Na klancu*. *Zbrano delo* 10. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

CANKAR, Ivan, 1972: *Hlapec Jernej in njegova pravica*. *Zbrano delo* 16. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

CANKAR, Ivan, 1972: *Hiša Marije Pomočnice*. *Zbrano delo* 11. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

CANKAR, Ivan, 1974: *Krčmar Elija*. *Zbrano delo* 19. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

CANKAR, Ivan, 1975: *Janeza Trdine*. *Zbrani spisi*. *Zbrano delo* 24. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

CANKAR, Ivan, 1976: *Pisma V*. *Zbrano delo* 30. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

KOBAL, Fran, 1904: Ivan Cankar: *Hiša Marije Pomočnice*. *Slovenski narod* 37/99–101.

PIRJEVEC, Dušan, 1964: *Ivan Cankar in evropska literatura*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

POGORELEC, Breda, 2011: *Stilistika slovenskega knjižnega jezika: Jezikoslovni spisi II*. Uredila Mojca Smolej. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

SAJOVIC, Tomaž, 2003: *Slog je pomen, pomen je slog*. Ivan Cankar: Edina beseda, Ciril Kosmač: Pomladni dan. *Slavistična revija* 51/kongresna številka. 165–180.

ZADRAVEC, Franc, 1980: *Elementi slovenske moderne književnosti*. Murska Sobota: Pomurska založba.

GLASBENI TISKI IN ROKOPISI NA LITERARNA BESEDILA IVANA CANKARJA: POVEST *HLAPEC JERNEJ IN NJEGOVA PRAVICA* V UGLASBITVI KAROLA PAHORJA

Irena Avsenik Nabergoj

Inštitut za kulturno zgodovino, ZRC SAZU, Ljubljana

Fakulteta za humanistiko, Nova Gorica

Teološka fakulteta, Ljubljana

irena.avsensik-nabergoj@guest.arnes.si

DOI: 10.4312/Obdobja.37.303-312

Predstavljamo doslej manj raziskano področje uglasbitev literarnih besedil Ivana Cankarja. Zanima nas, koliko uglasbitev Cankarjevih besedil je doslej nastalo, kateri skladatelji so jih ustvarili ter kakšno je razmerje med uglasbitvami Cankarjeve poezije, proze in dramatike. V iskanju sožitja med besedilom in glasbo je bil v svoji uglasbitvi Cankarjeve povesti *Hlapec Jernej in njegova pravica* zelo uspešen slovenski skladatelj Karol Pahor. Uglasbitev *Oče naš hlapca Jerneja* za mešani zbor ter v priredbah za moški in mladinski zbor je dostopna v 13 tiskih in 8 rokopisih. Obravnavamo Pahorjevo uglasbitev te Cankarjeve povesti ter iščemo vzporednice in razhajanja med literarno in glasbeno umetnino na semantični in slogovni ravni.

uglasbitev pripovedne proze, *Oče naš hlapca Jerneja*

A seldom-researched area is presented: music based on Ivan Cankar's literary works. The focus will be on how many musicalisations of Cankar's texts have been produced, which composers created them and the relation between Cankar's poetry, prose and plays that have been set to music. In his search for coexistence between text and music, the Slovene composer Karol Pahor was particularly successful in his musicalisation of *The Bailiff Jernej and His Rights*. His *Oče naš hlapca Jerneja* (Our Father by the Servant Jernej) for mixed choir and in adaptations for male and youth choir is available in 13 prints and 8 manuscripts. We deal with Pahor's musicalisation and Cankar's tales, searching for possible parallels and discrepancies between the literary and the musical works at the semantic and stylistic levels.

musicalisation of narrative prose, *Oče naš hlapca Jerneja* (Our Father by the Servant Jernej)

1 Uvod

V zadnjih letih se je okrepilo zanimanje literarnovedne, komparativistične in muzikološke stroke za raziskovanje povezav med literarno in glasbeno umetnostjo. Novejše študije ugotavljajo izrazite stične točke, a tudi pomembne razlike med umetnostma, ter ponujajo nekaj metodoloških rešitev za raziskovanje njunega združevanja (prim. Pompe idr. 2015). Z vidika tega združevanja je zanimiv tudi opus Ivana Cankarja.

Že pisatelj je razkril močan vpliv, ki ga je nanj imela glasba. V črtici Veselejša pesem beremo:

Pred mnogimi leti sem poslušal na Dunaju deveto simfonijo Beethovno. Med vsemi oblikami umetnosti mi je glasba najbolj tuja in obenem najbolj ljuba. Vse teorije so mi zaklenjene in zapečatenе; še not ne znam brati. To popolno, sramotno neznanje pa se čisto prijazno družī s prav posebno, skoraj bolno občutljivostjo za zvok, za ubranost in neubranost. Vsaka melodija je bitje záse, ima svoj telesen obraz, svoj živ pogled, svojo besedo in kretnjo. Vsaka odpre vrata na stežaj mislim in spominom brez števila; in vsaka pesem je doživljaj, ki ostane v duši neizbrisljiv. (ZD 23: 52)

Med vsemi oblikami umetniškega izražanja je glasba za Cankarja stala na najvišjem mestu, saj v nasprotju z besedo vselej izraža resnico: »Harmonika ni jezik, ne ve za hinavščino; pesem ni beseda, ne laže!« (Kurent; ZD 18: 55) Za zvočnost besed in ritmičnost stavkov si je Cankar zavestno prizadeval: »Kar sem napisal, sem bral naglas, zato da bi slišal zvok besede, ubranost stavka« (Na verandi; ZD 21: 64–67).

Cankarjev odnos do glasbene umetnosti je spodbudil raziskave njegovega ritma in sloga (Mahnič 1957), uglasbitev njegovih del, npr. Bravničarjevih uglasbitev *Pohujšanja v dolini šentflorjanski* (Hladnik, Pretnar 1986; Smrekar 2008) in povesti *Hlapec Jernej in njegova pravica* (Smrekar 2008), Cankarjevega pisanja oz. prevajanja libretov (Zorec 2012) in glasbenih prvin v njegovi kratki pripovedni prozi (Zalokar 1983; Gselman 2005).

Ker je Cankarjeva literatura pomenila navdih za številna glasbena dela, ki so nam dostopna v tiskih in rokopisih, želimo opozoriti na nekatere nove vidike tega gradiva. Ena najbolj uspešnih tovrstnih uglasbitev je delo skladatelja Karola Pahorja *Oče naš hlapca Jerneja* (*Oče naš!*), ki je nastalo po Cankarjevi povesti *Hlapec Jernej in njegova pravica*. Opozorimo tudi na druge literarne predloge, ki jih je v svojih zborovskih skladbah uglasbil Pahor, še posebej pa nas zanima skladateljev odnos do Cankarjevega besedila, kot se kaže v izbrani uglasbitvi.

2 Glasbeni tiski in rokopisi z besedili Ivana Cankarja

Cankar je o uglasbitvi svojih del razmišljal v drami o Lepi Vidi. V pismu Alojzu Kraigherju z dne 8. novembra 1911 beremo:

Še nekaj kunštnega Ti moram pisati! Lajovic mi je bil nekoč obljubil, da napiše »Uverturo za Lepo Vido«. Vzel je pri Schwentnerju rokopis, nato pa mi je poslal tole pismo:

»Dragi Cankar! Lepo Vido sem prebral. Odgovarjam: ne! Pa brez zamere! S pozdravom ... itd.! –

Komponisti so veliki ljudje! –« (ZD 18: 88)

Kljub zavrnitvi Antona Lajovica je *Lepa Vida* dobila izvirno glasbeno spremljavo, ki je bila izvedena že ob krstni uprizoritvi drame 27. januarja 1912 v ljubljanskem Deželnem gledališču.

Pri predstavi v režiji Antona Verovška je sodeloval orkester Slovenske filharmonije pod vodstvom kapelnika, češkega dirigenta in pedagoga Václava Talicha (1883–1961). Skladatelj na letaku ni naveden, v poročilih pa beremo, da je »godbo« priredil

kapelnik, pri čemer ni jasno, kaj v tem primeru pomeni »priredil« (ZD 5: 223). O vtisu, ki ga je imela predstava o Lepi Vidi z glasbeno spremljavo na poslušalce, je 29. januarja 1912 poročalo pet ljubljanskih dnevnikov.

Pred 2. svetovno vojno je po predlogah Cankarjevih besedil nastalo le nekaj uglasbitev, med njimi opere po farsii *Pohujšanje v dolini šentflorjanski* (Matija Bravničar 1928–29; Mihovil Logar 1937) in po povesti *Hlapec Jernej in njegova pravica* (Alfred Mahowski/Viktor Merz, 1932–33; Matija Bravničar, 1936; Pahor 1938). Vse druge uglasbitve Cankarjevih besedil in instrumentalne skladbe, ki so jih navdihnili Cankarjeva dela, so nastale po 2. vojni, največ ob 50. obletnici smrti in 100. obletnici rojstva (Gobec 2018: 2). Mitja Gobec v popisu do januarja 2018, v katerem upošteva tudi spoznanja Marie Christine Smrke (2006), navaja skupno 66 skladb (od teh 28 za mešani, 13 za moški, 5 za ženski, 2 za mladinski zbor, 10 vokalno-instrumentalnih del, 3 kantate, 5 oper). Opozorimo tudi na 2 uglasbitvi Cankarjeve povesti *Hlapec Jernej in njegova pravica* (hrvaška skladatelj Antun Dobronić: scenski oratorij *Sluga Jernej* (*Hlapec Jernej*) in Krešimir Fribec: istoimenska opera iz leta 1951) ter skladbo po besedilu pesmi *Noč prihaja* v temno izbo iz Cankarjeve *Erotike* skladatelja Primoža Ramovša (*Noč prihaja*, op. 22: za glas in klavir, 1937).¹

Poznamo torej 69 glasbenih stvaritev po Cankarjevih besedilih. Njegove pesmi so bile predvsem predloga za zborovska in vokalno-instrumentalna dela; avtorji le-teh so skladatelji M. Bravničar, D. Bučar, F. Cigan, M. Fabiani, I. Florjanc, M. Gabrijelčič, E. Gašperšič, T. Habe, J. Jež, J. Jobst, K. Jovanovič, M. Kogoj, J. Kuhar, S. Malic, I. Ota, K. Pahor, P. Ramovš, R. Simoniti, I. Štuhec, D. Švara, V. Ukmar, A. Vodopivec in S. Vremšak. Ob upoštevanju dosedanjih spoznanj (Smrke 2006; Gobec 2018) in dopolnitev v tem članku smo evidentirali 46 uglasbitev Cankarjevih pesmi.²

Od del Cankarjeve pripovedne proze so uglasbena: *Vinjete* (M. Gabrijelčič), *Hlapec Jernej in njegova pravica* (M. Bravničar, A. Dobronić, K. Fribec, A. Mahowski, K. Pahor – 3 skladbe), *Kurent* (A. Jobst, M. Kozina, S. Mihelčič, I. Ota, D. Švara), *Kralj Malhus* (T. Svete), črtice v *Podobah iz sanj* (M. Gabrijelčič: *Velika maša* – 3 skladbe, V. Ukmar: *Kadet Milavec*), *Aleš iz Razora* (T. Habe) – skupno 20 uglasbitev.³ Cankarjeva dramska besedila pa so predloga opernim delom M. Bravničarja *Pohujšanje v dolini Šentflorjanski* (1928–29) in M. Logarja *Sablazan u dolinoj šenflorjanskoi* (1937).⁴

3 Stičišča besedne in glasbene umetnosti

V tematski številki *Primerjalne književnosti* (2015) z naslovom *Literatura in glasba* avtorji prispevkov raziskujejo na presečišču muzikološke in komparativistične vede. Predlagajo dva načina raziskovanja te tematike: teoretsko refleksijo vzporednic med

1 Gl. NUK, Rokopisna zapuščina Primoža Ramovša, MD 1559/1999 (1 partitura, 5 str., 31 cm), MD 1562/1999 (1 partitura, 3 str., 34 cm), MD 1557/1999 (1 partitura, 1 str., 35 cm).

2 Natančnega seznama Cankarjevih uglasbenih pesmi z njihovo literarno podlago v članek zaradi omejenega obsega nisem vključila.

3 Podatki o dostopnosti večine Cankarjevih tiskov in rokopisov ter o glasbeni obliki in zasedbi so vsebovani v Gobec 2018, zato navajam le podatke za tiste, ki jih omenjena brošura ne vsebuje.

4 Glasbenih del, ki so jih Cankarjeva besedila navdihnili, a jim niso bila predloga, prispevek ne obravnava.

umetnostma ter obravnavo značilnosti posameznih amalgamov literature in glasbe. Mi se bomo skušali uglasbitvi Cankarjevega dela približati prek analize semantičnih in slogovnih značilnosti Cankarjevega in Pahorjevega dela, kar predpostavlja upoštevanje spoznanj obeh pristopov, s posebnim poudarkom na slogu pripovedne proze, ki se približuje poeziji in glasbi.

Glasbena in literarna umetnost se stikata tako na ravni materiala kot tudi na ravni njegove obdelave. Podobnosti se kažejo že v zvoku kot temeljni prvini glasbe, ki je obenem tudi »pomemben del literarnega ‘znaka’ (označevalec kot akustična podoba po Saussurju), v pomensko ravnino pa se glasbeni del literature zažre tudi prek intonacije« (Pompe idr. 2015: 1). Podobnosti se razkrivajo tudi v formalnem ustroju: »že glasbenoanalitične oznake (stavek, perioda, cezura) jasno nakazujejo podobnost med glasbo in (literarno) retoriko, medtem ko bi tri najbolj izpostavljene jezikovne ravnine – fonetično/fonološko, sintaktično in semantično – mogli ‘prevesti’ tudi v razpravljanje o glasbi« (prav tam). Vendar je kljub podobnostim med umetnostma težko najti skupen metodološki mehanizem. Razhajanja se kažejo že na semantični ravni. Ta je za literaturo najpogostejše odločilna, v glasbi pa je »najtežje ulovljiva in verbalno opisljiva (glasbeno-semantična ravnina je izmuzljiva, glasbi je težko pripisati primarne, neizmenljive pomen); in obratno, literatura niti v svojih najradikalnejših formalnih eksperimentih ni zvedljiva zgolj na glasovno raven« (prav tam: 1–2).

Uglasbitve Cankarjevih besedil za pevsko in vokalno-instrumentalno izvajanje, v katerih je čutiti estetsko sinergijo besedila in glasbe, pomenijo nove umetniške stvaritve z lastno umetniško eksistenco (Misson 2001: 86–87), ki na poseben način aktualizirajo Cankarjevo besedo. Ker je glasba »univerzalen jezik in predvsem jezik emocij« in so njena sporočila simbolična, imajo ta »še posebno vrednost tam, kjer besede niso dovolj« (Smrke 2006: 10). Pomembno vlogo skladatelja v uglasbitvi zamolčanih misli poudarja tudi Richard Wagner v članku *Glasba prihodnosti* (1860): »V resnici je mogoče izmeriti pesnikovo veličino v glavnem po tem, kar zamolči, da bi to neizrekljivo samo molče govorilo. Glasbenik je zdaj tisti, ki to zamolčano prenese v svetle zvoke, in nezmotljiva oblika njegovega glasno zvonečega molka je neskončna melodija« (po Kuret 1985: 28–29). Pomenljiva je misel Carla Marie von Webra, da mora skladatelj besedilo, ki ga želi uglasbiti, najprej spoznati v vsej jasnosti in življenjskosti, začutiti v polni moči in se ga okleniti. Šele tako bo lahko opisal občutja, ki mu jih je vzbudil pesnik, in našel »takšno glasbeno obliko, ki bo, če le mogoče, na vse poslušalce učinkovala podobno« (po Kuret 1985: 13).

4 Umetniški opus Karola Pahorja in povod za njegovo uglasbitev Cankarjeve povesti *Hlapec Jernej in njegova pravica*

Glasbeni opus slovenskega skladatelja Karola Pahorja (1896, Trst–1974, Ljubljana) zaznamuje tesna navezanost na vokalno glasbo. Ta izvira že iz otroštva, saj je s starši rad prepeval stare primorske pesmi (prim. Kralj Bervar 2005: 75). To je v njem spodbudilo odločitev za študij na goriškem učiteljskišću, ki ga je moral prekiniti ob izbruhu 1. svetovne vojne. Izkušnjam v vrstah avstro-ogrske vojske na bojiščih v Galiciji in Romuniji so se po vrnitvi v Trst pridružile preizkušnje preganjanja

s strani fašističnih oblasti zaradi političnega delovanja. Prebегnil je v Jugoslavijo (prim. Kuret 2005: 8). Najprej je bil zaposlen kot violinist v ljubljanski operi, nato je v Banjaluki vodil hrvaško pevsko društvo Nada. Po dveh letih bivanja v Bosni se je na željo ministrstva, da bi reorganiziral Glasbeno matico na Ptuj, vrnil v Slovenijo in vodil glasbeno šolo na Ptuj, leta 1930 pa je odšel na učiteljske v Maribor, kjer se je začelo njegovo dopisno šolanje pri Slavku Ostercu.

Njegov zborovski opus je Kuret razdelil na pet glavnih zvrsti: umetne pesmi v zahtevnejšem sodobnem slogu, mladinske pesmi, partizanske pesmi in pesmi s folklorno motiviko; omeniti velja še samospeve, ki obsegajo »bolj umetno, bolj osebno doživeto pesemsko liriko na partizansko tematiko« (Kuret 2005: 12). Največ glasbe je napisal na pesemska besedila, veliko od teh je pesmi za otroke in mladino (Kralj Bervar 2005: 82), veliko pa je zajemal tudi »iz ljudske zapuščine ter iz zakladnice domačih in tujih avtorjev« (prav tam: 83).

Največ glasbenih tiskov in rokopisov je nastalo na besedila O. Župančiča (455), sledijo B. Račič (416), T. Seliškar (171), J. Udovič (123), N. Grafenauer (75), F. Levstik (44), M. Klopčič (41 – avtor; 11 – prevod), C. Zagorski (37), M. Bor (V. Pavšič; 29), K. Širok (24), F. Kosmač (23) in I. Cankar (21).⁵ Med avtoricami besedil Pahorjevih glasbenih tiskov in rokopisov se najpogosteje pojavlja Majda Peterlin (Vida Brest; 15), sledijo ji Leopoldina Leskovec (P. L.; 14), Ljudmila Prunk (Utva; 11), Anica Černež (8), Vida Levstik (priredba 6, prevod 1), Kazimiera Iłłakowiczówna (5), Vera Albrecht (3), Desanka Maksimović (3), Vida Jeraj (2) in Agnes Miegel (2). Nekateri avtorji besedil so še neugotovljeni (14), Pahor je uglasbil tudi številna »narodna besedila« (44 glasbenih tiskov in rokopisov).

Največje poslanstvo je Pahor čutil v ohranjanju korenin slovenstva, »ki jih tudi vihar iz zemlje ne izruje« (Mihelčič 2005: 5), v čemer je bil podoben Cankarju. Pisatelj ga je navdihoval tudi v času preizkušenj 1. svetovne vojne. V intervjuju je Pahor dejal: »Iz te dobe je tudi moj *Očenaš hlapca Jerneja* in smatram, da sem se Cankarju (s katerim sem bil v osebnih stikih – osebno znan) z njim vsaj nekoliko oddolžil za vse, kar nam je 'mladim' nudil – saj sem njegove knjige vlačil v nahrbtniku celo po ruskih in soških frontah« (po Vatovec 2005: 92). O Pahorjevem odnosu do Cankarja Kuret pove, da so bila pisateljeva dela, med njimi zlasti povest *Hlapec Jernej in njegova pravica*, za Pahorja velik zgled socialno realistične smeri v slovenski umetnosti, »ki je zlasti v literaturi, pa tudi v likovni umetnosti dala nekaj izjemnih umetnin« (Kuret 2005: 11).

Za povest *Hlapec Jernej in njegova pravica* je značilen poseben slog, ki se s svojo ritmičnostjo na številnih mestih bliža poeziji in glasbeni govorici (za tovrstne zglede iz povesti gl. Mahnič 1957: 155, 157, 209, 215). Iz te povesti je Pahor uglasbil »znameniti odlomek očenaša, ki še danes pomeni enega izmed vrhov slovenske zborovske muzike« (Kuret 2005: 11).

5 Za več gl. Krstulović 2005. Na eno pesniško besedilo je pogosto nastalo veliko tiskov.

5 Harmonično zlitje besede in glasbe v Pahorjevi uglasbitvi *Hlapca Jerneja*

Očenaš hlapca Jerneja je Pahorjevo osrednje delo za mešani zbor. Skladatelj sam ga je štel med svoja najuspešnejša dela. Bil je tudi ponosen na nagrade, ki so jih prejeli izvajalci skladbe (prim. Vatovec 2005: 92).

Z obsežnega seznama Pahorjevih del (2309 rokopisov in tiskov; prim. Krstulović 2005) je razvidno, da obstaja 8 Pahorjevih rokopisov in 13 njegovih glasbenih tiskov s Cankarjevim besedilom *Hlapec Jernej in njegova pravica*.⁶ Pahor je »odlomek povesti uglasbil leta 1938, najprej za mešani zbor, nato pa jo je priredil še za moški pevski zbor« (Smrke 2006: 46). Gobec v svojem seznamu uglasbitev besedil Ivana Cankarja iz leta 2018 ne navaja letnic prvih uglasbitev tega Cankarjevega odlomka, ampak upošteva poznejše izdaje, lahko pa s Krstulovičevega seznama razberemo, da je Pahorjeva skladba *Oče naš hlapca Jerneja* za mešani zbor nastala leta 1938 v Mariboru (ohranjena je partitura v rokopisu) in da letnico 1938 vsebuje tudi rokopis *Oče naš hlapca Jerneja* za mladinski zbor, ki je priredba iz mešanega zbora (Krstulović 2005: 288). Letnice nastanka Pahorjeve priredbe za moški zbor v seznamu Pahorjevih rokopisov ni, na seznamu Pahorjevih glasbenih tiskov pa razberemo, da je bila Pahorjeva priredba te skladbe za moški zbor prvič natisnjena leta 1940 (Krstulović 2005: 207). S seznamom Pahorjevih tiskov in rokopisov je tudi razvidno, da je Pahor skladbo v rokopisih poimenoval z različnimi naslovi: *Oče naš hlapca Jerneja*, *Oče naš!*, *Jernejev »Oče naš«*, v tiskih pa najdemo še naslov *Oče naš hlapca Jerneja za šesteroglasen zbor*.

Najprej predstavimo odlomek iz Cankarjeve povesti ter nekatera slogovna in ritmična sredstva, ki njegovo prozo zbližujejo z glasbo, nato pa preverjamo Pahorjeve »posege« v besedilo. Zanima nas, kako Pahor išče sožitje med besedilom in glasbo. Obravnavamo Pahorjevo uglasbitev skladbe *Oče naš* za mešani zbor, ki je bila dostopna v glasbenem tisku iz leta 1957; ta vsebuje slovensko in rusko besedilo odlomka iz Cankarjeve povesti, skladatelj pa jo posveča Milanu Trobcu (Pahor 1957). Skladba vsebuje besedilo Jernejeve molitve, ki je v 8. poglavju povesti:

»Oče naš, kateri si v nebesih... tvoje pravice iščem, ki si jo poslal na svet! Kar si rekel, ne boš oporekel; kar si napisal, ne boš izbrisal! Ne v ljudi ne zaupam, ne v svojo pravico ne zaupam, v tvoje pismo zaupam. Oče naš, kateri si v nebesih... neskončno si usmiljen, daj beraču vbogajme; neskončno si pravičen, daj delavcu plačilo! Oblagodari hlapca, ki je pravice lačen in žejen, nasiti ga in napoji! Samo ukaži, pa bo živa tvoja beseda in bo napolnila vsa srca, da bodo spoznala pravico!... Oče naš, kateri si v nebesih... ne izkušaj jih predolgo, dotakni se s prstom njih oči, da bodo čudežno izpregledale; in tudi svojega hlapca ne izkušaj predolgo, ker je že star in nadložen; in potolaži ga, ker je potr in slab od bridkosti! Oče naš, kateri si v nebesih...« (ZD 16: 30)

Cankar v svojem odlomku posnema himnično slovesen slog ter ritem svetopisemskih in liturgičnih besedil. Vanj vključuje predstave in izrazje iz katoliške liturgije oz. parafrazo najpomembnejše krščanske molitve očenaš, ki jo skupnosti vernikov

6 Podatek vključuje tudi po več natisov istih različic Pahorjevih skladb pri različnih založbah in z različno datacijo.

molijo v vsakodnevnih verskih obredih oz. pri mašnem bogoslužju kot pripravo na obhajilo, bodisi v govorni bodisi v peti obliki, večinoma v narodnem jeziku, včasih pa v latinščini (prim. Antonelli 1959). Z uporabo molitve kot literarne oblike, s katero se človek obrača k transcendentnemu, kot »Ti« mišljenemu naslovljencu, Cankar ustvarja osebno občutje, obenem pa vanjo vnese zahteve in prvine socialne misli, s katero ljudstvo poziva k upor. ⁷ Med petimi osnovnimi tipi molitve, ki jih navaja *Handbuch der literarischen Gattungen* pod geslom *Gebet* (Lamping 2009: 287–297; prim. tudi geslo *Molitev* v Avsenik Nabergoj 2011: 357–358), v molitvi hlapca Jerneja prepoznamo preplet zlasti dveh: prošnja za pomoč in za oporo ter tožba, ki se lahko stopnjuje do obtožbe. Hlapec Jernej se k Bogu zaupno obrača le tako dolgo, dokler še verjame, da bo ta uresničil njegovo voljo, v nadaljevanju povesti pa se od njega odvrne, češ da mu ne pomaga v stiski. Hlapčev upor proti nepravici družbi se pozneje stopnjuje in vodi do tragičnega razpleta.

Svojo prizadetost nad usodo hlapca Cankar izraža z različnimi slogovnimi in ritmičnimi sredstvi. Različne ponavljalne figure v nagovoru (»Ne v ljudi ne zaupam, ne v svojo pravico ne zaupam, v tvoje pismo zaupam« idr.) ritmično razgibajo besedilo v intonaciji in tempu. Intonacijo ustvarjajo tudi nasprotja, pri čemer se pri antitezah menjaje vrstita rastoča in padajoča intonacija (»Kar si rekel, ne boš oporekel; kar si napisal, ne boš izbrisal!«). Pomenljiva je tudi Cankarjeva raba tropičij, ki imajo v melodiji povedi vlogo premorov. Pri Cankarju jih ne zasledimo le na koncu, ampak tudi na sredini povedi. Z njimi zaznamuje čustveno vznesenost hlapca Jerneja. V odlomku zasledimo tudi rimo, ki se v Cankarjevi močno lirski prozi najraje pojavlja v zaporednih besedah, kar njegovo literaturo močno razlikuje od realistične proze (»Kar si rekel, ne boš oporekel; kar si napisal, ne boš izbrisal!«).

V prepisu slovenskega besedila v Pahorjevi skladbi *Oče naš hlapca Jerneja* so podčrtani odmiki od Cankarjevega besedila:

Oče naš, oče naš, kateri si v nebesih. Oče naš, oče naš, oče naš. Tvoje pravice iščem, ki si jo poslal na svet! Kar si rekel, ne boš oporekel! Kar si napisal, ne boš izbrisal! Če v ljudi ne zaupam, ne v svojo pravico ne zaupam, v tvoje pismo zaupam. Oče naš, oče naš, kateri si v nebesih... Oče naš, oče naš, oče naš. Neskončno si usmiljen, daj beraču vbogajme; neskončno si pravičen, daj delavcu plačilo! Oblagodari hlapca, ki je pravice lačen in žejen, nasiti ga in napoji! Samo ukaži, pa bo živa tvoja beseda in bo napolnila vsa srca, da bodo spoznali pravico!... Oče naš, oče naš, oče, oče, oče naš, oče, oče naš, oče naš, oče oče, oče naš, oče oče oče naš oče, oče naš, kateri si v nebesih... ne izkušaj jih predolgo, dotakni se s prstom njih oči, da bodo čudežno izpregledale, in tudi svojega hlapca ne izkušaj predolgo, ker je že star in nadložen, ker je že star in nadložen in potolaži ga, in potolaži ga, ker je potr in slab, ker je potr in slab od bridkosti, od bridkosti! Oče naš, oče naš, kateri si v nebesih... Oče naš, oče naš, kateri si v nebesih.

Pahorjevo delo *Oče naš* za mešani zbor (1957) začne uglasbitev Jernejevega ponižnega klica h Bogu Očetu, izraženega s ponovitvami besedne zveze »oče naš« (takti

7 Literarna teorija razlikuje med »pragmatičnim« tipom molitve, ki je kot uporabna verska literatura namenjen samo za zasebno ali skupno obredno rabo, in »poetičnim« tipom molitve, ki je bil bodisi že prvotno zasnovan kot pesem bodisi je bil pozneje sprejet kot pesem (prim. Lamping 2009: 287–297).

1–6). Od šestega takta naprej je hlapec Jernej v svojem nagovoru že odločnejši, a še vedno poln zaupanja (takti 6–13: »Tvoje pravice iščem [...] v tvoje pismo zaupam«). Jernejevo odločnejše razpoloženje skladatelj izrazi s pohitevanjem, ki se umiri do 13. takta. Sledi ponovitev prvih šestih taktov (takti 13–18), nato pa se Jernejeva prošnja spremeni v izražanje zahteve (takti 19–29: »Neskončno si usmiljen [...] da bodo spoznali pravico!«). Jernejevo zahtevo Pahor glasbeno izrazi s pohitevanjem v tempu in dinamičnim naraščanjem, ki doseže vrh v 28. in 29. taktu, v besedah: »da bodo spoznali pravico ...!« Sledi prelomni 30. takt (»Oče naš«), ki pomeni vrh skladbe in ima oznaki *fortissimo* (zelo glasno) in *maestoso* (mogočno); ta izraža vrh Jernejeve tožbe, krik iz obupa ob spoznanju krute resničnosti. Sledi pojemanje, to pa se v 34. taktu dvigne v vnovičen krik obupa, ki sledi v 35. taktu. Jernejeva obupujoča tožba, v kateri hlapec večkrat zapored kliče k Bogu »oče naš«, se počasi umiri šele v 42. taktu. Sinergija besed »oče naš«, melodije in tempa ustvarja vtis hlapčeve utrujenosti in čustvene razrvanosti zaradi doživljanja krivic. Sledi postopno spuščanje melodije do 53. takta, zatem pa oznake za vse tišje, pojemajoče petje (*sempre piu allargando e diminuendo*), dokler dinamika ne popusti do *pianissimo* (zelo tiho). Vse počasnejši tempo (*lento*) in oznaka *pesante* (počasno, težko) ponazarjata Jernejevo starost (takti 50–53: »ker je že star in nadložen«). Sledi še zadnja Jernejeva prošnja (takti 53–58: »in potolaži ga, ker je potr in slab od bridkosti«), ki se v taktu 58 sklene *unisono*. Skladbo sklenejo takti 58–64 (»Oče naš, kateri si v nebesih ...«). Melodija v sklepnih šestih taktih, ki so nekakšen oddaljeni odmev prvih šestih, se umirjeno in zadržano dviguje do najtišje zapetega sklepnega toničnega akorda v *pianissimo possibile* (tiho, kolikor je mogoče).

V obravnavani skladbi se Pahor izkaže »kot dober poznavalec zborovskega stavka, pa tudi zelo uspešen pri iskanju sožitja med besedilom in glasbo«. Zelo učinkovita dramaturgija je »v tesni povezavi z občutjem socialne tragike, ki ga nakazuje besedilo«. S svojo premišljeno oblikovanostjo Pahor postopno gradi napetost in jo v srednjem delu pripelje do vrha – »s ponavljajočimi vzkliki 'Očenaš' na melodično najbolj eksponiranem delu skladbe ustvari prepričljiv dramatični vrh skladbe, ki se nato postopoma umirja do končnega ppp« (Vatovec 2005: 92). Primerjava s Cankarjevim besedilom kaže, da v eksponiranem osrednjem delu (v prepisu sem njegov začetek označila kot 30. takt) Pahor kar 15-krat ponovi besedo »oče« oz. »oče naš«. Vatovec meni, da je skladba »v celoti zasnovana kot nekakšen pravoslavni liturgični zbor«, pri katerem melodika ni izrazita, gibanje pa je recitativno (Vatovec 2005: 92). Ugotavlja skladnost posameznih delov s Cankarjevim besedilom, dramatičnost pa skladatelj ponekod stopnjuje s ponavljanjem ene besedne zveze (»oče naš« na začetku, v srednjem delu, na koncu; »in potolaži ga« na koncu). Vatovec ugotavlja: »Na tak način skladatelj z glasbo odlično podpre občutja, ki so v tekstu izražena, a niso dorečena. Veliko je agogike in dinamičnih kontrastov, ki podpirajo in nakazujejo doživeto podajanje zgodbe« (prav tam: 93). Meni, da »*Očenaš* pomeni srečno sožitje tradicije in sodobnosti, besede in glasbe, je odsev nekega časa, predvsem pa je to iskrena izpoved nekega umetnika, ki zna biti s svojo dognanostjo in izraznostjo tudi danes aktualen in še kako živ. Z *Očenašem* še danes zmagujejo doma in v tujini.« (prav tam: 95)

Pahorjev profesor Slavko Osterc pa nad skladbo ni bil prav navdušen in je Pahorja nadrl: »Kaj sem te učil pisati terce?« Pahor se je branil, »češ da ni nikoli skrival, da je bil Osterc njegov najboljši učitelj, vendar da si od nikogar ne pusti predpisovati sloga« (Kuret 2005: 9).

Sklep

Prispevek doslej manj raziskano področje uglasbitev Cankarjevih besedil dopolnjuje z nekaterimi novimi spoznanji. K novejšim spoznanjem o tiskih in rokopisih s Cankarjevimi besedili dodaja nekaj novih enot (npr. Ramovševa uglasbitev pesmi iz *Erotike*), uglasbitve besedil Ivana Cankarja pa tudi prvič predstavi po literarnih zvrsteh. Čeprav poezija obsega le manjši opus v Cankarjevem literarnem ustvarjanju, je daleč največkrat uglasbena, tej sledita pisateljeva proza in dramatika. Prispevek v Cankarjevi prozi razbira nekatere ritmične in slogovne prvine, ki jo zbližujejo z glasbo. Ta je bila Cankarju med umetnostmi najbolj ljuba, zavestno si je prizadeval tudi za zvočnost besed in ritmičnost stavkov. Aktualna vsebina, ritmična in slogovna oblikovnost njegovih proznih besedil sta navdihnili najmanj 20 uglasbitev, med njimi odmevno Pahorjevo skladbo *Oče naš hlapca Jerneja* za mešani zbor ter njeni priredbi za moški in mladinski zbor. Po pregledu Pahorjevih rokopisov in tiskov ugotavljamo, kateri avtorji in avtorice literarnih predlog so bili skladatelju najljubši. Ob obsežnem opusu pesemskih predlog je Cankarjeva povest ena redkih skladateljevih literarnih predlog v prozi. Primerjalna analiza besedila in glasbene oblikovanosti kaže, da Pahorjeva učinkovita dramaturgija podpira občutje socialne tragike, ki ga nakazuje Cankarjevo besedilo. Dramatičnost skladatelj stopnjuje s ponavljanjem besednih zvez (»oče naš«, »in potolaži ga«), dinamiko in tempom. S tem podpre v besedilu le nakazana občutja hlapca Jerneja, ki v *Očenašu hlapca Jerneja* segajo od tihe prošnje do glasne zahteve, Jernejev upor proti nepravilni družbi pa se v nadaljevanju Cankarjevega besedila še stopnjuje in vodi do tragičnega razpleta povesti.

Viri in literatura

- ANTONELLI, Ferdinando, 1958: Instruction on Music and Liturgy. *The Furrow* 11/9. 700–709.
- CANKAR, Ivan 1969–1975: *Zbrano delo* [= ZD] 5, 16, 18, 21, 22, 23, 28. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Izidor, 1911: Obiski: Ivan Cankar. *Dom in svet* 1/24. 316–320.
- GOBEC, Mitja (ur.), 2018: *Uglasbitve besedil Ivana Cankarja*. Vrhnika: Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti, Območna izpostava Vrhnika v sodelovanju z občinami Vrhnika, Borovnica in Log – Dragomer.
- GSELMAN, Metka, 2005: *Glasbeni elementi v kratki pripovedni prozi Ivana Cankarja*. Diplomsko delo. Maribor: Pedagoška fakulteta.
- HLADNIK, Miran, PRETNAR, Tone, 1986: Bravničarjevi posegi v besedilo Cankarjevega Pohujšanja. *Slavistična revija* 34/3. 315–319.
- KRALJ BERVAR, Sonja, 2005: Pahorjevi otroški in mladinski zbori. Edo Škulj (ur.): *Pahorjev zbornik*. Ljubljana: Akademija za glasbo. 75–84.
- KRSTULOVIČ, Zoran, 2005: Seznam del skladatelja Karola Pahorja. Edo Škulj (ur.): *Pahorjev zbornik*. Ljubljana: Akademija za glasbo. 171–401.
- KURET, Primož, 1985: *Besede skladateljev*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- KURET, Primož (ur.), 2001: *Glasba, poezija – ton, beseda: koncerti, simpozij, spremljevalne prireditve*. Ljubljana: Festival.
- KURET, Primož, 2005: Življenje in delo K. Pahorja. Edo Škulj (ur.): *Pahorjev zbornik*. Ljubljana: Akademija za glasbo. 7–13.
- KURET, Primož (ur.), 2006: *Stoletja glasbe na Slovenskem: koncerti. Mednarodni muzikološki simpozij, okrogla miza*. Ljubljana: Festival.
- LAMPING, Dieter, 2009: *Handbuch der literarischen Gattungen*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- MAHNIČ, Joža, 1956: Slog in ritem Cankarjeve proze. *Jezik in slovstvo* 2/3. 97–104.
- MAHNIČ, Joža, 1957: Slog in ritem Cankarjeve proze. *Jezik in slovstvo* 2/5. 152–217.
- MIHELČIČ, Pavel, 2005: Uvodna beseda. Edo Škulj (ur.): *Pahorjev zbornik*. Ljubljana: Akademija za glasbo. 5.
- MISSON, Andrej, 2001: Prešeren, Cankar – Škerjanc. Primož Kuret (ur.): *Glasba, poezija – ton, beseda: koncerti, simpozij, spremljevalne prireditve*. Slovenski glasbeni dnevi. Ljubljana: Festival. 85–93.
- PAHOR, Karol, 1957: *Oče naš hlapca Jerneja. Za mešani zbor*. Ljubljana: Društvo slovenskih skladateljev (Edicije Društva slovenskih skladateljev, 58).
- POMPE, Gregor, DOVIČ, Marijan, JEŽ, Andraž, 2015: Literatura in glasba: stičišča, presečišča in zmote (uvod). *Primerjalna književnost* 38/2. 1–8.
- SMREKAR, Borut, 2008: Bravničarjev opus za glasbeno gledališče. Darja Koter (ur.): *Matija Bravničar 1897–1977*. Ljubljana: Akademija za glasbo, Oddelek za glasbeno pedagogiko, Katedra za zgodovino in literaturo. 103–124.
- SMRKE, Marie Christine, 2006: *Glasbena dela na besedila Ivana Cankarja. Diplomsko delo*. Ljubljana: Akademija za glasbo.
- VATOVEC, Marko, 2005: Pahorjev opus mešanih zborov in njegov Očenaš hlapca Jerneja. Edo Škulj (ur.): *Pahorjev zbornik*. Ljubljana: Akademija za glasbo. 85–97.
- ZALOKAR, Vesna, 1983: *Glasba kot pripovedna prvina proze Ivana Cankarja. Diplomsko delo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- ZOREC, Matjaž, 2012: *Cankarjevi stiki z glasbo in glasba v Cankarjevi umetniški prozi. Diplomski seminar*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

CANKAR V STRIPU: *HLAPCI*

Dragica Haramija

Pedagoška fakulteta in Filozofska fakulteta, Maribor
dragica.haramija@um.si

Janja Batič

Pedagoška fakulteta, Maribor
janja.batic@um.si

DOI:10.4312/Obdobja.37.313-321

V prispevku je v treh sklopih predstavljena analiza *Hlapcev*: prvi del, ki se ukvarja z medbesedilnostjo, primerja izhodiščno besedilo *Hlapci* Ivana Cankarja in besedilo v stripu *Hlapci: Ko angeli omagajo* Damijana Stepančiča in Andreja Rozmana - Roze; drugi del se ukvarja z multimodalnostjo v stripu (skupni pomen besedila in risbe); tretji del pa se osredinja na intermedialnost (temeljne razlike in podobnosti med obravnavanima deloma). Izhodiščno besedilo ima en kod sporočanja, obravnavani strip pa je – kljub nekaterim nedvoumnim medbesedilnim navezavam na Cankarjevo besedilo – povsem novo delo.

Hlapci, drama, strip, multimodalnost, intermedialnost

The paper presents an analysis of the work *Hlapci* (The Serfs). The first section focuses on intertextuality, juxtaposing the original text from the drama *Hlapci* (The Serfs) by Ivan Cankar and the text in the comic strip *Hlapci: Ko angeli omagajo* (The Serfs – When the Angels Get Weary) by Damijan Stepančič and Andrej Rozman - Roza. The second section deals with multimodality in comic books (summative meaning derived from text and image), while the third section focuses on intermediality (fundamental differences and similarities between the two works discussed). The source text use references to Cankar's original work.

Hlapci (The Serfs), drama, comic strip, multimodality, intermediality

1 Uvod

V prispevku Z roba literature je Mitrevski (2005: 1) zapisal: »V navadi je, da se stripi berejo na plaži ali med vožnjo z vlakom, literatura pa se čita doma v tišini.« V nadaljevanju utemeljuje, da je strip »resna in samostojna pripovedna forma, ki ji ni težko obravnavati tudi najresnejše teme.« (prav tam) Stripi, ki se navezujejo na dela enega najpomembnejših slovenskih avtorjev, združujejo pomembne teme s področja literarne in likovne umetnosti, konec leta 2017 so namreč v zbirki Cankar v stripu izšle tri knjige stripov, ki črpajo motive iz Cankarjevih del kot izhodiščnih besedil za priredbe, in sicer *Hlapci: Ko angeli omagajo* Damijana Stepančiča¹ in Andreja

1 Zahvaljujemo se Damijanu Stepančiču za dovoljenje za objavo tipičnih strani iz stripa.

Rozmana - Roze iz drame *Hlapci*, *Hlapec Jernej in pasja pravica* Igorja Šinkovca in Žige X Gombača iz povesti *Hlapec Jernej in njegova pravica* ter *Moj lajf* Tanje Komadina in Boštjana Gorenca - Pižame iz Cankarjevih zbirk *Moje življenje in Podobe iz sanj*. Cankarjeva besedila so bila navdih za stripovska dela že pred omenjenimi tremi knjigami. Gorazd Vahen je naredil strip *Hlapci*,² v katerega je vključil zadnje štiri povedi drugega prizora Cankarjevih *Hlapcev*. Strip je del serije Slovenski klasiki, ki je med letoma 1992 in 1995 izhajala v *Mladini*. Leta 2004 je v reviji *Stripburger* izšel desetstranski strip *Muhe*³ avtorja Primoža Krašne z besedilom Ivana Cankarja. Krašna je iz izhodiščnega besedila uporabil posamezne dialoge, drugo besedilo pa je izpustil.

Za podrobnejšo primerjavo smo v prispevku izbrali Cankarjevo dramo *Hlapci* (1910) ter strip Damijana Stepančiča in Andreja Rozmana - Roze *Hlapci: Ko angeli omagajo* (2017), ki je nastal po motivih Cankarjevih *Hlapcev*, kakor je zapisano že na naslovnici. Razmerje med izhodiščnim besedilom in stripom je zaznamovano s kulturnim kontekstom (avstro-ogrska monarhija, Slovenija) ter političnimi in socialnimi razmerami. Družbene razmere, ki so razgaljene v drami, je dokaj natančno pojasnil že Cankar sam s svojim političnim udejstvovanjem (in govori), z dramskimi liki in njihovim vedenjem pa je pokazal prilagodljivost in upogljivost človeških značajev. V 5. knjigi Cankarjevega *Zbranega dela* (v nadaljevanju ZD 5, 1969) je urednik Dušan Moravec podal izčrpne pripombe, pojasnila in primerjavo z rokopisnim gradivom dramskega dela *Hlapci*.⁴ *Hlapci*, natisnjeni v ZD 5 (1969: 5–65), so uporabljeni kot temelj preučevanja izhodiščnega besedila. Čeprav sta obe deli izšli v tiskanem mediju, je temeljna razlika med njima očitna: Cankarjeva drama, izdana v knjižni varianti, sodi v besedno umetnost (čeprav je seveda njena gledališka uprizoritev intermedialna), ki se izraža z jezikovnim kodom sporočanja, strip pa za svoje izražanje že v osnovi terja multimodalnost, pri čemer je nujna interakcija med besedilnim (jezikovnim kodom) in ilustrativnim delom.⁵ Ilustrativni del stripa

2 Enostranski strip je razdeljen na štiri pasice, v katerih spremljamo, kako se sekata poti drveče kočije in človeka. Kočija drvi proti desni strani kompozicije, torej naprej, človeška figura se pomika proti levi strani (»Zdaj pregledujem zgodovino protireformacije.«). V drugi pasici se poti obeh križata, pogled na dogodek je bolj približan (»Takrat so v naših krajih pobili polovico poštenih ljudi, druga polovica pa je pobegnila.«). V tretji pasici Vahen v prvi plan postavi izraz na obrazu upodobljene figure, ki pomenljivo zre v bralca. V ozadju se odpira pogled na vas (»Kar je ostalo, je bila smrdljiva drhal.«). V četrti pasici kočije ni več, ostaja le človeška figura, ki se pomika proti levi strani kompozicije (»In mi smo vnuki svojih dedov.«).

3 Krašna je besedilo za strip prilagodil tako, da je ohranil pomen izvirnega besedila. Nekatere dele besedila je ohranil, druge pa nadomestil z likovno podobo. Npr. na drugi strani stripa je tablo razdeljen v šest kadrov, v katerih Krašna v stripu prikaže umivalnik, poln mrtvih muh. V prvem kadru se nahaja Cankarjevo besedilo »Mnogokdaj pridem k njemu«, Krašna je k temu dodal svoj zapis »Zadnjič me je vprašal«. V drugem in tretjem kadru je spet Cankarjevo besedilo: »Ali ste že videli, kako umirajo muhe? Ne. Torej glejte!« Četrtri, peti in šesti kader nimajo besedila, dogajanje je predstavljeno zgolj likovno (umivalnik, poln vode in muh, človeška figura, ki zajame muhe in jih zaluča na tla).

4 Moravec (1969: 141): »Rokopis *Hlapcev*, po katerem je bila drama prvič natisnjena, hrani od leta 1948 Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani; do takrat je bil last založnika Lavoslava Schwentnerja.« Rokopis ni popoln. Prvi natis se na nekaterih mestih razlikuje od njega, kar Moravec pripisuje Cankarjevim tiskarskim korekturam (vse spremembe je Moravec popisal v Opombah, in sicer na straneh 142–149).

5 Za strip Sosič (2011: 3) ugotavlja: »Njegova izpovedna moč je v kombinaciji vizualnega in

se izraža z različnimi kodi sporočanja (vizualnim: kako je nekaj videti; prostorskim: postavitve v prostor; gestikularnim: telesna govorica), ki tako dopolnjuje in/ali nadgrajuje besedilo ter ga s tem tudi spreminja (prim. Batič 2016). Serafini (2014: 48–50) govori o več vidikih multimodalnosti. Najprej omenja materialnost (kodi sporočanja se razlikujejo v materialu npr. skulptura iz marmorja ali zapisana beseda na različne načine prenašata nek koncept ali idejo). Naslednji vidik je modalna določitev in ustreznost. Serafini govori o tem, da ilustratorji določajo predvideni pomen z izbranim načinom predstavitve (npr. ilustratorji določijo, kateri del sporočila bo podan samo z besedilom ali samo likovno ali z besedilom in likovno podobo hkrati). Pomemben vidik multimodalnosti so tudi dostopnost in omejitve (npr. spremenjen način produkcije in distribucije besedil kot posledica osebnih računalnikov in interneta). Zadnji vidik multimodalnosti, ki ga omenja Serafini (prav tam) je dizajn. To je aktivni proces sestavljanja različnih kodov sporočanja v multimodalno besedilo, pri čemer je končni rezultat oblika, ki najbolje ustreza pomenu.

Prassel (2005: 103–104) razmeji stripovski in literarni tekst:

Stripovski tekst ni literarni tekst, saj tekst v stripu pomeni samo eno vrsto opeke, da bi postavili celo hišo, pa rabimo opeke različnih tipov in oblik. [...] V zadnjih petnajstih letih pa smo tudi v stripu pričeli novih narativnih strategij, ki dajo dodatno vrednost celotnemu mediju. Gre predvsem za vizualno tekmovanje med tekstom in podtekstom, ki si ga je težko predstavljati v drugih medijih. Vizualne metafore, originalne onomatopoijske, branje zgodbe iz različnih kotov, narativna gostota posamezne strani in cele zgodbe, širina obravnavanih tem, pospešeno obravnavanje realističnega (avtobiografskega) okolja, ki rezultira v socialne in politične vplive ... To so samo nekateri od elementov novih narativnih strategij v stripu.

V stripu je vsebina podana z nizom likovnih upodobitev v točno določenem zaporedju, zato strip uvrščamo v področje umetnosti, v angleščini poimenovano *sequential art*, kamor sodi tudi grafični roman (prim. Eisner 2008). McTaggart (2008: 31) pravi, da je meja med stripom in grafičnim romanom zelo tanka:

Danes termin strip označuje katerikoli format, ki uporablja kombinacijo okvirjev, besed in slik za prenašanje sporočila in pripovedovanje zgodbe [...] vsi grafični romani so stripi, vendar niso vsi stripi grafični romani. [...] Ko strip preseže 50 strani (okvirno) in je v mehki ali trdi vezavi, postane grafični roman – a je še vedno strip.⁶

2 Besedilo *Hlapci* Ivana Cankarja in besedilo v stripu *Hlapci: Ko angeli omagajo* Damijana Stepančiča in Andreja Rozmana - Roze

Pri predstavljanju temeljnih razlik in podobnosti med obravnavanima deloma izhajamo iz intermedialnosti, ki je, kakor piše Juvan (2000: 54), »pojav, pri katerem je poznavanje dela iz ene umetnosti relevantno za razumevanje dela iz druge zvrsti umetnosti.« Vanesa Matajč (2011: 26, po Johansen 2002) navaja štiri vidike

besednega, čeprav običajno prevladuje vizualnost in so mnogi stripi brez besednega segmenta.« Tudi Klemenčič (2011: 61) poudarja »vnašanje premega govora v samo polje likovne upodobitve« s pomočjo oblačkov z besedilom.

- 6 McTaggart (2008) navaja, da se je izraz grafični roman pojavil ob izidu knjige v stripovskem formatu z naslovom *Maus* leta 1991, v katerem Art Spiegelman opiše očetovo izkušnjo holokavsta.

intermedialnosti, ki jih lahko povežemo z izbranimi deloma: fiziološki (obe deli sodita v vizualni medij), fizični (v obeh se pojavlja jezik, v stripu še likovni elementi: točka, črta, kontrast, barva), tehnološki (v obeh zapisani jezik, v stripu tudi risba) in sociološki vidik (obe deli vsebujeta politični diskurz).

Izhodiščno besedilo *Hlapci* Ivana Cankarja je drama v petih prizorih, vsebuje približno 80.000 znakov, navedenih ima 19 dramskih oseb (župnik, nadučitelj, učitelji Jerman, Komar in Hvastja, učiteljice Lojzka, Geni in Minka, zdravnik, poštar, župan, županova hči Anka, Jermanova mati, kovač Kalander, Kalandrova žena, pijanec Pisek, kmet Nace, kmetica, krčmar) in množico (kmetje, kmetice, delavci); Cankar dramo uvede s citatom iz Shakespearovega Hamleta o namenu umetnikov.⁷ V stripu *Hlapci: Ko angeli omagajo* Damijana Stepančiča in Andreja Rozmana - Roze je ohranjenih pet prizorov, Cankarjev citat Shakespeara, navedenih je 12 oseb (izpuščeni so poštar, Anka, Kalandrova žena, Pisek, Nace, kmetica in krčmar), ki so tudi ilustrirane in so skozi celoten strip prepoznavne (imajo enake pričeske, nakit, oblačila ipd.).

Slika 1: *Hlapci: Ko angeli omagajo* (Stepančič, Rozman 2017: 17–18)

Strip v jezikovnem delu ohranja Cankarjevo besedilo z izpusti manj pomembnih (ali vsaj manj poznanih) dialogov in z opustitvijo didaskalij (saj so te prikazane

7 Gre za tip medbesedilnosti, ki ga Juvan (1999: 400) poimenuje moto in ga glede na način medbesedilnega predstavljanja uvršča med prenose. Cankar (ZD 5 1969: 5) je kot moto uporabil citat: »Namen umetnikov je bil od nekdaj, je ter ostane, da naturi tako rekoč ogledalo drži: kaže čednosti njé prave črte, sramoti njé pravo obličje, stoletju in telesu časa odtis njega prave podobe. *Hamlet*«

Slika 2: *Hlapci: Ko angeli omagajo* (Stepančič, Rozman 2017: 98–99)

v ilustracijah),⁸ v tem primeru gre za citatnost,⁹ ter z izvirnim Rozmanovim besedilom za dodana literarna lika. To sta angela (oz. angel in nadangel ljubezni), ki imata vlogo ljubezenskih posrednikov, saj skušata skozi ves strip združiti Jermana in Lojzko. Angela v stripu med predstavljenimi osebami (Stepančič, Rozman 2017: 6–7) nista navedena niti nista ilustrirana.

Likovna podoba stripa je izdelana v Stepančičevi prepoznavni likovni govorici. Risba s svinčnikom je dopolnjena z barvnimi ploskvami; barvna paleta je omejena na sive, črne, rjavorumene in rdeče tone ter barvo slikovne podlage. V drugem prizoru

8 Kot primer v celoti ohranjenega izhodiščnega besedila tudi v stripu predstavljamo prepoznaven Jermanov dialog z drugimi dramskimi osebami (ZD 5 1969: 54–55):

DELAVEC: Dali so jim znamenje! Pokaže na duri v ozadju. Tam so jim dali znamenje!

JERMAN: Prijatelji –

GLASOVI: Molči! – Nehaj, šolmašter! *Ženski glasovi.* Antikrist!

ŽENSKI GLAS v hipni tišini, tako da se jasno čuje: Mati mu umira, on pa Boga preklinja!

Odtod do konca se vrši vsa stvar v hrupu in zelo hitro, tako da beseda prehitěva besedo.

GLASOVI: Nehaj, šolmašter!

NACE: Kristjani, ljubi moji, ne takisto –

JERMAN je stal za trenutek osupel: Kakšna je bila beseda, ki ste jo rekli? Kaj ste iznašli, da bi me do dna ranili? – Hlapci! Za hlapce rojeni, za hlapce vzgojeni, ustvarjeni za hlapčevanje! Gospodar se menja, bič pa ostane in bo ostal na vekomaj, zato ker je hrbet skrivljen, biča vajen in željan!

GLAS od okna: Ali ste možje, da poslušate?

GLASOVI vsi vprek: Lakot! – Ti nas boš zmerjal? – Na cesto! – Udarite! –

JERMAN stopi z eno nogo na stol, z drugo na mizo: Hlapci! Med vas bi Kristus ne prišel z besedo, prišel bi z bičem!

Norec, ki se je napravil, da bi vam odklepal to pamet devetkrat zaklenjeno –

GLASOVI: Zadosti je! Kdo je hlapec?

9 Termina medbesedilnost (kot obča in prikrita lastnost besedil) in citatnost (kot očitna lastnost) sta uporabljena v smislu, ki ga je opredelil Marko Juvan (1999: 397).

se pojavijo v risbe vstavljene fotografije (slike na stenah knjižnice) Franceta Prešerna, Simona Gregorčiča, Antona Aškerca, Ivana Tavčarja, Ivana Cankarja – gre za tiste pesnike in pisatelje, ki jih je takoj po spremembi na volitvah spreobrnjeni učitelj Komar, seveda pod budnim očesom nadučitelja, izločil iz knjižnice (ZD 5 1969: 22–23). Dodana je tudi fotografija avstro-ogrskega vladarja Franca Jožefa.

Na naslovnici je veduta s cerkvijo, v ozadju se dviguje podoba župnika. Upodobitev na naslovnici se nadaljuje na hrbtno stran knjige. Na fasadi cerkve je upodobljen moški, ki na ramenu prenaša otroka čez vodo. Ta upodobitev spominja na svetega Krištofa,¹⁰ zato sklepamo, da gre za cerkev svetega Kancijana na Vrzdencu.¹¹ Z vseh strani se proti osrednjemu delu pomikajo kolone ljudi (črne silhuete). Na hrbtni strani knjige so upodobljeni ljudje v treh planih (v prvem planu sta do prsi upodobljeni ženska in moška figura z razprtimi usti, zazrti navzgor proti desni, v vsakem naslednjem planu so figure manjše in številčnejše). Na naslovnici so podatki o obeh avtorjih, naslov dela in zapis »Po motivih drame Hlapci Ivana Cankarja«. V zgornjem desnem kotu so upodobljeni brki (značilni za Cankarja), pod njimi pa je navedba zbirke Cankar v stripu. Na hrbtni strani so zapisani citati: »Lepa beseda je napredek, lepa reč je svoboda, najboljši so pa dobri stripi. – Učiteljica Geni, Neomajno trebite, pa če nam ostane samo Cankar v stripu! – Nadučitelj, Za stripe rojeni, za stripe vzgojeni! – Učitelj Jerman!«. Dramskim likom, učiteljem, so torej pripisane sodbe o kakovosti stripa in njegovem namenu, ki je predstavljen tudi v *Mladininem* članku Cankar v oblakih, kjer Saša Eržen (2017: 102) zapiše: »Trije stripi [...] želijo izbrana dela umetnika, ki je vznemirjal z življenjem in delom, predstaviti sproščeno, sodobno in dinamično, pri čemer merijo zlasti na mlade bralce.«

Slika 3: *Hlapci: Ko angeli omagajo* (Stepančič, Rozman 2017: 62)

Notranji platnici sta rumene barve s črnimi ilustracijami, ki jih najdemo v stripu (npr. silhueta moškega – upodobitev Jermana iz prve ilustracije tretjega prizora).

10 Keber (2001: 291) piše: »Krištof je ime svetnika, velikana, ki ga upodablajo, kako z detetom Jezusom na ramah in z velikim drevesom v roki brede deročo reko. [...] Ime Krištof ima v krščanstvu simboličen pomen. [...] Sv. Krištof velja za pomočnika v sili in je zavetnik zoper naglo smrt.«

11 Ta cerkev ima na pročelju veliko fresko svetega Krištofa. Vrzdenc pa je rojstni kraj Cankarjeve matere Neže Pivk.

Na notranjih platnicah so upodobljeni še stol, živalska lobanja na steni, skodelice kave, peč in del okvirja vrat. Notranja naslovnica ni ilustrirana, na desni strani pa je vstavljen citat »Beri Cankarja, ker je zmeraj sodoben. – Boris Pahor.«

Notranji naslovnici sledita dve strani (6 + 6) portretov literarnih likov (liki so ilustrirani in poimenovani). Posamezna dejanja so ločena z naslovnici (prvi akt, drugi akt itn.). Vsaki od teh naslovnici sledi dvostranska ilustracija. Prva dvostranska ilustracija prikazuje pogled na manjši kraj (vas) s cerkvijo. V ospredju je podoba kmeta, ki s plugom in konjem orje (orač je sključen, s konjem se pomikata proti desni). Nad vasjo je črno nebo, dvigujejo se rdeči oblaki, hkrati pa vas oblivajo beli žarki. V desnem delu kompozicije sta na črnem nebu upodobljena dva križa, ki mečeta črno senco na pokrajino. Druga dvostranska ilustracija (začetek drugega prizora) prikazuje pogled na notranji prostor (knjižnico) z mizo in stoli. Na mizi je postavljen kipec Marije. V desnem zgornjem delu se odpira pogled na drugi prostor s križem na steni in senco človeka, ki pada na tla. V levem delu je upodobljena knjiga na tleh in pogled skozi okno (rdeči oblaki in svetli žarki). Tretja dvostranska ilustracija (začetek tretjega prizora) prikazuje mansardno sobo. Na levi je upodobljeno stojalo s posodo za vodo, zraven je črna silhueta moškega (Jerman). Upodobljena je še pisalna miza s stolom, slike na steni, kup knjig na tleh in naslonjalo kavča. Na tleh sta senci dveh angelov. Svetloba prihaja v prostor skozi majhno okno. Četrta dvostranska ilustracija (začetek četrtega prizora) prikazuje notranjost gostilne: s prti pogrnjene mize, živalske lobanje na steni, peč. Nad vrati je uokvirjena fotografija Franca Jožefa. Peta dvostranska ilustracija (začetek petega prizora) prikazuje približan pogled na Jermanovo pisalno mizo z odprtim predalom, v katerem je pištola. Na mizi so svetilka, črnilo in pero, prazen list papirja in kup knjig. Na levi strani pisalne mize stoji miza s svečo, ki ne gori, skodelico kave in posodo z narezanimi hruškami. Skrajno levo sta upodobljena razpelo in lobanja. Skozi okno se odpira pogled na vzpetino. V prvem planu je motiv treh križev (nanje so pribiti ljudje), v drugem planu je šest križev. Na tri križe v prvem planu padajo svetli žarki izza rdečih oblakov. Dvostranske ilustracije, izjema je prva, se navezujejo na didaskalije, ki so podane takoj na začetku posameznega prizora: kar je Cankar v drami označil kot prizorišče (tudi predmetna stvarnost), vzdušje in smer gibanja dramskih likov, je torej v stripu Stepančič ilustriral.

Posamezne strani stripa so razdeljene na manjše kadre, ki so večinoma zaključene enote (vsebujejo risbo in pripadajoče besedilo). Nekatere strani so oblikovane bolj dinamično, tako da se podoba nadaljuje skozi dva kadra (npr. podoba Komarja ob besedilu »Kako je, gospod Komar, kako je?«), v celostranski prizor so vstavljeni štirje manjši kadri (ob besedilu »Sin njegov sem, ne bom mu oporekal«). Po zasnovi se od celotne zgradbe najbolj razlikuje tretji prizor, kjer so vse strani razen ene oblikovane tako, da je v zgornjem delu risba (kot slika na steni). Risba prikazuje dogajanje v Jermanovi sobi. V oblačkih, ki so vstavljeni v risbe, so začetki dialogov, ki se nadaljujejo na spodnjem neilustriranem delu strani. Besedilo v stripu je napisano ročno, nekateri deli besedila so v barvni in odebeljeni pisavi. Literarni liki so podrobno izrisani s portretnimi značilnostmi in nekoliko karikirani (npr. Komar ima dolg rdeč

nos, nadučiteljeva pričeska spominja na čelado). Ilustrator spreminja fokus ter tudi s tem ustvarja dinamiko in napetost v stripu.

V stripu se pojavljajo nekateri motivi, ki pomembno dopolnijo besedilo. Najizrazitejša novost je motiv angelov, ki spremljata in komentirata dogajanje ter skušata vplivati na srečnejši razplet, da bi Jerman torej uvidel Lojzkino dobroto in do nje razvil ljubezenski odnos, ki bi ga morebiti izpolnil. Skozi celoten strip sta pomembna motiv razpela (in Jezusovega križanja na Golgoti) in motiv device Marije.¹² V prvi upodobitvi razpela (prvi kader prvega prizora) je razpelo obdano z žarki. V zadnjem kadru prvega prizora Kristus krvavi iz rane, v petem prizoru je okrvavljena tudi Kristusova glava. Prizori stopnjujejo njegovo bolečino, ki pa hkrati nakazuje povezanost z izhodiščnim besedilom, ko zaradi menjave političnih razmer vera sploh ni več pomembna, temveč so pomembni zunanji znaki zanjo (npr. vedenje učiteljev, ko pride k njim župnik). Podobno je z upodobitvami Marije (npr. figura na mizi v šolski knjižnici), ki ji pričnejo teči krvave solze. Prikazovanje Marije (otrokom) je eden najpogostejše omenjenih čudežev (npr. Fatima, Medžugorje), s kipi device Marije je povezan pojav njenega joka (nad usodo človeštva). Upodobitev Kalandra, ki odhaja z Lojzko (v petem prizoru Jerman odhajajočima oz. Lojzki reče: »Pojdi, pa sladka ti pot!«), nakazuje na popoln konec svobodomiselnega in prosvetljenega mišljenja. Kalandar je namreč upodobljen s krvavečo rano in nožem v hrbtu, tako je v likovni jezik prenesena stalna besedna zveza *nož v hrbet* za izdajo. Transformacija župnika v smrt (»Ali znate še moliti očenaš?«, »Blagoslov na pot!«) je najprej nakazana le z izrisanimi rebri, v sklepnem dejanju pa s simbolom lobanje. Motiv gorenjskega nageljna ob upodobitvi mrtve matere poudarja žalostno klerikalno življenje na Slovenskem. Ob koncu spremne besede v stripu Dolar (2017: 164) motiv samomora relativizira, čeprav so ilustracije nedvoumne: Jerman s pištolo v rokah ob mrtvi materi, Jerman s pištolo na sencih, Jerman, ki sproži pištolo. Zadnji kader v stripu zajema celotno stran. Upodobljena je moška obleka, ki visi z obešalnika. Na tleh so čevlji, ob steno je prislonjen dežnik. Na steni je zrcalo in v njem je silhueta človeka.

3 Sklep

V prispevku je podana primerjava izhodiščnega besedila *Hlapci* Ivana Cankarja in stripa *Hlapci: Ko angeli omagajo* Damijana Stepančiča in Andreja Rozmana - Roze. Osrednji del je namenjen multimodalnosti, in sicer smo predstavili skupni pomen, ki ga v stripu ustvarjata besedilo in risba: pojasnjena je interakcija med besedilnim (jezikovnim kodom) in ilustrativnim delom, slednji namreč z različnimi kodi sporočanja (vizualnim: kako je nekaj videti; prostorskim; gestikularnim: telesna govorica) dopolnjuje in/ali nadgrajuje besedilo ter ga s tem spreminja.

Izhodiščno besedilo ima en kod sporočanja, strip pa je literarno-likovni monolit, ki je kljub nedvoumnim medbesedilnim (tudi citatnim) navezavam na Cankarjevo besedilo povsem novo delo. Za celostno razumevanje stripa potemtakem velja, kakor pravi Juvan (1999: 398): »Sporočilnost citatnosti omogoča šele globalni literarnokulturni

12 Oba književna motiva sta hkrati tudi simbola, ki izhajata iz krščanstva (npr. Hall 1991: 60–65, 286).

medbesedilni kod, ki mora biti vsaj delno skupen avtorju in bralcem.« Torej če bralec izhodiščnega besedila ne pozna dovolj dobro, navezave stripa na Cankarjeve *Hlapce* in uporabe ključnih (kulturno prepoznavnih) Cankarjevih citatov ter simbola hlapcev in Jermana, ki ju Dolar (2017: 162) označi kot karakterni stereotipa, ne more razumeti. Res pa je, da lahko strip bere kot popolnoma samostojno delo.

Vira

- CANKAR, Ivan, 1969: *Zbrano delo* 5 [= ZD 5]. Uredil Dušan Moravec. Ljubljana: Državna založba Slovenije (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev). 5–65.
 STEPANČIČ, Damijan, ROZMAN, Andrej - Roza, 2017: *Hlapci: Ko angeli omagajo*. Bevke: Škratelj (Zbirka Cankar v stripu, 3).

Literatura

- BATIČ, Janja, 2016: Pomen vizualne pismenosti za celostno branje multimodalnih besedil. *Otrok in knjiga* 43/96. 21–33.
 DOLAR, Mladen, 2017: Novi časi, stari časi. Damijan Stepančič, Andrej Rozman - Roza: *Hlapci: Ko angeli omagajo*. Bevke: Škratelj (Zbirka Cankar v stripu, 3). 146–165.
 EISNER, Will, 2008: *Comics and sequential art*. New York, London: W. W. Norton & Company.
 ERŽEN, Saša, 2017: Cankar v oblačkih. *Mladina* 51. 102–104.
 HALL, James, 1991: *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*. Zagreb: IP August Cesarec (Biblioteka Vocabula).
 JUVAN, Marko, 1999: Medbesedilnost – figure in vrste. *Slavistična revija* 47/4. 393–415.
 JUVAN, Marko, 2000: *Intertekstualnost*. Ljubljana: DZS (Literarni leksikon, 45).
 KEBER, Janez, 2001: Krištof. *Leksikon imen*. Celje: Mohorjeva družba.
 KLEMENČIČ, Jakob, 2011: Estetika stripovske risbe. Sarival Sosič, Alenka Trebušak (ur.): *Risba v stripu na Slovenskem*. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, Mestna galerija. 59–64.
 MATAJC, Vanesa, 2011: Literatura in elektronska komunikacija: intermedialnost sodobnega romana. *Ars & Humanitas* 5/1. 25–39.
 McTAGGART, Jacquelyn, 2008: Graphic Novels: The Good, the Bad, and the Ugly. Nancy Frey, Douglas Fisher (ur.): *Teaching visual literacy: using comic books, graphic novels, anime, cartoons, and more to develop comprehension and thinking skills*. Thousand Oaks: Corwin Press. 27–46.
 MITREVSKI, Ivan, 2005: Z roba literature. *Literatura, mesečnik za književnost* 17/163–164. 1–6.
 MORAVEC, Dušan, 1969: Opombe k peti knjigi. Ivan Cankar: *Zbrano delo* 5. Ljubljana: Državna založba Slovenije (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev). 135–203.
 PRASSEL, Igor, 2005: Literatura in strip – ljubezen na daljavo. *Literatura* 17/163–164. 100–113.
 SERAFINI, Frank, 2014: *Reading the visual: An introduction to teaching multimodal literacy*. New York, London: Teachers College Press.
 SOSIČ, Sarival, 2011: Uvod. Sarival Sosič, Alenka Trebušak (ur.): *Risba v stripu na Slovenskem*. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, Mestna galerija. 3–4.

